

Rousseau'nun Dilin Kökeni Meselesine Yaklaşımı

S. Atakan Altınörs*

Özet

Bu makalenin konusu, düşünce tarihinin her döneminde tartışılmış “dil kökeni” meselesine Rousseau'nun yaklaşımıdır. Konu çerçevesinde, öncelikle “dil kökeni” meselesi ana hatlarıyla ele alınmakta, ardından Rousseau'nun meseleye yaklaşımı, ilham kaynaklarıyla ve tarihî bağlamı içinde değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Bu amaçla, Condillac, Renan gibi meseleyi ele almış başka filozofların düşüncelerinden de faydalanılmaktadır. Rousseau dilin kökenini, insanlığın henüz doğa halinde yaşadığı sırada kullandığı jestlerden başlayan ve ilk sesli işaretler olan çığlıklardan söze varan bir tarihî süreçte tasvir etmeye çalışmaktadır. Rousseau'ya göre bidayette insanlığı konuşmaya sevk eden ilk saik, muhakeme [*raisonnement*] değil, teessürleri [*passions*] olmuştur.

Anahtar Kelimeler

Dil felsefesi, dilin kökeni, Rousseau

Düşünce tarihinin hemen her döneminde cazip bir mesele olarak ele alınmış olan “dil kökeni”ne dair Rousseau'nun mülâhazaları, yazımızın konusunu oluşturmaktadır. Dilin kökeni, insan zihnini meşgul eden kadim meselelerden biridir. Mesele öylesine kadimdir ki, kültürün ilk aktarılma vasıtalarından biri olan efsanelere bile konu edilmiştir. Eski Ahit'in naklettiği ünlü Babil Kulesi efsanesinde, bidayette insanların aralarında anlaşığı biricik lisan olan *lingua adamica*'nın, Âdemoğullarının kibirle Tanrı'ya meydan okumalarının cezası olarak Tanrı tarafından bozulduğu ve farklı

* Doç. Dr., Galatasaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü – İstanbul / Türkiye
aaltinors@gsu.edu.tr

dillerin ortaya çıktığı nakledilmektedir (Tekvîn XI: 1-9). Eski Ahit'in dile ilişkin âyetleri, dilin "ilâhî bir ihsan" olduğuna hükmeden bir gelenek meydana getirmiştir. Mahlûkatın Âdem peygamber tarafından adlandırılmasıyla ilgili âyetlerini hatırlayacak olursak: «Rab Tanrı yerdeki hayvanların, gökteki kuşların tümünü topraktan yaratmıştı. Onlara ne ad vereceğini görmek için hepsini Âdem'e getirdi. Âdem her birine ne ad verdiyse, o canlı o adla anıldı. Âdem bütün ehlî ve yabanî hayvanlara, gökte uçan kuşlara ad koydu»¹ (Tekvîn II: 19-20). Tekvîn'deki bu âyetler, Âdem'in adlandırdığı şeylerin doğrudan mahlûkatın kendisi olduğu yorumuna imkân tanımaktadır. Rousseau'nun dil yaklaşımının ise bu hususta geleneksel teolojik bakış açısından farklılaştığını, yazımızın sonunda değerlendirmeye çalışacağız; Rousseau'nun dilin kökeni meselesine, "ilâhî ihsan" hipotezine müracaat etmeyen bir yaklaşım sergilediği tezini savunacağız.

Dilin kökeni meselesinin, felsefî düşüncenin -bizlere intikal etmiş- ilk örneklerinden itibaren filozoflar tarafından da tartışıldığı bilinmektedir.² Bu bakımdan Herakleitos'u dil hakkında ilk felsefe yapan kişi olarak müतालâa eden Cassirer, «dil kökeni ve tabiatını soran felsefî soru, esas itibarıyla varlığın kökeninin ve tabiatının ne olduğunu sorusu kadar eskidir» der (1972: 61). Mesele cazibesi yanında Merian'ın söylediği gibi muammalıdır: «Dilin kökeni, insan zihninin ortaya koyabildiği en büyük meseledir; filozoflar tarafından ele alınmaya ve hakkında hüküm verilmeye en lâyık konudur; lâkin, aynı zamanda da çözülmesi en zor olanıdır» (1781: 181). Merian'ın da işaret ettiği enginliği içinde dilin kökeni meselesinin, beşerî melekelerin kökenine dair her filogenetik soru gibi sonunda "insanın kökeni nedir?" sorusuna gelip dayanması kaçınılmazdır. Kökene dâir meseleler, insan aklını daima en çok kurcalayan, bilimlerin yapısı icabı çoğunlukla lâkayt kaldığı, genellikle filozofları, ideologları, teologları etrafına toplayan bir alanı meydana getirmektedir.

Dilin kökeni meselesinin muammalı yapısını, Pascal Picq veciz bir şekilde şu sözlerle belirtir: «Eklemlî dilin ortaya çıkışı gözlemlenebilir bir olgu değildir. Eklemlî dilin kökeni hakkındaki araştırmalar, bu zorlu engele takılır» (Picq 2006: 7). Gerçekten de, eklemlî dilin tezahürü, tarihin oldukça uzak çağlarında kaldığından, dilin kökeni meselesini âşikâr kanıtlar ışığında çözüme kavuşturmanın önünde devasa bir epistemolojik engel vardır. Bu epistemolojik engele istinaden olsa gerek, Paris Dil Cemiyeti 1866 yılında yayınladığı meşhur bir bildiriyle üyelerine "dil kökeni" meselesi hakkında kolokyum tertiplemeyi yasaklar. Yasakçılığın bilim ile bağdaşıp bağdaşmadığı, bağdaşırsa ölçüsünün ne olması gerektiğine dair son derece önemli tartışma asıl konumuzdan bizi uzaklaştıracığından,

dilin kökeni konusunda, ampirik yollarla denetlenmeye elverişli olmayan çok sayıda spekülasyonun ortaya atıldığı ve linguistiğin müstakil bir bilim dalı olarak felsefe karşısında otonomi mücadelesi vermeye başladığı bir dönemde, Cemiyet'in bu kararı almak zorunda kalmış olabileceği çıkarımını yapmakla yetinelim. Söz konusu yasaktan tam elli yıl sonra, linguistiğe otonom bir bilim hüviyetini kazandırma payesiyle bilim tarihine geçmiş Ferdinand de Saussure, dilin kökeni meselesini gündeme getirmenin beyhude olduğu yönündeki kanaatini şöyle ifade etmektedir: «Gerçekten de dil, eski kuşakların miras bıraktığı ve olduğu haliyle benimsenmesi gereken bir üründür: Bu eskiden olduğu gibi bugün de böyledir. Onun için, dilin kökeni meselesi sanıldığı kadar mühim değildir. Dahası, bu meseleyi ortaya atmak yersizdir» (1916: 105). Böylece müstakil bir bilim olarak inşa edildiği sırada linguistik, dilin kökeni meselesini kendi bünyesinden uzak tutma kararını almıştır.

Dilin kökeni meselesi, değindiğimiz epistemolojik engele ve tüm muammasına rağmen, hemen her dönemde, filozoflar nezdinde hararetle tartışmalara konu olmuştur. Filozofların meseleye yaklaşımı, şüphesiz, mensup oldukları cemaatin inanç ve düşünme geleneğinin, yaşadıkları çağın tarihi özelliklerinin ve her birinin kendi felsefesinin izlerini taşır. Çarpıcı bir karşıtlık olarak, Yahudi-Hristiyan kültürüne mensup filozofların *Kitab-ı Mukaddes'e* dayalı açıklamalarıyla, meseleye din-dışı bir perspektiften bakan filozofların açıklamaları arasındaki farklılığı buna örnek verebiliriz. Böylece, meseleye dair yaklaşımlar kabaca, konuşma melekесinin veya “söz”ün ilâhî bir ihsan olduğuna inanan filozoflarinkiler ile bu hipoteze başvurmayan filozoflarinkiler olmak üzere iki grupta toplanabilir. Rousseau'nun yaklaşımının ikinci grupta yer aldığını göreceğiz.

Rousseau'nun dilin kökeni konusundaki mülâhazaları, (bundan böyle kısaca “Nutuk” diye anacağımız) *Discours sur l'Origine et les Fondements de l'Inégalité parmi les Hommes* ve (bundan böyle kısaca “Deneme” diye anacağımız) *Essai sur l'Origine des Langues* başlıklı eserlerinde yer almaktadır. Rousseau Nutuk'ta, dilin kökeni konusundaki fikirlerinin ilhamını büyük oranda Condillac'a borçlu olduğunu belirtir (1996: 91). Condillac dilin türeyişi hususunda sadece Rousseau'ya ilham vermekle kalmamış, meseleyi ilâhî ihsan hipotezi dışında, natüralist bir bakış açısıyla ele alarak kendisinden sonra ileri sürülmüş modern dil teorilerine zemin hazırlamıştır.³ Öyleyse Rousseau'nun mülâhazalarına geçmeden önce Condillac'ın yaklaşımına değinmek uygun olur.

Condillac *Principes Généraux de Grammaire pour Toutes les Langues* adlı eserinin dillerin oluşumunu mülâhaza ettiği birinci bölümünde, yeryüzün-

de konuşulan bütün dillerin kökeninde, kendi adlandırmasıyla bir “davranış dili”nin [*langage d'action*] bulunması gerektiğini savunur: «Jestler, yüz hareketleri ve eklemli olmayan vurgular, işte insanların düşüncelerini birbirlerine aktarmada sahip olduğu ilk vasıtalar. Bu işaretlerden oluşan dil, davranış dili [*langage d'action*] diye adlandırılır» (1798: 6). Ona göre, arzu, red, hazzetmeme, tiksinti, vb. şeyler, el-kol ve baş hareketleriyle, beden bütünü hareketleriyle dışa vurulur; ruhun her hissiyatı, beden tavırlarıyla dışa vurulabilir: «Beden hissedilir biçimde, lâkaytlık, emin olmama, çözüm bulamama, dikkat kesilme, kaygı ve arzuyu bir arada, müteessir olduğu hislerin sırasıyla birbirine baskın çıkmalarına göre, güven, sevinç, kaygı, haz, acı, keder, neşe, umut, umutsuzluk, nefret, sevgi, öfke, vb. duyguları dışa vurur» (1798: 7) Bu bakımdan, Condillac'a göre dilin kökenine doğru gidildiğinde, orada karşımıza çıkacak ilk ifade biçimi, idealarımızı adlandıran “sözler” değil, teessürlerimizi [*passions*] dışa vuran mimikler, jestler, eklemlememiş seslerden ibaret çığlıklar ve nidâlar olsa gerekir. Condillac'ın vurguladığı gibi, idealarımızı adlandırdığımız eklemli sesler olarak kelimeler, dilin gelişiminin son safhalarında ortaya çıkmış olsa gerekir (1798: 20)⁴.

Yukarıda özetle nakletmeye çalıştığımız Condillac'ın yaklaşımına benzer bir şekilde Rousseau da insanoğlunun ilk ifade biçimlerinin jestlerden oluşması gerektiğine hükmeder: «Onlar, istediklerini kelimelerle değil, işaretlerle ifade ediyordu; söylemiyor, gösteriyordu» (1996: 56). İnsanın ilk sesli ifadeleri ise, -ki bu ifadeler ona göre evrensel bir dildir- “tabiatın çığlığı”dır (1996: 93-94). Bu çığlık lisanı, mutabakatlara bağlı yahut müesses bir dil değildir. İlk insanlar bir cemiyet halinde değil, tabiat halinde yaşadığından, söz konusu ilk/köken dil içgüdüselidir. Tabiat halinde yaşayan ilkel insanların sözler vasıtasıyla birbirlerini ikna etmeye ihtiyacı yoktur. Bu bakımdan Rousseau'ya göre söz, insanların tabiat halinden cemiyet haline geçmesiyle tarih sahnesine çıkmıştır. Ona göre, insanoğlunun fikren zenginleşmesi ve cemiyet kurması neticesinde, bidayette kullanılan iletişim tarzının yerini eklemli seslerden müteşekkil kelimeler ve sözlü dil almıştır. Rousseau denemesinde, sözün tezahürünün insanoğlunun ihtiyaçlarından değil, teessürlerinden kaynaklandığını öne sürer. Ona göre ihtiyaçlar, jestleri; teessürler ise sesleri doğurmuştur. Böylece, sözün ve dilin türeyişinde, onun nezdinde, insanoğlunun açlık, susuzluk gibi ihtiyaçları değil, aşk, nefret, acıma, öfke gibi teessürleri âmildir (1993: 61-62).

Rousseau insanoğlunun ilk sözlü ifadelerinin mecazlardan [*tropes*] meydana geldiğini savunur⁵ (1993: 63). Onun nazarında insanlar arasındaki ilk konuşmalar, muhakemeye yönelik değildir, poetik bir işleve yöneliktir. İşte

bu husus, Rousseau'nun dilin ve müziğin kökeninin ortak olduğu iddiasının karşımıza çıktığı noktadır: Mısraların, ezgilerin, sözlerin kökeni ortaktır (Rousseau 1993: 102). Derrida, bu bakımdan Rousseau'da insanlık tarihinin, bidayette kökeni aynı olan şarkının ve sözün birbirinden giderek uzaklaşma tarihine tekabül ettiği yorumunda bulunur (1967: 284). Bu uzaklaşma, bir yozlaşma ve bozulmadır. Rousseau açısından dilin tarihteki dönüşümü, melodiye yeni kurallar empoze edilmesi ve buna bağlı olarak da dilin hissedilmeden eski enerjisini kaybetmesi sonucunu doğurmuştur. Melodinin yerine armoninin ikamesi, yani tabii olanın yerini hesabın [*calcul*] alması, müziği de ana kaynağından uzaklaştırmıştır.

Rousseau'ya göre şarkılarda melodi vasıtasıyla taklit edilen şey, dillerin tabii kökeninden kaynaklanan "vurgu"dur: «Melodi, sesin dalgalanmalarını [*inflexions*] taklit ederek iniltir, acı veya sevinç çığlıkları, tehditler, sızlanmalar ifade eder; teessürlerin bütün sesli işaretleri, melodinin kaynağıdır. [...] Melodi, konuşur ve onun dalgalanan, canlı, ateşli, müteessir lisanı, sözün kendisinden yüz kat daha fazla enerji yüklüdür» (1993: 109). Rousseau bu nedenle İtalyanca gibi vurgulu dillerin daha otantik olduğunu; vurgusu zayıf dillerin de soğuk, karakersiz ve ifadesiz bir melodiye sahip olduğunu savunur. Ona göre yeryüzünde dillerin birbirinden farklılaşmasının temel nedeni, değişik coğrafyalarda hüküm süren iklim çeşitliliğidir; bu bakımdan Rousseau'ya göre soğuk ve sert bir iklime sahip olan kuzey ülkelerinden güneye doğru inildikçe diller de iklim gibi sıcak ve canlı bir hal alır. Rousseau'nun nezdinde bir dil, gramatikal ve mantıkî açıdan ne kadar mütekâmil ise bir o kadar soğuk ve monotondur (1993: 79).

Böylece Rousseau, Derrida'nın da belirttiği gibi (1967: 312) diller arasındaki farklılaşmayı, dillerin kökeni konusundaki teolojik ya da metafizik açıklamalardan kaçınarak, tamamen tabiata bağlı coğrafi ve iklimle ilgili nedenlerle izah eder. Dilin kökeni meselesini müzik estetiğiyle bir arada mülâhaza eden Rousseau'nun, dilin -sevke tâbi [*discursive*] düşünce anlamında- mantıkî muhakeme işlevinin tezahürünü, sözün ilk ve otantik hali olan teessürlerden uzaklaşmış ve yozlaşmış formu olarak değerlendirdiği sonucuna varmaktayız.⁶

Bununla birlikte, Rousseau'da "köken dile dönme nostaljisi"ne rastlanmaz. Ona göre "ortak dil", Nuh tufanından sonra ilk insanlarla birlikte yeryüzünden silinip gitmiştir (1993: 87). Eski Ahit'teki Âdem'in mahlûkata ad koymasıyla ilgili âyetlerden hareketle, *lingua adamica*'nın eşyanın tabiatını yansıtan mükemmel dil olduğuna hükmeden geleneğin aksine, Rousseau'nun dil anlayışı açısından köken dil, eşyanın tabiatını değil, sadece eşyanın insan ruhunda uyandırdığı teessürleri yansıtan bir dil olabilir.

Onun anlayışı göz önünde bulundurulduğunda, kelimelerin ideaların adları olarak kullanılması, dilin evriminin tarihinde çok sonraları ortaya çıkmış bir olgudur.

Sonuç olarak, Rousseau'nun dilin kökeni meselesine din-dışı bir perspektiften yaklaşarak “natüralist” diye nitelendirebileceğimiz bir açıklama ortaya koyduğu görülür. Rousseau'nun ardından, onun çizgisini izleyerek dilin ilâhî bir ihsan olduğu hipotezine açık açık itiraz etmiş düşünürler vardır. Bunlar arasında, Fransız tarihçi ve düşünür Ernst Renan'ın adını anabiliriz: Renan'ın *De l'Origine du Langage* başlıklı ünlü eserinde, bizim “ilâhî ihsan hipotezi” olarak adlandırdığımız yaklaşımları, dilin “vahyedilmişliği tezi” diye anarak itiraz ettiği görülür⁷ (1858: 6-7). Bu itibarla, felsefî düşüncenin ilk örneklerinden itibaren işlenmiş dilin kökeni meselesine yaklaşımıyla Rousseau'nun, “modern” dil anlayışlarının zeminini hazırlamış başlıca filozoflardan biri olduğunu tespit ediyoruz.

Açıklamalar

- ¹ Renan'ın da belirttiği gibi, Tekvîn'in bu pasajında genel olarak dil değil, sadece belirli bir kelime sınıfı söz konusu olduğundan, çıkarılacak sonuç ancak kelime hazinesinin oluşumuna ilişkin olabilir, yoksa gramerin oluşumuna değil (1858: 84).
- ² Platon'un “Kratylos” isimli diyalogunun, dil hakkında felsefî bir refleksiyon olarak, günümüze intikal etmiş en eski sistematik metin olduğu görülür. Bu diyalogda tartışılan asıl mesele “adların doğruluğu”dur. Kratylos'un nazarında adların doğruluğu, adlandırdıkları şeyler ile aralarındaki bir uyumla bağlıdır. Ona göre falan şeye verilmiş filan ad, ancak o şeyin tabiatından neşet eden bir kelime olması koşuluyla doğrudur (ὄνοματὸς ὁρθότητα εἶναι ἐκάστῳ τῶν ὄντων φύσει πεφυκυῖαν). Hermogenes ise, şeylerin adlandırılması işinin bir mutabakattan ibaret olduğunu ve bir şey hangi kelimeyle adlandırılmışsa, onun doğru olduğunu savunur (Platon, 2007).
- ³ Swiggers'ın da tespit ettiği gibi, Condillac dilleri, dil-öncesi bir düşüncenin temsilinin [représentation] pür aletleri olarak mütalâa eden eski semiyotik gelenekten kopuşun ilk temsilcisidir (Trabant 1992: 125).
- ⁴ Renan da Condillac'tan bir asır sonra benzer bir tezi savunacaktır: «Cemiyetin en basit ihtiyaçları insanları sözden önce, birtakım fizyonomik dışavurumlardan, birtakım beden hareketlerinden ve sesteki tonlamalardan meydana gelen bir doğal dil yaratmaya sevk eder. İdeaların sayısı çoğaldıkça, doğal dilin yetersizliği hissedilir ve ondan daha kullanışlı bir iletişim yolu aranır. İşte o sırada, “söz” keşfedilir. Böylece insanlar aralarında mutabakata vararak artiküle/eklemlerle ya da başka bir deyişle yapay dili ihdas eder» (1858: 78).
- ⁵ Rousseau Nutkunda, sözlü dilin ilk aşamasında insanoğlunun soyutlama becerisinin henüz gelişmediğinden, çevresindeki şeyleri genel kavramlarla adlandıramamış olması gerektiğine hükmeder. Bu esnada insanoğlunun her tek şeye özel bir ad tahsis ettiğini düşünür: «Bir meşe ağacının adı A ise bir diğeri B diye adlandırılmaktaydı» (1996: 94).

Rousseau'nun, insanoğlunun tikel/özel adlardan kavramlara geçişine dair açıklamasının, Locke'çu bir karakter taşıdığı gözden kaçmaz. Tıpkı Locke'ta olduğu gibi Rousseau'da da insanın genel idealara geçişi, soyutlama sayesinde mümkün olur ve sözlü dilin gelişiminin bu ikinci evresinde insanoğlu birbirine benzer idealarını cins isimlerle adlandırır. Yukarıdaki örneğini kullanırsak, aynı tür ağaçlara “meşe”, vb. adlar verir ve farklı türdeki ağaçları da “ağaç” cinsi altında anar. Buna mukabil Rousseau, nutkunun dile ayrılması bahsinde, insanoğlunun fizikî nesnelere ad vermesini bu şekilde tasvir etmesinin ardından, sayılar ve diğer bütün soyut şeylerin nasıl adlandırıldığını açıklamanın o kadar kolay olmadığını söyler (1996: 95).

- ⁶ Her ne kadar Rousseau dil anlayışında büyük oranda Condillac'tan ilham aldığını söylese de, bu husustaki kanaatinin Condillac'ın mülâhazalarından tamamen farklılaştığı görülür. Condillac'a göre bir dil “analiz” kapasitesi arttıkça, yani -sevke tâbi [*discursive*] düşünce anlamında- muhakeme etmeyi kolaylaştırdığı oranda kemâle erer; bu itibarla iptidâî diller, muhakeme için elverişsiz olmaları bakımından, Condillac'ın nazarında mütekâmil dillerden daha “alt” seviyededir.
- ⁷ “Bu tezin, de Bonald, de Maistre, de Lamennais ve daha sonra da Bay Gioberti'nin katkılarıyla hakikî bir gelişme kaydettiği görülür. Bu yeni ekol, insanda sözü icat etmeye yeterli kapasite bulunmadığını göstermeyi denedi. Bu surette, dili bayağı icatlar alanından çıkararak ona yüksek bir yer tahsis etmek ve Tanrı'nın bir eseri olarak görmek istiyordu. [...] Dilin vahyedilmiş olması, sahiden hangi anlama gelmektedir? Bu ifade, maddî anlamıyla alındığında, gökyüzünden bir ses insana şeylerin adlarını mı dikte etmiştir? Şayet böyle düşünülürse, bu yaklaşım ziyadesiyle antropomorfik olur. Bilimden uzaklaşır ve tabiat kanunları hakkındaki eskimiş idealar gibi antipatik bir hal alır. O halyle de, modern kritik yönteminden biraz nasibini almış herkes tarafından kolaylıkla reddedilir. Zaten Bay Cousin'in de söylediği gibi ‘dilin Tanrı tarafından tesis edildiğini öne sürmek, meselenin güçlüğüne halının altına süpürür, onu çözmez. Tanrı tarafından icat edilmiş işaretler bizim için işaret olmayacaktır’ ” (Renan 1858: 6-7).

Kaynaklar

- Cassirer, Ernst (1972). *La Philosophie des Formes Symboliques*. Tome-I. Le Langage (traduction française par O.Hansen-Love). Paris: Ed. de Minuit.
- Condillac, Etienne Bonnot de (1798). *Principes Généraux de Grammaire pour toutes les Langues*. Paris: A.J. Ducour.
- Derrida, Jacques (1967). *De la Grammatologie*. Paris: Ed. de Minuit.
- La Sainte Bible* (1955). Paris: Club français du livre.
- Merian, Johann Bernhard (1781). “Analyse de la Dissertation sur l'Origine du Langage”. *Traité sur l'Origine de la Langue*. (introduction, traduction et notes par Pierre Pénison). Paris: Aubier-Flammarion. 181-224.
- Picq, Pascal et al. (2006). *Les Origines du Langage*. Paris: Le Pommier.

- Platon (2007). « Cratyle ». *Oeuvres complètes*. (traduction française par Léon Robin avec la collaboration de J. Moreau). Paris: Gallimard.
- Renan, Ernst (1858). *De l'Origine du Langage*. Paris: Michel Levy Frères Librairie.
- Rousseau, Jean-Jacques (1993). *Essais sur l'Origine des Langues*. Paris: G.Flammarion.
- , (1996). *Discours sur l'Origine et les Fondements de l'Inégalité parmi les Hommes*. Paris: Livres de Poche.
- Saussure, Ferdinand de (1995). *Cours de Linguistique Générale*. (publié par Charles Bailly [i.e. Bally] et Albert Séchehaye; avec la collaboration de Albert Riedlinger, éd. critique préparée par Tullio De Mauro). Paris: Presses Universitaires de France.
- Trabant, Jürgen (1992). *Humboldt ou le Sens du Langage*. (édition française élaborée par l'auteur et François Mortier avec la collaboration de Jean-Luc Evard). Bruxelles: Mardaga.

Rousseau's Approach to the Origin of Language

S. Atakan Altınörs*

Abstract

This paper is about Rousseau's approach to the long-debated issue of the origin of language. It begins with an overview of the matter and then undertakes an evaluation of Rousseau's position within its historical context and his sources of inspiration. To this end, other philosophers like Condillac or Renan, who have examined the question, are also discussed. Rousseau locates the origin of language in the very first gestures and vocal signs such as screams, when man lived in a state of nature, and suggests that these improved and became language as we know it in their historical course. He also argues that the first determinant cause that urged men to speak was not their reasoning, but their passions.

Keywords

Philosophy of language, origin of language, Rousseau

---

* Assist. Prof. Dr., Galatasaray University, Faculty of Science and Letters, Department of Philosophy – Istanbul / Turkey
aaltinors@gsu.edu.tr

Подход Руссо к вопросу об истоках языка

С.Атакан Алтынорс*

Аннотация

Темой данной статьи является подход Руссо к вопросу об истоках языка, который постоянно обсуждается в истории мысли. В рамках этой темы сначала рассматриваются основные направления вопроса истоков языка, позже излагается подход Руссо к этому вопросу в свете источников его вдохновения и исторического контекста. Поэтому были использованы идеи других философов, таких как Кондильяк или Ренан, которые также занимались этим вопросом. Руссо пытается объяснить происхождение языка в ходе исторического процесса, когда еще человечество, обитая в природных условиях, начало использовать жесты и первые звуки, которые постепенно превратились в слово. По словам Руссо, первый мотив, который побудил человека говорить, было не рассуждение, а страсть.

Ключевые слова

философия языка, истоки языка, Руссо

---

* Доц. док. университет Галатасарай, факультет литературы и естественных наук, кафедра философии – Стамбул / Турция
aaltinors@gsu.edu.tr

Türkiye Türkçesinde *Ol-* Yardımcı Fiilli Yapıların Görünüş-Zaman Bildirimindeki İşlevleri

Sema Aslan*

Özet

Bu çalışmada, eylemi farklı yönelim noktalarından görebilmek için değişik bakış açıları sunan ve *konuşma zamanı*, *referans zamanı*, *eylem zamanı* ayırımına yönelik gerçekleştirmeler göstererek türlü zaman ayırımlarına somut örnekler oluşturan *ol-* yardımcı fiilli görünüş zaman işaretleyicileri incelenecektir. *Ol-* yardımcı fiilli yapılar, eylemin *başlangıç sınırı*, *sürek* ve *bitiş sınırından* oluşan iç yapısına farklı yönelim noktalarından bakılabilmesine ve farklı görünüş-zaman ilişkilerinin ifade edilebilmesine imkan sunarlar. Daha az gramatikal olmaları nedeniyle *ikincil* (peripheral) ya da *dolaylı* (periphrastic) işaretleyiciler olarak değerlendirilseler de *ol-* yardımcı fiilli yapıların, *i-* fiili ile elde edilemeyen görünüş-zaman ilişkilerini ifade etme ve konuşma anına paralel, gerçek dışı zamanları anlatabilme yetileri bulunur. Çalışmada, bu tür yapılar görünüş-zaman kategorisi açısından tartışılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

ol- yardımcı fiili, ikincil işaretleyiciler, görünüş-zaman, konuşma zamanı, referans zamanı, eylem zamanı

Giriş

Bu çalışmada, eylemin değişik görünüş ve zaman ilişkileriyle ortaya çıkmasını sağlayan *yapacak oldu*, *yapmış olacak* vb. *ol-* yardımcı fiilli yapılar tartışılacaktır. *Ol-* yardımcı fiilli yapılar, eylemin *başlangıç sınırı*, *sürek* ve *bitiş sınırından* oluşan iç yapısına, farklı yönelim noktalarından bakılabilmesi ve

* Yrd. Doç. Dr., Başkent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Ankara / Türkiye
aslans@baskent.edu.tr

farklı görünüş-zaman ilişkilerinin ifade edilebilmesi yönünde işlevler üstlenirler. Söz konusu işaretleyiciler *yapacaktı, yapmıştı* vb. birleşik çekimli yapılar göre daha az gramatikal olmaları nedeniyle *ikincil* (peripheral) ya da *dolaylı* (periphrastic) işaretleyiciler olarak değerlendirilseler de (bk. Johanson 2000: 97, 127, Schaaik 2001: 61) *ol-* yardımcı fiilli yapıların *i-* fiili ile ifade edilemeyen görünüş-zaman ilişkilerini ifade etme ve gerçek zamanlara paralel, gerçek dışı zamanları anlatabilme yetileri bulunur. *Ol-* yardımcı fiilinin, görünüş ve zaman bildirmede üstlendiği bu işlevleri nedeniyle, *i-* fiilinin yanı sıra diğer bir ek fiil/cevheri fiil veya gramatikalleşmiş bir biçimbirim olduğu da düşünülür (bk. Turan 1996: 269, Gülsevin 1997: 219, Özmen 2000: 1417-18). Bu çalışmada sözü edilecek *ol-* yardımcı fiilli yapılar, Johanson 1971, 1994 ve 2000'de yer alan yöntem ve terminoloji kullanılarak incelenmeye çalışılacaktır.

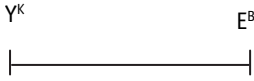
Görünüş veya *bakış* (aspekt), yüklem tarafından anlatılan eylemin, farklı bakış açılarıyla sunulmasını sağlayan bir gramer kategorisidir ve belirli sınırlara sahip bir eylemin farklı safhalarını ortaya koyan *bakış açısı işaretleyicileri* ile (viewpoint markers) ifade edilir. Eylemlerin bir *başlangıç sınırı* (terminus initialis), bir *bitiş sınırı* (terminus finalis) ve bir de *süreği* (cursus) bulunur. Görünüş/bakış, eylemin sınırları arasındaki iç safhalarına veya sınırları aşıldıktan sonraki bir safhaya yönelerek, olayların farklı bakış açılarıyla sunulabilmesini sağlar (Johanson 2000: 31). Eylemlerin farklı yönelim noktalarından görülmesini sağlayan üç tür bakış açısı bulunur. Bunlar; *sınırlararası bakış* (intraterminality) 'eylemin başlangıç ve bitiş sınırları arasına yönelen bakış'; *sınırötesi bakış* (postterminality) 'eylemin ilgili sınırı aşıldıktan sonraki bir safhaya yönelen bakış' ve *sınıra bakış* (adterminality); 'eylemin ilgili sınıra ulaştığı noktaya yönelen bakış'tır (Johanson 1999a: 172, 2000: 29, 2007: 188, Uğurlu 2003: 129).

Bunlara ek olarak, belirli bir yönelim noktasından *henüz gerçekleşmemiş* ancak *umulan, tahmin edilen, niyet edilen* bir eyleme yönelen ve bu nedenle kiplik anlamlar için elverişli olan; zaman olarak görece sonralık bildiren *öngörülü bakış*tan (prospectivity) da söz edilir (Johanson 2000: 36, Uğurlu 2003: 129).

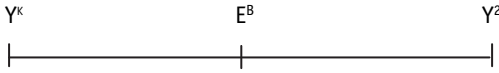
Bu bakışlar, belirli bir *yönelim noktasından* (Y) (orientation point), eylemin sınırları arasında veya sınır ötesindeki bir *belirleme noktasına* (E^B) (localization point) yönelirler. Yönelim noktası *gösterimsel* bir noktadır. Birincil yönelim noktası, 'konuşma anı' yani 'hâlihazırdaki dünya/şimdi'dir (Y^K); ancak konuşma anıyla dolaylı olarak bağlantılı ya da söylem tarafından kurgulanmış ikincil bir yönelim noktası tarafından da ikame edilebilir (Y²) (Johanson 2000: 34). Örneğin *Ayşe gelecek* cümlesinde konuşurun eyleme yöneldiği nokta konuşma anıdır. *Gelme* eylemine, konuşma anından, *öngörülü* bir perspektifle bakılmış ve eylem, zaman eksenine konuşma anına göre *sonralık*

ilişkisiyle yerleşmiştir. *Ayşe yarın saat dörtte gelmiş olacak* örneğindeyse eyleminin zaman çizgisi üzerindeki konumu, konuşma anına göre değil, *yarın saat dört* ile ifade edilen ikincil yönelim noktasına göre belirlenir. Bu örnekte, gelecekte, eylemin ilgili sınırı aşıldıktan sonraki bir noktaya, yine gelecekte ancak eyleme göre daha ileride bulunan ikincil bir yönelim noktasından, *sınırötesi* bir perspektifle bakılmış olur. Konuşurun yöneldiği nokta, olayın son sınırının biraz daha ötesindedir. Eylem görünüş-zaman bakımından *konuşma anı* (Y^K) > *belirleme noktası* (E^B) > *ikincil yönelim noktası* (Y^2) biçimindedir (bk. şekil 1 ve 2, Reichenbach 2005: 72, Johanson 2000: 127):

Şekil 1: *Ayşe gelecek*

Şekil 2: *Ayşe yarın saat dörtte gelmiş olacak*

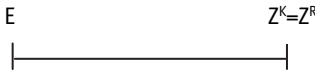
Görünüş ve Zaman (Aspektotempora)

Görünüş özelliklerinin belirlenmesinde önemli olan *birincil yönelim noktası* veya konuşma anı, *belirleme noktası* ve *ikincil yönelim noktası* ilişkisi, gramatikal zaman incelemelerindeki *konuşma zamanı*, *eylem zamanı*, *referans zamanı* ilişkisine paraleldir. Ancak aralarında, görünüş ilişkilerinde, yönelim noktasından olayın bütününe değil, yalnız sınırları arasındaki ya da sınır ötesindeki bir kesitin görüldüğü yönünde bir ayırım bulunur (bk. Johanson 2000: 34). Gramatikal zaman, eylemin zaman içindeki konumunun gramatikalleşmesidir (Fleischmann 1990: 15) ve *konuşma zamanı*, *referans zamanı* ve *eylem* ilişkisi ile kurgulanır (bk. Reichenbach 2005: 71-78, Bacanlı 2008: 3-4). Referans zamanı, genelde konuşma anıdır; ancak söylem/bağlam tarafından kurgulanmış bir başka zaman noktası ile de temsil edilebilir (Fleischman 1990: 15). Konuşma zamanı ve eylem zamanına ek olarak, bağlam tarafından kurgulanmış bir 'referans zamanı' fikri, zaman kombinasyonlarının sayısını da arttırır. Gösterim noktası olarak sadece konuşma anının alınması durumunda *konuşma anından önce*, *konuşma anıyla eşzamanlı* ve *konuşma anından sonra* olmak üzere üç tür zaman ayırımından bahsedilir. Konuşma zamanı ile referans zamanı arasındaki ayırım ise, türlü zamanların daha ayrıntılı olarak ifadesini sağlar; *geçmiş* > *şimdi* > *gelecek* sırası, *geçmiş öncesi* > *geçmiş* > *geçmiş sonrası* > *hâl öncesi*

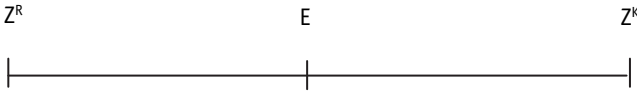
> *hâl* > *hâl sonrası* > *gelecek öncesi* > *gelecek* > *gelecek sonrası* hâline gelebilir (Reichenbach 2005: 77).

Bu ayrım, *mutlak zaman* ve *göreceli zaman* kavramlarıyla da ifade edilir. Mutlak zaman, gösterim noktası olarak konuşma anının alındığı, göreceli zaman ise gösterim noktasının söylem ya da bağlam tarafından kurgulanan ikincil bir nokta olduğu zamandır (Comrie 1985: 36-56, Fleischman 1982: 8, Uzun 2004: 152, Aslan Demir 2008: 36). Aşağıda, *Ali geldi* ve *Ali gelecekti* cümlelerinde eylemin (E) zaman eksenine yerleşme biçimleri gösterilmiştir. *Ali geldi* cümlesinde gösterim noktası konuşma zamanıdır (Z^K); eylem, zaman eksenine konuşma anına göre *öncelik* ilişkisi ile yerleşir; konuşma zamanı ve referans zamanı (Z^R) aynı nokta üzerindedir. *Ali gelecekti* cümlesinde ise eylem, zaman çizgisine, geçmişteki bir referans noktasına göre *sonralık* ilişkisi çerçevesinde yerleşir. Bir bakıma *geçmişin geleceği* (past future, futurum preteriti) ifade edilmiş olur (bk. Şekil 3 ve 4, Johanson 2000: 36).

Şekil 3: Ali geldi

Şekil 4: Ali gelecekti

Temelde *zaman* ve *görünüş* ayrı kategorilerdir. Söz gelimi *Ayşe geldi* ve *Ayşe geliyordu* cümleleri gramatikal zaman bakımından aynıdır. İkisi de geçmişti bildirir. İkisi arasındaki fark görünüş kategorisiyle ilgilidir. *Ayşe geliyordu* da, *Ayşe geldiden* farklı olarak, olayın süreği önemsenmiştir. Bu ikisi *sınırlararasılık* görünüşü açısından zıtlashırlar (bk. Comrie 1976: 3).

Görünüşsel ve zamansal anlamlar, tek ve aynı unsur üzerinde birlikte bulunabilir (Johanson 2000: 34). Johanson, Türkiye Türkçesi için gramatikal zamanı görünüş kategorisiyle birlikte düşünür (aspectotempora). Bir eylem, zaman çizgisi üzerine, konuşma zamanı ve eylem zamanı arasındaki ilişkiye göre *geçmiş/sonlanmış* (anterior), *hâllsonlanmamış* (non-anterior) ve *gelecek* (posterior) biçiminde ve *sınırlararası* (intraterminality), *sınırötesi* (postterminality), *öngörülü* (prospectivity) bakışlardan biriyle yorumlanarak yerleşir. Böylece eylem belirli bir görünüş-zamanla açığa çıkmış olur (Johanson 1994: 248, 2000: 34).

İnceleme

Ol- yardımcı fiilli yapıların, olayı farklı yönelim noktalarından görebilmek için değişik bakış açıları sunduğu ve *konuşma zamanı*, *referans zamanı*, *eylem* ilişkisine yönelik değişik gerçekleştirmeler göstererek türlü zaman ayrımlarına somut örnekler oluşturduğu belirtilmişti. Bu çalışmada üzerinde durulacak yapılar, taranan metinlerdeki kullanım sıklığı da dikkate alınarak *-mXş oldu*, *-AcAk oldu*, *-AcAk olmuş*, *-AcAk olmuştu*, *-mXş olacak*, *-mXş olacaktı*, *-mXş olur*, *-mXş olurdu*, *-(X/A)r/-mAz oldu*, *-(X/A)r/-mAz olmuş*, *-(X/A)r/-mAz olmuştu*, *-(X)yor olacak*, *-(X)yor olacaktı*, *-AcAk oluyor* ve *-AcAk oluyordu* ile sınırlandırılacaktır. Çalışmada, zaman bakımından *geçmiş* ve *geçmiş olmayan* zıtlığı $\pm Gmş$ ile, sınırlararası bakış +Ara ile, sınırötesi bakış +Öte ve öngörülü bakış +Öng ile gösterilecektir. Kiplik anlatımın ön plana çıktığı durumlarsa +Kip ile ifade edilecektir.

1. *-mXş oldu*

- (1) Hiç bozmadım, böylece keyifli sayılabilecek bir akşam yemeği *yemiş olduk*, sonra da beni babaanneme bıraktılar. DZ 159
- (2) Dereyi geçtikten sonra kasabaya *girmiş oldular*. Gün ışıkları camları parlatıyordu. Binlerce cam pırlıltısı... İM 33
- (3) Oğlumun ateşi uzun uğraşlar sonucu 37'ye düşünce hastaneden gecenin bir yarısı *çıkılmış olduk*.

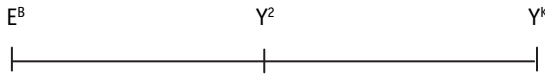
1., 2. ve 3. örneklerde yer alan *yemiş olduk*, *girmiş oldular*, *çıkılmış olduk* biçimindeki *ol-* yardımcı fiilli yapılar, 'eylemin ilgili sınırının aşıldığı bir hâlde girme', 'eylemin ilgili sınırının aşıldığı bir hâlde bulunma' (bk. Johanson 2000: 128, Turan 1996: 267), ya da 'eylemin dinamik evresinden durağan evresine geçme' bildirmektedir. Neyin bildirildiği, bağlama ve eylemin kılınışına göre değişebilir: *Onun da gelmesiyle ekibi tamamlamış olduk*, *15 Nisan itibarıyla projeye başlamış olduk* vb. Bazı kullanımlarında 'gönülsüzlük', 'yanı sıra yapma' vb. pragmatik anlamlar da elde edilir: *Bir kere evet demiş olduk*, *Bu vesileyle onu da anmış olduk* vb. *-mXş oldu* yapısıyla, *geçmiş zamanda sınırötesilik* (postterminality in past) ifade edilir [+Gmş (+Öte)] (Bu görünüş özelliği, geçmiş zamanda bitmişlik olarak da adlandırılabilir. bk. Güven 2007: 81). Yüklem üzerindeki *-mXş* eki, eylemin sınırötesi bir bakışla görülmesini, başka bir ifadeyle eyleme, ilgili sınırı aşıldıktan sonra bakılmasını sağlar. İlgili sınırın aşıldığı noktaya bakılması, sınıra bakışta (adterminality) olduğu gibi olayın kritik sınıra ulaştığı noktaya bakılması demek değildir; olaya, sınırın bir miktar ötesinden bakılır (Johanson 2000: 102).

-mXş oldu ile geçmişteki eylemlere sınırötesi perspektifle bakışı karşılayan bir diğer yapı olan *-mXştX* birbirinden farklıdır. *-mXş oldu* yapısında, *ol-* yardımcı fiilden önceki olaya/niteliğe psikolojik ilgi daha yoğundur;

‘yemiş olma hâli’ yani ilgili sınırın aşılmış olduğu safha, yönelim noktasında daha belirgindir. Bir durum ya da nitelik değişikliği söz konusu olur (Güven 2007: 81). Eylemin dinamik evresinden, sözü edilen duruma/nitelikle ilgili durağan bir evreye geçilir. *Ol-* yardımcı fiilli yapı, önce-sindeki sınırötesi eylemin durağan sonuçlarını ‘ve böylece’ anlamı da vererek ön plana çıkarır. Bu yönüyle, konuşma anı ile yüksek seviyede irtibatlı geçmiş eylemlere işaret eden “sonuçsal”lara (resultatives) (bk. Bacanlı 2008: 5) yakın bir işlevsel özellik gösterir.

$-mX_{st}X$ ve $-mX_{\dot{s}} oldu$ yapılarının geçmiş zamana yerleşme biçimleri de görece farklılık göstermektedir. $-mX_{st}X$ ile geçmişteki bir yönelim noktasından, daha öncesindeki bir eyleme, sınır ötesi bir perspektifle bakılır ve zaman bakımından *geçmişin geçmişi* (pluperfect) bildirilmiş olur. Eylemin zaman çizgisi üzerindeki konumu *Belirleme noktası* (E^B) > *Yönelim noktası* (Y^2) > *Konuşma Anı* (Y^K) biçimindedir. Eyleme sınırötesi perspektifle bakılan nokta (Y^2), konuşma anı ya da hâlihazırdaki dünya değil, konuşma anından önceki/geçmişteki ikincil bir gösterim noktasıdır. Y^2 ’de, eylemin ilgili sınırı aşılmış ve sınırın bir miktar ötesine geçilmiştir (bk. Şekil 5, ayr. bk. Johanson 2000: 107, Bacanlı 2008: 4).

Şekil 5: $-mX_{st}X$

Yemiş olduk, girmiş olduk vb. eylemler ise *yemiştik, girmiştik* vb. eylemlerden farklı olarak, genellikle, basit geçmiş zamanla hâl/şimdiki zaman arasına yerleşir; bir bakıma (basit) geçmiş sonrası/hâl öncesi bir zaman kesiti anlatılmış olur. $-mX_{\dot{s}} oldu$ ile işaretlenen eylemler, çoğu durumda, mantıksal olarak, $-DX$ ile işaretlenen eylemlerin peşi sıra ya da o eylemlerle eş zamanlı olarak; ‘ve böylece’, ‘böylelikle’, ‘bu suretle’ (bk. Johanson 1971: 313) gerçekleşir: *Ayşe de geldi ve böylece ekip tamamlanmış oldu* (ya da *Ayşe de gelince ekip tamamlanmış oldu*), *Son maçı da kazandık ve böylece bir üst tura geçmiş olduk*. İlk eylemle, ‘böylelikle’ de ifade ederek ortaya çıkan ikinci eylemin konumları sıralı ya da eş zamanlı olabilir: $E^B \geq E^2$. $-mX_{\dot{s}} oldu$ ile işaretlenen eylemlerin görünüş-zamansal durumu: $E^B > Y^2 > Y^K$ biçimindedir (bk. Şekil 6).

Şekil 6: $-mX_{\dot{s}} oldu$

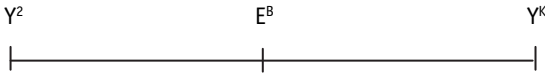
2. -AcAk oldu

(4) Çavuş birkaç kere ağzını açıp *konuşacak oldu*, sesi çıkmadı. Eliyle Anavarza'yı gösterdi. İM 140

(5) Gözlerini kırıştıtarak baktı. Tanıyınca rengi attı. Bir şeyler *söyleyecek oldu*. Yarım kaldı. Ne dediği anlaşılmadı. İM 130

4. ve 5. örneklerde yer alan *konuşacak oldu*, *söyleyecek oldu* biçimindeki yapılar, *geçmiş zamanda öngörülülük* (prospective in past) bildirmektedir. Yapı, geçmişteki bir yönelim noktasından, yönelim noktasına göre gelecekte, konuşma anına göre geçmişte bulunan bir eyleme, öngörülü bir perspektifle bakışı ifade eder. Zaman bakımından *geçmişin geleceği* anlatılmış olur. Eylemin görünüş-zaman bakımından durumu $Y^2 > E^B > Y^K$ ve +Gmş (+Öng, +Kip) biçiminde gösterilebilir (bk. Şekil 7).

Şekil 7: -AcAk oldu

Geçmişteki bir yönelim noktasından, henüz gerçekleşmemiş bir olaya *öngörülü* bir perspektifle bakılması, ifadeyi kiplik anlatımlar için elverişli hâle getirir (bk. Johanson 2000: 36, Uğurlu 2003: 129). Pek çok örnekte Gülsevin'in "geçmiş zamanda gerçekleşmemiş niyet kipi" (1997: 219) olarak ifade ettiği *gerçekleşmemişlik* söz konusudur: *Dün gelecekti* (ama gelmedi), *bu sabah arayacaktı* (ama aramadı). *Az kalsın düşecekti*, *neredeysse ölecekti* vb. örneklerde ise *niyet etme ayrıntısı olmaksızın gerçekleşmeme*; bazı örneklerde de *gerçekleşme bilgisinden emin olmama* söz konusudur: *Sabah 9:00'da parayı yatıracaktı* (paranın yatırılmış olup olmadığına dair bilgi, hesabın kontrolünden sonra kesinleşecektir). Diğer yandan, -AcAk oldu ile işaretlenen eylemlerin tamamlanmamış olması, eyleme başlandığı ya da teşebbüs edildiği ihtimalini dışlamaz. Aşağıdaki örnekte 'uğrama' eylemine teşebbüs edilmiş, ancak eylem sürdürülememiştir:

(6) Tam yirmi beş gün istirahat yazmaz mı? Daha fazlasına yetkisi olmadığını özür dileyerek açıkladı. Ertesi gün daireye bir *uğrayacak oldum*. Kaymakamdan bir telefon... Siz ha! Raporlu bir memur, nasıl olur da makamında bulunabilir! MK 50

Gülsevin'in, -AcAk oldu ve -AcAktI yapılarının zaman eksenine yerleşme biçimlerindeki benzerliğe ve -AcAktI'nın gramerlerde *gelecek zamanın hikâyesi* olarak adlandırılmasının yanlılığına dikkat çeken tespiti önemlidir (1997: 222). Diğer yandan, zaman çizgisi üzerindeki konumları benzer olan bu iki yapı, çeşitli bağlamlarda, eylemin gerçekleşme potansiyeline

yönelik farklı beklenti düzeylerini de karşılayabilmektedir. –*AcAk oldu*'nun bazı kullanımlarında, niyet edilen olayların gerçekleşebileceğine dair beklenti, konuşma anında, görece yüksek olarak devam etmektedir. Eylemin 'tasarlanma/niyet etme' biçimindeki ilk evresi tamamlanmış; 'yerine getirme' biçimindeki ikinci evre içinse beklemeye geçilmiştir: *Babam bana tatil için para verecek oldu* (para vermeye niyet etti, henüz vermedi ama verebilir), *Bu işi Ali yapacak oldu* (yapmaya niyetlendi, yapıp yapmayacağı ise ileride belli olacak) krş. *Babam bana para verecekti* (ama vermedi, vermeyi unuttu vb.), *Bu işi Ali yapacaktı* (ama yapmadı).

3. -AcAk olmuş, -AcAk olmuştu

(7) Köylüler birleşmişler, dün kaymakama çıkmışlar, usandık eşkiyalardan, malımız, canımız, ırzımız yerde bizim, demişler. *Tel çekecek olmuşlar* Ankara'ya... Ben gittim, önlerine geçtim. İM 145

(8) Aslan dediler mi vidalarımız gevşeyiveriyor. İzmir Fuarında nasılsa bir aslan yavru *yapacak olmuş*, İzmirli için birbirlerini çig-nemişler. MK 16

7. ve 8. örneklerde *-AcAk olmuş* yapısıyla işaretlenen eylemin zaman çizgisi üzerindeki konumu *-AcAk oldu*'dan farklı değildir. Ancak aralarında, *ol-* yardımcı fiilinin *-DX* ya da *-mXş* ekiyle çekimlenmesine bağlı olarak, geçmişe işaret etme biçimleri ve eyleme dair bilginin kaynakları bakımından farklılıklar bulunur. *-DX* eki geçmiş *tarihî* (historic), *-mXş* ekiyse *tanısal-teşhissel* (diagnostic) biçimde anlatır (bk. Johanson 2000: 108). İlkinde, eylemin gerçekleştiği tarihî ana bütün olarak bakılırken ikincisinde, eylemin ilgili sınırının aşıldığı noktaya/sınırötesine bakılır ve bu nedenle *tanısal-teşhissel* olanlar, sınırötesilerle yakından ilişkilidir (Csató 2000: 30). Tarihî geçmişte 'eylem', *tanısal-teşhissel* geçmişte ise eylemin 'sonuçları', 'izleri' yani sınırötesinden görülebilenler ön plandadır. Bu nedenle, *-AcAk olmuş* yapısının görünüş-zaman bakımından durumu +Gmş (+Öng, +Öte) biçimindedir.

-DX ve *-mXş* eklerinin geçmişe işaret etme biçimlerinde ortaya çıkan bu ayırım, konuşurun eyleme dair bilgi edinme biçimini de belirler. Tanısal-teşhissel geçmişte konuşur, eyleme yönelik bilgiyi, eylemin sonuçlarından hareketle, dolaylı olarak edinir. *Dolaylılık*, konuşurun olaya görgü tanıklığı yapmadığı ya da olaya bilinçli olarak katılmadığı izlenimi uyandırır. Konuşur olayı kontrol etmemiş ya da olayla doğrudan ilgilenmemiştir; olayı duymuş, çıkarmış ya da sonradan algılamıştır (Johanson 2003: 282). Gramerlerimizde yer alan *rivayet* terimi, *-mXş*'in sözü edilen işlevlerini karşılamakta yetersiz kalmaktadır. Örneğin, konuşurun niyet edilmemiş, kontrol dışı davranışlarına işaret eden (uyan birinin söylediği) *Uyumuşum, İçim geçmiş* vb. ifadeler ya da sonradan fark edilen durumları bildiren *Saatim durmuş, Cüzdanım çalınmış* vb. örnekler

rivayetle izah edilememektedir. $-mX\dot{s}$ 'la işaretlenen birçok örnekte, konuşurun anlatılan olaydan, kanıtsal olmayan dayanak, sanılar, şüphe vb. nedenlerle bağlantısının kesilmiş olduğu da anlaşılır (bk. Johanson 1999b: 247, Bacanlı 2006: 36, Anadolu ağızlarında dolaylılıkla ilgili olarak bk. Demir 2007).

(9) Anneme *açacak olmuştum*, onca ay nişanlı kaldınız, ne der herkes sonra, demişti ve eklemişti, sakın baban duymasın böyle laflar ettiğini..." DZ 163

(10) Ali Rıza Bey, bir gün dayanamayarak ona *çıkışacak olmuştum*. Genç kız, derhal titizlenmiş, kimsenin kâhyalığına tahammül edemeyeceğini anlatmıştı. YD 7

9. ve 10. örneklerde yer alan *-AcAk olmuştum* yapısı, görünüş-zaman bakımından *-AcAk oldu* ve *-AcAk olmuş*'tan daha karmaşıktır. *Açacak olmuştum*, *çıkışacak olmuştum* vb. örneklerde *-AcAk olmuştum*, geçmişteki bir eyleme biri öngörülülük, diğeri sınırötesi olmak üzere iki ayrı bakış açısıyla yönelmeyi ve bu iki bakış açısını aynı semantik bütün içinde sunmayı sağlar. Yapı, görünüş-zaman bakımından *geçmişin geçmişinde öngörülülük* (prospective in pluperfect) ya da *geçmişin geçmişinin geleceğini* bildirir [+Gmş (+Öng, +Öte, +Kıp)] ve zaman çizgisi üzerindeki durumu ($Y^2 > E^B$) $> Y^3 > Y^K$ (bk. şekil 8) biçiminde gösterilebilir. Y^3 'teki sınırötesi bakış, eylemin bütününe değil, tasarı/plan hâline (*-AcAk ol-* evresine) yöneldiği için, eylemin tamamlanıp tamamlanmadığı bilgisi açık değildir. Yapının *i-* fiilli birleşik çekimde karşılığı yoktur.

Şekil 8: *-AcAk olmuştum*

4. $-mX\dot{s}$ olacak, $-mX\dot{s}$ olacaktı

(11) "Ne olur bana soru sorma" dedi tedirginleşerek. "Ama sana söz, yarın sıkıntılarından *kurtulmuş olacaksın*." P 136

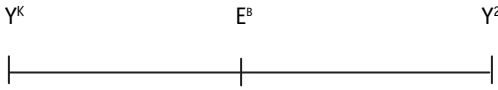
(12) Hadi, hadi sıkma canını. Bizim mesleğin cilveleri bunlar. Hem bak, Hindistan'ı görmüş olacaksın, fena mı?.. DZ 51

(13) Ama sonra, o da kendine göre, kendi kafa yapısına, hayat görüşüne uygun, hayata daha esnek bakabilen birini bulacak ve gerçekten mutlu olacak. Yani, Serra Oktay'a, uzun vadede bir iyilik *yapmış olacak*. DZ 130

11., 12. ve 13. örneklerde yer alan $-mX\dot{s}$ olacak yapısı, gelecekteki eylemlere sınırötesi bir perspektifle bakışın (postterminality in future) ifadesini sağlar. Eyleme sınırötesi perspektifle bakılan nokta konuşma anı değil;

gelecekte, gerçekleşmesi beklenen eylemin sınırötesindeki ikincil bir yönelim noktasıdır. Bu noktadan olayın bütünü değil, ilgili sınırı aşıldıktan sonraki bir kesit görülür (bk. Johanson 1994: 263). Bu tür bildirimler zaman bakımından *gelecekte bitmişlik* (future perfect tense) bildirir (bk. Comrie 1985: 69). Johanson 2000: 64'te yer alan, geçmiş zaman ve sınırötesi bakış arasında doğal bir yakınlık olsa da bu ikisinin aynı şey olmadığı yönündeki tespit, *gelecekte sınırötesilik* (postterminality in future) bildiren *-mXş olacak* yapısında açıkça izlenir. Eylemin görünüş-zaman bakımından durumu *-Gmş (+Öng, +Öte)* ve zaman çizgisi üzerindeki konumu $Y^K > E^B > Y^2$ (bk. Johanson 2000: 127 ve şekil 9) biçimindedir.

Şekil 9: *-mXş olacak*

-mXş olacak yapısı, *tahmin* anlatımının ön plana çıktığı bir işleve daha sahiptir. Bu işlev, yapının zaman çizgisi üzerindeki konumunu ve görünüş-zaman algısını da değiştirir. 14. ve 15. örneklerde *-mXş olacak* yapısının anlattığı, gelecekte sınırötesilik değil *konuşma anında, eylemin sınırötesine yönelik tahmindir*. Yönelim noktası, birincil gösterim noktası yani konuşma anıdır ve bu noktadan, geçmişteki bir eyleme sınırötesi bir perspektifle bakılıp eylemin sonucuna yönelik tahminde bulunmaktadır. Bu tür kullanımlarda eylemin görünüş-zamansal durumu $E^B > Y^2 = Y^K$ ve *+Gmş (+Öte, +Kip)* biçiminde olur.

(14) Nuran, genç adama dostça baktı. Yüzünü çok lezzetli bir meyveye benzeten bir gülümseme içinde: -Hayır, dedi. İclal burasını *saklamış olacak...* H 59

(15) Saat üç, öğle namazı çoktan *kılınmış olacak*.

(16) Bu yolla, onarımcılar sattıkları Enfield tüfeklerinden elde ettikleri yirmi milyon doları faturalı yasal mala dönüştürmeyi umuyorlardı. Böylece Haşhaşiler'in talep ettikleri miktarın bir kısmını da *çıkarmış olacaktı*. K 39

(17) Osmanlı topraklarını, şimdi içten fethetmek pekâlâ mümkündü ve İngilizler bu işin ustasıydılar. Türkiye'nin doğusunda bir ayaklanma başlatabilirlerse, bir taşla iki kuş *vurmuş olacaktı*. KP 58

16. ve 17. örneklerde *talep ettikleri miktarın bir kısmını da çıkarmış olacaktı, bir taşla iki kuş vurmuş olacaktı* vb. ifadelerde yer alan *-mXş olacaktı* yapısı ise, *-mXş olacak*'a ilişkin yukarıda sözü edilen *gelecekte sınırötesilik* işlevini, geçmiş zaman diliminde konumlandırarak yerine getirir. Böylece *geçmişin geleceğinde bitmişlik* (perfectum futuri praeteriti) (Johanson 1994: 263, 2000:

37) anlatılmış olur. Bu bakış açısı *sınırötesi perspektifle görülen bir eylemin, geçmişteki ikincil bir gösterim noktasından öngörüldüğünü* ifade eder; eylem, geçmişteki ikincil gösterim noktasında henüz gerçekleşmediği/öngörüldüğü için, eylemin tamamlanıp tamamlanmadığına dair bilgi de kesin değildir. –sA ile eşdizimli olduğu durumlardaysa eylemin gerçekleşmediğine dair bilgi/gerçekdışılık (unreality) kesinleşmiştir (*Eğitimine devam etseydi okulu çoktan bitirmiş olacaktı*). Eylemin görünüş-zaman bakımından durumu ve +Gmş (+Öng, +Öte) ve zaman çizgisi üzerindeki konumu $Y^2 > (E^B > Y^3) > Y^K$ (bk. Johanson 1994: 263) biçimindedir (şekil 10).

Şekil 10: -mXş olacaktı

18. ve 19. örneklerde yer alan *-mXş olacaktı* yapısı ise, *geçmiş zamanda eylemin tamamlanmışlığına yönelik varsayım* bildirmektedir. Yapının öyküleyici metinlerde daha sık rastlanan bu işlevi, eylemin yukarıda sözü edilen görünüş-zaman algısını ve zaman çizgisi üzerindeki konumu da etkilemektedir: $E^B > Y^2 > Y^K$; +Gmş (+Öte, +Kip)

(18) Hayriye Hanım başka fikirde idi. Oğlu, *herhalde* alacaklılardan kaçmak için arkadaşlarından birine misafir *gitmiş olacaktı*. YD 59

(19) Mümtaz üç senedir işlerini gören bu çocuğun yüzünü bir kitap gibi okumağa alışmıştı. *Muhakkak* sevdiği kadınla *kavga etmiş olacaktı*. Yahut onu burada, bahçe ve lokantalardan birinde bir başkasıyla görmüştü. Kim bilir belki de bu yüzden kavga etmiş olabilirdi. H 141

5. -mXş olur, -mXş olurdu

(20) En geç bir saate kadar *varmış oluruz*. Ertuğrullarda biraz dinlenirsin. GKS 22

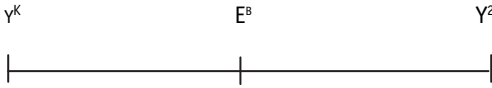
(21) İşte duymak istediğim haber buydu. Şans yardım ederse, yakında Patasana'nın bütün yazdıklarına *ulaşmış oluruz*. P 131

(22) Pazartesi günü sizin için uygunsa, düğünü yapabileceğimiz yerleri bir dolaşsak, bir araştırsak, diyorum. Anlaşırsak, yerimizi ayırtır, böylece önemli bir işi *tamamlamış oluruz*. DZ 82

20, 21 ve 22. örneklerde yer alan *-mXş olur* yapısı, gelecekteki bir yönelim noktasından, yönelim noktasına göre geçmişte, şimdiye/konuşma anına göre gelecekte olan bir eylem sınırötesi bir perspektifle bakmayı ifade eder. Gelecekteki yönelim noktasına ulaşıldığında, eylemin ilgili sınırı aşılmış (bk. şekil 11) ve sonuçları veya ilgili sınırı aşıldıktan sonraki evresi 'durağan bir hâl almış'ır. *-mXş olur* yapısı 've böylece' anlamını da vererek olayın dinamik

evresinden durağan evresine geçildiğine, bir durum ya da nitelik değişikliği gerçekleştiğine işaret eder (bk. Güven 2007: 81). $-mXş$ olur'un, gelecekteki eylemlere sınırötesi perspektifle bakmayı (postterminality in future) bildiren bir diğer yapı olan $-mXş$ olacak'tan farkı, $-(X/A)r$ ekinin düşük odaklı bir görünüş-zaman işaretleyicisi olması nedeniyle varsayıma dayalı-hipotetik bir gelecek zaman tasarısına imkan vermesidir. Geleceğin her durumda varsayıma dayalı/kurgusal olduğu düşünülebilir (geleceğin kurgusal/gerçek dışı olduğuna ilişkin bk. Mithun 1995: 368, 376; Cockburn 1997: 37, Dahl 1985: 103) ; ancak $-(X/A)r$ 'la gösterilenlerde varsayıma dayalılık daha belirgin biçimde ortaya çıkmaktadır.

Şekil 11: $-mXş$ olur

(23) Melis yorulmuşçasına derin bir nefes aldı ve bana döndü, "Ben senin yerinde olsaydım, bugünkü aklımla bir dakika durmaz, bu işi bitirirdim. Böylece hem kendime, hem de Oktay'a büyük bir iyilik yapmış olurdum. DZ 130

23. örnekte yer alan $-mXş$ olurdu yapısı ise gerçekdışı bir zamanı anlatmaktadır. Bu yapının kullanıldığı örneklerde, *eğer geçmişte koşullar gerçekleşmiş olsaydı, şu anda/konuşma anında eylem sınırötesi bir perspektifle bakabilemeyle ilgili sınırının aşıldığını görmek mümkün olurdu* ifadesi vardır. Bu tür örneklerde $-DX$, zamansal uzaklıktan çok gerçeğe uzaklığı anlatır. Ancak $-mXş$ olurdu yapısında $-DX$ ekinin, her durumda gerçeğe uzaklığı yansıttığını söylemek doğru değildir. Bazı bağlamlarda, öyküleyici anlatımın ve metin kurgusunun bir gereği olarak da kullanılmaktadır. 24. örnekte $-DX$, anlatıcının, olay zamanı ile anlatı zamanı arasına mesafe koyma isteği sonucu kullanılmıştır.

(24) İçinde gizli bir ümit vardı. Belki Fikret, onu yanında alıkoyar, böylece sefalet ve namussuzluk içinde sürünmekten *kurtulmuş olurdu*. Gerçi çocuklarından hiç birine yük olmak istemezdi ama ne yapсын; düşmez kalkmaz bir Allah'tı. YD 84

6. $-(X/A)r/-mAz$ oldu, $-(X/A)r/-mAz$ olmuş, $-(X/A)r/-mAz$ olmuştu

(25) Abdi Ağa, kadını görünce:

"Oooo, nerelerdesin bacım? Hiç uğramaz oldun. KP 48

(26) Oktay'la yine bir gerginlik yaşadık! Son zamanlarda daha sık tartışır olduk sanki. Yoksa bana mı öyle geliyor? DZ 54

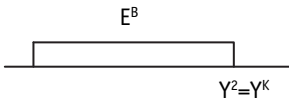
(27) Kurşun o kadar çoğaldı ki sesler, konuşmalar *duyulmaz oldu*. İM 204

(28) Hani vurgunluğun sonu durgunluk derler, o hesap... Vurgunlardan sonra piyasada yaprak *kımıldamaz oldu*. MK 71

$-(X/A)r/-mAz$ *oldu* yapısı, geçmişte başlayıp konuşma anında devam eden eylemlere, *sınırlararası* bir perspektifle bakmayı ifade eder. Sınırlararası bakış, olayın başlangıç ve bitiş sınırları arasındaki bir noktasına/süreğine yönelen bakıştır. Türkiye Türkçesinde sınırlararası bakış $-(X)yor$, $-(X/A)r/-mAz$ ve $-mAktA$ ekleriyle karşılaşılır. Bu üç işaretleyici arasındaki farklılık *odaklılığın* (focality) derecesiyle ilgilidir. $-(X/A)r/-mAz$ eki, $-(X)yor$ ve $-mAktA$ 'ya göre daha düşük odaklı ya da odaksızdır. $-(X)yor$ ve $-mAktA$ eklerini almış olan eylemin bakılan noktasında, $-(X/A)r/-mAz$ ekini alanlarda olmayan bir yoğunluk vardır (bk. Johanson 1994: 255).

Sınırlararası bakış, herhangi bir zaman katmanındaki devamlılığı ifade eder (Johanson 2000: 76). $-(X/A)r/-mAz$ *oldu* yapısıyla işaretlenen eylemler de geçmişte başlamış, ancak henüz sonlanmamıştır, sürmektedir. Bu durum, eylem zamanı ile yönelim noktası arasında belirli oranlarda örtüşmeye de neden olur. Başka bir ifadeyle yönelim noktası, eylem zamanı tarafından içerilir. Bakışın düşük odaklı olması, olay zamanının dar bir noktada yoğunlaşmış olarak değil, daha geniş bir zaman dilimine yayılmış biçimde algılanmasını sağlar. Bu tür eylemlerin zamanla ilişkisi Reichenbah'ın *hâlin öncesi* (anterior present) tasarısı ile de uyuşma gösterir (2005: 77, Verkuyl 2003: 4). Eyleme yöneliş, birincil gösterim noktasından yani konuşma anından gerçekleşir. Durum şu şekilde gösterilebilir: $-Gmş (+Ara)$, $E^B \geq Y^2=Y^K$, ayr. bk. şekil 12.

Şekil 12: $-(X/A)r/-mAz$ *oldu*

Uğramaz oldun, tartışır olduk vb. örneklerde *çok vakalı toplu eylemler* (pluri-occasional global events) vardır (bk. Johanson 2000: 29). *Toplu bir eylem*, bir ya da daha fazla basit eylemden oluşur. Bu nedenle tekrarlılık, alışkanlık, sürerlilik vb. bildirimler için elverişlidir. Yapının bu özelliği Gülsevin 1997: 220'de "yeni başlamış ve devam etmekte olan alışkanlık" biçiminde ifade edilir.

(29) İddia ettiklerine göre, iki yüz yılı aşkın bir süre, mağdurların beyinleri çelişkili mesaj bombardımanına tabi tutulmuş, bunun neticesinde özel kortikal alanlar, uyarınları yorumlama görevini *yerine getiremez olmuşlar*. K 55

(30) Sahip çıkmak demişsiniz, buna. Kadın, öyle yutmuş ki bu sahiplenilme geyiğini, bir gün refakâtsiz kalsa, düz yolda *yürüyemez olmuş*.

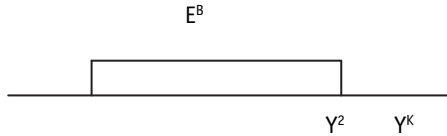
29. ve 30. örneklerde yer alan *-mAz olmuş* yapısı, *ol-* yardımcı fiilinin *-mXş* eki almasına bağlı olarak konuşurun, geçmişte başlayıp konuşma anında devam eden eyleme ilişkin bilgiyi, dolaylı olarak edindiğine işaret eder. Konuşur, olayı görgü tanıklığı yapmamış ya da bilinçli olarak katılmamıştır; olayı duymuş, çıkarmış ya da sonradan algılamıştır.

(31) Dinamitlenme sonrasında, dolgu çalışmaları başladığından beri, Vali ve Kaymakam hiç üşenmeden sık sık Başpınar'a *gider olmuşlardı*, işin nasıl yürüdüğünü görmek için. KP 45

(32) Şef, muhasebeye *uğramaz olmuştu* artık. Bordrolar, müstahdemi, memuru, profesörü ile hep benim elimden geçiyor, ödenekleri, yolları ben hesaplıyordum. MK 34

Yukarıda *-(X/A)r/-mAz oldu* için sözü edilen görünüş-zaman algısını, *-(X/A)r/-mAz olmuştu* yapısıyla geçmiş zaman dilimine yerleştirmek de mümkündür. 31. ve 32. örneklerde yer alan *gider olmuşlardı*, *uğramaz olmuştu* yapılarında, geçmişin geçmişinde sınırlararası perspektifle görülen eylemlerin ifadesi vardır (intraterminality in pluperpect): $E^B \geq Y^2 > Y^K$. Bu yapıyla, konuşma anından önceki ikincil bir yönelim noktasından, geçmişte başlamış olan, ancak ikincil yönelim noktasında hâlâ süren bir eyleme, sınırlararası bir perspektifle bakılmış olur. Eylemin ikincil yönelim noktasına doğru ilerlemeyi sürdürmesi, yönelim noktasının eylem zamanı tarafından içerilmesine de neden olur (bk. şekil 13).

Şekil 13: *-(X/A)r/-mAz olmuştu*

7. *-(X)yor olacak, -(X)yor olacaktı*

(33) Birkaç yıl içinde iki milyar mobil teknoloji uyumlu cihaz *kullanılıyor olacak*.

(34) O noktadan sonra ben senin değil, büyümekte olan çocuğumun ruh sağlığını *düşünüyor olacağım*. DZ 192

33. ve 34. örneklerde yer alan *-(X)yor olacak* yapısı, *gelecek zamanda sınırlararasılık* (intraterminality in future) ya da *gelecekte sürerlilik* (future progressive) ifade eder. Bu tür örneklerde, eylemin başlangıç ve bitiş sınırları arasına/süreğine bakılan yönelim noktası konuşma anı değil, gelecekte, eylem zamanıyla da örtüşen ikincil bir gösterim noktasıdır. Bu noktadan eylemin bütünü değil, başlangıç ve bitiş sınırları arasındaki bir kesiti görü-

lür. Eylemin görünüş-zamansal durumu şu şekilde gösterilebilir: $Y^K > E^B = Y^2$ (ayr. bk. Akşehirli 2010: 65) ve $-Gmş (+Öng, +Ara)$.

(35) Eğer patlamadan sonra yetkililer sözlerini tutup denetimleri yapsalardı, herkes şimdi sigortalı *çalışıyor olacaktı*.

(36) Bu yurtlar yapılmıyorsa, bugün o yurtlar açık olduğu için okula gidebilen kız çocuklarımızın bir bölümü belki de tarlada *çalışıyor olacaktı*.

35. ve 36. örneklerde yer alan $-(X)yor olacaktı$ yapısı ise, *eğer koşullar oluşsaydı, eylem şu anda gerçekleşiyor olacaktı* biçiminde, *geçmişe göre şu an'ın geçmişin geleceğine eşdeğer, paralel, gerçekdışı bir zaman* tasarısını yansıtır. $-DX$ eki burada zamansal uzaklıktan çok, $-(X)yor olacaktı$ ile kurgulanan paralel zamanın gerçekliğe uzaklığını gösterir, bu nedenle yapı, şimdi/şu anda vb. zarflarla eş dizimli kullanılabilir. Yapının görünüş-zamansal durumu $Y^2 > E^B = Y^K$ biçiminde gösterilebilir (krş. Akşehirli 2010: 65). Eylem, gerçekdışı olma özelliği nedeniyle varsayım kipliğiyle ilişkilidir. Varsayım kipliği (hypothetical modality) *olanaksız, kesin olmayan, görece imkânlı* vb. değişik derecelerdeki gerçekliğin (factuality) dilbilimsel anlamla birleşmesini karşılar (Ziegeler 2000: 5, Aslan 2007: 581-582). 35. ve 36. örneklerdeki $-(X)yor olacaktı$ yapısıyla, olanaksız durumlar ifade edilmiştir.

8. -AcAk oluyor, -AcAk oluyordu

(37) Adam mecburiyetten evini *satacak oluyor*.

(38) Haftaya Ankara'ya *gelecek oluyor*.

37. ve 38. örneklerdeki $-AcAk oluyor$ yapısı, konuşma anından, gelecekteki bir eyleme öngörülü bir perspektifle bakışı ifade eder. Eyleme yönelişin öngörülü olması, niyet etme yönündeki kiplik anlamın belirgin bir biçimde ortaya çıkmasını sağlar. Eylemin görünüş-zamansal durumu $Y^K = Y^2 > E^B$ ve $-Gmş (+Ara, +Kip)$ biçimindedir. $-AcAk oluyor$ yapısı, çeşitli bağlamlarda, öyküleyici anlatımın bir ögesi olarak geçmiş zamana işaret edecek biçimde de kullanılabilir. 39. ve 40. örneklerde sözü edilen eylemler konuşma anından önce/geçmiştir. Bu tür örneklerde bakış açısı, geçmişteki bir yönelim noktasından, yönelim noktasına göre gelecekte, konuşma anına göre geçmişte bulunan bir eyleme öngörülü bir perspektifle bakış biçiminde değişir: $Y^2 > E^B > Y^K$. Benzer bir görünüş-zaman algısı 41. örnekte $-AcAk oluyordu$ yapısı ile de ifade edilir.

(39) Çarşamba günü kasabadan Kozan'a götürüyorlar Hatçe'yi. Candaşların elinden *alacak oluyor* yolda. İM 185

(40) Adam geçen hafta açıklama *yapacak oluyor*, kafasına yumurta fırlatıyorlar.

(41) Erg firması enerjiyi o günün şartlarında 8 sente *verecek oluyordu*.

Sonuç

Türkiye Türkçesinde *ol-* yardımcı fiilli yapıların, olaya farklı açılardan bakabilmeyi sağlayan değişik perspektifler sunduğu ve *konuşma zamanı*, *referans zamanı*, *eylem ayırımına* yönelik değişik gerçekleştirmeler göstererek türlü zaman ayırmalarına somut örnekler oluşturduğu görülmektedir. Diğer Türk lehçelerinde ve ağızlardaki kullanımı da (bk. Erdem 2009, Ergöncü 2010, Ay 2011 vb.) ilgi çekici olan bu tür yapılar, *göreceli zamanların* kurgulanmasına ve ifadesine imkân sunarlar; konuşma anından önce/sonra ya da konuşma anına paralel, gerçekdışı zamanları da ifade ederler. Böylece, *geçmişin geleceği*, *geçmişin geçmişinin geleceği*, *gelecekte bitmişlik*, *geçmişte bitmişlik*, *gelecekte sürerlik* vb. daha soyut ve karmaşık görünüş-zamanlar da ifade edilebilmiş olur. *Ol-* yardımcı fiilli yapıların görünüş-zaman özelliği, bağlama göre de şekillenmekte, yapının işaretleyebileceği potansiyel görünüş-zamanlardan biri, bağlama, anlatı türüne vb. göre ön plana çıkabilmektedir. Bu işaretleyiciler yalnız görünüş-zaman kategorisinin değil tahmin, niyet, varsayım vb. kiplik anlamların da farklı zaman dilimlerine yerleştirilerek anlatılabildiğini sağlarlar.

Kaynaklar

- Aslan, Sema (2007). “İstek Kipliği, Gerçeklik, Gerçekleştirilebilirlik”. *VII. Uluslararası Dil, Yazın ve Deyişbilim Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Cilt I. Konya: Selçuk Üniversitesi Yay. 581-590.
- Aslan Demir, Sema (2008). *Türkçede İsteme Kipliği: Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker Yay.
- Akşehirli, Soner (2010). “Türkçede Konuşma Zamanı, Olay Zamanı ve Referans Zamanı İlişkileri”. *Turkish Studies* 5/4: 15-73.
- Ay, Özgür (2011). “Ol- Fiilli ile Yapılan Birleşik Çekimler ve Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Kullanımı Üzerine”. *Turkish Studies* 6/1: 659-671.
- Bacanlı, Eyüp (2006). “Türkçedeki Dolaylılık İşaretleyicilerinin Pragmatik Anlamları”. *MTAD* 3: 1, 35-47.
- _____, (2008). “Türkiye Türkçesindeki -miş Ekinin Dolaylılık ve Dolaylılık-dışı Kullanımlarında Zamansal Atıf”. *Bilig* 44: 1-24.
- Bybee Joan, Revere Perkins and William Pagliuca (1994). *The Evolution of Grammar: Tense, aspect, and modality in the languages of the world*. Chicago: University of Chicago Press.
- Cockburn, David (1997). *Other times: Philosophical perspectives on past, present, and future*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Comrie, Bernard (1976). *Aspect*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____, (1985). *Tense*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Csató, Éva Ágnes (2000). "Turkish –miş and imiş items". *Evidentials: Turkic, Iranian and neighboring languages*. Eds. Bo Utas & Lars Johanson. Mouton de Gruyter. 29-43.
- Dahl, Östen (1985). *Tense and Aspect Systems*. Oxford: Basil Blackwell.
- Demir, Nurettin (2007). "Anadolu Ağızlarında Kullanılan Geçmiş Zaman Eki –(y)Xk". *Edebiyat ve Dil Yazıları*. Ankara: Grafiker Yay. 133-147.
- Erdem, Melek (2009). "Türkmen Türkçesinde Sıfat-fillerin Perifrastik Kullanımları". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 6/3: 7-17.
- Ergöncü, Dilek (2006). "Nogay Türkçesinde Sıfat-fillerle Kullanılan Bol- Fiilinin İşlevleri". *Karadeniz Araştırmaları* 3/10: 148-156.
- Fleischman, Suzanne (1982). *The Future in Thought and Language, Diachronic Evidence from Romance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____, (1990). *Tense and Narrativity*. Austin: University of Texas Press.
- Gülsevin, Güler (1997). "Türkiye Türkçesinde Zaman ve Kip Çekiminde Birleşik Yapılar Üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* [2000]. 215-224.
- Güven, Mine (2007). "Türkçede Çevrik Yapıların Görünüş Özellikleri". *XXI. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri*. Haz. Yeşim Aksan ve Mustafa Aksan. Mersin: Mersin Üniversitesi Yay. 79-88.
- Johanson, Lars (1971). *Aspekt im Türkischen*. Vorstudien zu einer Beschreibung des Türkkeitürkischen Aspektsystems, Uppsala: Acta Universitatis Uppsaliensis, 1.
- _____, (1994). "Türkkeitürkische Aspektotempora". *Tense Systems in European languages*. Eds. Rolf Thieroff/Joachim Ballweg. Tübingen: Linguistische Arbeiten. 247-266.
- _____, (1999a). "Typological notes on aspect and actionality in Kipchak Turkic". *Tense-Aspect, Transitivity and Causativity*. Eds. Werner Abraham et al. 171-184.
- _____, (1999b). "Bulgarca ve Türkçede Dolaylamalar Üzerine". Çev. M. Tulum. *İlmi Araştırmalar* 7: 245-254.
- _____, (2000). "Viewpoint operators in European Languages". *Tense and aspect in the languages of Europe*. Ed. Östen Dahl. Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 27-187.
- _____, (2003). "Evidentiality in Turkic". *Studies in Evidentiality*. Eds. Alexandra Y. Aikhenvald & Robert Malcolm Ward Dixon. Amsterdam: John Benjamins. 273-290.
- _____, (2007). "Aspectotemporal connectivity in Turkic: Text construction, text subdivision, discourse types and taxis". *Connectivity in Grammar and Discourse*. Eds. Jochen Rehbein et al. 187-198.
- Mithun, Marianne (1995). "On the Relativity of Irreality". *Modality in Grammar and Discourse*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 367-388.

- Özmen, Mehmet (2000). “Olmak Fiili ile Kurulan Birleşik Fiil Çekimleri Üzerine”. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*. C. 2. 1417-1426.
- Reichanbach, Hans (2005). “The tenses of verb”. *The Language of Time: A Reader*. Eds. Inderjeet Mani et al. Oxford University Press. 71-78.
- Schaaik, Gerjan Van (2002). “Periphrastic tense/aspect/mood”. *Verb in Turkish*. Ed. Eser Erguvanlı Taylan. J. Benjamins. 61-95.
- Turan Zikri (1996). “Eski Anadolu Türkçesi’nde Ol- Cevherî Fiili”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten [1999]*. 265-289.
- Uğurlu, Mustafa (2003). “Türkiye Türkçesinde Bakış (aspectotempora)”. *Türk-bilig* 2003/5: 124-133.
- Uzun, Nadir Engin (2004). *Dilbilgisinin Temel Kavramları*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 39. İstanbul.
- Verkuyl, Henk J. (2003). “On the Compositionality of Tense: Merging Reichenbach and Prior”. <http://www.let.uu.nl/~Henk.Verkuyl/personal/tense/prtw.pdf>.
- Ziegeler, Debra (2000). *Hypothetical Modality, Grammaticalisation in an L2 dialect*. Studies in Language Companion Series 51, National Tsing Hua University, Taiwan.

Örneklerin alındığı elektronik kaynaklar

- DZ, *Düğün Zamani*, İpek Ongun, http://rapidshare.com/files/14846010/ipek_ongun___simdi_dugun_zamani.rar.html, 12.11.2009
- GKS, *Git Kendini Sevdirmeden*, Tuna Kiremitçi, http://rapidshare.com/files/1238503618/tuna_kiremitci_git_kendini_cok_sevdirmeden.pdf, 12.11.2009
- H, *Huzur*, Ahmet Hamdi Tanpınar, <http://rapidshare.com/files/10490380...Huzur.rar.html>, 08.11.2009
- İM, *İnce Mehmed*, Yaşar Kemal, http://rapidshare.com/files/35003149/ekitap-Yasar_Kemal-Ince_Memed_1.rar, 06.11.2009
- K, Kabus, *Alev Alatl*, http://rapidshare.com/files/116302393/Alev_AlAtl__305_Kabus.pdf, 02.11.2009
- KP, *Köprü*, Ayşe Kulin, http://rapidshare.com/files/190026894/ayse_kulin.rar, 02.11.2009
- MK, *Meşrutiyet Kiraathanesi*, Rıfat Ilgaz, http://rapidshare.com/files/193268753/Rifat_Ilgaz.Mesrutiyet_Kiraathanesi.pdf, 29.10.2009
- P, *Patasana*, Ahmet Ümit, http://rapidshare.com/files/41243980/ahmet_uemit_kitaplari.rar, 29.10.2009
- YD, *Yaprak Dökümü*, Reşad Nuri Güntekin, http://rapidshare.com/files/65413138/RESAT_NURI_GueNTEKIN_-_Yaprak_Doekuemue.pdf, 29.10.2009

The Functions of the Copula *Ol-* in Expressing Aspect and Tense in Turkish

Sema Aslan*

Abstract

In this research, the aspectotemporal markers formed by copulative verb form *ol-* will be examined. These markers are capable of envisaging the event from different points of view and provide concrete examples for different temporal divisions. They compose varied formations of *time of speech*, *referential time*, and *time of event*. Structures using the copula *ol-*, enable both to envisage the internal structure of the event composed from *terminus initialis*, *circus* and *terminus finalis*, from different orientation points, and to express different aspectotemporal relations. Although, being regarded as *peripheral* or *periphrastic* markers due to being less grammaticalized, these markers not only have the capability of expressing different aspectotemporal relations that cannot be expressed by the other copulative form *i-*; but, they can also design unreal times. The study discusses such structures through the perspective of aspectotempora.

Keywords

the copulative verb form *ol-*, peripheral markers, aspectotempora, time of speech, referential time, time of event

---

* Assist. Prof. Dr., Başkent University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature – Ankara / Turkey
aslans@baskent.edu.tr

Функции наглядно-временных форм, образованных при помощи вспомогательного глагола ол- (быть) в турецком языке

Сема Аслан*

Аннотация

В целях наблюдения действия с различных позиций в данной статье предлагаются различные точки зрения, а также на основе показа различных видов реализации в зависимости от разделения на *время разговора*, *время ссылки* и *время действия*, рассматриваются наглядные указатели времени на конкретном примере вспомогательного глагола ол-. Производные от вспомогательного глагола ол- имеют возможность показать внутреннюю структуру действия с различных позиций на стадиях *начала*, *продолжения* и *окончания* действия, а также выразить различные наглядно-временные отношения. Несмотря на то, что они являются малограмматичными и расцениваются как вторичные или косвенные указатели, производные от вспомогательного глагола ол-, в отличие от глагола и-, имеют способность выражать наглядно-временные отношения и параллельно на момент речи объяснять нереальные времена. В этой работе рассматриваются эти формы с точки зрения наглядно-временных категорий.

Ключевые слова

вспомогательный глагол ол-, вторичные указатели, наглядность-время, время разговора, время ссылки, время действия

---

* И. о. доц. доктор, университет Башкент, факультет литературы и естественных наук, кафедра турецкого языка и литературы - Анкара / Турция
aslans@baskent.edu.tr

XVI. Yüzyılda Ayntab'da Toplumsal Kontrol Aracı Olarak Mahalle Halkının Rolü

İbrahim Etem Çakır*

Özet

Toplumsal kontrol kavramı, toplumsal sapma olarak ifade edilen davranışlara karşı toplumsal bir tepkidir. Osmanlı şehirlerinde mahalle, sadece fiziki bir birim değil aynı zamanda toplumsal kontrolün sağlanmasına katkıda bulunan sosyal bir üniteyi ifade etmektedir. Bu çalışmada XVI. yüzyılda mahalle ve mahalle halkının, toplumsal kontrol aracı olarak üstlendiği rol, Ayntab şehri bağlamında buraya ait şer'îye sicillerinden hareketle incelenmiştir. Mahkeme kayıtlarından elde edilen bilgiler, mahalle halkının toplumsal kontrol aracı olarak önemli bir işleve sahip olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti'nde mahalle, toplumsal kontrol, toplumsal sapma, şer'îye sicilleri, Ayntab (Gaziantep)

Giriş

Gaziantep (Ayntab), Akdeniz Bölgesi ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin birleştiği noktada, Suriye'ye komşu bir sınır ilidir. Bu bölge, ilk çağlardan itibaren pek çok insan topluluklarına yerleşme sahası ve geçit yeri olmuştur. Hz. Ömer döneminde İslâm topraklarına katılmıştır. Ayntab Osmanlı hâkimiyetinde önce Abbasi, Selçuklu, Eyyubi, Memluk ve Dulkadir Beyliği hâkimiyetinde kalmış, zaman zaman bu bölgede Bizans ve Haçlılar hüküm sürmüşlerdir. XVIII. yüzyıl ortalarında itibaren Memluk Sultanlığı'nın uç karakollarından biridir ve askerî ve iktisadî açıdan da stratejik öneme sahip bir yerdedir. 1516 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır. İdarî yönden ilk önce Arap-Şam vilayetine, 1531'de Dulkadir-Maraş beylerbeyliğine sancak

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü – Erzurum / Türkiye
ietem.cakir@atauni.edu.tr

statüsünde bağlanmış ve bu durum XVI. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Ayntab sancağı 1598'de malî ve sosyal sebeplerden dolayı Haleb vilayetine bağlanmıştır (TT.313: 32a). Ancak kısa bir süre sonra XVII. yüzyılın başlarında Ayntab sancağı yeniden Maraş vilayetine bağlanmıştır.

Tahrir defterlerine göre Ayntab şehri; 1536 yılında 24, 1543 yılında 29, 1574 yılında ise 32 mahalleden meydana gelmekteydi. Tahrir defterlerindeki verilerden hareketle yapılan hesaplamalar neticesinde XVI. yüzyılda Ayntab şehrinin tahmini nüfusu 1536'da 10600, 1543'te 10746, 1574'te ise 17138 şeklinde şekildedir. Şehir nüfusunun yaklaşık %98'i Müslümanlar, geriye kalan kısmı gayrimüslimlerden oluşmaktadır (TT.186: 7-27, TT.373: 8-45, TT.161: 6-21). Şehrin nüfusuyla ilgili bu bilgiler tahminî değerler olup birçok araştırmada (Özdeğer 1988: 114-117, Canbakal 2009: 44) buna yakın sonuçlar elde edilmiştir.

Ayntab ile ilgili bu genel değerlendirmenin ardından sosyalleşme ve toplumsal kontrol kavramlarının açıklanması konunun anlaşılmasında yararlı olacaktır. Sosyalleşme; toplumun sosyo-kültürel normlarını öğrenme ve benimsemesi ile mümkün olur. Toplumun görevlerinden birisi de ortaya çıkan ve çıkabilecek davranış sapmalarını kontrol etmek ve düzeltmektir (Aslantürk vd. 2001: 217-219).

Bireyin toplumla bütünleşme sorunu sosyologların ilgi alanına giren konulardandır. Durkheim bütünleşmeyi açıklamak için toplumsal baskı kavramını kullanmıştır. Amerikalı sosyologlar ise bunu toplumsal kontrol olarak adlandırmışlardır. Toplumsal kontrol; grup ve toplumun bireyin davranışlarını sınırlaması ve bu sınırlama yoluyla toplumsal değerleri benimsemesinin sağlanması yani bireyin toplumsal kurumlar ve diğer toplumsal birimler tarafından ortak değer ve eylemlere uygun davranışlarda bulunmaya zorlanmasıdır. Kısacası, toplumsal sapma olarak ifade edilen davranışlara karşı toplumsal tepkidir (İçli 2005: 131). Ayntab şehrinde toplumun değer ve normlarına aykırı davranışlarda bulunan kişiler üzerinde toplumsal kontrol mekanizması olarak çeşitli araçların devreye girdiği görülmektedir. Ancak bütün mahallelerde ve her durumda bu mekanizmaların aynı şekilde işlediğini düşünmek mümkün görünmemektedir. Temelde norm ve değerler aynı olmakla birlikte mahalleden mahalleye farklı anlayış ve değerlendirmelerin de olabileceği hesaba katılmalıdır. Dolayısıyla herhangi bir toplumsal olayda gösterilecek tepkiler farklı olabilmektedir.

Toplumsal Kontrol, Mahalle ve Mahalle Halkı

Toplumsal kontrol, toplumda geçerli davranış kalıplarına uymayı ve kişilerin toplumsal normlardan sapmalarını sınırlayarak sosyal düzeni sağlar. Sosyal

kontrol mekanizmalarının işleyişi otoriteye dayanır. Cezalar ve ödüllerin yanı sıra itibar kazanma isteği ya da itibar kaybetme korkusu, dedikodu, ekonomik ve toplumsal baskılar kişilerin hareketlerini yönetmekte ve kontrol etmektedir (Dönmezer 1999: 262–263, İçli 2005: 131–132). Böylece güvenlik, adliye ve diğer disiplin kuruluşları yanında sosyal sistemin içerdiği bu çeşit kontrol araçlarına informel sosyal kontrol araçları denilir. Toplumda yaşayanların çok geniş çoğunluğunun normal olmayan eylemini önleyen etmenler bunlardır ve gündelik ilişkilerde yerleşmişlerdir (Dönmezer 1999: 263). Ayntab şehrinde çeşitli suçlamalar ile mahkemeye çıkarılan zanlıların durumuyla ilgili tanıklar tarafından bazı saptamalar yapılmıştır. Örneğin erkeklerin namaz kılıp kılmadığı (GŞS: 4/442, 133/187, 165/158), kadınların erkeklerle bir yaklaşma içinde olup olmadığı (GŞS: 161/170, 163/62,) ya da her iki taraf için daha genel bir ifadeyle meşru olmayan fiiller içinde bulunup bulunmadığı (GŞS: 2/76, 133/239) hakkında mahkemeye bilgi verilmiştir. Bu saptamalar dönemin toplumsal norm ve değerlerine ilişkin fikir sunmaktadır. Norm ve değerlerin kaynağı İslâm-Osmanlı hukuku ve toplumun o günkü anlayışlarına göre şekillenmiştir. Ancak bunlara verilen önem zaman ve mekâna göre farklılık gösterebilmektedir.

Sapkın davranışların ortaya çıkması sosyal kontrolü daha etkili bir araç haline getirmektedir. Durkheim, sapkın davranışların ortaya çıkmasıyla istendik davranışların ne olduğunun ve bunları tanımlamanın, sınırlarını belirlemenin mümkün olabileceğini belirtmiştir (Özkalp 2005: 424).

Toplumsal norm; katıldığımız toplumsal durumlarda eylemlerimizi yöneten bir ölçüt veya kurallardır (Doğan 2000: 408). Bireylerin birbirleriyle ilişkilerini düzenleyen ve birbirlerine karşı hak ve görevlerini belirleyen bu kurallara norm adı verilmektedir (Gündüz 2005: 20). Değer ise, hangi toplumsal davranışın iyi, doğru ve arzulanana olduğunu belirten ölçüt ya da fikirlere. Değerler, bireysel ve grupsal yaşamda düzeni sağlamak amacıyla norm ve törelere dönüşür, norm ve töreler yoluyla da toplumsal etkinlik kazanır (İçli 2005: 133). Ayntab şehrinde norm ve değerler İslâm-Osmanlı hukuku çerçevesinde şekillenmiştir. Toplumun iyi kabul ettiği davranış ve fiiller hukuksal mevzuata ve toplumun değer yargılarına göre gelişmektedir. Dolayısıyla norm ve değerler birbiriyle çok ilişkilidir. Mahalle halkının kabul ettiği değerlere herkesin uyması arzu edilmektedir. Aykırı durumlar ya da sapmalar yine toplumun kendi geliştirmiş olduğu mekanizmalarla engellenmeye çalışılmaktadır. Bu durumu, devlet tarafından her zaman desteklenen ve hatta mahalle kurumu aracılığıyla mahalleliye yüklenen bir ödev olarak değerlendirmek mümkündür.

Değerler zorunlu olsa da olmasa da bütün insan eylemlerini özellikle de ahlaki eylemleri belirler. Değerler genellikle normlarla vücut bulur ve normlar aracılığıyla etkinlik kazanır (Gündüz 2005: 18-19). Ayntab'da mahkemeye yapılan şikâyetlerin bir kısmı toplumun genel ahlaki yapısına aykırı

durumlarla ilgilidir. Kadınların, erkekleri evlerine almaları (GŞS: 4/341, 42/217, 161/170, 163/62) ya da erkeklerin, kadınların evine girip çıkmasından dolayı şikâyet edilmesi (GŞS: 42/270) toplumun değerlerine aykırı davranışlar olduğu için sorumluların cezalandırılması bizzat mahalle halkı tarafından talep edilmiştir. Mahalle halkı kendi değer yargılarına aykırı olan bu gibi eylemlerin yaygınlaşabileceği, mahallede huzur ve güveni bozabileceği endişesiyle mahkemeye başvurarak mevcut normlara göre bir yaptırımın uygulanmasını talep etmekteydiler. Bu durum, norm ve değerler bağlamında sosyal kontrolün ne şekilde sağlandığı hakkında fikir sunmaktadır.

Toplumsal kontrolün üçe ayrıldığı ifade edilmektedir. Birincisi; olumlu ve olumsuz kontroldür. Toplum tarafında, kişilerin normlara uymaya alıştırılması ve teşvik edilmesi olumlu, kişilerin normlara uymaya zorlanması hatta tehdit edilmesi ise olumsuz denetimdir. Eleştirme, küçük görme, kovma gibi yollardan yararlanır. İkinci olarak formel ve informal kontrolden bahsedilmektedir. Buna göre hangi davranışların ihlali durumunda hangi makamlarca ne gibi cezaların verileceği önceden belirlenmişse formel, eğer yaptırımlar açık ve yazılı olarak belirlenmemiş ve gayri resmi işlemekteyse informal kontrol söz konusudur. Son olarak, kişi doğrudan doğruya grubun ya da grubun organları aracılığıyla kontrol edilmektedir (İçli 2005: 132). Ayntab şehrini esas alan bu incelemede dönemin mahkeme kayıtları kullanıldığı için daha çok olumsuz kontrole uygun örnekler mevcuttur. Bu çerçevede mahkeme kayıtlarına toplumun tasvip etmediği davranışları sergileyenlerle ilgili suçlamalar yansımıştır. Suçlanan şahıslar eleştirilmekle kalmayıp aynı zamanda toplum nezdinde küçük düşürülmektedir. Bilhassa erkeklerle yasak ilişkisi olduğu bilinen kadınlar hakkında *fahişe* (GŞS: 6/227, 46/162) veya *yaramaz* (GŞS: 4/206, 4/207, 7/106, 46/10, 161/300) tabirinin kullanılmış olmasını bu şekilde değerlendirmek mümkündür. Ancak bu ifadeler daha çok bahsedilen eylemleri alışkanlık haline getirenler için kullanılmakta ve ileri sürülen iddialar yargılama sırasında ispatlandıktan sonra bunlara gereken yaptırımlar uygulanmaktaydı. Uygulanan yaptırım mahalle halkı tarafından her zaman yeterli görülmeyle ilgiliydi. Kimi zaman bu şahısların mahalleden ihraç edilmesi talep edilmekteydi (GŞS: 7/106, 161/35). Uygulanan yaptırımların kuralları önceden belirlendiği için burada formel bir kontrol söz konusudur.

Mahalle devamlı veya geçici olarak ikamet etmek maksadıyla kurulan küçük yerleşim birimleridir. Fiziksel ve sosyal yönden İslam şehrinin asıl büyük özelliği onun mahallelere bölünmüş olmasıdır. Osmanlı şehirlerinde mahalle, aynı mescidde ibadet eden cemaatin aileleri ile birlikte ikamet ettikleri şehir kesimi olup birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir. Mahallenin sosyal bir birim olarak taşıdığı önemden dolayı, Ortadoğu ve İslam kültür çevresinin şehirleri, mahallelerden oluşan bir bile-

şim biçiminde tanımlanır (Ergenç 1981: 1270, Ergenç 1984: 69). Geleneksel Osmanlı şehirlerindeki mahalle henüz sınıf ve statü farklarının biçimlendirmedeği bir fiziki mekân olarak ifade edilmiştir (Ortaylı 2000: 107). Osmanlı Devleti'nde mahalle halkının sosyal dayanışmasını göstermesi bakımından sadaka taşları adı verilen bir yardımlaşma müessesesinden söz edilmektedir. Sadaka taşına bırakılan nakit para ya da giyim eşyaları ve çeşitli besinlerden fakirlerin ihtiyaçları karşılanmaktaydı (Sevim 2009: 112). Osmanlı mahallelerinde sosyal dayanışma ve insana verilen değeri göstermesi bakımından sadaka taşının önemi bu bilgilerden anlaşılmaktadır. Ayntab şehrinde sadaka taşlarının varlığından bahsedilmektedir (Sevim 2009: 104).

Mahallenin bir başka özelliği de temel yönetim birimi olmasıdır. Malî açıdan vergi kaybını önlemek ve vergi kontrolünü sağlaması bakımından önemlidir (Ergenç 1981: 1270, Ergenç 1984: 72–73, Ergenç 2006: 41). XVI. yüzyılda Ayntab'a ait tahrir kayıtlarında şehir halkı sakin oldukları mahallelere göre kaydedilmiş olması mahallenin yönetim birimi olduğunu göstermektedir. Asıl önemli olan mahallede halkın huzur ve güven içinde yaşamasını temin etmektir. Devlet tarafından; malî, sosyal ve idarî sebeplerden dolayı mahalle teşkilatı bağlamında mahalle halkına yüklenen bir misyon söz konusudur. Buna göre mahalleli bazı konularda ortak hareket etmek durumundaydı. Avarız ve buna paralel bazı yükümlülüklerin karşılanmasında, mahallede bulunan çeşme, ibadet mekânları ve eğitim kurumları ve benzeri yerlerin ihtiyaçları mahalle halkının ortaklaşa yerine getirmesi gereken işlerdi. Bunun yanında mahallede meydana gelebilecek faili meçhul olaylar mahalle nezdinde soruşturulmakta, fail bulunamazsa mahalleli bu olaydan sorumlu tutulmaktaydı. Mahalle ahalisi birbirlerinin davranışlarından sorumluydu. Bu husus devletin malî ve idarî anlamda çıkarlarına hizmet etmekteydi. Buna karşılık mahalle halkı bahsedilen sorumlulukları yerine getirirken nasıl hareket etmekteydi? Toplumsal kurallara aykırı hareket edenlere karşı ne şekilde yaptırımlar uygulanabilmekteydi? Toplumsal kontrol tam da burada devreye girmektedir. Devlet ve mahalle halkı arasında gayri resmi bir protokol varmış gibi mahallede toplumun norm ve değerlerine aykırı davrananlara karşı toplumsal kontrol aracı olarak mahalle halkı varlığını hissettirmekteydi. Mahkemeye yapılan müracaatlar sonucunda kurallara uymayanlara gerekli yasal işlem yapılmaktaydı. Mahkeme, bu türden şikâyetlerde her zaman mahalle ahalisinin tanıklığına başvurmakta ve halkın görüşüne itibar etmekteydi. Mahalleli tarafından kimi zaman mahalleden ihraç dahi gündeme getirilebilmekteydi. Mahalle halkının ihraç talebinde bulunması aslında mahallede ortak karşılanan sorumluluklar bağlamında kendi aleyhlerine bir durum oluşturabilirdi. Ancak mahallede huzur ve emniyetin tesisi maddi kayıplardan daha önemliydi.

Mahalleyi ve mahalleliyi taciz edecek, sıkıntıya sokacak her eylem mahallelinin ortak tepkisine neden olurdu. Osmanlı kentlerinde alkol içmekle ya da mahalle sakinleri hakkında dedikodu yapmakla suçlanan kişilerin mahalleden söz konusu duyarlıklar ve dayanışma ruhu ile atıldığı bilinen olaylardandır. Mahallenin bu yakın denetiminin mahalleleri bekârlar ve yabancılar için cazip olmaktan çıkarmaktaydı. Mahallenin sevinci de üzüntüsü de ortaktır. Bayramlar, düğünler, ölüm ve hastalıklar müşterek katılımlarla gerçekleşirdi (Doğan 2002: 19).

Mahallede toplumsal merkez cami veya mesciddir. Özellikle akşam ve yatsı namazları, mahallenin bütün erkeklerinin katılmasıyla kılınır. Mahalleli, cami veya mescidin devamlısı olduğu için belgelerde genellikle *cemaat* (GŞS: 1/226, 164/165, 165/92) diye anılmaktadır. Camiye devamlı gidebilmek, mahalledeki komşularının nazarında kişinin güvenilir olup olmadığına göstergesidir (Ergenç 1981: 1271, Ergenç 1984: 73). Sicil kayıtlarında suç işlediği iddiasıyla mahkemeye getirilen bazı şahıslar hakkında yapılan tanıklıkta bu durum özellikle vurgulanmıştır. Mahalle halkı, kumaş hırsızlığı ile suçlanan bir şahıs hakkında *beş vakit namazda birisidir* (GŞS: 165/158) şeklinde ifade verirken, bir şahsın evine taş attığı iddiasıyla yargılanan kişi için *cemaatle namaz kıldığını görmedik* (GŞS: 4/442) beyanını kayda geçirmişlerdir. Dikkat edileceği üzere kadı sanıklarla ilgili iddialar hakkında mahalle halkının bilgisine başvurmakta ve kararını da buna göre şekillendirmektedir. Bu durum mahalle ve mahalle halkının sosyal kontrol aracı olarak rolünü yansıtmaya bakımından önemlidir.

Mahalle çoğunlukla bir mescid ya da camii etrafında teşekkül ettiği için dolayı, imamlar da doğal olarak mahallenin idarecisi durumundadır (Taşkömür 1995: 44). Mahallede herhangi bir olay ortaya çıktığında, durumun soruşturulması, mahallenin temsilcisi olan imam nezdinde olurdu (Ergenç 2006: 170). İmamlar, mahallelerinde ikamet edenler hakkında tam bilgi sahibi olmalıydılar. Mahallede oturanların kimlik tespiti, gelen yabancıların veya yeni taşınanların tespiti ve kayıt altına alınması işleri, yeni gelenlerin kefalete bağlanması, mahalle sakinlerinin ikamet yeri ve sürelerinin belirlenmesi imamlar tarafından yerine getirilirdi (Beydilli 2000: 181). İmamlar, mahalle çevresinde halk-hükümet ilişkilerinin sürdürülmesinde, muhtarlık kuruluncaya kadar tek başlarına, daha sonra da onlarla birlikte günümüze kadar etkinlik göstermişlerdir (Çadircı 1997: 40). Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere sosyal kontrol bağlamında mahalle yöneticisi konumundaki imamın rolü son derece önemlidir. Mahallede meydana gelebilecek hadiselerde mahkemenin bilgisine başvuracağı kişilerin başında imam gelmekteydi.

Osmanlı kentlerinde sosyal kontrol temel olarak üç kaynak tarafından uygulandığı ifade edilmektedir. Buna göre, resmi görevliler, merkezin ayrıcalık tanıdığı ya da görevlendirdiği kurumlar ve bireyler tarafından sosyal kontrol

sağlanmaktaydı (Abacı 2005: 103). Bu incelemede daha çok bireyler ve mahalle bazında konu izah edilmiştir. Yukarıda teorik olarak sosyal kontrol kavramının genel bir çerçevesi çizilmiş olmakla birlikte bunun Osmanlı şehrinde mahalle ve mahalle ahali arasında nasıl gerçekleştiğine dair bazı örnek olaylardan hareketle bir sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır.

Araştırmaya konu olan dönemde Ayntab şehrinde mahalle; birbirlerini tanıyan bireylerden müteşekkil sosyal bir organizma ve yönetim birimi durumundadır. Mahalle ahali huzurlu bir hayat sürebilmenin yolunun norm ve değerlere uygun hareket etmekten geçtiğini düşünmektedir. Bu durum sicil kayıtlarında çeşitli şekillerde ifade edilmiştir. Devletin belirlediği normların dışında toplumsal normlar da burada ön plana çıkmaktadır. Buna aykırı hareket edilmesi durumunda ilgili kimseler hakkında derhal toplumsal kontrol mekanizması devreye sokularak bu gibi kişiler norm ve değerlere uygun hareket etmeye zorlanmaktadırlar. Bütün bunlar Ayntab şehrinde toplumsal kontrol aracı olarak mahalle halkının ve mahallenin rolünü yansıtan durumlardır.

Mahalle ahali birbirlerinin davranışlarından sorumlu oldukları için birtakım olaylarda birbirlerine kefil olmaktadır. Kefalet, birinin kendisine kefil olduğu şahsa karşı muayyen bir mekânda, onun borcunu ödemeğe yahut cezasını çekmeye taahhütte bulunması (Juynboll 2001: 535 ya da bir hakkın güvenceye bağlanması amacıyla bir kimsenin asıl borçlunun alacaklı karşısındaki sorumluluğuna katılması veya birinin teslimini üstlenmesi olarak tanımlanmaktadır (Apaydın 2002: 169-170). İncelenen konu açısından değerlendirildiğinde her mahallede fertlerin birbirlerine kefil olduğu yani birbirlerinin salah ve istikamet üzere olmalarını sağlamayı taahhüt ettikleri, içlerinde yaramaz kişi bulunmadığını kabul ederek, aksi durumun ortaya çıkması halinde bunun getireceği sorumluluğu yüklenmeyi kabul etmektedirler (Özcan 2001: 132). Bu durum kefalet müessesinin sadece ekonomik ya da hukukî değil aynı zamanda sosyal yönünün de olduğunu göstermektedir.

Kefalet müessesesi mahalle halkı arasında sosyal kontrolün sağlanmasında etkisi oldukça fazladır. Kefil olmak, kefil olunan şahısların davranışlarının takibini, kontrol altında tutulmasını gerektirmektedir. Şehrin güvenliğinin sağlanması devletin önde gelen görevlerinden birisi olduğu için şehrin temel yönetim birimi olan mahallede şahıslar arasında kefalet sisteminin oluşturulması merkezî yönetimin üzerinde durduğu ve desteklediği bir husustur. Ayrıca mahalle bir vergi ünitesi olması dolayısıyla ahalinin huzur ve güven içinde yaşaması temin edilmeliydi. Subaşı adamı tarafından Tevbe Mahallesi cemaatinden, mahallelerinde meydana gelen bir hırsızlık olayından dolayı kefil talep edilmesi üzerine, mahalle ahali birbirlerine kefil olduklarını mahkemede beyan etmişlerdir (GŞS: 1/122). Başka bir kayıta ise Karasakal Mescidi cemaati, Hacı Mehmed isimli şahsın çalınan eşyaları hususunda, cemaatin hepsine kefil olduklarını mahkemeye bildirmişlerdir (GŞS: 1/226).

Faili belli olmayan bu gibi olaylarda mahalle halkı birbirlerine kefil olmaktadır. Böylece olayın failinin kendi mahallelerinde bulunmadığını ve bu hususta her türlü sorumluluğu üstlendiklerini beyan etmiş olmaktadır. Kefalet işlemleri gayrimüslimlerin yaşadığı mahalledeki şahıslar arasında da gerçekleştirilmekteydi. Hayk Mahallesi'nden Musa bin Murad ve Mehmed bin İskender, mahallelerinde ne kadar kişi varsa hepsine kefil olduklarını açıklamışlardır (GŞS: 133/344). Başka bir kayıta ise asesbaşı talebiyle zımmî tairesinden bazı şahıslar, mahallelerinde Eramina (Ermeni) tairesinden zarar ve ziyan olursa bu duruma kefil olduklarını ve hariçten gelenlerin de buna dâhil olduğunu ifade etmişlerdir (GŞS: 161/173). Ayntab şehrinde Hayk Mahallesi diye isimlendirilen mahallede XVI. yüzyılda Ermeniler yaşamaktaydı. Bu kayıtlardan anlaşılacağı üzere bahsedilen mahallede meydana gelecek olaylardan mahallenin ileri gelenleri kefalet çerçevesinde sorumlu durumuna getirilmiştir. Bu sayede mahallede meydana gelecek olaylarda failerin tespit edilmesi daha da kolaylaşmakta ve bu konuda herkes üzerine düşeni yerine getirmek durumunda bırakılmaktadır. Aksi halde faili belli olmayan olaylarda sorumluluk mahalle halkının tamamına aitti. Bahsedilen örnekler mahalle halkının birbirlerini çok iyi tanıdıklarını ve bu tanışıklık sayesinde birbirleri için kefil olduklarını göstermesinin yanında şehir yöneticilerinin de mahalleliyi bu konuda sorumlu durumuna getirme yönünde gayret sarf ettiğine işaret eder. Böylece mahallenin huzurunu ve ahali arasındaki dayanışmayı bozan ya da toplumsal kontrolün sağlanmasına engel teşkil edecek kimseler için kefalet akdi sayesinde tedbirler alınmaktaydı.

Kişilerin birbirlerine kefil olmaları toplumsal kontrol mekanizmasının işleminde önemli araçlardan birisidir. Zira kefil olunan şahıs gerek yargı karşısında gerekse halkın nazarında korunmaya alınmış demektir. Şayet herhangi bir kişi için kefil olacak kimse yoksa bu durum söz konusu kişinin toplum tarafından dışlanması ve hatta mahalleden ihracına kadar gidebilecek yolu açmaktadır. Çukur Mahallesi halkı, mahallelerindeki bazı kimselerden razı olmadıklarını, bu kişiler meşru olmayan davranışlar içinde bulunurlarsa bunlara kefil olmadıklarını mahkemede beyan etmişlerdir (GŞS: 133/239). Mahalle halkının bu şikâyeti sosyal kontrol açısından önemlidir. Mahalleli, huzur ve güveni bozabilecek şahısların sebep olacağı hadiselerden kendilerinin sorumlu olmayacaklarını daha baştan ifade ederek bu kimselere hukukî bir yaptırımın uygulanmasını talep etmekteydiler. Konuyla ilgili bir kayıta bahsedilen şahıslara uygulanabilecek yaptırımın ipuçları yer almaktadır. Buna göre Mehmed subaşı, Kadı Mahallesi'nden Haydar bin Ahmed için kimsenin kefil olmadığını bildirmiştir. Mahalle halkı, Haydar'ın ehli-sâz olduğu ve mescide gelmediği, mahallelerinde böyle bir birisini istemediklerini ve Haydar'a kefil olmadıklarını açıkça beyan etmişlerdir (GŞS: 4/345). Benzer bir durum aynı tarihte ve aynı mahallede Abdi bin Seydi için de geçerlidir. Mahalle halkı, Abdi'nin evine uygunsuz davranışları olan kadınların girip çıktığını, mahallelerinde böyle bir kişiyi is-

temediklerini ve hiç kimsenin bu şahsa kefil olmadığını ifade etmişlerdir (GŞS: 4/345). Buradan anlaşılacağı üzere mahalle halkı kendileri için sorun oluşturabilecek şahısların mahalleden uzaklaştırılmasını sağlayarak meydana gelebilecek olumsuz durumlardan emin olmak istemişlerdir. Bu kişiler için kefil olmadıklarını beyan etmeleri, mahalle halkının kendi sorumluluklarını hafifletme girişimi olabileceği gibi aynı zamanda hukukî yaptırım talebi şeklinde de değerlendirmek mümkündür. Diğer taraftan bahsi geçen kayıtlarda kişinin davranışlarının toplumun o günkü değer yargılarına ve normlarına uygun olmadığı, bu kişinin ehl-i sâz olma ve mescide devam etmeme şeklinde ifade edilmek istenmiştir. Ehl-i sâz ifadesi kişinin boş işlerle meşgul, zevk ve eğlenceye düşkün kişi olduğuna işaret eder. Toplum nezdinde bu gibi kişiler güvenilir ve birtakım suçlara eğilimli kimseler olarak kabul edilmektedir. Diğer taraftan mescide devam edip etmemenin sorgulanır olması dikkat çeken hususlardan birisidir. Mahalle mescidi, mahalle ahalisinin günde beş vakit olmak üzere bir araya geldikleri ibadet mekânıdır. Namaza devam etmemek kişinin toplum nezdinde güvenilir olduğuna dair kanaatin oluşması için yeterli bir sebeptir. Bu ve benzeri durumlar mahalle ahalisinin kendi mahallelerinde yaşayanlar üzerinde toplumsal kontrolü sağlamadaki rollerini göstermektedir. Bahsi geçen kayıtlarda mahallede istenmeyen adam ilan edilen şahısların ihraç edilip edilmemesi ile ilgili bir hüküm yer almazken başka bir kayıta ise mahallede uygunsuz davranışlar sergileyen kişinin mahalle halkının isteği doğrultusunda mahalleden ihracına hüküm olunmuştur (GŞS: 161/35). XVII. yüzyılda Ayntab şehrinde genel ahlaka aykırı davranışlar sergileyenlere ya da mahallenin huzurunu bozanlara karşı mahalleden ihraç yaptırımının uygulandığına dair mahkeme kayıtları mevcuttur (Kıvrım 2009: 231-255). Bu tür örnekler Ayntab şehrinde toplumun değer yargılarına ve normlarına aykırı hareket eden kişiler üzerinde toplumsal kontrol aracı olan mahalle ahalisinin rolünü göstermektedir. Abdi'nin evine kötü fiillerle meşhur olmuş kadınların girip çıkması toplumun norm ve değerlerine aykırıdır ve bu durum toplum tarafından her zaman yadırganan bir davranış olarak kabul edilmiştir. Haydar bin Ahmed'in mahalle mescidine devam etmemesi dinî değerlere aykırı bir tutumdur. Bu davranışı ile Haydar kendisi hakkında boş işlerle uğraşan, güvenilir bir şahıs kanaatinin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Şayet aynı şahıs mescide devam eden bir kişi olsaydı, hakkında tanıklık yapan mahalle halkının kanaatlerinde belki de bir farklılık olacaktı. Bu sayede aynı mahallede yaşamını daha rahat bir şekilde sürdürebilecekti.

Sakin olduğu mahalle dışında olumsuz davranışlar sergileyen kişilerin mahallelerinde nasıl tanındıkları mahkeme tarafında soruşturulmaktaydı. Kanalcı Mahallesi'nden bazı şahıslar, Yazancık Mahallesi'nden Yakub bin Tengrivirdi ve yoldaşlarından şikâyetçi olmuşlardır. Mahallelinin iddiasına göre Yakub ve arkadaşları Kanalcı Mahallesi'nde geceleri tambur çalarak gezip dolaştıkları, Müslümanların kızlarına sözlü tacizde buldukları ve bunun yanı sıra bazı

kimselerin kapılarına katran sürdükleri ifade edilmiştir. Kapıya katran sürmek ya da katran çalmak; bir kişiyi kötölemek, dile düşürmek, kendisine hakaret etmek için kapısını siyaha boyamak âdetidir. Benzer durumlara Ankara sicillerinde de rastlanmaktadır (Ergenç 1984: 74). Bu türden suçlamalar zaman zaman Ayntab mahkemesinde gündemi meşgul etmekteydi (GŞS: 133/384). Yakub ve arkadaşları hakkındaki iddialar Kanalcı Mahallesi ahalisinin isteği üzerine Yazancık Mahallesi halkına sorulmuş ve iddiaların doğru olduğu ifade edilmiştir. Bunun üzerine mahkeme tarafından Yakub'a namaz kılıp kılmadığı sorulmuştur. Yakub namaz kılmadığını ve namazı bilmediğini ifade etmiştir. Bütün bu ifadeler geçerli kabul edilip kayda geçirilmiştir (GŞS: 133/187). İddiaların sübut bulmasına karşılık Yakub ve yoldaşlarına ne gibi bir yaptırım uygulandığı belli değildir. Bu durum incelenen dönem sicil kayıtlarının genel bir özelliğidir. Konuyu ilgilendiren tarafıyla bu olay değerlendirildiğinde Yakub ve arkadaşlarının durumu sakin oldukları mahalle halkı nezdinde soruşturulmuştur. Diğer taraftan sanığın bu iddialarla ilgili savunması alınmak yerine (sicil kaydına aktarılan ifadeleri dikkate alınmıştır) namazla ilgili sorgulama yapılması ayrıca dikkat çekmektedir. Bu durum toplumun değer yargılarına yönelik bir uygulamaya işaret etmektedir. Davalı şahsın namaz kıldığına ve mescide devam ettiğine dair bir tanıklık yapılmış olsaydı mahkemenin sanık hakkındaki kanaatini etkileyeceği düşünülebilir.

Çeşitli iddialar ile suçlanan şahıslar hakkında mahkemede yapılan tanıklık önem arz etmekte ve kadı, kararını buna göre şekillendirmektedir. İslâm hukukunda iddiaların kanıtlanmasında en çok başvuru araçlardan birisi şahitliktir. Şahitlik (tanıklık), üçüncü kişilerin (davanın tarafları dışındaki kişilerin) dava ile ilgili bir vakıa hakkında, dava dışında bizzat edinmiş oldukları bilgiyi mahkemeye bildirmeleridir (Kuru vd. 2005: 493). Şahadet şer'i bir hüccet olup hakkı izhar eder, ama hakkı vacip kılmaz. Hakkın hak sahibine tesliminin lüzumu (ilzam-ı hak) ancak hâkim kararıyla gerçekleşir (Aslan 2005: 103-104). Ayntab mahkemesinde birçok ispat aracının yanında mahkemenin günlük işleyişinin baş malzemesi bireyin sözlü tanıklığıydı (Peirce 2005: 135). Adil şahitler tanıklık yaptıkları kişilerin malvarlıkları, topluma zararsız olup olmadıkları vb. konularda bilgi sahibiydiler. İster kimin ne yaptığı ister kişilikler konusunda tanıklık ediyor olsunlar, insanları hapse sokabilir, hapisten çıkarabilir ya da cellâdın eline teslim edebilirlerdi. Herhangi bir olayda suça görgü tanıklığı yapabilecek kişi yoksa bu konuda bilgi sahibi olanların davalının kişiliği hakkında verdiği ifade kararın temelini oluşturuyordu. Ancak son kararı kadı vermektedir. (Canbakal 2009: 161-162). Mahalle halkının davalı kişi hakkında yaptıkları tanıklık bu açıdan bakıldığında çok önemlidir. Herhangi bir olayın aydınlatılmasında kadı ilk önce, davalı kişi hakkında mahalle halkının bilgisine başvurmaktaydı.

İnceleme konusu mahalle halkı üzerine olduğu için burada mahalle halkının tanıklığı üzerinde durulacaktır. Kızılca Mescid Mahallesi'nden Şeyh isimli bir şahsın karısı Hüsna'nın durumu mahalle halkından sorulunca mahalle- den bazı kimseler Hüsna'nın *yaramaz* bir davranışını görmediklerini *yaramaz* diye addedemeyeceklerini bildirmişlerdir. Mahkeme tarafından bu ifade yeterli görülerek Hüsna aklanmıştır. (GŞS: 161/170). Kayacık Mahallesi'nden Ayşe bin Doğan ve Mervane köyünden İvaz, subaşı Hızır Bali ve havâs-ı hümayun emini Hacı Nasır tarafından mahkemede hazır edilmiştir. Hacı Nasır'ın iddiası, İvaz'ın sürekli olarak Ayşe'nin evine gelip gittiği ve evde birlikte vakit geçirirken yakalanıp mahkemeye getirildiği şeklindedir. Bu durum İvaz'a sorulduğunda, Ayşe'nin evine gelip gittiğini ancak herhangi kötü bir fiilin olmadığını beyan etmiştir. Ayşe ise ifadesinde, İvaz'ın, evine gelip gittiğini ancak *yaramazlık* kastı içerisinde olmadığını belirtmiştir. Sanıklar iddiaları reddedince, kadı mahalle halkının bilgisine başvurmuştur. Kayacık Mahallesi'nden üç şahıs, İvaz'ın gece ve gündüzleri Ayşe'nin evine gelip gittiği ve bunların bir arada oturdukları ve hatta aralarında bir yaklaşmanın olduğuna dair tanıklıkta bulunmuşlardır. Mahkeme şahitlerin ifadeleri doğrultusunda davalı şahısların te'dib edilmelerine karar vermiştir (GŞS: 163/62). Bu iki davada, sanıklar hakkında ileri sürülen iddiaların şahitlerin ifadeleri doğrultusunda karara bağlanmış olması şahitliğin bir ispat aracı olarak kullanıldığını göstermektedir. Mahalle halkının, kendi mahallelerinde yaşayanlar hakkındaki tanıklıkları sosyal kontrol mekanizmasının önemini ortaya koymaktadır. İslâm-Osmanlı hukukunda iddianın ispat edilmesinde şahitliğe çok önem verilmesi kişileri ister istemez daha dikkatli davranmaya ve toplum nezdinde iyi tanınmaya zorladığı açıktır. Bu durum toplumsal kontrolün bir başka özelliğini yansıtmaktadır.

Toplumun değer ve normlarına uygun davranmak kişinin hukuk karşısındaki durumunu etkilemektedir. Çeşitli suçlamalara maruz kalan şahıslarla ilgili mahkeme tarafından yapılan soruşturma ve yargılama sürecinde mahalle halkının tanıklığı önemlidir. Davalı şahıslar hakkında mahkemede yapılan tanıklıkta genellikle ilgili dönemin değerlerine gönderme yapılmaktadır. Kişinin bu değerlere bağlılığı davadan berat etmesi için yeterli görülürken tersi durumlarda ise davalı şahıs, kendisinin aklanmasını sağlayacak başka deliller bulmak zorundaydı. İncelenen dönemde namaza devam edip etme- me kişinin güvenilir olarak tanınmasında önemli bir ölçüttü. Bunu mahkeme de onaylamaktadır. Konuyla ilgili bir mahkeme kaydında kumaş hırsızlığından suçlanan bir şahıs için mahalle halkı *beş vakit namazda birisidir* diye tanıklıkta bulununca sanık bu suçlamadan aklanmıştır (GŞS: 165/158). Ters durumlar ise kendisine suçlama yöneltilen sanığın bu suçlama karşısındaki durumunu zorlaştırmaktadır. Kızılca Mescid Mahallesi'nden Hasan, subaşının adamı Mehmed Can ile mahkemeye gelerek, Hızır bin Halil'den evine taş attığından dolayı şikâyetçi olmuştur. Mahkeme tarafından sorgula-

nan Hızır bu suçlamayı reddetmiştir. Bunun üzerine mahalle halkından Hızır'ın ahvalinin sorulması gereği duyulmuş ve mahalleden bazı kişiler Hızır hakkında, namaza gelmediği, cemaatle namaz kıldığını görmedikleri yönünde tanıklık yapmışlardır (Mahalle halkının Hızır'ın ahvali hakkında verdikleri ifade, *iş bu Hızır asla mescide gelmez...namazın cemaatle kıldığını görmedik, bilmeziz* şeklindedir. GŞS: 4/442). Burada sanığın şikâyete konu olan eylemi yapıp yapmadığından ziyade nasıl bir kişi olduğunun mahalle halkına sorulması ve bu kişilerin de suçlama ile ilgili değil de, Hızır'dan namaza devam etmeyen birisidir diye bahsetmeleri önemlidir. Zira şikâyet konusunda hüküm verecek olan hâkimin bu konuda bir kanaate ulaşması için mahalle ahali toplumu değer yargılarına yönelik bir ifade kullanmışlardır. Değer yargılarına aykırı hareket eden kişi aleyhine delil oluşturabilecek beyanatlar vererek, toplumsal kontrol mekanizmasının işlemesine katkı sağlamaktadırlar. Bu durum ister istemez kişilerin mahalleli nazarında iyi tanınma yolunda çaba göstermelerine neden olmaktadır.

Mahalle ahali nazarında güvenilir ve iyi bir kimse olarak tanınmak hukuk karşısında önem arz etmektedir (Abacı 2001: 202). Bazı durumlarda mahalle halkı, mahkemede sanık olan kendi mahallelerinden şahıslar için olumlu yönde görüş beyan ederken, özellikle ahlaki durumu hakkında emin olmadıkları kimseler için "iyi" şahıslar olmadığı yönünde tanıklıkta bulunmuşlardır. Tarla Mahallesi'nden Zeliha binti Ahmed isimli kadın komşusu Ömer Şah ile bir meseleden dolayı kavga etmiştir. Olay mahkemeye intikal edince mahalle ahali Zeliha'nın iyi birisi olduğuna dair tanıklık yapmışlardır. Mahalle halkının ifadesi, *mezbur Zeliha namakul fiilli değıldir yaramazlığın bilmeziz* şeklinde kayda geçirilmiştir. (GŞS: 164/175. Başka örnekler için bakınız: GŞS: 8/166, 8/172, 165/202). Bu bilgi Zeliha'nın aklanması için yeterlidir. Dikkat edilirse kadı, sanığın mahallede nasıl tanındığını bilmek istemektedir. Mahalle halkının ifadesi, Zeliha'nın genel durumuyla alakalıdır. Daha doğrusu sorgulama Zeliha'nın mahallede nasıl bilindiği ve bugüne kadar ki davranışlarının ne olduğu yönündedir. Mahalle nezdinde kişinin durumunun araştırılmasını ve buna itibar edilmesini, sanık hakkında bir çeşit sabıka sorgulaması gibi değerlendirmek mümkündür.

Subaşı Ali, Kozluca Mahallesi'nden Meryem isimli kadın hakkında fahişe olduğu ve kötü fiillerinin duyulduğundan dolayı şikâyetçi olmuş ve Meryem'in durumunun mahalle halkına sorulmasını talep etmiştir. Mahalle halkı ise Meryem'in fahişeliğini ve meşru olmayan bir davranışını görmediklerini beyan etmiştir. Subaşı Ali'nin iddiası, *iş bu Meryem namakul fiili ve fahişedir deyu istima' olunur* şeklindedir. Mahalle halkının kadın hakkında yaptığı tanıklık ise *işbu Meryem bundan akdem bir buçuk yıl mikdarı vardır ki fahişeliğın ve namakul ve nameşru fiilin görmedik, iyi biliriz* olarak kayda geçirilmiştir (GŞS: 6/227. Diğer örnekler için bakınız: GŞS: 8/21246/10). Mahalle halkının kadın hak-

kındaki tanıklığı subaşının iddialarının geçersiz olduğuna dair yeterli bir kanıt oluşturmuş ve dava iddia sahibi aleyhine sona ermiştir. Subaşılar, gelirleri suçlulardan aldığı para cezalarından oluştuğundan dolayı bizzat şahit oldukları ya da çeşitli yollarla haber aldıkları hemen her meseleyi mahkemeye intikal ettirmektedir. Bahsi geçen davada subaşı yeterli delil sunamadığı için davayı kaybetmiştir. Subaşı, iddiasında haklı da olabilirdi ancak bahsi geçen yargılamada mahalle halkının lehine tanıklığı sayesinde Meryem aklanmıştır.

Mahalle halkı nazarında kötü olarak tanınmak davanın, davalı şahıs aleyhine sonuçlanmasına yol açabilirdi. Seydi bin Ali ve karısından şikâyetçi olan subaşı Hamza, Seydi ve karısının evlerine namahrem kişiler aldıklarını ve mahalle halkının da bu durumdan şikâyetçi olduğunu mahkemede ifade etmiştir. Seydi ise bu suçlamayı kabul etmeyince mahalle halkının tanıklığına başvurulmuştur. Mahalle halkı, adı geçen Seydi'nin evine sürekli namahrem kişilerin girip çıktığını ve kötü fiiller işleyen kişiler olduklarından dolayı Seydi ve karısını bu mahallede istemediklerini açıkça beyan etmişlerdir. Mahalle halkının ifadesi, *mezbur Seydi daima evine namahrem kimesnelere getirüb götürmekden hali değildir, namakul fiillidir, mahallemizde olduklarını istemeziz* şeklindedir (GŞS: 164/206). Bu kayıta davalı şahısların ihraç edilmesi ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Seydi ve karısının savunmalarının doğru olduğu varsayılırsa bu kişilere karşı bir iftiradan bahsetmek mümkündür. Her ne kadar doğrulama imkânı olmasa da, komşularıyla anlaşmazlık yaşamış olabilirlerdi. Bir menfaat çatışmasından bile söz edilebilir. Bu tür olaylardan anlaşılacağı üzere mahalle halkı nazarında iyi yönde tanınmış olmak, birtakım suçlamalar karşısında kişilerin bu suçtan berat etmesini sağlarken, mahallelinin vereceği olumsuz bir ifade kişinin suçluluğunun kesinleşmesine ya da bir iftiraya maruz kalmasına sebebiyet vermektedir. Kimi zaman mahkemede davalı sıfatıyla yer alan şahsın durumu daha önce sakın olduğu mahalle halkına sorulabilmekteydi (GŞS: 133/384). Bu örnekler toplumsal kontrol aracı olan mahalle halkının rolünü göstermesi bakımından önemlidir. Süleyman Kethüda'nın adamı Sadık, Kızılca Mahallesi'nden Hasan bin Hüseyin'in karısı Zeliha binti Yusuf'un evine yabancıların ve levend taifesinden kimselerin girip çıktığından dolayı bu durum mahalle ahalisinden tahkikini talep etmiştir. Mahalle halkı, Zeliha'nın *yaramaz* olduğu, kötü fiillerden uzak durmadığı ve bu yüzden mahallede böyle birisini istemediklerini beyan etmişlerdir. Mahkemede hazır bulunan Zeliha'nın kocası Hasan karısını üç talak boşadığını ifade etmiştir (GŞS: 8/83). Benzer bir kayıt için bkz. GŞS: 4/46). Mahallede adı kötü fiillerle meşhur olan kadının düşüğü durum ortadadır. Onurunun zedelendiğini düşünen koca toplumsal baskının da etkisiyle karısını boşamıştır. Kadının artık bu mahallede ikamet etmesi ise oldukça zordur.

Mahalle halkının sosyal kontrolün teminindeki rolü üzerine bahsedilmesi gereken bir başka durum da mahallede istenmeyen kişilerin mahalleden ihraç edilebilmesiydi. I. Süleyman (Kanunî) kanunnamesinde, bir kişinin oturduğu mahallenin ya da köyün halkı bu kişinin “yaramaz” olduğundan bahseder ve gerçekten de halk arasında “adı kötüye çıkarsa”, bu durumda olan şahsın mahalle ve köyünden sürgün edileceği ifade edilmiştir (Heyd 1973: 92). Bu madde mahalleden ihraç edilme hususunda yasal bir dayanaktır. Kastel Mahallesi imamı Şah Hüseyin tarafından, Ramazan'ın karısı Meryem'in “yaramaz” kadın olduğu ve namahrem erkekleri evine aldığından dolayı bu kimselerin mahalleden ihraç edilmesi talep edilmiştir (GŞS: 7/106). Tarla Mahallesi cemaatinden bazıları ise subaşı Muzaffer ile birlikte mahkemeye başvurmuşlar ve Zeyneb binti Kasım'dan şikâyetçi olmuşlardır. Mahallelinin iddiasına göre, Zeyneb padişah kulları ile sürekli olarak oturup kalkmakta, namahrem kimselerle gezip, yabancılardan-*ecnebi*- kendisini sakınmamaktadır. *Yaramaz* ve *kahpe* diye adlandırdıkları bu kadından razı olmadıklarını ve hatta Zeyneb'in kötü fiillerinin yüzünden ehl-i örfün kendilerini sürekli olarak incittiğini ifade etmişlerdir (GŞS: 46/225). Dikkat edileceği üzere ilk kayıтта Meryem'in davranışları nedeniyle kadının kocasıyla birlikte mahalleden sürgün edilmesi talep edilmiştir. İkinci kayıтта ise Zeyneb'in kendisi doğrudan olayın muhatabıdır. Zeyneb, kendisiyle ilgili bu iddialar gündeme gelmeden hemen önce kocası Halil bin Mehmed'den boşanmış ve hatta Halil'den 5000 halebî akçe mehir alacağı olduğuna dair dava açmıştır (GŞS: 46/225). Zeyneb'in mahallede istenmeyen kişi ilan edilmesinde kocasından boşanmış olmasının etkisi vardı. Boşanmış olduğu kocası Zeyneb'i mahalleden ihraç ettirmek niyetinde olabilirdi. Diğer taraftan Zeyneb ile ilgili iddiaların boşanmanın hemen ardından gündeme getirilmiş olması boşanmış kadınlara yönelik toplumsal kontrolün daha katı uygulandığına işaret eder. Mahallede ahlaka aykırı davranışlarla ilgili şikâyetlerin mahkemeye intikal ettirilmesinde mahalle imamının öncü rolü üstlenmesi, imamın mahalle içerisinde liderlik vasfına (Emecen 1999: 93) ve dolayısıyla toplumsal kontrolün sağlanmasındaki rolünü göstermektedir. Mahalleden ihraç edilmenin gerçekleşip gerçekleşmediği belli değildir. Bunun gündeme getirilmesi bile kadınlar açısından olumsuz sonuçlara yol açabilir. Kadınların *yaramaz* veya *kahpe* diye nitelendirilmesinde rol oynayan faktör toplumun değer yargılarıdır. Bu değerlere aykırı hareket edenler toplum tarafından çeşitli yollarla baskı altında tutulmaktaydı. Mahalleden ya da şehirden sürgün edilmeye varacak yaptırımlar uygulanabilmekteydi. (Bursa'da şehir dışına sürgün edilme ilgili olarak bakınız: Abacı 2005: 107-108)

Yusuf bin Mehmed gece bekçiliği yaptığı esnada, Mehmed bin Muhsin'nin kendisine saldırdığından dolayı şikâyetçi olmuştur. Suçlama Mehmed tarafından reddedilmiştir. Bu konuda görüşlerine başvurulmuş mahalle ahalisi, uzun zamandır tanıdıkları Mehmed'in güvenilir bir kişi olmadığını ve dav-

ranışlarından dolayı kendisine güvenemeyeceklerine dair şikâyetlerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine Mehmed'in mahalleden ihraç edilmesine karar verilmiştir. Bu durum mahkeme tutanağına, *ahaliy-i mahalle cem' olup meclis-i şer'e gelüb dediler ki, her zaman efalinden ve şerrinden emin olmazuz deyu şekva idüb mahalleden ihrac olunmak üzere hüküm olundu* şeklinde kaydedilmiştir (GŞS: 161/35). (XVII. yüzyılda Ayntab'da mahalleden ihraç edilme ile ilgili bakınız: Kıvrım 2008: 231-255), XVII-XVIII yüzyılda Kayseri şehrindeki uygulamalar için bakınız: Tok 2005: 155-173). Mahalleden sürgün edilme ile ilgili mahkemeye başvuran Hacı Ramazan bin Hızır, karısı Ümmehan'a, Ahmed bin Hacı Mehmed'in sürekli olarak sözlü tacizde bulunmasından (laf atmak) dolayı bu şahıstan şikâyetçi olmuş ve Ahmed'in, daha önce sakin olduğu mahalledeki Müslümanların eşlerine söz attığından dolayı mahalleden sürüldüğünü iddia etmiştir. Bu iddia davalı Ahmed tarafından reddedilmiştir. Davacıdan beyyine talep edilince mahkemede hazır bulunan iki kişi Ramazan'ın iddiasının doğru olduğu yönünde tanıklık yapmıştır (GŞS: 4/356). Bu ifadeler mahalleden sürgün edilme durumunun zaman zaman uygulandığını göstermektedir. Mahalle halkı, davalı Ahmed'in daha önce sakin olduğu mahallesinden sürgün edildiğini bildirmeleri Kanunî dönemine ait kanunnameye ifade edilen bir duruma işaret etmektedir. Buna göre şayet bir kadın ya da erkek taşınmış olduğu mahallede de istenmezse bu gibi kişiler şehirden sürgün edilecektir (Heyd 1973: 92). Bu kanun maddesi daha önce yaşadığı mahalleden sürgün edilenlere mahalle halkının iyi gözle bakmadığını düşündürmektedir. Hatta mahalle halkının bu gibi kimselerden devamlı şüphe duyması da mümkündür.

Mahalleden sürgün edilme ile ilgili bir başka kayıтта mahalle halkının baskısı sonucunda mahallede istenmeyen kişiler mahkemenin kararına gerek kalmadan kendi rızaları doğrultusunda mahalleden ayrılmayı kabul etmişlerdir. Sikkak Mahallesi halkından çok sayıda kişi mahkemeye başvurarak Zeynel bin Abdullah ve karısı Sati binti Hüseyin'den şikâyetçi olmuştur. Mahallelinin ifadesine göre, Sati binti Hüseyin daha önce mahalleden çok defa sürülmüştür. Namahrem kimselerle ilişkisi olduğu, fisk ve fesat üzere bulunduğundan dolayı bu kadından ve kocasından razı olmadıklarını beyan etmişlerdir. Bu iddialar karşısında Zeynel ve karısı bu mahallede oturmaya-
cıklarını ve Muharrem ayının 17. günü mahalleden ayrılacaklarını bildirmişlerdir (GŞS: 46/216). Bu kayıttan anlaşılacağı üzere mahalle halkının baskısına dayanmayan karı koca mahalleden ayrılacaklarını mahkemede ifade etmişlerdir. Bu şahısların daha önce defalarca mahalleden sürülmesine karşılık tekrar aynı mahalleye dönmüş olmaları ise ayrıca izah edilmesi gereken bir durumdur. Kanunî dönemine ait kanunnameye şayet bir kadın ya da erkek taşınmış olduğu mahallede de istenmezse bu gibi kişiler şehirden sürgün edilecektir. Ancak pişman olur ve meşru bir yaşantı sürerse aynı yerinde kalabilecektir. Tersî durumda ise bu gibi kimseler kesin olarak sür-

gün edilecektir (Heyd 1973: 92). Bu kanun maddesinde belirtildiği üzere sürgün edilen şahıslar yeniden eski mahallelerine dönüp yasalara, toplumsal kural ve kaidelere uygun bir şekilde hayatlarını devam ettirmeleri mümkündür. Ancak bu gibi kimseler, pişman olmayıp kötü alışkanlıklarını ve yasalara aykırı tutumlarını devam ettirmeleri halinde kesin olarak şehirden sürgün edilecekleri ifade edilmiştir. Sicil kaydında bahsedilen şahısların defalarca sürgün edilmiş olmaları kanun maddesinin tatbiki hususunda kadı tarafından sürgün edilen şahıslara toleranslı davranıldığına işarettir. Ancak aynı toleransı mahalle halkının göstermediği ise ortadadır. Mahalle halkı çoğu zaman bu şahısların mahalleden sürgün edilmeleri yönünde çaba göstermişlerdir. Bahsi geçen olayda mahkeme kararına gerek kalmadan mahallelerinde istemedikleri şahısları mahalleden ayrılmaya zorlamışlardır.

Mahallede istenmeyen kişi olarak anılanlar kimi zaman şehir dışına sürgün edilebilmekteydi. I. Süleyman kanunnamesinde, kadın ya da erkek yaşadığı mahallede istenmeyen kişi durumunda olursa bu gibi kimselerin şehirden sürgün edileceği kaydedilmiştir (Heyd 1973: 92). 14 Rebi'ülâhîr 980/24 Ağustos 1572 tarihli kayıta Receb adındaki bir şahsın Ayntab'dan ihraç edildiğine dair bilgi yer alırken ihracın nedeni belli değildir (GŞS: 6/149). 12 Rebi'ülâhîr 948/5 Ağustos 1541 tarihinde Ayntab mahkemesinde ilgi çekici bir olayın duruşması yapılmıştır. Hacıye Sabah isimli bir kadın evinde kızları, gelinleri ve kadınları toplamaktadır. İbrahim bin Narinci ve iki talebesini evine çağırıp bahsi geçenlere ücret karşılığı vaaz ve nasihat vermektedir. Ancak bu durum komşuların tepkisine neden olmuştur. Komşuların iddiasına göre bu kişiler vaaz ve nasihat dışında Kızılbaş öğretisine göre erkeklerin huzurunda ellerini sallayarak dönmekte ve raks edip oynamaktadırlar. Hatta aynı işin tekrarlandığı bir gün küçük bir kızın damdan düşüp yaralanmıştır. Bunun üzerine bazı devlet görevlilerinin olaya müdahalede buldukları ve zina töhmeti isnad edilmesi söz konusu olmuştur. Komşular, kadın ve kızlarının etkilenebileceğinden dolayı bu gibi meşru sayılmayan eylemlere razı olmadıklarını bildirmişlerdir. Ayrıca adı geçen İbrahim'in daha önce Ayntab kadısı Molla Habil Efendi tarafından şehirden sürüldüğü de ifade edilmiştir. İddialara cevap veren Hacıye Sabah evine kadın, kız ve gelinleri toplayıp ücret karşılığında İbrahim ve iki erkek öğrencisine ders verdiğini kabul etmiş ancak komşuların iddiasının aksine evinde erkek olarak yalnızca İbrahim ve iki öğrencisi bulunduğunu bildirmiştir. İbrahim'de buna benzer bir ifade vermiştir. Mahkeme, tarafların iddia ve savunmalarını dinledikten sonra Hacıye Sabah ve İbrahim'in şehirden sürgün edilmesine karar vermiştir. Dava tutanaklarının altında şühûdü'l-hâl kısmında isimleri geçen şahısların bir kısmının Molla sanını taşıyan kimseler olması dikkat çekicidir (GŞS: 2/75, 2/76, 2/78). Bu kayıtlardan anlaşılacağı üzere komşuların iddiaları doğrultusunda adı geçen kişiler şehir dışına sürgün edilmiştir. Mahalle halkının

iddiaları oldukça ağırdır. Kızılbaşlık öğretisi, kadınlarla erkeklerin bir arada bulunmuş olması ve ayrıca zina iddiası söz konusudur. Bu iddiaların mahkeme tarafından kabul edilmesi ve şahitler aracılığıyla ispat edilmesi davalı şahısların sürgün edilmesine yol açmıştır. Mahalle halkına mahallede oturanları denetim altında tutma ve kendilerini ahlakdışı ya da yasadışı etkilerden kurtarma hakkı veren durum bu insanların saygınlığının kolayca zedelenebileceği idi (Peirce 2005: 352. Bahsedilen olayın değerlendirmesi için bakınız: Peirce 2005: 329-360). Mahalle halkının toplumsal kontrol aracı olarak oynadığı rol bu olayda çok daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Uygunsuz davranışlar sergileyenler mahalleden ihraç kararının ötesinde mahalle ahalisinin talebi ve toplum yararı dikkate alınarak şehirden ihraç edilmiştir.

Kişilerin yaşadıkları alanın dışına çıkarılmasında toplumsal kontrol aracı olan mahalle halkının görüşünün etkili olduğu ortadadır. Ancak yaptırım anlamında toplumsal kontrol yetersiz kalabilirdi. Hukuk kurallarının yaptırım gücü toplumsal kontrol araçlarına göre daha fazla olduğu için mahalle halkının hukukî yaptırım uygulanmak üzere mahkemeye başvurduğunu düşünmek mümkündür. Mahalle ahalisinin güvenini zedeleyen veya ortak yaşam alanı olan mahallede değer ve normlara aykırı harekette bulunan kişiler hukuk yoluyla bu alanın dışına çıkarılabilmekteydi. Mahkemenin böyle bir sonuca ulaşmasında mahalle ahalisinin beyanlarının son derece etkili olduğu bahsedilen Hacıye Sabah olayında açıkça anlaşılmaktadır. Ancak mahalle halkının ihraç edilme yönündeki bütün taleplerinin mahkeme tarafından kabul edildiği düşünülemez. Asıl önemli olan şey mahalle halkının huzurunu bozan kişiler hakkında ihraç talebinin gündeme gelebiliyor olmasıdır. Bu durum kişilerin bir kontrol mekanizmasının varlığını her zaman üzerlerinde hissetmelerine neden olacaktır.

Mahalle içerisinde herhangi bir suç işlenmesi durumunda mahalleli derhal harekete geçerek kendilerinin bu olayda sorumluluklarının olmadığına yönelik girişimde bulunmaktaydılar. Konuyla ilgili bir kayıтта, eşyaları çalınan şahıs, mahalle halkından davacı olmadığını mahkemede ifade ederek mahalle ahalisine yüklenecek sorumluluğun ortadan kalkmasını sağlamıştır (GŞS: 4/318). Bu olayda eşyaları çalınan şahıs mahalle halkının teşvik veya zorlamasıyla mahalle halkından davacı olmadığını mahkemeye bildirmiştir. Böylece faili meçhul hırsızlık vakasında mahalle halkı sorumluluktan kurtulmuştur. Aksi halde zarar mahalle halkına ödetilebilirdi.

Tarla Mahallesi'nde öldürülen adamın yakınları, mahalle halkından davacı olmadıklarını mahkemede bizzat ifade etmiş ve bu sayede mahalle halkı sorumluluktan kurtulmuştur (GŞS: 165/175,176). Kürkcıyan Mahallesi'nde okla vurularak öldürülen maktulün yakınları mahalle halkından davacı olmadıklarını mahkemede ifade etmişlerdir (GŞS: 164/125). Bu örneklerden anla-

sılacağı üzere mahalle halkı faili belli olmayan olaylarda faileri mahkemede hazır ederek, bütün mahalle halkının zan altında kalmasını önlemek ve daha da önemlisi sorumluluktan kurtulmak istemişlerdir. Mahalle halkının bu tutumu İslâm hukukundaki kasâme uygulamasıyla yakından ilgilidir. Katili meçhul olan ve üzerinde öldürülme eseri bulunan bir maktulün öldürülmüş olarak bulunduğu yerin ahalisinden elli kişinin bu maktulü öldürmediklerine ve öldüreni de bilmediklerine dair Allah adına yemin etmeleri istenilmektedir (Şen 1996: 15. Ayrıca bakınız: Şafak 1977: 118-126, Atar 1991: 212, Akman 2002: 789-794, Akman 2004: 95-99, Bayındır 2002: 80). Mahallelerinde gerçekleşen faili meçhul olaylarda mahalle halkının tamamına sorumluluk yüklenmesi toplumsal kontrolü sağlamak hususunda ahalinin daha dinamik davranmasına sebebiyet vermektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde İslâm hukukunda yer alan kasâme uygulaması sosyal kontrolün sağlanması bakımından önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

İncelenen dönem mahkeme kayıtlarından anlaşıldığı üzere hukukun belirlediği normlara ya da toplumun değerlerine aykırı davranışlar sergileyen kişilere karşı mahalle halkının tepkisiz kalmadığı ortaya çıkmaktadır. Toplumun bu kişiler üzerinde sergiledikleri kontrolden dolayı, bu gibi kimseler yapabilecekleri bazı sapma davranışlardan vazgeçmek durumunda kalmaktaydı. Sosyal kontrol adına kişilere karşı takınılan tavırda toplumsal statünün önemli olup olmadığı meselesi de cevaplanması gereken bir konudur. Ancak bu konuda kesin bir sonuca ulaştıracak bilgiye sahip olunamamıştır.

Sonuç

Ayntab şehrinde mahalle halkı, huzurlu bir hayat sürdürmek için birlikte yaşadıkları mahalle halkının iyi olarak tanınmış kişilerden oluşmasına çalışmışlardır. Merkezî yönetim ve yerel mahkeme de mahalle halkının sosyal kontrol aracı olarak üstlendiği rolü desteklemiştir. Mahalle; şehrin yönetimi ve idaresinde devletin işini kolaylaştırması yanında, gerek sosyal ilişkilerin düzenlenmesinde gerekse hukukun uygulanmasında önemli bir işleve sahiptir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Osmanlı şehirlerinde mahalle, sadece fiziki bir ünite değil, aynı zamanda idarî ve sosyal bir birimi ifade etmektedir. Sosyal kontrol aracı olan mahalle halkı, mahallede yaşayanların norm ve değerlere uymasına yardımcı olmakta ve bazen de zorlayıcı bir etki yapmaktadır. Resmi kurallara ya da toplumun değerlerine aykırı davranışlarda bulunanlara karşı toplumun harekete geçtiği ortaya çıkmaktadır. Bu kişiler mahallede istenemeyen kişi ilan edilerek toplumdaki dışlanabilmekte daha da önemlisi mahalleden uzaklaştırılmaktadır. Bu yaptırım bazen şehirden sürgün şeklinde de uygulanabilmektedir. Bu tür cezalandırmalarda mahalle halkının talepleri dikkate alınmakta ve bu konuda mahalle halkının tanıklılığına başvurulmaktadır. Sonuç olarak mahalle

halkının sosyal kontrolün sağlanmasında oldukça önemli bir işlevi yerine getirdiği anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

1.Arşiv Belgeleri

Milli Kütüphane-Ankara

Gaziantep Şer'ıye Sicilleri

- 1 (937-946/1531-1539)
- 2 (948/1541)
- 4 964-978/1557-1570)
- 6 (980/1572)
- 7 (995/1587)
- 8 (997-999/1589-1590)
- 42 (1004-1005/1595-1597)
- 46 (967-968/1560-15619)
- 133 (983-984/1575-1576)
- 161 (945-948/1539-1541)
- 163 (951-965/944-1558)
- 164 (976-978/1569-1570)
- 165 (980-984/1572-1576)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)-İstanbul

Tapu-Tahrir Defterleri (TT).

BOA. TT. 186 (943/1536) .

BOA. TT. 373 (950/1550) .

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (TKGM.KKA)

Tapu-Tahrir Defterleri (TT).

TKGM.KKA. TT. 161 (982/1574).

TKGM.KKA. TT. 313 (982/1574).

2.Kaynak, Araştırma ve İnceleme Eserleri

Abacı, Nurcan (2001). *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

_____. (2005). "Osmanlı Kentlerinde Sosyal Kontrol: Araçlar ve İşleyiş. *Şinasi Tekin'in Anısına Uygurlardan Osmanlıya*. İstanbul: Simurg Yay. 101-111.

- Altınöz, İsmail (1999). "Dulkadir Eyaletinin Kuruluşunda Antep Şehri (XVI. Yüzyıl)". *Cumhuriyetin 75. Yılına Armağan Gaziantep*. Ed. Yusuf Küçükdağ. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Yay. 89-146.
- _____, (2009). *Dulkadir Eyaletinin Kuruluşu ve Gelişmesi*. Kahramanmaraş: Ukde Yay.
- Akman, Mehmet (2004). *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*. İstanbul: Eren Yay.
- _____, (2002). "Osmanlı Hukukunda Kasâme". *Türkler XIII*. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 789-794.
- Apaydın, H.Yunus (2002) "Kefalet". *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi XXV*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yay. 169-177.
- Aslan, Nasi (2005). *İslâm Hukukunda Yargılama Etiği ve İlkeleri*. Ankara: İlahiyat Yay.
- Aslantürk, Zeki. Tayfun Amman. (2001). *Sosyoloji-Kavramlar Kurumlar Süreçler Teoriler*. İstanbul. Çamlıca Yay.
- Atar, Fahrettin (1991). *İslâm Adliye Teşkilâtı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Beydilli, Kemal (2000). "İmam-Osmanlı Devleti'nde İmamlık". *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi XXII*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yay. 181-186.
- Bayındır, Abdülaziz (2002). "Örneklerle Osmanlı'da Ceza Yargılaması". *Türkler X*. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 69-82.
- Canbakal, Hülya (2009). *17. Yüzyılda Ayntab Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yay.
- Çadircı, Musa (1997). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Celâl-zâde Mustafa (1990). *Selim-Nâme*. Haz. Ahmet Uğur. Mustafa Çuhadar. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Çınar, Hüseyin (2000). 18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayntab Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Durumu. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Darkot, Besim ve Hikmet Turhan Dağlıoğlu (2001). "Ayntab". *İslâm Ansiklopedisi*. C. II. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yay. 64-67.
- Doğan, İsmail (2000). *Sosyoloji-Kavramlar ve Sorunlar*. İstanbul: Sistem Yay.
- _____, (2002). "Korumacılığın Geleneksel Kent Kültüründen Çıkarması Gereken Dersler". *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 35 (1-2): 15-23.
- Dönmezer, Sulhi (1999). *Sosyoloji*. İstanbul: Beta Yay.
- Emecen, Feridun (1999). "Osmanlılarda Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler". *Osmanlı*. C. IV. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 91-97.
- Ergenç, Özer (2006). *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

- _____, (1981). “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler”. *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri* II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. 1265-1274.
- _____, (1984). “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”. *Osmanlı Araştırmaları* IV. İstanbul. 69-78.
- Gündüz, Mustafa (2005). *Ahlâk Sosyolojisi*. Ankara: Anı Yay.
- Heyd, Uriel (1973). *Studies in Old Ottoman Criminal Law*. Ed. Victor Louis Ménage. Oxford Clarendon Press.
- Hoca Sadettin Efendi (1992). *Tacüt-Tevarih*. C. III. Haz: İsmet Parmaksızoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- İçli, Gönül (2005). *Sosyolojiye Giriş*. Ankara: Anı Yay.
- Juynboll, Theodoor Willem (2001). “Kefâlet”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. VI. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yay. 535.
- Kıvrım, İsmail (2009). “Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyılda Gaziantep Örneği)”. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8 (1): 231-255.
- Kuban, Doğan (1968). “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler” *Vakıflar Dergisi* VII: 53-73.
- Kuru, Baki, Ramazan Arslan ve Ejder Yılmaz. (2005). *Medenî Usul Hukuku*. 16. Baskı. Ankara: Yetkin Yay.
- Ortaylı, İlber (2000). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Özcan, Tahsin (2001). “Osmanlı Mahallesi: Sosyal Kontrol ve Kefalet Sistemi”. *Marife* I: 129-151.
- Özdeğer, Hüseyin (1988). *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı* I. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.
- _____, (1996). “Gaziantep”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. XIII. İstanbul: Diyanet Vakfı Yay. 466-469.
- Özkalp, Enver (2005). *Sosyolojiye Giriş*. Bursa: Ekin Yay.
- Peirce, Leslie (2005). *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*. Çev. Ülkün Tansel. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Sevim, Nidayi (2009). *Medeniyetimizde Toplumsal Dayanışma ve Sadaka Taşları*. İstanbul: Kitap Dostu Yay.
- Şafak, Ali (1977). *Mezheplerarası Mukâyeseli İslâm Ceza Hukuku*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay.

- Şen, Cemalettin (1996). İslam Hukukunda Kasâme. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Şükrî-i Bitlisî (1997). *Selîm-Nâme*. Haz. Mustafa Argunşah. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay.
- Taşkömür, Hikmet (1995). “Osmanlı Mahallesi'nde Beşeri Münasebetler”. *Mesken ve Mesken Mimarimiz*. İstanbul: Ensar Neşriyat. 43-48.
- Tok, Özen (2005). “Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18: 155-173.
- Yel, Ali Murat. Mustafa Sabri Küçükaşçı (2003). “Mahalle”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. XXVII. Ankara: Diyanet Vakfı Yay. 323-326.

Information on the Role of the Neighborhood Residents as a Social Control Mechanism in Ayntab in the 16th Century

İbrahim Etem Çakır*

Abstract

The concept of social control involves a social reaction against behaviors regarded as social deviation. In Ottoman cities the neighborhood meant not only a physical unit but also a social unit contributing to maintaining social control. In this study, the role that the neighborhood and neighborhood residents had as a social control mechanism in the 16th Century was investigated within the context of the city of Ayntab by making use of the city's seriye records (şer'îye sicili). The information obtained from court records demonstrated that the neighborhood resident had a crucial function as a mechanism of social control.

Keywords

Neighborhood in the Ottoman Empire, social control, social deviation, seriye records (şer'îye sicilleri), Ayntab

---

* Assist. Prof., Atatürk University Faculty of Letters Department of History – Erzurum / Turkey
ietem.cakir@atauni.edu.tr

Некоторые сведения о роли народа махалля как инструмента социального контроля в Айнтабе в XVI в.

Ибрахим Этем Чакыр*

Аннотация

Концепция социального контроля - это социальная реакция на поведение, признанное обществом как отклонение. В османском городе махалля являлась не только физической единицей, но и была социальной единицей, вносящей вклад в обеспечение социального контроля. В этой работе на основе регистров шариатского суда города Айнтаб рассматривается роль махалля и народа махалля как инструмента социального контроля в XVI в. Судя по информации, полученной из судебных документов, народ махалля выполнял важную функцию в качестве инструмента социального контроля.

Ключевые слова

махалля Османского государства, социальный контроль, социальные отклонения, регистры шариатского суда, Айнтаб (Газиантеп)

---

* И. о. доц. доктор, университет Ататюрка, факультет литературы кафедра истории – Эрзрум / Турция
ietem.cakir@atauni.edu.tr

Eastern Muslim Groups among Hungarians in the Middle Ages

Erdal Çoban*

Abstract

The role of Islam in Hungarian history dates back before the Ottoman reign. The first written records about the 9th and 10th century Hungarians belong to Muslim writers who brought these up on the scene of history with their own ethnic names. In the light of Garnati and other sources, we can designate that there were two Khwarezmian ethnic groups, respectively the Turkified Chwalisians and the As people among Hungarians and these groups joined Hungarians before the Magyar conquest (896) of Hungary. Out of these groups, which were called Ishmaelite or böszörmény by Hungarian sources, especially the Chwalisians later continued to migrate to Hungary together with various Turkic tribes during the medieval period. The Chwalisians undertook significant posts in administrative and financial fields while, at the same time, they became a part of Hungarian army like the As people.

Keywords

Chwalisians, Hungary, Ishmaelite, böszörmény, Islam, Khazars, the Middle Ages

Today popular idea designates that the only Islamic effect in Hungarian history was the Ottoman-Turkish domination in the 16th and 17th centuries, without taking into consideration to what extent it authentically carries an Islamic character. Although this belief has no direct relationship with our subject, it should also be emphasized that the phenomenon of Islam in Hungary persisted mostly among the new conquerors and the immigrants of

---

* Assist. Prof. Dr., Ankara University, Faculty of Languages, History and Geography, Department of Hungarian Studies – Ankara / Turkey
cobanogluerdal@hotmail.com

southern Slavic origin, and mostly in cities that were strategically more important than the rural areas. Besides, the administrators were not primarily concerned with the Islamization of local communities (Dávid 2002: 87-8). Within the context of the Ottoman heritage, it is almost impossible to talk about an overwhelming existence of Islam in Hungary when we compare the Balkans and other Eastern-European countries. Today Islam is represented by a very small community and the Hungarians do not have any immediate concerns about the issue (Lederer 1992: 1).

In this study, as regards to the medieval Hungary's Muslims rather than examining their social evolution preceded Christianity and continued in parallel with the phase of Christianization which began after the year 1000, we would like to acquaint with their ethnic origins and under what circumstances they were included in Hungarian history and the different interpretations related to our study by using comparison method.¹ Firstly, we should indicate that a remarkable part of the detailed and the oldest written information about the migration period of Hungarian prehistory are found among Muslim writers' works. The ancestors of Hungarians migrated to the south after leaving their original homeland in Urals to an area between Kama-Bjelaja at a date not accurately known, and at a date after the 5th century they migrated to the southern Russian steppes that enabled them to remain in the Khazar political orbit. In 896 as a result of Pecheneg attacks they settled in the Carpathian-Basin and Pannonia. While Jayhani and his successors reflecting the situation of 870s, described the Magyars as people living along the Volga River and settling down in the northern environs of the Black Sea, they recorded that the Magyars were a section of the Turkic race and were also nomadic. Surely these notes show the symbiotic features of the two communities and the effect of Turkic culture on Hungarian political and social organizations. The significance of these Muslim geographers and historians, who have a special interest in Hungarians, becomes more evident as they were the sources who took *majgar* or *maj'ar* to the scene of history for the first time with their own ethnic names (Róna-Tas 1996: 227). Even in the era of incursions the interest of Muslim writers in Hungarians continued in a more objective way than the western sources.²

The fact that the early Muslim sources kept silent about the relationship of Hungarians with Islam in particular is quite striking and contemporary Hungarian sources and historically dependable documents on the subject are unfortunately limited. If we examine Hungarian historiography we see that as of the 12th century an apparent powerful Christian spirit conceals this phenomenon. In this context, it is interesting that there is only one

citation on the existence of Muslims among Hungarians in the middle ages. This citation comes from a chronicle called Anonymus' *Gesta Hungarorum*, which was written at the beginning of the 13th century. On the other hand, as other sources show, the medieval Hungarian Kingdom, sheltering a Muslim community in it, was a place of contact for Christian and Islam civilizations in Europe following the Iberian Peninsula and the Norman Kingdom of Sicily. Still it had more humble conditions than the others quantitatively (Szűcs 1987: 12).

The most valuable source concerning our subject is a travel book written by Abu Hamid al-Garnati who was an Andalusian scribe and a pilgrim. Garnati, who was born in Granada in 1080, went to the centers of the Islamic world, to Alexandria in 1114-15 and to Cairo the following year after leaving his homeland like most of his young friends to study science. Then we see him in Baghdad in 1122. After spending time in various places, he stayed in Saksin in the Volga delta for about twenty years (1131-1150) and then he visited the Volga Bulgars. After leaving the Bulghar capital, he reached Hungary in 1150 passing Kiev, Russian Country, and lived three years there. He collected his notes about these travels in two works: *Kitab al-Mu'rib 'an ba'd 'aja'ib al-Maghrib* was completed in 1155, *Tuhfat al-Albab* in 1162 (Garnāti: 11-28). In his first work, comprising his notes on the 12th century Hungarian Muslims, he named this country Bashgird land³ or Unquriyya. While he stated that "They are the first ones who entered the Franc country passing through the country of Turks," he knows very well that Hungarians had migrated to Europe from the steppes. It seems that Garnati had listened to and read texts about the origins of the Hungarians during his residence there (Garnāti: 56, 82).

Garnati, who offers invaluable information about religious relationships as well as various observations, records that numerous or thousands of people who adopted Islam live in Hungarian community and he firstly categorizes them in a general ethnic grouping. The first of these are people of Khwarezm origin and he states that they are "innumerable." (Garnāti: 56). In order to understand when this ethnic group began to live among Hungarians and to see the order in which the occurrence of historical events took place we should firstly look at Hungarian sources. While the chronicler Simon Kézai tells us about Hun-Magyar common past which he filled with an anachronistic fiction around 1283, he writes the following about Csaba –supposedly Atilla's son- and the Hungarians who lived around the Sea of Azov and the Don:

In that case Csaba (...) is the rightful son of Attila; his son's names are Ed and Edemen. Edemen migrated here with his father's and mother's

crowded family when Hungarians went back to Pannonia for the second time. His mother was of Khwarezm origin. Ed stayed in Schytia with his father. The Aba clan was derived from this Csaba. (MEH: 143-44)

The chronicle of Anonymus is unaware of such a Khwarezmian-Magyar relationship, however, while talking about some aristocratic families' customs, he mentions seven "Cumani" *beys* who had joined the Hungarians in their invasions to Kiev before the Magyar conquest, and he says that Ed and Edemen are among these. Apart from mentioning these two names, we find another important point which is in line with Kezai's statements in the following lines of Anonymus: "In that period Grand Prince Árpád granted large lands in the Mátra forest to Ed and Edemen. (...) After a long time, King Samuel who took the name of Aba because of his mercy came from their posterity." (MEH: 118). In this case while Anonymus was referring to Ed and Edemen from whose progeny Abas came from and he called them Cuman, Kezai considered Edemen as half-Khwarezmian because of his mother. The Cuman naming in Anonymus is completely wrong regarding actual chronology. Yet Cumans' penetration to southern Russia began in the middle of the 11th century and some of these tribes entered into Hungary in 1239. Anonymus either placed this people in his own age to a leading role in the historical event in question or the collective name for all the nomadic Turkic peoples in the old language was Cuman (Györffy 1990: 84). According to some views, the name Cuman in this historical event, which reflects a sequence from the process of nation building, points at the Khazars and this is very probable in terms of time and place. On the other hand, other historical or linguistic evidence strengthen this assumption; for example *Kazár*, *Kozár*, *Kozárvár* place-names are related to them. Furthermore, the chronicle of Anonymus mentions "clans called Khazar" that lived in the field of Bihar Dukedom during the Magyar conquest. In this context the archeological data are also important (Györffy 1990: 50, 85, Pálóczi 2004: 11).

How a Turkic tribe joined Hungarians shortly before the Magyar conquest is also known by foreign sources. According to a record of Byzantine Emperor Constantinus VII (*circa* 952-959), the Kabars, who were from the genus of the Khazars, revolted against the government for reasons unknown now and some of these were slaughtered in the civil war. Some others broke away and settled down among Magyars in Etelköz, probably in the downstream area of the Don. Then they merged. This ethnic group having separated from the Khazars was constituted by three tribes and they adhered to the Hungarian tribal confederation as the eighth clan. But the

emperor does not offer the names of these Kabar tribes (Moravcsik 1988: 46-7). In the light of the above mentioned examples Khazars of Köktürk origin were presented in person among the components of Kabar tribes. However Muslim geographers of the 9th and 10th centuries recorded the subject unanimously and wrote that the Khazar Kaganate had a multinational, multilingual, and multi-religious structure. According to Arabic writers, Khwarezmians represented one of the peoples of different ethnic origin and they undertook important functions in the state. According to Istahri (*circa* 951) and Ibn Hauqal (before 988), their names were *al-hazar al-bulas* or *al-hazar al-halis* and this means “the Chwalisian Khazars” (Togan 1939: 217-8, Czeglédy 1970: 258, Göckenjan 2001: 223).⁴ From the same sources we can deduce that they were mercenaries in the kagan’s army which was deployed in western Itil and was formed by 12.000 soldiers (Kmoskó 2000: 28-9, 77).

As is known, the Chwalisians were the ancient settlers of Amu-Darja’s lower course and Khwarezm field that resided in southern Lake Aral and precisely in the Sir Darja’s lower area. In a Syrian source of the 6th century, Iranian Chwalisians, to whom we come across as *χwalis* for the first time (Czeglédy 1970: 257), began to have a say in trade in time beginning with the previous Islamic periods because of their being an intersection of main commercial roads as well as being good soldiers. It is known that Khwarezmian traders worked in the directions of west and northwest along the Volga River and to obtain the products of the north they especially preferred the capital of the Khazars and they set colonies of short and long duration at the mouth of Volga (Yazıcı 2002: 399). On the other hand, it is also known that a part of these as large and small groups took refuge in the Khazar Kaganate, which was a civilized and an indulgent nation, after the 8th century with the Islamization of the area by Arabian conquests; this resulted in the termination of autonomy and had a negative influence in political life (Czeglédy 1998: 23). It appears that they continued their other customary interests in their new homeland. As we learn from Mas’udi (*circa* 943-947), there was a large number of Muslims involved in trade and crafts in here besides Khwarezmian soldiers (Kmoskó 2000: 172). Likewise, when we look at Istahri and Ibn Hauqal’s statements, one of the sources of income for the Khazar treasury came from tariffs and tithe taxes taken from traders and it is very likely that the financial affairs were also in the hands of these Muslim Khwarezmians (Kmoskó 2000: 28, 75, Györffy 1990: 53).

Putting together the information presented previously, it is generally accepted that the Chwalisians living among the Khazars joined the Hungari-

ans through the Kabars although the debate regarding how and when this event had taken place continues. If, as it was claimed, Khazar ruling class' adoption of Judaism caused this revolt, we should ascribe the date to 860 and after. This assumption provided that the Chwalisians, one part of the Kabars, became altogether Muslim and they played a primary role in the rebellion (Györffy 1990: 50, 86). However, as a few proper names and archeological material show (Györffy 1990: 50, Pálóczi 2004: 11), the existence of Jewish Khazar nobles who came to Hungary among the Kabars make the search of religious causes behind the revolt questionable. Besides there is a possibility that a part of the Chwalisians probably adopted the Karaite sect. A Byzantine chronicler named Cinnamus (*circa* 1180-1183) during a later period in 1150 names the Chwalisians as *khalisoi* and explains that they took sides with the Serbs as auxiliary troops of Hungarians against Byzantium. He also claims that a part of these adopted "the impure Mosaic laws" (Moravcsik 1988: 202). The other assumption points out to the difference in historical events bringing two elements together by acknowledging the existence of Muslim Chwalisians siding with the Kabars. The most important ground for this assumption is provided by Baladhuri. According to this account, Muslims escaped from the Khazar country in 854-55 after the civil war because of their religion and then they entered over Caucasia to northern Armenia which was then ruled by Arabs (Marquart 1903: 36-37, Czeglédy 1970: 257). It is also thought that the Kabars separated from the Khazars and joined the Magyars during the same period. However, this Muslim effect prior to the Magyar conquest is not at a full scale; during this period we can mention a small number of Orthodox and Karaite Jews in tandem with a larger number of Muslims coming in through the Kabars (Czeglédy 1970: 257).

The eastern people and Hungarians did not break off their relations even after the conquest. The movements of people on the Eurasian steppes caused some ethnic elements to turn their directions to Hungary and these both contributed a great deal to the nation building of Hungarian people thereby increasing the number of Muslims in the country. Hungarian chronicler Anonymus also shows these in his account about the events in the period of Grand Prince Taksony (*circa* 956-70). The only record in the chronicles about Islam is this:

Upon hearing about his mercy, lots of visitors from various nations flocked to his side. Thus, some noble masters, Billa and Baks, from the land of Bular arrived together with numerous Ishmaelites. The grand prince bestowed an ample amount of estate to them in various areas of

Hungary and he, moreover, granted the Pest castle to them for good. Billa and his brother Baks -Etej came from their posterity –they had a discussion and decided to give two thirds of their folk in service of the mentioned castle and they also separated one thirds to their successors. At the same time a noble valiant, whose name is Hetény, came from the same region (...) (MEH: 138)

Anonymus refers to these immigrant groups in his work with the term *Hismahelita* i. e. Ishmaelite. This term was used for eastern Muslims regardless of their ethnic origin in the official documents during the Árpád dynasty. The name *Bular* is important, however, to determine the point of origin of these nomadic Muslims. This name is the regular variant of *Bohyār*, a word of Chuvash origin (Ligeti 1986: 269) and refers to the capital city of Volga Bulgars, not to the Danube Bulgars, as some claim, because the latter's name in Hungarian sources is *nándor* (Czeglédy 1970: 255, Györffy 1990: 62).

It is known that one of the Eastern European Muslim reservoirs was Volga Bulgaria that lasted until the Mongolian invasions. From Ibn Fadlan's travel book we learn that the Volga Bulgars adopted Islam as the state religion in 922 during the reign of Almish Khan (Togan 1939: 1-2). Bulgars' acquaintance with this faith, however, and its spread in their country must have happened before that time. Ibn Rusta's records also confirm this argument because only after eight years he states that these people became Muslims and they had their mosques, madrasahs, muezzins, and imams in their cities (Kmoskó 1997: 206). Bulgars knew Islam well because they stayed together with the Khazars for a long time and because they carried out commercial activities in Khwarezm territory as well as the capital of the Khazars. At this point we should especially take the role of Khwarezmian or rather Chwalisian merchants into consideration because they set up colonies in the middle Volga region on the caravan routes binding the northern areas to Khazar, Persia, and Central Asia (Yazıcı 2002: 399, Szűcs 1987: 14). The old Russian annals also demonstrate how Khwarezmian traders were influential among the Volga Bulgars as they were in the Khazar Kaganate. It is no mere chance that the Caspian Sea is referred to as *chvalynskoje More*, i. e. "Chwalisian Sea" in these sources (Togan 1939: 217-8).

On the other hand, we also have other information referring to the existence of Chwalises in Volga Bulgaria. Historical details given by the Arab geographer Yaqut are also very important. Yaqut tells us that in 1220, he personally met a colony of Hungarian Muslim students carrying out Is-

lamic law education in Aleppo County. A mullah from this colony had told Yaqut that they came from Volga Bulgharia a long time ago and added these: “Our home is within a nation called Hungary. On the border of this country, we live in about 30 villages, each one being as large as a city” (Szűcs 1987: 14, Kitapçı 2005: 257). The mullah explains that when they return home they will serve as imams for their Bashkir coreligionists and will be respected. His response to another question shows that the Muslims on the southern borders of the country were also employed in military service at the same time (Szűcs 1987: 16, Kitapçı 2005: 258).

We can argue that the warrior Muslims in the Aleppo colony were settled exactly in the region of Sirmion (Szerémség), south of Hungary for border defense. The aforementioned record of Byzantine annalist Cinnamus confirms it too. In addition, the same annalist reports that before 1165 as a result of a truce with Byzantium, the Chwalisians in the same area were forced to leave Byzantine territory by Emperor Manuel to the opposite shore of the Sava River. Cinnamus, referring to the existence of Karaite Jews among Chwalises, states: “(...) The emperor started the besiege of another castle after leaving the place, and resettled most of the Huns [Hungarians] from Sirmion, called Chwalise, who profess another faith but share the same religion with the Persians to here” (Moravcsik 1988: 234, Györffy 1990: 52). Without doubt we can say that, like other Byzantine writers, Cinnamus too archaized the tribe names; although he mentions Persians in fact he means Muslim Seljuks.

Hungarian documents show that a significant part of the Chwalisians lived in the Nyitra county in the 12th century and they were lessees of royal revenue (*institores regii fisci, quos hungaricae caliz vocant*). It is very remarkable that the name of one of the prominent members of the community, centurion Etheius, is identical with that of the Etej clan. The members of the clan are descendants of Billa and Baks, the nobles of Volga Bulgharia and this is also mentioned in Anonymus' work (Györffy 1990: 52, Szűcs 1987: 14). When we take a document dated 1213, *proventus Saracenorum de Pest*, into consideration we see that a significant portion of Muslims of Pest cited in Anonymus were probably Chwalisian traders (Szűcs 1987: 14, Györffy 1990: 62).

At this point one of the problems that needs to be discussed is the exact meaning of the Hungarian word *böszörmény*. The main source for this word is the Persian *musliman*. We also find the word in place-names after the 13th century and undoubtedly it was taken over into Hungarian vocabulary through Turkish as it is shown in variants of *bisermin*, *büsürmen*

(Ligeti 1986: 269). The fact that the glossaries written around 1400 used this word as a synonym for Ishmaelite gave way to speculations and some scholars claim that there is no ethnic element behind the name in question but at most this can only be a collective naming of a religious community (Györffy 1990: 54, Pálóczi 2004: 12). On the other hand, some researchers emphasize that we should focus on a name of ethnic group of the steppes. According to this opinion the words *busurman* or *besermin* must have been used to identify Muslim Khwarezmians living in Eastern Europe, especially in the area of Volga Bulgars. Westerners, including Plano Carpini who traveled to Mongolia in 1247, also reported the same word to be used to refer to Khwarezmians (*Terra Biserminorum*). Further, in this context an analogy with *böszörménys* of Hungary appears because of the existence of a tribe part named *Bisirmen*. This group had a custom of immigrating from Khiva and lived among Votyaks and Tatars (Togan 1939: 218-9, Czeglédy 1970: 254).

Pechenegs constituted another side of the ethnic scene in medieval Hungary. This Turkic tribal confederation caused Magyars to leave their land in Etelköz in 895, and penetrated into Hungary from the middle of the 10th century until the beginning of the 12th. We know that there were Christian missionaries in the first half of the 11th century among pagan Pechenegs around the steppes of the Black Sea and this is very problematic with regard to its results. Almost synchronously the Andalusian geographer Bakri reports that around 1009 one of the tribes converted to Islam from Zoroastrianism effected by a scribe and this tribe held domination over the confederation (Kmoskó 2000: 252). Especially the last statement should be evaluated carefully because rather than his own personal experiences, Bakri predicated his account on a section of Muslims who were captured in Istanbul and this information was recorded in 1068 a long time after the occurrence of the events in question. On the other hand, because of the breaking down of the confederation, later we do not have any other information than the usual data about an exact success of Islam in reality (Galamb 2001: 185 Golden 2002: 223).⁵ However, again as we are informed by Bakri, in this tribal confederation a northern Iranian tribe represented Islam and this ethnic group was the Chwalisians who took shelter in Pechenegs after being captured by the Byzantines and they are named as *huwalis* by Bakri (Kmoskó 2000: 253, Marquart 1903: 72-3).

Still it is true that at least some of the Pecheneg Turks adopted Islam. Thus in 1071 during the blockade of Belgrade fortress by Hungarians, Byzantines and Bulgars sought help from Pechenegs who plundered

southern Hungary a short time ago. According to an 14th century source, Acephalus, the Hungarian bailiff's army defeated these and captured the remaining. The clerk describes these Pechenegs, who helped defend the Belgrade fortress held by Hungarians, as Muslim (Györffy 1990: 117). Probably these took place among Pecheneg groups who changed their religion and lived nearby the borders on the Lower Danube (Marquart 1903: 72-3, Györffy 1990: 128).

We only have inconclusive evidence regarding the life of Islam among Pecheneg communities who migrated to Hungary during various periods. In the 10th century some Pecheneg groups settled in the northern-western Hungary for border defence. Anonymus explains it as such: "Leader Zulta (...) settled the Pechenegs, who were not little in number, beyond the Mosony morass (...) in order to prevent Germans from ruining the borders of Hungary in the future." (MEH: 137). During the chaos of 1074, Pechenegs' ruler was named as *Zulta* or *Zultan* by the chroniclers and was known to be an ally of King Géza I. This proper name's origin is Arabic and means *sultan* and it entered Hungarian vocabulary through Turkish (TESz: 802-803). Further, the inhabitants of Szerecseny village in Győr County to the east of Mosony Lake cherish the memory of the same Muslim Pechenegs (Györffy 1990: 114, 128). The name of the village in question is related to the name of *saracenus* which describes Muslims in the papal documents and from the 13th century onward it appears in Hungarian texts as a synonym of Ishmaelite. In a 1196 mandate by King Imre, Pechenegs are mentioned together with Ishmaelites in the border zone of Eszék in the south. Based on this fact, we can say that the Chwalisians were an ethno-genetic part of the Turkic tribal confederation in the early period of the Árpáds (Czeglédy 1970: 254-5).

A group of Cuman-Kipchaks migrated to Hungary in 1239. However they were added to this country's history only after 1246 in their entirety. When we study the sources, we find no evidence of mass conversion of religion within the tribal confederation in Desht-i Kipchak before the Mongol era. Still we can talk about considerable number of Muslims. In this context, religious terms loaned from Arabic, such as demon and prophet, provide evidence because they are included in Codex Cumanicus' vocabulary at the turn of the 14th century. It is impossible for Cumans to recognize these terms via Christian missionaries who indicted the Codex. Otherwise we should have run across Christian terms. From a Russian source dated 1184, we learn that Könchek Khan had a Khwarezmian Muslim (*besermin*) man who was knowledgeable in firearms and still we

know that the Khan himself was also interested in Christianity (Györffy 1990: 269). Also according to the notes of Carpini's aforementioned travel book, Islam was mostly represented by Khwarezmians among the Cumans. Carpini reports that the people of the land of *bisermín* are Muslims (*sarraceni*), but they speak Cuman language (Mészáros 1914: 14, Golden 2000: 175-176).

Regarding the Cumans of Hungary we can assume that they brought Muslim elements with them in their cultural baggage upon their immigration. King Béla IV (1235-70) who wanted to strengthen the centralized power against the aristocracy and László IV (1272-90) who was a Cuman on his mother's side gave reserved a place for them in their royal courts and the effects of these are known. For instance, László IV appointed a Cuman, Mizse to the palatinate shortly before his death. Mizse was a saracenus according to the Buda Chronicle and was baptized shortly before his appointment (Wertner 1893: 584). Another piece of information on this subject is the observations of an Ottoman traveler named Sheikh Ali who visited Hungary in 1588. Sheikh Ali befriended lots of Cumans who continued to cherish their customs and spoke their language. He talked to them in their mother tongue, listened to their history, and saw lots of similarities between their history and the Muslims'. It is possible that at least one part of these ethnic elements in the Hungarian plain tried to keep their own religion despite the intense Christianization efforts beginning from 1279 (Mándoky 1993: 13, 34). For the period in question there is no different data to confirm the phenomenon of Islam. Still some texts, which include an ample number of Islamic terms (*Alla* and *Alah*) like some greeting formulas, can only explain the relationship of Cumans to Islam. An indirect evidence of this relationship is the circumcision tradition which was practiced until the beginning of the previous century although it lost its Islamic characteristics regarding its name and ritual (Mándoky 1993: 34-5). According to a view, the strengthening of Islam among Cumans is the result of the mixture of some tribal parts after the breaking down of Pecheneg tribal confederation and especially Chwalise's mixture with Cumans in the 11th century. Location names, which we see especially in some western border points and others, which also refer to Chwalisians as well as the place and family names in Kipchak language support this view (Czeglédy 1970: 255).

In light of these explanations, it can be said that the Chwalisians were in close contact with various Turkic tribes, more intensively with the Khazars and Volga Bulgars, and arrived in Hungary through their countries. As it is indicated, Sir Darja region, which was the original home of this tribe,

belonged to Iranian linguistic geography. Indeed their names' old style is in the Northern Iranian character. Istahri's account on the language of Chwalisian Khazars also confirms this. According to him, this language is neither Turkish nor Persian and it is not related to another language family either (Kmoskó 2000: 29). However, it is generally recognized that as a result of their coexistence with Turkic tribes, they also became a Turkish-speaking people (Czeplédy 1970: 257). Still the starting date of this process seems problematic. It is also claimed that before the Magyar conquest Chwarezmians were speaking Iranian. According to this, *k-* situated in Hungarian *káliz* form shows that the word entered in that vocabulary through Turkish, but this entry can only be confirmed in Hungarian only after the 11th century (Ligeti 1986: 270).

After the emergence of the Hungarian State, the Chwalisians began to live in different parts of the country in their own villages. In laws and official documents these settlements were named as *villae Ysmaelitarum* from 1090 until the Mongol invasion. The Hungarian people, however, named these settlements' dwellers by their own tribal names. Today we can deduct the places Chwalisians lived through toponyms. We see names which still are still cherished in their memory densely in Pilis, Fejér, Veszprém, Somogy, Baranya, Bodrog, Bihar, Szilágy, Nyitra, Zala, and Zemplén counties: *Kálász, Káloz, Kálozd* etc. (Kiss 1980: 310-11, 131, Györffy 1990: 53). Moreover, the Mongolian name of the Chwalisians was *qorumsi*. Therefore, it is possible to run across place-names similar to this form in a couple of places in Hungary. In 1206 *Curumzue* in the Győr County was the oldest of these and it still exists. Probably the Turkish-speaking people in Hungary named them in forms such as this one and the like (Kiss 1980: 354, Györffy 1990: 53-4). We come across in Nyírség and Bihar County, which were dukedom fields, with Böszörmény place names along with Pest, Sáros, and Temes counties (Kiss 1980: 104, Györffy 1990: 54).

Garnati summarizes the role of this ethnic group in the society as such: "People of Khwarezm origin serve the king, pretend to be Christians and they conceal their identities as Muslims." (Garnati: 56). Firstly we should say that they undertake missions in important posts in the administration of the state. As it is known, even when they were under the dominion of Khazars they governed some financial affairs of the state. They collected the traders' tithes and customs taxes. The *vám* word, which is one of the Iranian loan-words in Hungarian, is probably a memorial of the Chwalise-Hungarian relationship and it seems that they undertook tariff collection in Eteköz country (Györffy 1990: 53, TESz: 1084). Again it seems that they

were the ones who transferred Sassanian jewelry handicrafts to the Hungarians in addition to their occupation in minting money (Györffy 1990: 88). In the Golden Bull (*Aranybulla*), one of the pillars of the Hungarian constitution, published in 1222, it is also understood from the accounts about the Jews and Chwalisians that some of them served as lessees of royal revenue (*comites camerae*), minter and money changer (*monetarius*), collector of salt revenues (*salinarius*) in governmental and financial affairs (MTSz.: 272, 277, Kristó 1997: 201-5). They played a key position in trade with the Jews too. Their role in trade in the 12th century can be proved through the naming of the Chwalisian Road extending from the road from Szeged to Bátmonostor which was used for salt shipping (Györffy 1990: 53). The fact that the word *tyminus* (tümen) is of Turkish origin which was used for salt measurement in Latin documents is another mark of their importance in salt-trade (www.terebess.hu/keletkultinfo/muzulmagy.html). Szeremség, where they lived densely in the 12th century, became a significant center for country's vinery via Chwalisian merchants (MoT: 1100).

They were also very effective in foreign trade. Their circle of influence extends to Prague in the north, to the Danube delta in south and to Kiev in east, and “to countries of the Khazars and the Alans” even before the 10th century. Ibn Ya’qub, who was an Andalusian Jewish pilgrim, records that the Muslims regularly visited Prague with Hungarian goods in the middle of the 10th century (Szűcs 1987: 13, 25). There was an important harbor on Danube within Budapest. We think that the harbor was managed by these merchants considering that a document dated 1135 records a Chwalise clan in the same place. The location name Budakalász can be seen here even after centuries (MoT: 1100, Györffy 1990: 53).

The Chwalisians carried their binary functions in the country of Khazars to their new home. During the building of the Hungarian State, the light cavalry troops which fought with nomadic tactics did not lose their importance although the royal army was restructured in the western model. In the 11-12th centuries they participated in this organization consisting of the adhered tribes as Pechenegs and Sekels. Like other nomadic military elements, they undertook the duty of advanced guard and rear-echelon in battles in addition to their task of border defense (Pálóczi 2004: 13). For instance, the Kádarkalauz clan was settled to Zala area where there was a border with the German-Roman Empire. German sources refer to them with the names of *Kotziler*, *Koltzil*, *Kolzen* among the Hungarian auxiliary troops. Contemporary sources indicate that the Chwalise warriors comprising of about 600 archers participated in the siege of Milan in 1158

(Györffy 1990: 53, www.terebess.hu/keletkultinfo/muzulmagy.html). Again, if we turn to Yaqut's record about the frontier colony of Szerémség, about their way of life, it is stated that the Hungarian mullah in Aleppo had said: "Although we are Muslims, we obey the king, we serve his military and we fight against all of his enemies." (Szücs 1987: 16). He also added that the soldiers cut their beards and dressed like Francs while the others, probably he referred to merchant class, did not practice the same (Kitapçı 2005: 258). Garnati also lived three years (1150-1153) in this area, especially in this colony which fought against Byzantium, and he also encouraged them to wage a holy war for the sake of Constantinople with these words: "I address Muslims in there: Do everything in collaboration with the [Bashkir] king for jihad because you will acquire the jihad's merit in God's sight [in day of the judgment]." (Garnáti: 59).

Contrary to Muslim and Byzantine sources naming the members of this soldier colony as Chwalise, Garnati called them *awlad al-maghariba*, i.e. the grandchildren of Moors (Garnáti, 56). According to Garnati, the Moors who constituted the other part of the Muslim community, serve to king only in wars, more precisely only in "jihad" and live Islam openly in contrast to the Chwalises. He recorded that he taught them theology and although they did not know the Friday prayer previously, they learned about it through his sermons. The pilgrim adds with an exaggeration that they performed the Friday prayer in more than ten thousand places (Garnáti: 56-7). As it is known, the word Moorish means North African or western as is shown by the etymon of the Arabic word, however, to which Hungarian ethnic group belongs is still problematic. It was thought that this group could be Levantine Muslims who were scattered to a vast geography like the enterprising Normans (Czeplédy 1970: 259) or the Maghrebians who dispersed from Sir Darja to the Hungarian plain. These probably joined the Pechenegs like legionary *abnas* who appeared during the Shiite movements in the age of the Abbasid domain; and because of this Garnati used the term *abna al-maghariba* at another point in his work.⁶

Another claim emphasizes another eastern people. From 1131 Garnati dwelled in Saksin situated in the lower reaches of Volga or presumably in Sarighshin which was the capital of the Khazars once. Both in here and Kiev he met some Muslims and says these about them: "In here thousands of Muslims of Maghrebian origin live but they speak Turkish and they live like a Turk and shoot arrows, everybody here knows them with the name of *H-n-b*." (Garnáti: 38, 54). It was thought that this form pointed to the Huns who drew back to east⁷ following the destruction of Attila's empire.

However by correcting the same form to *bajanah*, some identified Maghrebians with a tribe which was a part of Pechenegs adopting Islam. The latter assumption's reference point is also the existence of a legend among Pechenegs both in South Russia and in Hungary about their being westerners.⁸ Some others also focused on the same Turkic tribe considering the term in question with references to the Turkish mercenaries in the Abbasid Empire (Baliç 1986: 115). However, these last two views do not seem possible for Hungary because, as it is argued before, we can prove the existence of Islamized Turk-Pechenegs in here with little data.

Another people of the Khazar country is again Muslim Iranians called Alans and the relationship between them and Hungarians are firstly explained in a genesis legend titled "The Miracle Stag," which was preserved by chronicles. According to the legend, Hunor-Magor brothers who go hunting in the surroundings of Sea of Azov marry the daughters of the Alans' prince (MEH: 140). The legend, reflecting the ethno-genesis of Magyars, points that some Iranian groups joined the Hungarian tribes before their conquest. Other historical events also bear testimony to this. For instance in 923-24 Nicolaus Mysticus informs the Bulghar tsar about the possibility that the Alans and Hungarians, whom he describes as western Turks, would act in concert to attack to Bulgars (Moravcsik 1988: 25). Ten years later Mas'udi recounts another side of this relationship during a campaign in the Balkans coordinated by Hungarians:

The four kings sent men to their countries and gathered some of the Muslim merchants who arrived in their countries from the territories of the Khazars, Al-Bab [Derbend] and Alans and from others places when they perceived how great an army was gathered from the Christianized people and the Romans. In addition, they brought together from all these four types who accepted Islam before and who agreed to fight with them only against the heretics. When the troops drew up and the Christianized people were seen in front of the Romans, these merchants in front of Turks [Hungarians] inclined towards them and called upon them to be converted to Islam. They also promised to send them over to the Muslim lands if they agreed to get into the protection of Turks (Kmoskó 2000: 183-4).

From Mas'udi's account we can deduce that together with some Muslim Khazar bodies in Hungarian military, there was also a section of Muslim Alans.

If we again turn back to Mas'udi, he also mentions a second Muslim Iranian people who took refuge with the Khazars coming from the

Khwarezmians because of wars and plague after the expansion of Islam. They were employed in the military servitor of the Khan. Mas'udi also gives information on their inclusion in the military company of the kagan and says that this warrior group was named *Arsiya*. They could serve in the Khazar Khan's army on the condition that they should confess their true religion explicitly and promise not to fight against Muslims (Kmoskó 2000: 171-2, Marquart 1903: 332). According to other historical and linguistic facts, the name Arsi is certainly related to *As(i)*, which is a section of the Alans (Czeplédy 1998: 100).⁹ Ibn Battuta even in the 14th century fell in with "a race named As" in Saray county along the Volga (it is possible that it is the same with Sarighshin or is close to it) which was described as the capital city. According to him, "all of these people were Muslims" (Aykut 2004: 517). Further, Abul Fida's account seems more illuminating. According to this account, "the As people, who dwell by the side of Caucasian Alans" or the Christianized groups, "are no longer a Turkified people with regard to their life style and beliefs." (Marquart 1903: 111). At the same time, this is in accordance with the description of Garnati concerning the Maghrebians of Kiev, yet they are not Turks in fact, they were only Turkified. The As people were associated closely with other Turkic tribal confederations. For example, Biruni in his text written in 1025 reports that the Pechenegs and As-Alans after having lived in the lower course of Amu Darja migrated among the Khazars. Likewise from his words it is obvious that the Pechenegs powerfully had Turkified their Iranian language (Alemany 2002: 533). Thus, when we take the fact that the name Pecheneg was extended to this ethnic group into consideration, it is probable that the Maghrebian *bajanabs* in Garnati's time were also the As people (Györffy 1990: 58). Another similar feature between the Maghrebians of Hungary and the As people in Mas'udi's history is that both people consented to serve either in the kagan's army or in the Hungarian State on the condition that they would not fight against misbelievers.

It is possible to trace these Muslim Ases whom we can describe as Turkified people through the transformation of their names from signifying ethnicity to locality in Hungary. One of these names is *Oszlár*, *Eszlár* and *Aszlár* which are seen in different counties of the country. Undoubtedly the As ethnic name is related to the Turkish plural suffix *-lar*. The names in question can be dated back to the 10th century and again there is no doubt that the Alans, who had a close relationship with sphere of Turkish language, were also named in this way (Kiss 1980: 488, 645, Györffy 1990: 56, Çoban 2007: 127). It is remarkable that in Szerémség, to where Garnati also travelled, the sources preserve the name of *Oszlán* village. This name is very

likely transferred to us the name *Varsány* in the 11th century for the first time. This latter word's etymon is *asiān ~ osiān* and entered into Hungarian via Chuvash language and this was the Hungarian name of the As people (Kiss 1980: 682, 192, 346, 453, 692, Györffy 1990: 56-7).

If we think about why Garnati qualify this group as Maghrebian, it very possible that during 350 he knows one part of the Alans who escaped from the Huns to west and then established Carthago after their settlement in North Africa because he was also an Andalusian and he knew North Africa very well. Considering the possibility that Garnati either spread this awareness the among Muslim Alans in Hungary or it was known among the 12th century Alans who still had a vivid memory of the abovementioned historical event, there is a good chance that they knew their brothers were indeed "maghrebians" (Györffy 1990: 58-9, MoT: 1100).

Even in the 12th century the area of the old Khazar Kaganate, the Volga area, continued to carry a resource mission for the Hungarian State which still kept its hands on the east and strengthened its military power with eastern soldiers. Garnati explains that while he was about to leave Hungary and on his way to Saksin, King Géza II gave him a legate and his mission was to collect Muslims and Turks who were poor and weak but mastering in shooting arrows in there. Together with this legate named Ismail Ibn Hasan, who was the son of a Hungarian Muslim emir, they performed their mission in Saksin: "For the mentioned Bashgird king, I gathered arrow shooting Muslims for about a troop." (Garnāti: 65-6).

To conclude, we also need to refer to the subject of sects. Some want to correlate the term Ishmaelite, which is among the names of Muslims given by Hungarian people, to Ismailiyya which is an extreme Shiite sect (Karácsonyi 1985: 18). However we do not have historical details to confirm this. Garnati was interested in sects present in the lands he traveled and he makes a note of this during his first visit to Saksin: "Each one follows Abu Hanifa sect and the Islamic law except the Maghrebians because they are Malikites and strangers are Shafis." (Garnāti: 38). Still he does not make a clear statement about the conditions in Hungary. However, geographer Yaqut who was a fervent opponent of Shiism quoted the statements of a Hungarian Muslim colony in Aleppo and from these it is understood that orthodox Islam was dominant in there: "They were learning Islamic law in Abu Hanifa's sect." (Kitapçı 2005: 256). Thus we have no other choice than adopting the idea that the term Ishmaelite in Hungarian documents is a form of naming which is taken from the Holy Scripture and is related to the prophet Ishmael (Czeglédy 1970: 259, Czeglédy 1998: 108).

Abbreviations

Garnáti Bolsakov, O. and A. L. Mongajt (eds.) (1985). *Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet-és Közép-Európában 1131-1153*. Budapest: Gondolat.

MCG Yörükân, Yusuf Ziya (ed.) (2004). *Müslüman Coğrafyacılarının Gözüyle Ortaçağda Türkler*. İstanbul: Gelenek.

MEH Györffy, György (ed.) (1958). *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Budapest: Gondolat.

MoT Székely, György and Antal Bartha (eds.) (1984). *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. 2*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MTSz Bertényi, Iván (ed.) (2000). *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. Budapest: Osiris Kiadó.

TESz Benkő, Loránd (ed.) (1976). *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 3*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Comments

¹ For a detailed research on the social status and assimilation of Muslims please see: Berend (2001: 93-148; 237-244).

² For translations of Muslim sources regarding Hungarian prehistory please see: MEH: 51-67; Kmoskó (1997); Kmoskó (2000).

³ Some Muslim writers prior to Garnáti wrote that the Hungarian tribes in the northern environs of the Black Sea and Hungarian tribal sections who lived along the Volga were called Bashkír, which is known today as a Turkic clan. It is interesting that Garnáti also uses the same name for Hungarians in the Danubian Basin. He must have learnt about this name in his previous stop with the Volga Bulgars. See Róna-Tas (1996: 226); Golden (2002: 218).

⁴ Some claim that the Arabic names in question mean “pure, mere Khazars”. See Kmoskó (2000: 29, 77) and MCG: 120.

⁵ According to some researchers Pechenegs were already Islamicized during the middle of the 9th Century. Please see Baliç (1986: 118) on this.

⁶ For K. Czeglédy’s view, see Garnáti: 184-5.

⁷ For César E. Dubler’s view see Garnáti: 162.

⁸ For I. Hrbek’s thesis, see Garnáti: 162.

⁹ Tabari, an Arabian historian refers to *As-ṭarkhan al-Hwarizmi* who in 764-65 entered Transcaucasia as the commander of the Khazar army. It may explain the similarity of Arsi-As names (Togan 1939: 218). Some people also read this people’s name as *arisiyya* and regard it as an organization name (Yazıcı 2002: 396). Some other researchers claim that the ethnic name of *Larisiya* is identical with the name of Lariz which is situated in

North Mesopotamia according to Yaqut's geographical dictionary (Kmoskó 2000: 171).
For discussions see also Golden (2002: 198-9).

Bibliography

Books and Articles

- Alemany, Agustí (2002). "Batı Avrasya Steplerinde Türk ve Alan Halkları Arasındaki Tarihi Bağlantılar". Eds. H. C. Güzel, K. Çiçek and S. Koca. *Türkler* 2. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 530-535.
- Aykut, A. Sait (Ed.) (2000). *İbn Battûta Seyahatnamesi*. II. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Balić, Ismail (1950). "Traces of Islam in Hungary". *The Islamic Review* 38 (2): 19-20.
- _____, (1986). "Some Notices About The Oldest Muslim Settlements in South-Eastern Europe". *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985). Tebliğler III. Türk Tarihi* 1. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi. 113-118.
- Berend, Nóra (2001). *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary c. 1000- c. 1300*. Cambridge University Press.
- Çoban, Erdal (2007). "Tapu Tahrir Defterlerine Göre Batı Macaristan'daki Türkçe Kökenli Yer Adları Üzerine". Ed. L. Károly. *Turcology in Turkey*. Szeged: Studia Uralo-Altaica 47. 123-143.
- Czeglédy, Károly (1970). "Az Árpád-kori mohammedánokról és neveikről". *Nyelvtudományi Értekezések* 70: 254-259.
- _____, (1988). *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri*. Çev. Erdal Çoban. İstanbul: Özne Yay.
- Dávid, Géza (2002). "Osmanlı Avrupa'sında Yönetim". Eds. M. Kunt and C. Woodhead. *Kanuni ve Çağı. Yeniçağda Osmanlı Dünyası*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay. 72-92.
- Galamb, György (2001). "Megjegyzések Querfurti Brúnó besenyők közötti térítési kísérletéhez". Ed. A. Márton. *A Kárpát-medence és a steppe*. Budapest: Balassi Kiadó. 181-185.
- Golden, Peter (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Çev. Osman Karatay. Ankara: KaraM Araştırma ve Yay.
- _____, (2000). "Kuman-Kıpçaklarda Din Meselesi". *Hasan Eren Armağanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay. 152-176.
- Göckenjan, Hansgerd-I. Zimonyi (2001). *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Gayhani-Tradition (Ibn Rusta, Gardizi, Hudud al-'Alam, al-Bakri und al-Marvazi)*. Wiesbaden: Harrassowitz.

- Györfffy, György (1990). *A magyarság keleti elemei*. Budapest: Gondolat.
- Karácsonyi, János (1985). *Magyarország egyháztörténete*. Budapest: Könyvértékesítő Vállalat. (Reprint. Originally published: Veszprém: Egyházmegyei Könyvnyomda, 1929.)
- Kiss, Lajos (1980). *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kitapçı, Zekeriya (2005). *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet*. Ankara: Yedikubbe.
- Kmoskó, Mihály (1997). *Mohammedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1*. Budapest: Balassi Kiadó.
- _____, (2000). *Mohammedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Kristó, Gyula (1997). *A magyar nemzet megszületése*. Szeged: Kassuth Kiadó
- Lederer, György (1992). "Islam in Hungary". *Central Asian Survey* 11 (1): 1-23.
- Ligeti, Lajos (1986). *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mándoky, Kongur István (1993). *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Karcag: Karcag Város Önkormányzata.
- Marquart, Josef (1903). *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*. Leipzig: Dietrich'sche Verlagsbuchhandel.
- Mészáros, Gyula (1914). *Magyarországi kún nyelvemlékek*. Budapest.
- Moravcsik, Gyula (1998). *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pálóczi, Horváth András (2004). " 'Pogányokkal védelmeztetjük országunkat': Keleti népek a középkori magyar királyságban, a kálizoktól a kunokig". *Studia Caroliensia* 2: 10-30.
- Róna-Tas, András (1996). *A honfoglaló magyar nép*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Szűcs, Jenő (1987). "Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről". Ed. J. Gyula. *Magyarságkutatás (A magyarságkutató csoport évkönyve)*. Budapest: 11-27.
- Togan, A. Zeki Velidi (1939). *Ibn Fadlan's Reisebericht*. Leipzig: Brackhaus.
- Wertner, Mór (1893). "Mizse nádor és családja (1290-1334)". *Erdélyi Múzeum* 10 (10): 584-587.
- YAZICI, Nesimi (2002). "İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslâmiyet". Eds. H. C. Güzel, K. Çiçek and S. Koca. *Türkler* 4. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 394-408.

Internet Sources

www.terebess.hu/keletkultinfo/muzulmagy.html [Accessed: 16.09.2010].

Orta Çağ Macarları Arasında Doğulu Müslüman Gruplar

Erdal Çoban*

Özet

İslamiyetin Macar tarihinde oynadığı rol, Osmanlı egemenliğinden daha eski zamanlara iner. 9-10. yüzyıl Macarları hakkındaki ilk yazılı kayıtlar, onları kendi adlarıyla tarih sahnesine çıkaran Müslüman yazarlara aittir. Garnati ve başka kaynakların ışığında Macarlar arasında Harezmi Müslüman iki kavim grubunun, Türkleşmiş Kalizlerin ve Asların bulunduğunu ve bunların Macarların yurt işgalinden (896) önceki bir zamanda Macarlara karıştıklarını belirleyebiliyoruz. Macar kaynaklarının İsmailî veya böszörmény olarak adlandırdıkları bu gruplardan özellikle Kalizler daha sonra, Orta Çağ boyunca çeşitli Türk kavimleriyle beraber Macaristan'a göçmeyi sürdürmüşlerdir. Kalizler, idari-mali alanlarda önemli fonksiyonlar üstlenmiş, ancak aynı zamanda Aslar gibi Macar ordusunun parçası olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler

Kalizler, Macaristan, İsmailîler, böszörmény, İslamiyet, Hazarlar, Orta Çağ

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Hungaroloji Anabilim Dalı – Ankara / Türkiye
cobanogluerdal@hotmail.com

Восточно-мусульманские группы среди средневековых венгров

Эрдал Чобан*

Аннотация

Роль ислама в истории венгров уходит вглубь веков еще до Османского правления. Первые письменные упоминания о венграх IX-X в.в. принадлежат перу мусульманских авторов, которые впервые писали о них под их собственными именами. В свете данных Гарнати и других источников можно определить, что среди венгров были две мусульманские хорезмийские группы, тюркизированные кализы и аслы, а также то, что еще до вторжения венгров (896 г.) они смешались с венграми. Из этих групп, названных в венгерских источниках, как исмаилитские, особенно кализы в течении последующего времени в средневековье вместе с различными тюркскими племенами продолжали переселяться в Венгрию. Кализы владели важными функциями в административно-финансовой сфере, но в то же время, как и аслы были частью венгерской армии.

Ключевые слова

кализы, Венгрия, исмаилиты, ислам, хазары, средневековье

---

* И. о. доц. доктор, Анкарский университет, факультет языка, истории и географии, специальность венгерология – Анкара/Турция
cobanogluerdal@hotmail.com

Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı Projesinin Hukuki Boyutları

Mehmet Merdan Hekimoğlu*

Özet

Kafkasya ve Orta Asya'daki zengin petrol ve doğal gaz yataklarının küreselleşen dünyadaki enerji ihtiyacının karşılanması için dünya pazarlarına sunulması, bölgedeki Türk devletlerinin ekonomik, sosyal ve siyasi gelişmelerinin sağlanması bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı projesi bu amacı gerçekleştirmeye yönelik ilk ciddi adımı meydana getirmektedir. Buna karşın söz konusu projenin hukuki çerçevesinin imzacı devletlerin lehine çizilebildiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Ancak büyük jeostratejik ve jeo-politik hedeflere ulaşılabilmesinin, bazen, sıra dışı hukuki yükümlülüklerle devletlerin kendilerini bağtlatmasını gerektirdiğinin de kabul edilmesi gerekir. Özellikle bölgede ilk defa böyle bir projenin gerçekleştirilecek olması, normal şartlar altında kabul edilmesi güç gözükken bir anormal hukuki yükümlülük rejimini doğallaştırmaktadır. Bununla birlikte, projenin hukuki temelini oluşturan "Transit Devlet Anlaşması" ile "Hükümetlerarası Anlaşmalar", uluslararası anlaşmalar hukukunca öngörülenin üzerinde bir sorumluluk rejimiyle imzacı devletleri uluslararası bir şirketler konsorsiyumuna karşı bağtlatdığı için, bundan böyle yapılacak anlaşmaların hükümlerini hazırlarlarken bölge devletlerinin daha dengeli bir şekilde hareket etmeleri yerinde olacaktır.

Anahtar Kelimeler

BTC, enerji kaynakları, küreselleşme, egemenlik, uluslararası hukuk

* Prof. Dr., İzmir Üniversitesi, Hukuk Fakültesi – İzmir / Türkiye
merdan.hekimoglu@izmir.edu.tr

1. Giriş

Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye arasında gerçekleştirilen başarılı bir ekonomik ve ticarî işbirliği projesi olarak Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı'nın yaşama geçirilmiş olması bölge devletleri ve özellikle Orta Asya Türk Cumhuriyetleri bakımından büyük bir önem arz etmektedir. Çünkü söz konusu projeye, sadece bu üç katılımcı devletin değil, aynı zamanda, bağımsızlıklarına yeni kavuşmuş Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin de stratejik bir aktör olarak bölge politikalarının şekillenmesinde söz sahibi olabilmeleri mümkün hâle gelmiştir. Bölgedeki Türk Cumhuriyetleri'nin bölge politikalarında giderek daha fazla oranda ön plana çıkmaları ise ABD, AB ve Türkiye'nin stratejik çıkarlarıyla doğrudan örtüşmektedir.

Enerji güvenliği stratejik çıkarların en önemli bileşenini oluşturmaktadır. Bu nedenle enerji güvenliğinin sağlanması bağlamında Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'yle işbirliği yapma konusunda yapıcı bir rol üstlenmeye bizzat ABD, AB ve Türkiye'nin kendisi istekli olacaktır. Rusya'nın enerji kaynakları üzerindeki egemen gücünün bu tür alternatif taşıma projeleriyle esnetilmesini de yine bu doğrultuda atılmış önemli bir politik adım olarak görmek gerekir. Esasen AB, ABD ve Türkiye'nin projeye verdikleri büyük desteğin arkasında kendi enerji güvenliklerine yönelik endişeleri bu tür projelerle giderme kaygısı yatmaktadır ki bu durumun Kafkasya ve Orta Asya'daki istikrârın aynı zamanda bölgesel ve giderek küresel güç aktörlerince kendi güvenliklerinin önemli bir ögesi olarak görülmesi sonucuna da yol açacağı aşîkârdır. Üstelik enerji taşımacılığı bakımından pek de elverişli bir güzergâh olmayan İstanbul Boğazı'nın üzerinde mevcut bulunan potansiyel risk yükünün alternatif projelerle önemli ölçüde izale edilmek suretiyle güvenliğinin sağlanmasını da bu olumlu sonuçlar listesine ilave etmek gerekmektedir. Gerçekten de Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan İstanbul Boğazı'ndaki taşıma trafiğinin son zamanlarda artan biçimde tıkanıdığı ve gemi taşımacılığında gecikmelere neden olur hâle geldiği (Congressional Hearings Record 2007: 20) bilinmektedir.

İşte biz bu makalemizle, Hazar petrolünü AB başta olmak üzere dünya piyasalarına arz eden Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı projesinin geçirdiği aşamalar üzerinden hukukî boyutlarını ortaya koymak suretiyle bundan sonra gerçekleştirilmesi muhtemel benzer projelerin karşılaşılabileceği olası sorunların aşılmasına hukukî açıdan katkıda bulunmak istiyoruz. Çalışmamızda Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı projesinin temelini hukukî olarak nasıl oluşturulduğu, bu konuda ne gibi sorunlarla karşılaşıldığı ve bunların ne gibi tasarruf ve tedbirlerle aşıldığı, bulunan çözümlerin uluslararası hukuk bakımından uygunluğu ayrıntılı bir şekilde gösterilecektir.

Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı projesi genel olarak başarılı bir işbirliği modeli olsa da özellikle uluslararası anlaşmalar hukukunun öngördüğünün çok ötesinde devletleri yükümlülük altına sokan “Transit Devlet Anlaşması” ile “Hükümetlerarası Anlaşma” hükümleri ele alınacak ve bundan böyle uluslararası anlaşmalarda yapılması gerekenlerle ilgili önerilerde bulunulacaktır. Bu bağlamda insan haklarının, çevrenin ve ulus devletlerin iç egemenlik yetkilerinin daha etkili bir şekilde korunmasının önemine dikkat çekilecektir.

2. Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı Projesinin Hukukî Ortaya Çıkışı

Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı projesini gerçekleştirmeye yönelik olarak atılan ilk hukukî adım; Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan ve Özbekistan arasında 1998 yılında imzalanan ve söz konusu projeye desteği ifade eden Ankara Deklarasyonu’dur (Kasım 2008: 126). Mahut Deklarasyonu gözlemci sıfatıyla imzalayan ABD Enerji Bakanı Bill Richardson, Doğu-Batı enerji koridorunun bir unsuru olarak vasıflandırdığı Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı’nın bölgesel ölçekte ekonomik gelişme ve ulusların gönençine katkıda bulunacağını belirtmiştir (Kasım 2008: 126). Daha sonra British Petroleum (BP) liderliğindeki bir petrol şirketleri birliği ile Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye Hükümetleri arasında “Transit Devlet Anlaşması” hazırlanmıştır (Kinley 2009: 175). Aylar süren zorlu görüşmelerin ardından Kasım 1999’da BP ve bu üç devlet arasında çok önemli bir dönüm noktası olarak “Transit Devlet Anlaşması” ile ilgili devletlerin kendi aralarında yaptıkları “Hükümetlerarası Anlaşma” birlikte imzalanmıştır (Baran 2004: 278). İçerdikleri hükümler itibarıyla hem “Transit Devlet Anlaşması” (<http://subsites.bp.com/caspian/BTC/Eng/agmt1/agmt1.PDF>) (28.10.2010) ve hem de “Hükümetlerarası Anlaşma” (<http://subsites.bp.com/caspian/BTC/Eng/agmt4/agmt4.PDF>) (28.10.2010) önemli hukuksal tartışmalara yol açmıştır.

İmzalanan anlaşmalar siyaseten o kadar büyük bir değer arz etmektedirler ki Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı’nın İstanbul zirvesi nedeniyle atılan imzalara tanıklık eden dönemin ABD Başkanı Bill Clinton, bunu, 1999 yılındaki en önemli dış politika başarısı olarak nitelendirmiştir (Baran 2004: 278). Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı’nın bölgesel siyasi liderler ve uluslararası enerji şirketleri bakımından da Güney Hazar Bölgesinde gerçekleştirilen önemli bir başarı projesi olduğu ifade edilmiştir (Congressional Hearings Record 2007: 20).

Dört milyar dolara mal olan ve 1760 km uzunluğundaki mahut hattın Türkiye bakımından da büyük bir dış politika başarısı olduğu açıktır; zira bir yan-

dan Azerbaycan ve Gürcistan Rusya'ya karşı güçlendirilmiş, öte yandan ise Dağlık Karabağ'daki işgâlini müdanasızca devam ettiren Ermenistan, petrol dağıtım hatlarının dışında bırakılmak suretiyle ekonomik bakımdan cezalandırılma yoluna gidilmiştir (Üzümcü 2010: 188). Ayrıca Azerî petrolünün geleneksel ihrâç rotasının Kafkasya enine olmasından veya Rus boru hattı ve demiryollarıyla Karadeniz'deki limanlara sevk edilmesinden doğan sınırlılık durumu ve buna bağlı olarak ortaya çıkan, örneğin Çeçenistan'daki güvenlik ve İstanbul Boğazi'ndeki yoğun ulaşım trafiği sorunlarından kaynaklanan riskler izale edilmiştir (Congressional Hearings Record 2007: 20). Üstelik Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı Projesi'ne ilişkin Uluslararası Anlaşma'nın 40 yıl olan geçerlilik süresinin sona ermesinden itibaren ana dış satım hattı mülkiyetinin tamamen Azerbaycan'a geçecek olması (İsgandarova 2008: 35) da olumlu bir düzenleme olarak değerlendirilebilir. "Transit Devlet Anlaşması"nın, ardi ardına iki 10 yıl olmak üzere, toplam 20 yıllık bir süre için tarafların anlaşması halinde uzatılabileceğinin de yine bu bağlamda ifade edilmesi gerekiyor (<http://subsites.bp.com/caspian/BTC/Eng/agmt1/agmt1.PDF>) (08.11.2010). Nihai aşama olarak adı geçen devletler arasında yapılan Anlaşmalar daha sonra Mayıs 2000'de Azerbaycan ve Gürcistan Parlamentolarında, 22 Haziran 2000'de ise Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından onaylanmıştır (Aydın 2003: 152).

2.1. Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye ile BP Arasında İmzalanan "Transit Devlet Anlaşması"

BP ile Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye hükümetleri arasında imzalanan "Transit Devlet Anlaşması" 23 madde ve üç ekten oluşmaktadır. Bir yatırım sözleşmesi tipi olarak "Transit Devlet Anlaşması"nın imzalanmasıyla Doğu'daki Hazar Denizi'ni Batı'daki Akdeniz kıyısına bağlayan Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı'nın inşası amaçlanmıştır (Kinley 2009: 175). Böylece Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı'nın inşa ve işletilmesi ile devam edecek olan planlamasının sözleşmesel ve ticari koşulları düzenlenmiştir (Schwimmbeck 2003: 121). 18 Kasım 1999'da imzalanan mahut anlaşmalarla hayata geçirilmeye başlanan ve en fazla ABD tarafından desteklenen bu projeye Kazakistan da önemli miktarda petrolle katkıda bulunmayı kabul ettiği gibi, Türkiye kendi topraklarındaki herhangi bir maliyet aşımının karşılanması konusunda garanti vermiştir (Jeffries 2003:115). 2001 Mart ayında Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev, Doğu Kazakistan'daki Kashagan sahasındaki petrolün Bakü-Ceyhan Boru Hattı üzerinden taşınması hususunda taahhütte bulunmuştur (Larrabee vd. 2003: 109). Böylece uluslararası konsorsiyum şirketleri namına hareket eden özel hukuk firmaları ile devletler arasında mahut anlaşma imzalanmış ve imzacı devletler söz konusu boru hattının hukuki yapısını yıllar geçtikçe

ustalıkla oluşturmuşlardır (Holmes vd. 2010: 66). Bazılarının Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı'na yönelik anlaşmaların imzalanmasını yüksek standartlarda bir model, sorumlu kolektif davranış ve uluslararası finans kuruluşlarının proje katılımlarındaki yapıcı etkisi nedeniyle olumlu bir şekilde vasıflandırdıkları görülmüştür (Holmes vd. 2010: 66).

2003 yılında Anlaşma hükümlerinin kamuya açıklanmasıyla birlikte, söz konusu düzenlemelerin radikal kapsamı üzerinden BP yoğun bir şekilde eleştirilmiştir (Kinley 2009: 175). İnsan haklarının, devlet egemenliğinin ve çevrenin korunması endişelerinin üzerinde bir öncelikli değer olarak uluslararası şirketlerin ticarî menfaatlerinin korunmasını ayrıcalıklı bir konuma getiren hukukî mimarisi nedeniyle Bakü-Tiflis-Ceyhan, uluslararası gözlemciler ve Boru Hattı güzergâhındaki halklar tarafından tenkit edilmiştir (Holmes vd. 2010: 66). Özellikle çevre, insan hakları ve sosyal haklarla ilgili hususlar da dâhil olmak üzere, boru hattı projesini daha az kârlı hale getiren hukukî düzenlemelerin mevcudiyeti durumunda imzacı devletlerin BP'ye tazminat ödemesinin gerekliliğini öngörmesi nedeniyle söz konusu anlaşma sivil toplum örgütleri tarafından da eleştirilmiş ve sömürgeci bir anlayış olarak nitelendirilmiştir (Escobar 2006: 44). Bu bağlamda "Transit Devlet Anlaşması"nın özellikle 7. maddesinin 2. fıkrasının VI. bendi son derece dikkate çekicidir. Buna göre, her türlü yasa, ilan, kararname, herhangi bir iç ya da uluslararası anlaşma, politika, taahhüt ya da bildiri gibi nedenlerle veya başka bir biçimde, projenin uygulanmasına müdahale etkisi olan veya onu zedeleyen durumların Anlaşma çerçevesinde doğan haklarda mad. 7 anlamında bir hukuksal değişim olarak kabul edileceği ifade edilecektir ki bunun sonucunda ihlalcı devlet tazminat ödeyecektir (<http://subsites.bp.com/caspian/BTC/Eng/agmt1/agmt1.PDF>) (29.10.2010). Böylece taraf devletlerin münhasıran iç düzenleme yapma yetkilerinin dayanağı olan egemenlik haklarından, Anlaşma alanına giren konularla sınırlı olmak üzere vazgeçtikleri görülmektedir. Üstelik ilave 20 yıllık bir süreyi içeren iki dönem daha olmak üzere, madde 3 (1) gereği, Anlaşmanın uzatılabilme ihtimalinin varlığı üzerinden bu egemenlik yetkilerinden vazgeçişin çok daha uzunca bir süreyi kapsayabilecek olması da eleştirilmelidir.

Ayrıca Uluslararası Af Örgütü ile bütün dünya ölçeğinde 78 çevreci ve insan hakları aktivisti grup; küresel ısınmayı hızlandıracağı, demokrasiyi tahrip edeceği, şirketlerin yetkilerini artıracığı, muhalefetin gelişmesini engelleyeceği, insan hakları ihlallerine neden olacağı ve yeni mülteciler yaratacağı gerekçesiyle Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı'nın inşasına karşı çıkmışlardır (Said 2005: 83). Bu bağlamda özellikle insan hakları ihlalleri-

nin olası artışına yönelik endişelerin uluslararası kamuoyunda ciddî bir karşılık bulduğu görülmüştür. Nitekim mahut projenin, ekonomik dengesini bozan istisnasız her türlü aksaklığın ilgili devlet tarafından konsorsiyuma tazminat ödemeyi gerektirmesine dair sözleşme koşulu, devletlerin uluslararası hukuk kapsamında insan haklarını aktif olarak koruma ve geliştirme yükümlülüklerini yerine getirme kapasitelerine yönelik etkili bir sınırlandırma getireceği gerekçesiyle eleştirilmiştir (Kinley 2009: 175). Örneğin Türkiye'nin boru Hattı'nın inşasıyla ilgili son süreyi geçirmesi durumunda BP'ye tazminat ödemek zorunda kalması nedeniyle, neredeyse kendi halkının temel isteklerini bile ihmâl etmeye zorlandığı ifade edilmiştir (Congressional Record-House 2003: 17587).

Buna paralel olmak üzere, Türkiye ile BP arasında imzalanan bir iş sözleşmesini insan haklarının üzerine koyan "Transit Devlet Anlaşması"nın insan haklarını şu açılardan ihlâl edeceği ileri sürülmüştür: Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan toprakları üzerinde ve Boru Hattı güzergâhındaki köy ve ekilebilir arazilerde yaşayan 30 bini aşkın insanın herhangi şekilde kararları etkileme ve tazminat alma imkânı olmadan yerlerinden sürekli olarak edilecekleri; Boru Hattı'nın yakınında yaşayan veya çalışan işçilere ve yöre halkına sağlık ve güvenlikle ilgili mevzuatın uygulanmamasının önemsizleşmesi; yöre halkının boru hattının inşasını protestoları muhtemelen şiddetle bastırılacağı için bu bağlamda bireylerin insan haklarına yönelik ciddi bir riskin ortaya çıkması; civardaki su kaynakları boru hattının inşası için kullanılacağından yerel sakinlerin, çiftliklerin ve hayvanların ciddi bir su kıtlığı sıkıntısıyla karşılaşmaları ve boru hattı inşasının muhtemelen su kaynaklarını ciddi şekilde kirletecek olması (Congressional Record-House 2003: 17587).

Son olarak anlaşma hükümlerinin uygulanmasıyla ilgili çıkacak hukukî uyuşmazlıkların ulusal yargı organları yerine 17. madde gereği uluslararası tahkime götürülecek olması, tahkim dilinin İngilizce olarak kabul edilmesi ve burada İngiliz hukukunun maddî hükümlerinin uygulanmasının öngörülmesi (mad. 17.12) de taraf devletlerin konsorsiyuma verdiği orantısız tavizler arasında ifade edilmelidir. Üstelik Uluslararası Ticaret Odası Tahkimi (ICC) bakımından alınacak olan tahkim kararlarının iptali veya bunlara ihtiyati tedbir uygulanması veyahut bu kararlardan vazgeçilmesine yönelik olarak yetkili herhangi bir ulusal mahkemenin karar alma hakkından imzacı devletlerin feragat etmiş olmaları (mad. 17.10) da ciddî bir eleştiriyi hak etmektedir. Zîra bu hükümlerle taraf devletlerin ulusal egemenlik yetkilerini katmerli bir şekilde devrettikleri aşikârdır.

2.2. Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye Arasında İmzalanan “Hükümetler Arası Anlaşma”

Toplam 11 maddeden oluşan ve Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye arasında imzalanan “Hükümetlerarası Anlaşma”nın yapılmasıyla birlikte petrol ve gaz naklinin altyapısının inşası konusuna ilişkin temel konularda uzlaşmaya varılmış oldu (Schwimmbeck 2003: 121). Böylece üzerinde uzun süreli tartışmalar yapılan ve ABD’nin güçlü desteğini alan Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı’nın yapımı konusunda taraf devletler anlaşmışlardır. Bunun sonucunda, Azerbaycan ile Türkiye’nin Akdeniz kıyısı arasında kurulan bağ üzerinden Rusya topraklarının petrol taşımacılığında bertaraf edilmesi mümkün hâle gelmiştir (Maugeri 2006: 168). Ayrıca her üç devlet arasında imzalanan söz konusu anlaşmayla, petrolün geçiş serbestliğine ilişkin ilke güvence altına alınmış, buna mukabil bu konuya dâir taraf devletlerin gelecekte hukukî düzenlemeler geliştirme yetkileri kısıtlanmış, boru hattı için gerekli olan toprakların hızlıca kamulaştırılması öngörülmüş, boru hattı nedeniyle alınacak güvenlik tedbirleri bağlamında ortaya çıkabilecek insan hakları ihlalleri nedeniyle doğan sorumluluğa karşı Konsorsiyumun zararının ödeneceğinin güvencesi verilmiştir (Holmes vd. 2010: 66). Böylece taraf devletler karşılıklı ortak çalışmanın hukukî çerçevesini çizmişler ve bu kapsamdaki hak ve yükümlülüklerini imza altına almışlardır. Üstelik söz konusu hak ve yükümlülüklerin hukukî bakımdan daha kolay talep edilebilmesini sağlamak için adı geçen devletlerin taraf, imzacı veya başvuru olduğu diğer uluslararası ticaret ve yatırım anlaşmalarıyla, yine konuya ilişkin başka bir uluslararası anlaşma olarak 1994 tarihli “Enerji Şartı Anlaşması”na “Hükümetlerarası Anlaşma”nın başlangıcında göndermede bulunulması son derece dikkat çekicidir. (<http://subsites.bp.com/caspian/BTC/Eng/agmt4/agmt4.PDF>.) (28.10.2010). Aynı şekilde “Hükümetlerarası Anlaşma”nın 2. maddesinin 2. fıkrası “Transit Devlet Anlaşması”nın kendisinin ayrılmaz bir parçası olduğunu ifade etmektedir. Yalnız bunun soyut olarak ifade edilmesiyle de yetinilmemiş, ayrıca 2. maddenin ikinci fıkrasında, “Transit Devlet Anlaşması” hükümlerinden doğacak yükümlülüklerin taraf devletlerce vaktinde ve etkin olarak yerine getirilmesi gerektiğine dair taahhüt yinelenmiştir (<http://subsites.bp.com/caspian/BTC/Eng/agmt4/agmt4.PDF>.) (28.10.2010). Böylece Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye devletleri kendilerini, birbirlerine atıfta bulunan çoklu bir anlaşma dizgesiyle bağlama yoluna gitmişlerdir ki bu durumun adı geçen devletlerin uluslararası yükümlülüklerini normalde olması gerekenin çok üzerinde arttırdığı aşikârdır.

Bu çapraz yükümlük ağına ilave olarak “Hükümetlerarası Anlaşma” ile bazı ek taahhütlerin münhasıran öngörülmesinin de altı önemle çizilmelidir. Bu bağlamda, örneğin, 2. maddenin dördüncü fıkrasının ilk bendiyle taraf devletler Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı projesinin kabul edilmesi, onaylanması ve sınırsız bir şekilde uygulanması için iç hukuklarında gerekli adımları atmaya taahhüt etmişlerdir. Aynı fıkranın ikinci bendinde ise topraklarında bir veya daha fazla devletin karıştığı silahlı çatışma çıkması ihtimalinde ve/veya terörist saldırı olması veya faaliyette bulunulması durumlarında herhangi bir sınırlandırma söz konusu olmaksızın ilgili devletin bundan sorumlu olacağı ve petrol akışını güvence altına alması gerektiği ifade edilmiştir. Üçüncü bende göre ise, “Transit Devlet Anlaşması”nda özel olarak belirtilen durumlar hariç olmak üzere, petrolün serbest bir şekilde naklini kesintiye uğratan veya engelleyen hususları önlemek için gerekli bütün tedbirleri herhangi bir sınırlama olmaksızın alma yükümlülüğü de yine taraf devletlerin sorumluluğuna bırakılmıştır. Yine özel olarak “Transit Devlet Anlaşması”nda değinilenler dışında, taraf devletler, mahut projenin gerektirmesi durumunda kendi topraklarındaki herhangi bir arazinin kullanımı için açık bir takım ticari şartlar ve kullanım koşulları dâhilinde olmak üzere, herhangi bir sınırlandırma olmaksızın özel haklar vermeyi dördüncü bentte garanti etmişlerdir. Beşinci bentte ise “Hükümetlerarası Anlaşma”nın imzacı devletlerin anayasal hükümlerine uygun olduğu ifade edilmekte, fazladan bu hükümlerin iç hukuk sistemlerindeki egemen hukuk düzenini oluşturduğu belirtilmektedir (<http://subsites.bp.com/caspian/BTC/Eng/agmt4/agmt4.PDF>) (30.10.2010). Dolayısıyla ulusal hukuk düzeninde yer alan kuralların üzerinde bir yer verilmekle geleneksel hukuk düzeni hiyerarşisi teorisine dayalı sistemin dışına çıkıldığı görülmektedir. Aynı fıkranın diğer bentlerinde ise özetle taraf devletlerin petrol akışının sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesini sağlamak için aralarında danışmalarda bulunacakları ifade edilmekte, ayrıca bu amaca yönelik enformasyon akışının güvence altında olacağına değinilmektedir.

Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı projesi nedeniyle yapılacak çalışmalarındaki teknik, güvenlik ve çevre koşullarının uluslararası standartlara uygun olması yükümlülüğü “Hükümetlerarası Anlaşma”nın 4. maddesinde, ilgili devletlerin vergi bağımsızlığı ve ayrıcalığı yapmaları gerektiğine dair taahhüt ise 5. maddede düzenlenmektedir. Mahut Anlaşma hükümlerinin uygulanmasını kolaylaştırmak ve onlara uygun hareket edilip edilmediğini denetlemek için her bir taraf devletten iki kişi olmak üzere bir “Uygulama Komisyonu”nun kurulması konusu ise 6. maddede yer almaktadır.

3. “Transit Devlet Anlaşması” ile “Hükümetler Arası Anlaşma”nın Uluslararası Anlaşmalar Hukuku Bakımından Değerlendirilmesi

3.1. Uluslararası Anlaşma Sayılabilirler mi?

Uluslararası hukukun geleneksel sùjeleri olarak devletler arasında yazılı bir metin üzerinde imzalanan sözleşmelerin, 1969 tarihli Viyana Anlaşmalar Hukuku Konvansiyonu’nun 2. maddesine göre uluslararası anlaşma vasfında olduğuna (Aust 2010: 50) dair herhangi bir tereddüt mevcut değildir. Dolayısıyla Viyana Anlaşmalar Hukuku Konvansiyonu hükümlerinin bütünüyle “Hükümetlerarası Anlaşma” bakımından da geçerliliği tartışmasıdır.

Bununla birlikte aynı saptamayı “Transit Devlet Anlaşması” bakımından yapmak mümkün gözükmemektedir. Zîra mahut Anlaşma’nın tarafı olan BP’nin, ne bir devlet, ne bir uluslararası organizasyon ne de uluslararası hukuk öznesi olabilecek bir birlik olarak kabul edilmesi mümkün olmadığından, Viyana Anlaşmalar Hukuku Konvansiyonu hükümlerinin burada uygulanabilmesi de söz konusu olmayacaktır. Ama ulus devletlerin yaptıkları bir dış hukukî işlem olarak “Transit Devlet Anlaşması” na normal koşullarda imzacı devletlerin iç hukuk kurallarının uygulanması gerekmektedir. Anlaşma’da yer alan hükümlerin bütünüyle taraf devletin ulusal hukuk kurallarına uygun olması, herhangi bir aykırılık durumunda ise geçerli olmaması gerekir. Bununla birlikte uluslararası iletişimin, ulaşımın, ticaret ve sermaye hareketlerinin inanılmaz boyutlarda bir gelişme gösterdiği günümüz küreselleşme ortamında ulus devletler karşısında uluslararası şirketlerin giderek güç kazandığı ve kendilerine ayrıcalık veren koşulları imzacı devletlere kabul ettirdikleri görülmektedir. Çoğu zaman uluslararası yatırımları ülkesine çekebilmek için devletler bu tavizi gönüllü olarak vermeye yanaşmakta, bazı durumlarda ise büyük devletlerin baskı ve telkinleri önemli rol oynamaktadır. İç ve dış kamuoyunun baskısından çekindikleri için çok defa bu tür anlaşma hükümlerinin kamuoyuna geç açıklandığı görülmektedir.

3.2. Uluslararası Anlaşmalar Hukuku Açısından “Hükümetler Arası Anlaşma”

Devletler arasındaki uluslararası anlaşmaların sözlü olması nadiren görülse de, yapılış şekli esas alınarak, sözlü ve yazılı uluslararası anlaşmalar ayrımına dayalı bir tasnif yapılabilir (Rudolf 1967: 69). Bu bakımdan “Hükümetlerarası Anlaşma”nın yazılı bir karakter arz ettiği açıktır. Eğer bir anlaşma uluslararası hukuka uygun olarak anlaşma yapma yetkisine sahip iki devlet arasında yapıldıysa buna iki taraflı anlaşma (bilateral), yok ikiden fazla uluslararası hukuk öznesi arasında yapıldıysa çok taraflı anlaşma (convention multilate-

ral) adı verilmektedir (Altan 2005: 20). Bu bağlamda “Hükümetlerarası Anlaşma” taraflarının sayısına dayalı hukukî vasfı itibarıyla çok taraflı bir anlaşmadır. Bunun dışında uluslararası anlaşmaların amaçları ve içerikleri itibarıyla ekonomik, askerî, sosyal, siyasi ve kültürel anlaşmalar başlıkları adı altında sınıflandırılması da pekâlâ mümkündür. Bu bağlamda, konusunun yatırım amaçlı olması nedeniyle ticarî bir karakter arz etmesi üzerinden “Hükümetlerarası Anlaşma”nın ekonomik bir uluslararası anlaşma olarak kategorize edilmesi daha uygun olacaktır. Bir başka bakımdan uluslararası anlaşmaların “kural koyan uluslararası anlaşmalar” ile hukukî işlem mahiyetinde olan “akdi uluslararası anlaşmalar” diye ikiye ayrılması mümkündür. Birincisinde ortak bir çıkarıya yönelmiş iradeler söz konusu iken, ikincisinde karşılıklı çıkarlar için birbirlerine yöneltilmiş irade beyanları mevcuttur. Bu bağlamda hem Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı’nın bitimine yönelik bir ortak irade beyanını içermesi hem de taraf devletlerin bu amacı gerçekleştirmek için somut olarak birbirlerine yönelik karşılıklı taahhütlerde bulunmaları nedeniyle “Hükümetler Anlaşma”, her iki tür uluslararası anlaşmanın da karakteristik özelliklerini taşımaktadır. Uluslararası anlaşmaları, tâbi oldukları hukukî rejim bakımından taraf devletlerin parlamentolarının onayını gerektiren ve gerektirmeyenler diye de ikiye ayırmamız olanak dâhilindedir. Bu bakımdan “Hükümetlerarası Anlaşma” hem Azerbaycan ve Gürcistan ve hem de Türkiye parlamentolarında onaylandığı için ilk gruba dâhil uluslararası anlaşmalardandır.

3.3. Anlaşmaların Sona Erdirilmesi Rejimi Bakımından “Hükümetler arası Anlaşma”

Viyana Uluslararası Anlaşmalar Hukuku Konvansiyonu’nun 26. maddesinde ifadesini bulan “pacta sunt servanda” ilkesi gereği bir uluslararası anlaşmanın tarafı olan devletlerin sözleşmesel yükümlülüklerini iyi niyetle yerine getirmeleri gerekmektedir (Schweisfurth 2006: 169). Genel kural bu şekilde olmakla birlikte Konvansiyon’un 54. maddesine göre uluslararası bir anlaşmada bu konuya dâir açık bir hüküm konulmuşsa, buna dayanarak taraf devletlerin anlaşmayı feshetmesi mümkündür (Fulda 2003: 115). Böyle açık bir hükmün mevcut olmaması durumunda ise fesih ancak tarafların bunu kabul etme niyetleri varsa veya anlaşmanın doğasından bu durum örtülü olarak çıkarılabiliyorsa mümkündür (Fulda 2003: 116). Ayrıca konvansiyonun 62. maddesine göre, tarafların uluslararası bir anlaşma ile bağitlanma iradelerinin asal temelini oluşturan ve akdi yükümlülüklerinin çerçevesini kökünden değiştirebilecek etkide bir değişiklik söz konusu ise “uluslararası anlaşma koşullarının esaslı şekilde değişmesi” üzerinden taraf devletlere sözleşmeyi fesih hakkı vermektedir (Villiger 2009:763). Şu halde bir uluslararası anlaşmanın imzalandığı zamanki esaslı koşullarında değişiklik (rebus sic

stantibus) vuku bulmuşsa, bazı durumlarda akit devletlere fesih hakkı verilmektedir (Aust 2000: 240–241). İşte uluslararası anlaşmalar hukukuna göre bir uluslararası anlaşmanın haklı sebeplerle sona erdirilmesi bakımından taraf devletlere tanınan bu hakların, gerek “Transit Devlet Anlaşması” gerekse de “Hükümetler Arası Anlaşma” da kabul edilmediği görülmektedir. Zîra her iki Anlaşma da hangi nedenle olursa olsun taraf devletlerin akdi yükümlülüklerini zamanında yerine getirmemeleri halinde onları kayıtsız şartsız sorumlu tutmakta ve olağanüstü bir takım durumlarda dahi fesih veya askıya alma hakkını kabul etmemektedir. İster imzalanırken anlaşma koşullarında öngörülemeyen esaslı değişiklikler sonradan gerçekleşmiş olsun, isterse de taraf devletlerin iradeleri dışında, onlara hiçbir şekilde kusur izafe edilemeyecek bir neden söz konusu olmuş olsun, mahut Anlaşmaların zamanında ve gereği gibi yerine getirilmemesinden akit devletler mutlak surette sorumlu olacaklardır. Şu halde “Transit Devlet Anlaşması” ile “Hükümetlerarası Anlaşma”, uluslararası anlaşmalar hukukunun sınırlarını oldukça aşan bir ölçüde imzacı devletlere akdi yükümlülükler ve sorumluluklar getirmişlerdir.

4. Sonuç

Kafkasya ve Orta Asya’daki Türk Cumhuriyetlerinin sosyal ve ekonomik kalkınmalarına koşul olarak etkin ve istikrarlı bir demokratik rejimi yaşama geçirebilmelerinde Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı gibi yatırım projeleri son derece olumlu bir rol oynamaktadır. Zîra bu tür projelerle sadece dünyanın en zengin petrol kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılması mümkün olmayacak, aynı zamanda söz konusu kaynaklara sahip olan devletlerin bölgesel ve küresel ölçekte dünyayla bütünleşebilmeleri de imkân dâhiline girecektir. İnsan haklarını esas alan demokratik bir yönetim sistemi oluşturulması ve rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisinin bütün kurum ve kurallarıyla geçirilmesi, işte bu bütünleşme ameliyesinin omurgasını oluşturmaktadır.

Küreselleşen dünya ekonomisinin katlanarak artan enerji ihtiyacının karşılanmasında Türk Cumhuriyetleri topraklarındaki doğal gaz ve petrolün hayati bir önem kazanmaya başlaması, bu devletlerin AB, ABD, Çin, Hindistan gibi bölgesel ve global güç merkezlerinin indinde stratejik bir önem kazanmalarına yol açmıştır ki bunun doğal sonucu olarak Kafkasya ve Orta Asya bölgelerinin güvenliği ve istikrarı, dünyadaki güvenlik ve istikrarın önemli bir bileşeni haline gelmiştir. İstikrarın ve güvenliğin giderek daha fazla sağlandığı bu bölgeden önümüzdeki dönemde de gaz ve petrol akışının çeşitli yeni projelerle gerçekleştirilmesi konusu, bölgesel ve global ölçekte önemli tartışma maddelerinden biri haline gelmiştir. İşte hazırlanmakta olan bu yeni taşıma projelerinin hukukî rejiminin belirlenmesinde Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı’nın dayanağını oluşturan uluslararası anlaşmalar mutla-

ka göz önünde bulundurulmalıdır. Yukarıda çok daha ayrıntılı bir şekilde ortaya koyduğumuz üzere, bahsi geçen anlaşmalar uluslararası anlaşmalar hukukunun öngördüğünün çok daha ötesinde, imzacı devletleri yükümlülük altına sokmuşlardır. Taraf devletlerin her ne sebeple olursa olsun mahut Boru Hattı'nın geç inşası ve petrolün zamanında taşınmaya başlanmaması nedeniyle ortaya çıkacak bütün zararlardan sorumlu olmaları, uluslararası bir şirket konsorsiyumunun uluslararası hukukta görülmedik bir şekilde ulusal devletler karşısında ayrıcalıklı ve üstün bir hukukî konuma sahip kılınması, yargılama ve hukukî düzenlemeler yapabilme hakkı gibi ulus devletlerin kimi iç egemenlik yetkilerinden feragat etmeleri yoluna gitmeleri, devletlerin insan haklarını koruma yükümlülüklerinin zayıflatılması ve çevrenin etkili bir şekilde korunmasının göz ardı edilmesi gibi konularda mezkûr Anlaşma hükümleri ciddi bir şekilde eleştirilmiştir. Yapılan bu eleştiriler ışığında bundan böyle bu tür boru hattı projelerinin hukuki temelini oluşturan anlaşmalar yapılırken imzacı devletlerin uluslararası hukukun sınırları içinde taahhüt altına girmeleri, kendilerini aşırı derecede kayıtlayan anlaşma maddelerinden kaçınmaları gerektiği ileri sürülebilirse de bu ölçekteki bir projenin temelini oluşturan ilk anlaşmalar olmaları nedeniyle Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı'nın hukuki altyapısını şekillendiren "Transit Devlet Anlaşması" ile "Hükümetlerarası Anlaşma" hükümlerindeki aşırı taahhütlerin mantığını ve rasyonelini de anlamak gerekir. Özellikle Bakü-Tiflis-Ceyhan gibi devâsa öncü projelerin, devletlerin jeo-stratejik ve jeo-politik amaçlarına koşut olarak yapmış oldukları ve kendileri bakımından hayati önem ve öncelik arz eden bazı siyasi tercihler nedeniyle, salt ekonomik ve hukuki ölçütlerle değerlendirilmesinin yetersizliği aşikârdır. Hele de Türkiye'nin "enerji koridoru" anlayışı bağlamında gerçekleştirilmesine büyük çaba harcadığı Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru hattı projesinin hayata geçirilebilmesi için ev sahibi devlet sıfatıyla bazı kolaylaştırıcı tavizlerde bulunmasının zorunlu olduğu bir ortamda bu durumu doğal karşılamak gerekir. Nitekim Bakü-Tiflis-Ceyhan için yapılabenzer bazı sonraki proje anlaşmalarının da paralel hükümler içermesi ve konunun uzmanlarının bu alandaki ilk örnek anlaşma olarak Bakü-Tiflis Ceyhan'dan övgüyle bahsetmeleri bunu teyit edici bir gelişmedir. Bununla birlikte, bundan böyle yapılacak benzer anlaşmalardaki insan hakları, çevre ve egemenlik gibi bazı hassas konularla ilgili hükümlerin, devletlerin bu alanlardaki sorumluluğunu geri plana itmesi oranında, ulusal ve uluslararası kamuoyunun maşeri vicdanında ciddi bir hukuki meşruiyet sorunu tartışmasına yol açacağı da açık bir gerçeği oluşturmaktadır. Dolayısıyla devletlerin stratejik çıkarlarıyla temel meşruiyet gerekçelerini telif eden bir anlayışın benzer işbirliği anlaşmalarında hâkim olması, dengeli ve yerinde bir tercih olacaktır.

Kaynaklar

- Altan, Ö. Zühtü (2005). “Uluslararası çalışma Normlarının Hukuk Niteliği ve Tarihsel Gelişimi”. *Uluslararası Çalışma Normları*. Ed. Yener Şişman. Es-kişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yay. 17–32.
- Aust, Anthony (2000). *Modern treaty law and practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- , (2010). *Handbook of International Law*. Second Edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Aydın, Mustafa (2003). “Between Euphoria and Realpolitik: Turkish Policy towards Central Asia and the Caucasus”. *Turkey's foreign policy in the 21st century: a changing role in world politics*. Ed. Tareq Y. Ismael, Mustafa Aydın. Bodmin, Cornwall: Ashgate Publishing Company. 139–160.
- Baran, Zeyno (2004). “Turkey and the Caucasus”. *Turkish Foreign Policy in Post Cold War Era*. Ed. İdris Bal. Florida: Universal-Publishers. 269–290.
- Congressional Hearings Record* (2007). September 27, 2005. Washington, DC: Published Government Printing Office.
- Congressional Record-House* (2003). July 10. Washington, DC: Published Government Printing Office.
- Escobar, Pepe (2006). *Globalistan: An Antidote to the World Is Flat*. Ann Arbor: Nimble Books LLC.
- Fulda B. Christian (2003). *Demokratie und pacta sunt servanda*. Norderstedt: BoD – Books on Demand.
- Holmes, Vivien and Simon Rice (2010). “Our common future: the imperative for contextual ethics in a connected world”. *Alternative Perspectives on Lawyers and Legal Ethics: Reimagining the Profession*. Ed. Reid Mortensen, Francesca Bartlett and Kieran Tranter. Oxon: Taylor & Francis. 56–84.
- Isgandarova, Nazila (2008). *The Search for Security in the South Caucasus*. Canada: The Federation of Canadian Azerbaijani Associations, Lulu.com.
- Jeffries, Ian (2003). *The Caucasus and Central Asian republics at the turn of the twenty-first century: a guide to the economies in transition*. London: Routledge.
- Kasım, Kamer (2008). “ABD'nin Kafkasya Politikası: Enerji, Güvenlik ve Demokratikleşme Denklemi”. *Orta Asya & Kafkasya Güç Politikası*. Der. M. Turgut Demirtepe. Ankara: USAK Yay. 119–146.
- Larrabee, Stephen F. and Ian O. Lesser (2003). *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*. Santa Monica: Rand Corporation.
- Maugeri, Leonardo (2006). *The age of oil: the mythology, history, and future of the world's most controversial resource*. Westport: Greenwood Publishing Group.

Rudolf, Walter (1967). *Völkerrecht und deutsches Recht*. Tübingen: Mohr Siebeck.

Said, Yaha (2005). "Global Civil Society: Oil and Activism". *Global Civil Society 2004/5 Global Civil Society - Year Books*. Ed. Helmut K. Anheier, Marlies Glasius and Mary Kaldor. London: SAGE Publications Ltd. 76–93.

Schweisfurth, Theodor (2006). *Völkerrecht*. Tübingen: Mohr Siebeck.

Schwimmbeck, von R. (2003). "Technische und Organisatorische Herausforderung bei der Planung und Abwicklung der Baku-Tbilisi-Ceyhan Rohöl Pipeline". *Rohrleitungen-eine unendliche Geschichte? 27. Cilt/Schriftenreihe aus dem Institut für Rohrleitungsbau an der Fachhochschule Oldenburg, Institut für Rohrleitungsbau*. Ed. Joachim Lenz. Oldenburg: Vulkan-Verlag GmbH. 116–129.

Villiger, Mark Eugen (2009). *Commentary on the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties*. Leiden: Brill NV.

<http://subsites.bp.com/caspian/BTC/Eng/agmt1/agmt1.PDF> (28.10.2010).

<http://subsites.bp.com/caspian/BTC/Eng/agmt4/agmt4.PDF> (29.10.2010).

The Legal Dimensions of the Baku–Tbilisi–Ceyhan Pipeline Project

Mehmet Merdan Hekimoğlu *

Abstract

The transportation of oil and gas from the Caucasus and Central Asia to the global world market in order to meet the increasing global demand for energy in the world is very important for the economic, social and political developments of the countries in this region. For this reason, such big projects as Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline are required. With the help of such projects, the regional states will be able to have effective and stable governments through regional and global integration. Moreover, the international community will give them an overall strategic importance. However, the legal framework for the Pipeline Project, which is composed of the “Host Government Agreement” and the “Intergovernmental Agreement”, does not appear as a document of good quality especially because it commits the signatory states to a consortium of international companies far beyond that foreseen by the international law of treaties. Therefore, the regional states are required to act much more cautiously in preparing the provisions of such agreements.

Keywords

BTC, energy resources, globalization, sovereignty, international law

---

* Prof. Dr., İzmir University, Faculty of Law – İzmir / Turkey
merdan.hekimoglu@izmir.edu.tr

Правовые аспекты проекта трубопровода Баку-Тбилиси-Джейхан

Мехмет Мердан Хекимоглу*

Аннотация

Разработка богатых нефтяных и газовых месторождений и транспортировка нефти и газа с Кавказа и Центральной Азии на мировой рынок с целью обеспечения мировых энергетических потребностей в процессе глобализации, играет большое значение с точки зрения обеспечения экономического, социального и политического развития стран этого региона. Проект трубопровода Баку-Тбилиси-Джейхан является первым серьезным шагом на пути реализации этой цели. Однако не представляется возможным утверждение о том, что правовые рамки данного проекта можно определить в пользу всех заинтересованных государств. Но с другой стороны, надо признать, что иногда для достижения больших геостратегических и геополитических целей необходимо ограничение странами себя неординарными юридическими обязанностями. Особенно отмечено, что реализация впервые в данном регионе такого проекта делает естественным «анормальный» режим юридических обязанностей, принятие которого при нормальных условиях было бы очень затруднительным. Вместе с этим, Договор о транзите государств и межгосударственные соглашения, составляющие юридическую основу проекта, режимом обязанностей, превышающих предполагаемые международными договорами, направляет государства-подписантов на международные консорциумы компаний. Поэтому государства этого региона должны более внимательно и уравновешенно подходить к разработке основных положений таких соглашений.

Ключевые слова

БТД, энергетические источники, глобализация, независимость, международное право

---

* Проф. док., университет Измир, юридический факультет – Измир / Турция
merdan.hekimoglu@izmir.edu.tr

Tarihselcilik Anlayışı ve Tarihî Romanlarda Gerçeklik Üzerine Bir Değerlendirme

İbrahim Kavaz*

Özet

Tarihî bilgi ve belgeler, sanat eserlerine önemli bir boyut kazandırmaktadır. Tarih araştırmacıları, geçmişi değişik yönleriyle ve farklı bakış açılarına göre incelerler. Sanat eseri olarak vücut bulan, anlatıma dayalı edebî metinler, geçmişte yaşanmış olay ve durumlardan söz eden kaynaklardan, malzeme almak suretiyle yararlanırlar. Geçmişî ifade etme tarzı, kurmaca metinlerin önemli konularından birini teşkil etmektedir. Bunlardan roman olarak kurgulanmış ve tarihte meydana gelmiş olay, olgu veya kişilerin yaşantılarını anlatan eserlere, tarihe olan mesafeleri esas alınmak suretiyle tarihî, tarihsel veya devir / çağ romanı adı verilmektedir. Tarihî bilgi ve belgeleri aktaran kaynakların yanı sıra, romanlar aracılığıyla da geçmiş zamanda yaşananlar, yeniden anlamlandırılarak, günümüze taşınırlar.

Bu çalışmada, farklı bakış açılarına göre ortaya konulan tarihî eserler ile romanlar arasındaki ilişki, gerçeklik değeri bakımından ele alınmıştır. Tarihçilerin de romancılar gibi, çeşitli dönemlere ait olay ve eylemleri, kişisel görüşlerine göre yorumladıklarına dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Tarihî belge, objektif tarih, tarihî roman, tarihselcilik, zaman, gerçeklik, kurmaca metin, olay örgüsü

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi – Elazığ / Türkiye
ikavaz25@gmail.com

1. Tarihselcilik Anlayışı Yahut Geçmiş Zaman Bilinci

Millet olma sürecini tamamlamış toplumlar, tinsel varlıklarının izlerini ve yaşayan kültür değerlerinin köklerini tarihlerinde ararlar. Geçmişte yaşanmış olaylar, ülkelerin ve milletlerin gelecekleri açısından bir değer ifade etmektedir. Her toplum, tarihi kendisi için referans kaynağı olarak görür ve geçmişe ait değerlerin, gelecek açısından önemli olduğunu bilir. Esasen, “Gelecekte gelişme yeteneğine inancını kaybeden bir toplum, geçmişteki ilerlemeyle ilgilenmekten de çabucak vazgeçer” (Carr 1987: 176). Bütün milletlerin belli bir süreci tamamlamak suretiyle, daha ileri bir gelişmişlik düzeyine ulaşabilecekleri anlayışını kabul eden araştırmacılar, konuyu “aydınlanmacı tarih” düşüncesi ile açıklarlar. Bu anlayışın esasını objektif tarih bilinci teşkil etmektedir. Hegel, geçmiş zamanda meydana gelmiş bütün olayları “tinin fenomenolojisi” çerçevesinde ortaya koyar (1986: 296). Bu düşünceleri daha öznel bir alana yönlendirerek tarihi, “sınıf çatışmaları” tezi ile yorumlayan ve insanlık tarihini, “objektif üretim ilişkileri” ekseninde ele alan, üretim tarzlarını “İlkel-kömünal, köleci, feodal, kapitalist ve sosyalist” dönemler olarak sıralayan Karl Marx, “Eğer ilkel toplumlar kendi geçmişlerini görmek istiyorlarsa, bugünkü Hindistan’a baksınlar, Hintliler de yarınlarını görmek istiyorlarsa İngiltere’ye baksınlar,” demektedir (1993: 41). Burada, bütün toplumların Avrupalıların yaşadığı aşamalardan geçtikten sonra, Batının bugünkü durumuna gelebilecekleri düşüncesi benimsenmiştir. Avrupa’yı merkez kabul eden görüşlerin tamamında, tarihe buna yakın veya benzer yaklaşımlarla bakılmaktadır. İster “ilerlemeci” tarih teziyle geçmiş incelenir, isterse “objektif üretim ilişkileri” veya “tinin fenomenolojisi” ile tarih ve toplum ilişkileri ele alınır, günümüzde yaşayan toplumların geçmişle bağlarını koparamayacakları gerçeği ortaya çıkmaktadır.

İnsanların hafızalarında kendi geçmişleri hakkında daima bir belirsizlik gizlidir. Tarihe duyulan ilgi, geçmişi bilmek arzusundan doğar. Aynı zamanda geçmiş, çağın ideolojilerine malzeme bulmak için kaynak niteliğindedir. “Her yeniye eskiden hareketle” ulaşılabilecek fikri çerçevesinde konu incelendiğinde denilebilir ki tarih, bütün inanç ve düşüncelerin yan yana olduğu bir alandır. Herkes kendi düşüncelerine oradan destek bulmanın peşindedir. Olayların ve fikirlerin mahşeri olarak nitelendirilen tarihe bakış, onu inceleyenlerin amaçlarına göre yeni ve farklı boyutlar kazanmaktadır. Karl Marx tarihe, “Şimdiye kadarki tarih, sınıfların çatışmasından ibarettir,” demek suretiyle (1993: 41) geçmişte yaşanmış olayları aktarmak isteyen tarihçilerden farklı yaklaşır. Nitekim Marx’ın tarihten almak istediği, olaylar ve eylemler değil, “sınıf çatışmaları”na zemin teşkil eden un-

surları tespit etmektir. Tarihçinin görevi, geçmişteki olayları taraf tutmaksızın kaydetmek ve okuyucuya ulaştırmaktır. Ancak,

Geçmişte bizi bekleyen ve objektif bir biçimde araştırarak bulunabilecek bir doğru tarih bilgisi söz konusu değildir. (...) Onların faaliyetlerini belirleyen ve geçmişte arayıp, bilgisini getirdikleri olayları onlara seçtiren değilse, ayıran bir ideolojik mekanizma vardır. Tarihçilerin bu ideolojik mekanizmadan masun olmaları mümkün değildir. Bu ideolojiyi tarihten tarihe veya toplumdan topluma geçişebileceği gibi, aynı toplum ve aynı tarih içerisinde farklı insanlara göre farklı bir biçimde işleyebilir (Kotan 2001: 26–27).

Tarihe bakışta amaç, kişiden kişiye ve toplumdan topluma değişiklik göstermektedir. Geçmişte yaşanmış olayların okuyucuya ulaşmasında anlatıcının rolü önemlidir. Tarihçi veya araştırmacının tarihe yönelişinde tercihlerinin ve bağlı olduğu fikir dünyasının payı bulunmaktadır. Her bir araştırmacı tarihe farklı yaklaşır ve kişisel düşünceleri istikametinde sonuçlar çıkarır. Bir kısmı, tarihi geçmişte yaşanmış olay, olgu ve eylemlerin anlatılması olarak değerlendirirken, bazıları tarihe dünyadaki savaşların ve güçlü devletlerin var olma sürecinin aktarılması olarak yaklaşır. Milletlerin ve devletlerin geçmişlerine ait bilgi ve belgeler, ekonomik, siyasî, sosyal ve kültürel açılardan ele alınabilir. Ancak bu bilgi ve belgeler, tarih araştırmacılarının anlayışlarına göre şekillenmiştir. Tarih konusu üzerinde değişik görüşler ortaya koyanlar, aynı belgelere farklı anlamlar verirler. Bakış açısı ve tarih anlayışı, geçmiş dönemleri ele alma ve değerlendirmede önemlidir. Bundan dolayı, tarih araştırmacılarının ortaya koydukları bütün bilgileri, değişmez gerçekler olarak görmek mümkün değildir. Geçmişte yaşanmış olaylara ait her türlü bilgi ve belgenin sanat eserine malzeme teşkil etmesi ve kaynak olması sebebiyle, tarihî kaynakla, edebî metin arasındaki ilişki dikkat çekmektedir. Tarihe farklı anlayışlarla yaklaşan ve geçmişe ait malzemeyi seçme, ayıklama ve yorumlama bakımından birbirlerinden ayrılan bazı fikir adamlarının konuyla ilgili düşünceleri, tarihçi ile edebî metin yazarını karşılaştırmaya imkân vermektedir. Böylece, tarihçilerin ortaya koydukları bilgi ve belgeler ile anlatıma dayalı sanat eserlerindeki geçmiş zamana ait yorumlar, değişik açılardan ele alınabilir.

Araştırmacılar tarihe bütünlükçü, tikel, ilerlemeci yahut sınıf çatışmaları anlayışlarından birine göre bakabilirler. Bunlardan hangisi tercih edilirse edilsin, önemli olan tarihî metinlerin geçmişi konu alan sanat eserlerine kaynaklık etmeleridir. Öncelikle, tarihe ait bilgi ve belgelerin mahiyeti ile tarihten bahseden edebî eserler hakkında şu hususların gözden uzak tutulmaması gerekmektedir:

1. Geçmişte yaşanmış olaylar bir bütünün parçalarıdır. Ancak bu parçalar hayatın bizzat kendisidir.
2. Geçmişteki olaylara ait belgeler, tarihçi veya araştırmacıların niyetlerine göre değerlendirilirler. Bundan dolayı, metni oluşturanların niyetleri tarihteki olaylardan daha etkilidir.
3. Tarihi olay veya geçmişe ait malzeme, edebî türün imkânlarına göre ortaya konulduğunda, yeniden anlamlandırılıp farklı bir gerçeklik değeri kazanmaktadır.

Tarih ve tarihi roman konularına zemin oluşturması bakımından, tarih ve gerçeklik meselesine bakmak faydalı olacaktır. Zira “Son zamanlarda tarih alanında gittikçe yaygın bir kabul görmeye doğru giden görüşe göre, geçmişteki olayların bir kaydı olarak bile tarih, hiç bir zaman bir bilim sayılamaz; çünkü bilimin gerektirdiği doğrulanabilme veya yalanlanabilme imkânlarını vermez. O her zaman bir spekülative bilgi alanı olarak kalmaya mahkûmdur” (Kotan 2001: 28). Tarihe ait kaynaklarda yer alan geçmişte yaşanmış olayların gerçeklik değeri tartışıldığına göre, tarihi romanların gerçeğe uyup uymadığından yahut yaşanmış olaylarla örtüşüp örtüşmediğinden söz etmek bile gerekmez. Edebî metinlerdeki geçmiş zamanda gerçekleştiği kurgulanan olay örgüleri ile tarihte yaşanmış olduğundan söz edilen olaylar arasında nitelik bakımından fark bulunmamaktadır. Kurmaca metin dediğimiz romanlarda anlatılan olaylar veya olgular, açığa çıkması itibarıyla, tarihte meydana gelmiş olaylar veya olgulardan daha gerçek bir mahiyet arz eder. Burada iki konu dikkati çekmektedir: Birincisi, geçmiş zamana bakış. İkincisi, tarihi kaynaklardaki ve edebî metin olarak kurgulanan romanlardaki olayların gerçekliği meselesi.

Tarihte yaşanan olaylar ve belgeler kadar, tarihe bakış açısı da önemlidir. Geçmişte yaşanmış olayların okuyucuya ulaştırılmasında, tarihteki olay ve eylemlerden daha çok, tarihçilerin onlara yaklaşımları öne çıkmaktadır. Nitekim

İnsanın çevresiyle ilişkisi tarihçinin konusuyla olan ilişkisidir. Tarihçi olgularının ne aciz bir kölesi, ne de zalim bir efendisidir. Tarihçi ile olguları arasındaki ilişki bir eşitlik, bir alış-veriş ilişkisidir. Düşünür ve yazarken bir an durup da “Ben ne yapıyorum?” sorusunu kendine soran her tarihçinin bildiği gibi, tarihçi aralıksız bir biçimde olgularını yorumuna, yorumunu da olgularına göre kalıplandırmaya süreci içindedir. Bunlardan birine öncelik vermek imkânsızdır (Carr 1987: 40–41).

Geçmişteki bilgi ve belgelere farklı anlayışlarla yönelenler, birbirlerinden ayrı, hatta karşıt görüşler ortaya koyarlar. Tarihçilerin belgelere yönelişini “bir alış-veriş ilişkisi” olarak değerlendiren Carr, “Genellikle, tarihçi istediği türden olguları elde edecektir. Tarih yorum demektir” (1987: 33), anlayışını belirttikten sonra, şu değerlendirmede bulunmaktadır: “Tarihçi olguları olmaksızın köksüz ve boş, olgular tarihçileri olmadan ölü ve anlamsızdır. Bundan ötürü, “Tarih nedir?” sorusuna ilk cevabım şu olacaktır: Tarihçi ile olguları arasında kesintisiz bir karşılıklı etkileşim süreci, bugün ile geçmiş arasında bitmez bir diyalog” (1987: 41).

Tarihteki olaylara bütünlükçü anlayışla bakan tarihçiler, “orada gördükleri olayları birbirinden kopuk ve kendi başlarına var olan tikel olaylar olarak görmezler. Genellikle geçmiş araştırıldığında, aktarılan bütün olaylar tarihe isnat edilen bir büyük hikâyenin tamamlayıcı cüzleri olarak görülüp, bir hikâye içinde bütünleştirilirler” (Kotan 2001: 29). Geçmiş bu şekilde ele alanlar, olaylara tek tek önem vermez; bütünüün içerisindeki yeri itibarıyla onları değerlendirirler. Ancak Foucault (1992: 158–160) ve birçok post-modernist tarih felsefecisi, “tarihte yaşanan bütün bu tikel olayların belli bir bütünlük içinde” ele alınmasına karşı çıkarlar. Tarihe bütünlükçü, ilerlemeci ve sınıf çatışmalarının kaynağı anlayışlarıyla bakanlara bir itiraz da Nietzsche ile “Annales Tarih Okulu” mensuplarından gelmiştir. Foucault’un, “tikel olayları” bütünden ayrı olarak değerlendirme yaklaşımı, modern tarih anlayışına yeni bir bakış açısı kazandırmakta, Nietzsche ve Annales Okulu mensuplarının düşünceleriyle de benzerlik göstermektedir. “Annales Tarih Okulu” kurucularından Marc Bloch ve Fernand Braudel gibi tarihçiler, “Tarihin hep bu tür total hikâyelerin altında ezildiği” düşüncesini dile getirirler ve “ufak tefek şeyler, diye bilinen, ama aslında bizzat hayatın kendisini oluşturan şeylerin tarihini yazmaya,” yönelirler (Boratav 1985: 45–46). Foucault ve diğer postmodernistler, tarihten objektif sonuçlar çıkarılamayacağı düşüncesiyle “tikel olaylar” dedikleri hayatın bizzat kendisi olan şeylerin aktarılmasını savunurlar. Hatta olayların ötesine geçen tarihçi, “Salt olayları değil (salt olaydan yalnızca dışı olan, içi olmayan bir olayı kastediyorum), eylemleri de soruşturur. Eylemse bir olayın içi ile dışının birliğidir” (Collingwood 2007: 286).

Tarihle ilgili üzerinde durulması gereken konulardan biri de tarihin mahiyeti meselesidir. Tarih insanların toplu yahut tek tek faaliyetlerinin bir sonucu mudur? Yoksa insanların eylemlerinden etkilenmeyen bir süreç midir? Bu ve benzeri sorulara verilecek cevaplar, okuyucuyu tarihin mahiyeti hakkında aydınlatıcı bilgiye ulaştırabilir. “Tarih, ne denli ilginç ve öğretici olursa olsun, yaşamda pratik bir tutumun oluşmasında ne denli

değerli olursa olsun, hakikat iddiasında bulunamaz. Çünkü betimlediği olaylar hiçbir zaman tamı tamına onun betimlediği gibi olmamıştır” (Collingwood 2007: 104). Tarihi, dünyayı değiştirmek amacıyla ele alan Karl Marx ise bireylerin tarihi konusunda şu değerlendirmede bulunmaktadır: “Kişiler, kendi tarihlerini kendileri yaparlar; fakat keyiflerine göre kendileri tarafından seçilmiş koşullarda değil de geçmişin doğrudan doğruya verdiği ve miras olarak bıraktığı koşullarda olur bu” (Marx 1993: 27).

İnsanoğlu, birtakım özellikleriyle geçmişin ürünüdür. Kültürel kimliği itibarıyla insan, geçmişten getirdikleri ile sonradan kazandıklarının terki-bidir. Bu bakımdan bireylerin dünyada üstlendiği birtakım rolleri vardır ve bu rollerinin gereğini yerine getirirler. Rolü bazen tarihçi, bazen kurmaca metin yazarı verir. Rol tarihe ait olunca, kahraman özgür iradesinden çok, tarihin kendisine yüklediği sorumlulukla hareket eder. Kurmaca metin yazarının yönlendirdiği kahraman, rolü ve fonksiyonu ne olursa olsun, varlığını öne çıkarma, kendini belli etme bakımından birey olma kimliğine sahiptir. Eski Yunan’dan beri tarihe, insanla ilgili bütün alanları içerisine alacak şekilde anlam genişliği kazandırılması, tarihçilerin etkinliklerini artırmıştır. “İnsanın kendi beşeri katkılarıyla kurduğu dünyanın, yaptığı eylemlerin, kullandığı dilin vesaire faaliyetlerinin araştırmasını yapan bilim, genel anlamda tarih alanı olarak isimlendirilmişti. Bu bakımdan tarih, bir başka adıyla tin bilimleri, bütün sosyal bilimleri içine alan bir sahanın adı olarak geçiyor” (Kotan 2001: 38). Tarihe insan bilimlerinin tamamını ifade eden bir anlam genişliği verilebildiğine göre, dil aracılığıyla açığa çıkan ve malzemesini tarihten alan edebî türlerin bu kapsamda ele alınması doğaldır. Dolayısıyla, anlatıma dayalı olan roman, hikâye ve tiyatronun tarihten aldıkları öğeler, edebî metnin tinsel yapısıyla da uyum sağlamaktadır. Bütün bu görüşlerden hareketle denilebilir ki, tarihten malzeme alınarak ortaya konulan edebî metinde hayatın kendisi olan şeyler yani “tikel olaylar” verilmektedir. Bu hususta insanın gerçeğine daha yakın duran edebî metin yazarı, olayların ferdin psikolojisine etkilerini ve arka plan kültürünü ortaya koymak suretiyle okuyucuyu, geçmiş hakkında daha çok aydınlatmış olmaktadır.

Tarihle ilgili kavramlar, değişik zamanlarda, farklı biçimlerde ele alınmışlar. Tarihte değişmez yahut değiştirilemez kurallar olmadığı için, görecelik onun mahiyetinde bulunmaktadır. “Tarih kanıtın yorumlanmasıyla işler: Burada kanıt tek tek belge denen şeylerin ortak bir adıdır. Belge ise şimdi ve burada var olan, tarihçinin üzerinde düşünerek geçmiş olaylar hakkında sorduğu soruları yanıtlayabileceği türden bir şeydir” (Collingwood 2007: 45). Geçmişe ait olay veya eylemler, tarihî bir metin olarak tespit edilebile-

ceği gibi, tarihin bütünlüğü içerisinde yer alan “tikel olaylar”, kurmaca bir olay örgüsü şeklinde de yapılandırılabilir. Önemli olan geçmişten devralınan unsurların zamanı zenginleştirilmesi ve insanoğlunun yaşantısına sunacağı katkıdır. Nitekim “Eğer bir bilim, er veya geç daha iyi yaşamamıza yardım etmezse, bize hep bir şeyleri eksik olarak gözükmektedir. Özellikle de nesnesi insanın bizzat kendisi ve onun eylemleri olan tarih, konusunda insana karşı böyle bir sorumluluk taşıdığını daha güçlü olarak hissetmeyecek miyiz?” (Bloch 1985: 6). Burada tarihin gayesinin, insanın daha iyi yaşamasına fayda sağlamak olduğu vurgulanmaktadır. Bu düşüncüyü, insanı konu alan bütün bilimlerin, insana ait olanı incelemenin yanında, onun daha iyi ve mutlu yaşamasına yardım etmesi gerekir, şeklinde genelleştirmek mümkündür.

Bilim dalları arasındaki ilişki, doğrudan doğruya veya dolaylı olarak tespit edilebilir. Bilim alanlarının birbirlerinden yararlanmaları bu ilişkiyi daha net bir biçimde ortaya çıkarır. “Bilim adamları, toplum bilimcileri ve tarihçilerin hepsi aynı inceleme alanının ayrı dallarına bağlıdır: İnsan ve çevresi. İnsanın çevresine etkisini ve çevrenin insana etkisini incelemek. Bu incelemenin amacı aynıdır: İnsanın çevresini anlamasını ve onun üstündeki egemenliğini geliştirmek” (Carr 1987: 114). Nitekim tarih, konusu insan olan her alanı ilgilendirmektedir. Tarihçi, bilim alanları arasındaki yakınlıkları incelerken öncelikle üretim ve yaşam tarzlarını ele alır. İçinde yaşanan dönemi geçmişle anlamak olarak değerlendirilen bu durum, sosyoloji başta olmak üzere, bütün beşeri bilimlere kaynaklık eder. Toplum yapıları, üretim şekilleri ve iş bölümleriyle ilgili tarihten alınan belgeler aracılığıyla, şimdiki zamanda ortaya çıkan olaylar daha isabetli yorumlanabilir. Kültür tarihine ait kaynaklar, tarihî metinler yahut edebî eserler aracılığıyla zamana taşınır. Böylece, tarihte yer almış bulunan hayat tarzları dönemlerin anlaşılmasına katkı sağlarlar. Edebî metinlerin bu amacı gerçekleştirme aracı olmaları, geçmişin yeniden ortaya çıkması sonucunu doğurur. Ayrıca, günümüze ait birtakım olguların kaynaklarını geçmişte aramak, tarihe ayrı bir değer kazandırmaktadır. Sonuçları itibarıyla, tarihin tespit edilebilir dönemlerine kadar giderek onları daha sonraki kuşaklara aktarmak, geçmişe değil, şimdiki zamana hatta geleceğe hizmet amacına yöneliktir.

Tarihin nesnesi, doğası gereği insanlardır. (...) Alet ve makinelerin gerisinde görünüşte en donuk yazıların ve görünüşte onları ihdas edenlerden en fazla kopmuş gibi duran kurumların arasında, tarihin asıl ya-kalamak istediği insanlardır. (...) Bir toplumun yaşadığı dönemin hemen öncesindeki an tarafından belirlenmiş olması için (...) değişmeye

mükemmel bir şekilde uyum sağlayan bir yapıya sahip olması yetmez; aynı zamanda kuşaklararası mübadelenin tek sıra halinde olması gerekir (...) Bir uygarlığın devamlılığını sağlayan düşünce aktarımları"dır. (Bloch 1985: 16–26)

Tarihe ait olay ve olgular, tarihçi tarafından ortaya konulmadan önce, bir anlam ifade etmezler. Geçmişteki olguların nesnel hâle gelmesi için değişik belgelerden yararlanılarak tespit edilip yorumlanması gerekmektedir. Tarihçi olayların "nasıl" olduğu konusunda değil, "neden"leri üzerinde düşünmek ve cevaplar bulmak durumundadır. "Her tarih tezi nedenlerin önceliği sorunu çevresinde döner. (...) Tarihçi araştırmasını genişletip derinleştirirken, "niçin" sorusuna durmadan daha çok cevap toplayıp biriktirir" (Carr 1987: 119). Olayların "neden"leri üzerinde düşünen tarihçi, yukarıda belirttiğimiz gibi, olgu ve eylemleri kişisel anlayışına ve bakış açısına göre yorumlar.

Tarihin olguları bütünüyle nesnel olamaz, çünkü bunlar ancak tarihçi tarafından onlara verilen anlamlılığın gücüyle tarihin olguları hâline gelirler. Tarihte nesnellik, bu geleneksel terimi hâlâ kullanmamız gerekiyor, olgunun nesnellığı değil, ilişkinin, olgu ile yorum arasındaki ilişkinin, geçmiş, bugün ve gelecek arasındaki ilişkinin nesnellığı olabilir. (Carr 1987: 160)

Tarih, geçmişte yaşanan olay ve eylemlerin kaynağı; aynı zamanda düşüncelerin nesiller arası aktarıldığı bir alandır. Tarihe dair düşüncenin, tarihte yaşanan olaylardan daha önemli olduğunu belirten bazı tarih felsefecileri, "tarihsel bilginin asıl nesnesi düşüncedir: Hakkında düşünülen şey değil, bizzat düşünme edimi" (Collingwood 2007: 394) değerlendirmesinde bulunurlar. Dolayısıyla geçmişin aktarılmasında aracın tarihî eser veya kurmaca metin olması önemli değildir. Önemli olan geçmişten zamanımıza taşınan bilgi ve düşüncenin uygarlığın devamlılığına sağladığı katkıdır. Edebî metnin tarihten aldığı malzeme ile aktüel zamanı zenginleştirilmesi, uygarlıkların gelişmesine tarihin tuttuğu bir ışıktır. Bunun kurmaca metinler aracılığıyla ortaya konulması, farklı açılardan geçmişin değerlendirilmesi olarak ele alınacağı için önemlidir. Tarihin unutulmuş ve arka plana itilen taraflarının anlatıma dayalı edebî türün imkânlarıyla aktarılması, bahsi geçen dönemlerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlar.

Geçmişte yaşanmış ve hayatın içinde yer almış her türlü olay yahut olguların tamamı tarihî metinler aracılığıyla okuyucuya aktarılmamıştır. Tarihçi geçmişe ait bir kısım olayları, kendine göre seçer, kaydeder, sıralar ve geleceğe taşır. Burada iki husus bulunmaktadır: Birincisi, tarihçinin dikkati.

İkincisi, ifade etme tarzı. Geçmişin ortaya konulmasında, anlatıcının dik-kati, ifade etme tarzı ve bakış açısı, aynı olayların farklı aktarılmasına sebep olmaktadır. Önemli olan geçmişe ait, yaşanmış ve tamamlanmış tarihi olaylar değil, onların aktarılış biçimidir. Çünkü tarihe ait metinlerin bir kısmı tarihçi tarafından yorumlanarak okuyucuya ulaştırılmaktadır. Nitekim Bloch, “Eleştirel yöntemin önüne daha geniş ufuklar açılmaktadır; tarih böylece tekniğini yoğurarak insanlara, önce doğruya sonra da haklıya yönelen, yeni bir yol açmış olmayı en emin zaferlerinden biri olarak kabul etme hakkına sahiptir,” (1985: 89) demek suretiyle, tarihe ait olayların anlatımında eleştiri yönteminin, diğer bir ifadeyle yoruma dayanan farklı anlatım biçimlerinin önemine dikkat çekmektedir.

2. Tarihi ve Tarihsel Romanlarda Gerçeklik Anlayışı yahut Kurmaca Metinlerde Zaman

Edebî metinlerin en önemli özelliklerinden biri, kurmaca olmalarıdır. Sanat eseri sanatkârın dehasının ürünüdür. Deha, icat etme, hariçte benzeri bulunmayan bir eseri vücuda getirme kabiliyetine sahip olmaktır. Sanat alanları, kullandıkları malzeme ve ortaya koydukları ürünler itibarıyla farklılık arz ederler. Genel olarak edebiyat, malzemesi söz olan bir sanat alanıdır. Anlatıma dayalı eserler ise edebiyatın alt alanı, yani türleridir. Edebî türler arasında şekil ve muhteva bakımından ayrılıklar olduğu gibi, nakletme biçimleriyle de farklar bulunmaktadır. Fark, türün özelliğinden ve kullandıkları unsurların değişik olmasından kaynaklanır. “Her edebî metnin tahlili kendi içindedir.” Bunu dikkate aldığımızda, tahlil ve yorum tarzları, edebî metinler için değişikliği gündeme getirecektir. Mesela, roman, hikâye ve tiyatro gibi anlatıma dayalı metinleri, şiir türünden ayıran birçok özellik bulunmakla beraber, bir tanesi de, metni oluşturan unsurların farklı özelliklere sahip olmasıdır.

Roman, hikâye ve tiyatro gibi anlatıma dayalı türlerdeki unsurlardan biri olan zaman konusu üzerinde dururken, şu hususları dikkate almak gerekmektedir:

1. Anlatım, 2. Zaman, 3. Zamanı belirtme tarzı.

1. Anlatım: Edebî metinler, bir kurguyu aktarmak, bir oluş veya durumu, muhayyilenin yardımıyla, okuyucuya ulaştırmak için ortaya konulmuş yazılardır. Anlatımda dil önemli bir araçtır. Bir dilin lügatindeki kelimeleri, yapıları itibarıyla, isim yahut fiil soyludur. Anlatımda “olma ve yapma” bildiren fiil soylu kelimeler, zaman unsuruyla birlikte ortaya çıkarlar. Dolayısıyla, anlatımın esas olduğu metinlerin bir kısmı, zaman boyutuna bağlı olmak durumundadır.

2. Zaman: Varlığın bir boyutunu teşkil eden ve onu kuşatan zaman, insanoğlunun eskiden beri üzerinde durduğu temel meselelerden birini teşkil etmektedir. Zamanın algılanma biçimine farklı şekillerde bakılabilir. Tarih felsefesi açısından,

Zaman, içinde yaşanan ve bölünemeyecek kadar kısa olan andır. (...) Zaman sürekli olmayıp, sayısız anların birbiri arkasına deveran etmesinden ibarettir. Bu sayısız anlar, ses, ışık ve elektrik dalgaları gibi kesik kesik yüzlerce, binlerce anın art arda sıralanması ve bunların sürekli bir şekilde bize yansımından ibarettir. (...) Öyleyse geçmiş içinde yaşadığımız anı da kapsamaktadır. Yani tarih aynı zamanda içinde yaşadığımız andır. Bu haliyle tarih, sadece geçmişte kalan bir vakiya değil, yaşadığımız, ördüğümüz, canlı ve dinamik bir vakiyedir. Hâl-i hazırda tarihi yaşamaktayız. (Öztürk 1999: 21)

Zaman, “binlerce ‘an’ın art arda sıralanması” olarak değerlendirildiğinde, onda kopukluğun olmaması esastır. Dolayısıyla, “an”lardan meydana gelen zaman dilimleri söz konusudur. “An”ın öncesi ve sonrası vardır. Zaman durmamakta ve sürekli geçmektedir. Şimdiki zaman, olay veya durumun yaşandığı “an”la birlikte geçmiş zaman olduğuna göre, sadece iki zaman vardır: Birincisi, geçmiş zaman. İkincisi, gelecek zaman. Her yaşanmış olay geçmişe aittir.

Bu, zamanla ilgili bakış açılarından sadece bir tanesidir. Ancak, kurmaca metinde zaman, bu yönleriyle değil, metnin değerine katkısıyla ele alınmalıdır. Edebî esere katkı sağlayan unsurlardan bir tanesi de geçmiş zamandır. Geçmiş zaman, edebî metnin üzerine oturduğu unsurlardan sadece bir tanesidir. Metnin gerçeklik değerinin artması, olay örgüsünün belli bir mekâna ve zamana dayanmasıyla yakından ilgilidir. Geçmiş zamanı yeniden yaşama, yorumlama ve hâle taşıma, kurmaca metne ait bir özellik olarak karşımıza çıkar. Bundan dolayı Abdülhak Hâmid’in “millî tiyatro”yu, konusunu tarihten alan edebî metinler olarak görmesinin arkasında, gerçeklik anlayışı bulunmaktadır.

Kurmaca metinler, hâlden geçmişe yönelmekle ve tarihî olayların bir benzerini kurmakla zamanı zenginleştirirler. Geleceğe bakan yazarlar bile güçlerini ve ilhamlarını geçmişe ait kaynaklardan alırlar. Batıda klasisizmi doğuran antik Yunan kaynaklarıdır. Millî romantizm, millî sanatların özünde yer alır. “Geçmişe bağlı ve geleceğe açık olmak,” sanatın âdeta ölçüsü kabul edilmektedir. Zira anlatıma dayalı türlerde zaman, metnin arka plan kültürünü teşkil eder. Yaşanmışın bir benzeri olan kurmaca vaka, eserin zemini durumundadır. Zamana bağlı olmak, geçmişini hâle taşımak,

konuları tarihî olaylardan yahut eylemlerden seçmek metnin değeri açısından önemlidir. Kurgulanmış geçmiş zaman, esere atmosfer, okuyucuya gerçeklik duygusu kazandırır. Olaylar geçmişte yaşanmış olmasa bile, geçmişî hatırlatma ve tarihten yararlanma, kurmaca metinlerin asıl unsurlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır

3. Zamanı belirtme tarzı: Eserin gerçeklik değerini artıran, zeminini oluşturan ve arka plan kültürünü teşkil eden zaman, kurmaca metinlerde değişik şekillerde ifade edilmektedir. Dolayısıyla zamanı belirtmenin bir değil, birçok tarzı vardır. Muhteva itibarıyla tarihî bir olaydan söz edilsin yahut edilmesin, edebî metinlerde anlatıcılar olay örgüsünü kurarken farklı anlatım vasıtalarına başvururlar. Bunlardan zamanla ilgili olanların bir kısmı şu şekildedir:

1. Olay örgüsü, dönemi hatırlatan durum yahut kişilerin, olayın içerisine yerleştirilmesi şeklinde kurgulanır.
2. Olaylar, kronolojik zamana bağlı bir şekilde belirtilir.
3. Geçmiş zaman kipleri kullanılır.
4. Yaşanmışlığını belirtme ihtiyacı ile olay tarihe mal edilir.
5. Edebî eserler, dönemlerle ilişkili oldukları için zamandan, dolayısıyla tarihten kopamazlar. Bizzat olayların kesin tarihleri verilir. (Yıl, ay, gün ve saat gibi...)
6. Zamanın ne kadar sürdüğü gösterilir.
7. Olayların gelişme çizgisi, zamanı ifade eden söz unsurlarıyla takip edilir.
8. Kullanılan “giysi, eşya mobilya tarzı ve toplumsal alışkanlıklarla da zamanı somutlaştırmak mümkündür” (Tekin 2001: 126).
9. Zaman; roman, hikâye ve tiyatro gibi anlatıma dayalı edebî eserlerin gerçeklik değerini artırmak için kullanılır.

Romanda zamanı ifade etme tarzlarından birine örnek vererek konuyu açıklayabiliriz: *Çiçekli Mumlar Sokağı* adlı romanda, “Hürriyet Marşı, o dönemin gözde komutanları olan Enver Paşa’nın, Resneli Niyazilerin maceralarını yüceltiyordu. Daha sonraları bu marşların her vesileyle çalındığına şahit olunmuştu. Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte marşlar yeniden moda haline gelmişti” (Karakoyunlu 2010: 65). Görüldüğü gibi, dönemi hatırlatan olay yahut kişilerin olayın içerisine yerleştirilmesi suretiyle zaman belirtilmiştir. Enver Paşa ve Resneli Niyazi’nin faaliyetleri, İkinci Meşrutiyet sonrası ve Balkan Savaşı yıllarını hatırlatırken, Birinci

Dünya Savaşı'nın başlamasından bahsedilerek zaman, diğer bir ifadeyle, eserde yaşanan olayların vücuda geldiği vaka zamanı, olay ve kişilerden söz edilmek suretiyle ortaya konulmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda yaşanan olaylar anlatılırken, bazı çağrışım unsurları kullanılarak daha önceki bir dönem hatırlatılır. Burada "Hürriyet Marşı" dile getirilerek Birinci Dünya Savaşı öncesine işaret edilir. Böylece, çağrışım unsurundan yararlanılarak zamana dikkat çekilmiştir. Tarihî olayların kurmaca metinde hatırlatılması yaşananların arka planını, daha açık bir biçimde karşımıza çıkarmaktadır. Metin içerisinde yer alan ve anlatıcının haber verdiği zaman, olay örgüsünün gerçeklik değerini artırmaktadır.

Tarihe ait önemli olaylar ve eylemler, roman kahramanları aracılığıyla, yeniden hâle taşınır. Geçmişteki olaylar farklı yönleriyle ele alınır. Tarihte yaşanmış şeylerin zamana yönelik bir cephesi vardır. Sosyal muhtevalı olaylar, geçmiş zamana ait olsalar bile, etkileri toplumların değişik kesimlerinde, uzun süre devam eder. Kahraman, hâlde yaşadığı birtakım olayların çağrışımı ile geçmişi hatırlar. Tarihî vaka yeniden yorumlanmak suretiyle olay örgüsü içerisindeki yerini alır. Örneğin, *Çiçekli Mumlar Sokağı*'nda Fransız devriminden söz edilir. "Fransız Devriminin getirdiği yeni fikirler bütün dünyanın düzenini alt üst etmiştir" (Karakoyunlu 2010: 105). Böylece, Halit Bey'in zihnî çözümlemesi yapılmak suretiyle, geçmişte yaşanmış bir olayın dünyada ve bizdeki etkilerine dikkat çekilmiştir.

Tarihte yaşanmış olay ve eylemlerin aktarıldığı edebî eserler, nesillerin belleklerine geçmişe ait birtakım değerlerin yerleşmesinde etkili olur. Edebî metne ait malzemeyi tarihten seçen kurmaca metin yazarları, roman, hikâye ve tiyatro gibi anlatıma dayalı türlerde, tarihe mal olmuş bilgi ve belgelerden yararlanırlar. Olay örgüsü geçmişe ait olan bu eserler, türleri bakımından ayrı oldukları gibi, aynı türde olanlar bile, kullandıkları malzeme ve dönemleri itibarıyla farklıdırlar. Kurmaca metin yazarları, tarihe ait kaynaklardan değişik biçimlerde yararlanırlar. Roman olarak kurgulanmış bir metinde geçmiş dönemde yaşanmış olay ve eylemler, çekirdek vakayı meydana getiriyorsa, bunlara tarihî roman ve tarihsel (devir / çağ) roman adı verilmektedir. Tarihî ve tarihsel (devir / çağ) romanlar, olay örgüleri itibarıyla tarihten alınmış olmakla beraber, farklı zamanlarda yaşanmış olay ve eylemleri ifade etmeleri sebebiyle birbirinden ayrılırlar. "Yazarın romanında bizzat yaşadığı, tanık olduğu bir tarihî olayı anlatmasıyla ancak birtakım kaynaklardan öğrenerek kurguladığı bir zaman dilimini ya da bir tarihî olayı anlatması arasında önemli bir farklılık vardır," (Argunşah 2007: 415).

Tarihi romanlarda, uzak geçmişe ait olay ve eylemler ele alınır. Kurgu, tarihçilerin yorum ve tercihlerine göre seçtikleri bilgi ve belgelere dayanan eserlerden yararlanılmak suretiyle ortaya konur. “Tarihi roman, başlangıç ve sonucu geçmiş zaman içerisinde gerçekleşmiş olan hadiselerin, devirlerin ve bu devirlerde yaşamış olan insanların hikâyelerinin edebî ölçüler içinde yeniden inşa edilmesidir” (Argunşah 2002: 444). Konusu yakın geçmişte yaşanmış olaylardan seçilen tarihsel (devir / çağ) romanlarda, olay veya eylemlerin anlatılmasında “distance” (mesafe) en alt seviyede olduğu için yazarın, olayları tecrübeyle tanıma, tespit etme, seçme, yönlendirme ve gözlemlerine göre metnin kurgusuna şekil verme hususlarında daha çok imkânı bulunmaktadır. *Devlet Ana*, bu anlamda tarihi; *Ateşten Gömlek* ise tarihsel (devir / çağ) romandır. Tarihi romanlarda belgelere dayanma ve öğrenme süreci söz konusudur. Yazar, “mevcut malzemeyi, kültürü, dünya görüşü, psikolojisi ve birikimlerinin gölgesinde yeniden şekillendirir. (...) Tarihiçilerin ortaya koydukları bilgiyi (...) temel malzeme ve hareket noktası seçer” (Argunşah 2002: 440). İster tarihi roman, ister tarihsel (devir / çağ) roman kaleme alsın romancı, seçtiği malzeme üzerinde tasarrufa sahiptir. “Tarih romancısı, vesikanın ortaya koyduğu malzemeyi önce öğrenir, sonra kendisine tesir eden unsurlar arasında seçmeler, ayıklamalar yapar; daha sonra da edebî yaratmanın sihri ile onlara can verir” (Tural 1991: 195). Konusunu ve malzemesini tarihten alan roman yazarı, tarihçinin bakmadığı, hatta önemsemediği “birtakım boşlukları da, hayal dünyasının yardımıyla, doldurarak tamamlamaktadır” (Argunşah 2002: 440). Böylece, roman yazarı tarihi yorumlamakta ve yaşanmış olaylardan hareketle “insanın tarihi”ni yazmaktadır. Bunu yaparken, “Tarihçinin ve sosyoloğun muteber saydığı kaynaklardan ve iki bilim dalının ulaştığı tespit ve değerlendirmelerden yararlanır” (Tural 1993: 69).

Edebî metin yazarının yaptığı işin bir benzerini tarihçi yapar. Tarihçinin de seçme ve yorumlama konusunda kişisel tercihleri istikametinde davranıldığı görülmektedir. Nitekim aynı dönemi anlatan tarih yazarlarının, aynı malzemedeki farklı sonuçlara gitmeleri yahut mevcut malzemedeki bazıları seçip kullanırken, bir kısmını dikkate almamaları, bireylerin anlayış ve tercih farklarından kaynaklanmaktadır. Tarihin genel konuları, “Çevre, coğrafya, insan ve din. (...) Tarihin kaynağı ve hedefi de insandır. O hâlde tarihin umumi konularından bir diğeri de insanın bizzatı kendisidir” (Öztürk 1999: 39–40).

Geçmişte yaşananlar hâlde taşınmadıkça bir anlam ifade etmezler. Ancak geçmiş, anlatıcı yahut aktarıcı aracılığıyla metin hâline dönüştürülünce olayların varlığı anlam kazanır. Okuyucu yahut seyirci için önemli olan,

olayların geçmişteki yaşanmışlığı değil, tarihci veya kurmaca metin yazarı tarafından aktarılışlarıdır. Zira “Tarihî olay, ancak tarihci ona yaklaştığı zaman bir gerçeklik / olgu hâlini almaktadır. Tarihci kendi birikimleriyle baktığı için (...) bir yorumcu; tarih ise tarihcinin zamanı yeniden yorumlamasıdır” (Argunşah 2002: 442). Tarihcinin ve konusunu tarihten alan kurmaca metin yazarının yaptıkları, esas itibarıyla birbirine yakındır. Geçmişte yaşandığı var sayılan bir takım olaylar, zaman tüneline ve okuyucu / seyirci için belirsizdir. Tarihcinin anlatım ve aktarımıyla olaylar, gerçeklik değeri kazanır ve yeniden açığa çıkar. Edebî metin yazarı ise aynı işi yapmak suretiyle metni kurgulamakla beraber, olay örgüsünü kurmaca birtakım yöntemlerle geliştirir. Tarihci ve roman yazarının geçmişe yönelişleri bakımından aralarında önemli benzerlikler bulunmasına rağmen, hedefleri bakımından birbirlerinden ayrılırlar. Tarihci geçmişten tespit ettiği bilgi ve belgeleri seçerek ve yorumlayarak zamana aktarır. Konusunu tarihten seçen romancı ise tespitte bulunmaz, kaynaklardan aldığı malzemeyi kurgular ve “zamanda yapılan bir bozulmanın, mekân ve şahıs kadrosunda yapılan bir seçimin mahsulü” olarak ortaya koyar (Aktaş 1983: 12).

Tarihe ait malzeme üzerinde, roman yazarının ayıklama, seçme ve yorumlama imkânı bulunmakla beraber, eserinde gerçeğe uymayan ve bilgi kirliliğine sebep olacak ifadeler yer veremez. Zira tarihî ve tarihsel (devir / çağ) romanların özelliklerinden biri, “Geçmiş bir hakikate dayanmak. (...) Bir tanesi de millî şuurun gelişmesine katkı sağlamaktır” (Tural 1991: 195). Fethi Naci, tarihe ait bilgi ve belgelere dayalı olay ve eylemleri kurgulayan yazar, “Gerçek kişiler hakkında gerçeğe uymayan sözler ettiremez. Anlattığı dönemle ilgili maddi bilgi hataları yaptırılmaz. Kullandığı malzemeyi bire bir aktaramaz,” derken (1987: 35), toplumun belleğinin korunmasında, edebî metin yazarının sorumluluğuna dikkat çekmektedir.

Kurgusunda tarihe ait malzemenin yer aldığı edebî eserler, toplumların var olma ve millet haline gelme süreçlerini ortaya koyan ve yönlendiren önemli kaynaklardır. Birçok yönüyle tarih, “milletlerin hafızası”dır. Tarihe ait eserler diğer sosyal bilimlere kaynaklık etmektedir. Nitekim “usul” çalışmaları fen bilimlerinde “biyolojide usul”, sosyal bilimlerde “tarihte usul” araştırmalarıyla başlamıştır. Sanatkâr, tarihe ait kaynaklarda ve çevresinde bulunduğu şeyleri gözlemler, seçer, tespit eder, yorumlar ve değerlendirir. Açığa çıkmaları bakımından kurmaca olan metinlerin kaynağı sanatkarın muhayyilesi, hafızası ve duygularıdır. Ayrıca, anlatıma dayalı sanat eserleri kaleme alan yazarların, muhayyilesini harekete geçiren unsurlardan biri de tarihtir ve yazarlar tarihe ait kaynaklardan bir malzeme deposu gibi faydalanabilirler.

Edebî eserlerde, sanatkâr dikkatiyle ele alınan tarihe ait olay ve eylemlerin kurgulanarak, tarihçilerin anlatımından farklı bir biçimde, okuyucuya ulaşması gerçeklik konusunda yeni bir anlayışı beraberinde getirmektedir. Geçmişin anlatılmasında tarihçiler de tarihe ait bilgi ve belgeleri, yetiştikleri kültür muhitinden aldıkları birtakım birikimlerinin etkisiyle, kişisel tercihlerine göre yorumlarlar. Bu durum, “gerçeğe uymayan” ifade ve yorumlara yer vermemek kaydıyla, romancıyla tarihçiyi birbirlerine yaklaştırmaktadır. Esas itibarıyla, tarihî kaynakların edebiyata malzeme vermesi kadar, anlatıma dayalı edebî metinlerin geçmişi hâle taşınmaları, tarihte meydana gelmiş olay ve eylemleri okuyucuyla buluşturmaları, iki farklı kaynağın aynı amaca hizmet etmesi açısından önemlidir.

Kaynaklar

- Aktaş, Şerif (1983). “Kurtuluş Savaşını Yapan İki İnsan Tipinin Hikâyesi”. Ankara: *Milli Kültür Dergisi* 12: 12–14.
- Argunşah, Hülya (2002). “Tarihi Romanın Yükselişi”. *Hece Dergisi Türk Romanı Özel Sayısı* 65-66-67: 440–449.
- _____, (2007). “Tarihî Roman”. *Türk Edebiyatı Tarihi*. C. 4. İstanbul: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Bloch, Marc (1985). *Tarihin Savunucusu Ya da Tarihçilik Mesleği*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Birey ve Toplum Yay.
- Boratav, Ali (Der.) (1985). *Tarih ve Tarihçi –Annales Okulu İzinde-*. İstanbul: Alan Yay.
- Carr, Edward Hallett (1987). *Tarih Nedir*. Çev. Gizem Gürtürk. İstanbul: İletişim Yay.
- Collingwood, Robin George (2007). *Tarih Tasarımı*. Çev. Kurtuluş Dinçer. Ankara: Doğu Batı Yay.
- Foucault, Michel (1992). “Nietzsche, Tarih Yazımı ve Sözlüğü”. *Dostluğa Dair*. Çev. Cemal Eren. İstanbul: Telos Yay.
- Hegel, George Wilhelm Friedrich (1986). *Tinin Görüngü Bilimi*. Çev. Aziz Yardım. İstanbul: İdea Yay.
- Karakoyunlu, Yılmaz (2010). *Çiçekli Mumlar Sokağı*. İstanbul: Doğan Yay.
- Kotan, Şevket (2001). *Kur’an ve Tarihselcilik*. İstanbul: Beyan Yay.
- Marx, Karl (1993). *Louis Bonaparte’nin 18 Brumaire’i*. Çev. Ahmet Acar. İstanbul: Yorum Yay.

Naci, Fethi (1987). “Serbest Fırka Karşısında İki Romancı: Kemal Tahir ve Tarık Buğra”. *Eleştiri Günlüğü*. İstanbul: Özgür Yay.

Öztürk, Mustafa (1999). *Tarih Felsefesi*. Elazığ: Başbakanlık Basımevi.

Tekin, Mehmet (2001). *Roman Sanatı (Romanın Unsurları)*. İstanbul: Ötüken Yay.

Tural, Sadık Kemal (1991). “Tarihi Roman ve Atsız’ın Tarihi Romanları Üzerine Düşünceler”. *Zamanın Elinden Tutmak*. Ankara: Ecdâd Yay.

_____, (1993). “Tarihi Roman Geleneği veya Cezmi”. *Doğumunun Yüzüncü Yılında Namık Kemal*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.

An Evaluation of the Concept of Historicism and Reality in Historical Novels

İbrahim Kavaz*

Abstract

Historical sources and documents bring an important dimension to art objects. Researchers of history analyze the past from different aspects and perspectives. Narrative texts, which come into existence as art, make use of historical sources. The way the past is represented constitutes one of the significant subjects of fictional works. These works, which appear in the form of novels and which have factual historical events and characters as their subject matter, are defined as historical novels. Such novels transfer the past to the present time by representing historical information and documents and allowing us to make sense of the past from today's perspective.

This study discusses the relationship between historical works and novels according to different viewpoints concerning reality. In addition, it points out how historians are similar to novelists in the way they interpret events or circumstances belonging to various periods according to their own subjective perspective.

Keywords

Historical document, objective history, historical novel, historicism, time, reality, fictive text, plotline

---

* Prof. Dr., Firat University, Faculty of Science and Letters – Elazığ / Turkey
ikavaz25@gmail.com

Концепция историзма и анализ реальности в исторических романах

Ибрахим Каваз*

Аннотация

Исторические сведения и документы придают важный аспект художественным произведениям. Исследователи истории изучают прошлое с различных позиций и различных точек зрения. При воплощении в художественных произведениях используются материалы литературных повествовательных текстов, источников, повествующих о событиях и ситуациях прошлого. Стиль изложения прошлого является одной из важных тем художественного текста. На основе связи с историей, произведения, изложенные в виде романа и описывающие событие, случай или жизнь людей, имевших место в прошлом, называются историческим романом. Наряду с передачей источников, содержащих исторические сведения и документы, посредством романов переосмысливаются события прошлого и передаются в настоящее время. В этой работе рассматривается связь между историческими произведениями и романами, созданными в зависимости от различных точек зрения, в контексте значения реальности. Обращено внимание на то, что и историки, как и романисты, трактуют события и мероприятия различных эпох в зависимости от личных взглядов.

Ключевые слова

Исторический документ, объективная история, исторический роман, историзм, время, реальность, художественный текст, переплетение событий

---

* Проф. док., университет Фырат, факультет литературы - Элазыг / Турция
ikavaz25@gmail.com

Relating Turkey to the Middle East and North Africa: Arab Spring and the Turkish Experience

M. Akif Kireççi*

Abstract

In this article, I analyze the extent to which Turkish experience provided and continues to provide a model for democratization in North Africa and the Middle East (MENA). Using the 2011 (Arab Spring) mass movements, and the resulting shifts from autocratic regimes toward democratic ones, I argue that the Turkish experience offered a framework for MENA countries to address radical tendencies. The promise of the Turkish model existed despite the categorical rejection of protest by Turkish authorities.

Features of the Turkish model that appeal to the regimes in transition include its experience with parliamentary democracy, the successful shift from a limited economy controlled by elites to an open market system, and a turn from French-style secularism to a more flexible and inclusive model. In addition, Turkey's successful exit from a military tutelage demonstrated that a mild and peaceful transition away from autocracy is possible.

I also argue that, based on recent experiences, Turkey should exercise caution regarding its new regional power: Defense of democratic culture and regional cooperation have already created difficulties as Turkey seeks to build global influence and maintain friendly relationships with its neighboring countries. Nevertheless, Turkish policy makers must continue to develop proactive and consistent policies towards the MENA region, in order to preserve the legitimacy built over the last decade. Finally, if democratization and development are major goals

---

* Assist. Prof., Bilkent University – Ankara / Turkey
akifkirecci@gmail.com

for the transitioning MENA countries, I conclude that the models employed matter less than the speed at which goals are achieved.

Keywords

The Middle East and North Africa – Arab Spring – Turkish model – Political history of the Middle East – Democratization – International relations of the Middle East

The dynamics of the mass opposition movements that began in early 2011, what is now called the Arab Spring, brought the world's attention to the Middle East and North Africa (MENA) region. Turkey's recent and increasingly complex involvement in the process, along with its aspirations to be reckoned as a new regional power, expands possibilities for a debate around the use of the Turkish path to democracy, and its current style of democracy, as a model for the Muslim Middle East in general and for the Arab Spring countries in particular.

While some American and European policy makers and commentators join groups in the Arab world to promote Turkey as an active model for the region, Turkish officials reject the idea that Turkey should be perceived in this way. Instead, Turkish officials seem more sympathetic to the idea of Turkish democracy as an inspiration; perhaps because the former imposes Turkey while the latter does not. In the meantime Turkish authorities do not shy from adopting strong language regarding *the peoples' power* against the authoritarian leaders and expressing greater concern than leaders of other Western countries in their efforts to bring the Arab Spring to a fully-fledged success. The juxtaposition of internal Turkish political discourse and external foreign policy initiatives toward the region do suggest that Turkey is trying to produce influence in the region. If this influence is to be sustainable and if Turkey is to maintain its recently-built legitimacy in the region, Turkish authorities should be able to strike a balance between earlier declared policies towards the region and the dictates of *realpolitik*. Preventing the military interference of outside actors in the affairs of the Middle East was at the crux of Turkey's newly gained legitimacy in the eyes of the Arabs when the Grand National Assembly voted down the proposal for the positioning of American troops on Turkish soil against Iraq in 2003. The same position could not be taken during the uprisings in Libya, eight years later. When NATO decided to intervene on behalf of the opposition forces Turkey joined, though reluctantly and without combat engagement. When, owing to vetoes by Russia and China, the United Nations Security Council (UNSC) failed to sanction intervention in Syria, Turkey called for international interference on behalf of the Syrian opposition. Citing human casualties (millions of civilians displaced and tens of thousands dead)¹ Turkish foreign policy makers demanded a UNSC decision to stop the violence of Al-Assad regime against its own people. A decade after its Parliament

rejected the positioning of American troops in its soil, Turkish foreign policy seems more accommodating towards a foreign intervention. In fact, realization of a need to develop joint policies with the United States—and to a certain extent Russia—to influence the developments in the neighborhood politics put Turkey at odds with its earlier position. This fluctuation tested Turkey's policy of zero conflict with neighbors, forcing the country to reevaluate its earlier non-interventionist stance (Oğuzlu 2012). Despite the uncertainties of future political landscape, Turkey still appeals to the Arab Spring countries and inspires them towards a smoother transition.

I do not argue here against Turkish politicians that Turkey does or should represent an outright model for the MENA countries. Instead, I will discuss in what ways and to what extent newly democratizing countries can benefit from the Turkish experience. My discussion therefore will revolve around the following three issues: First is the idea of the Turkish model, particularly where it is headed and who it serves. The second issue concerns the pillars of Turkey's role as a regional model and inspiration. Turkey's rooted experiences with the Parliamentary system, its successful application of open market economy and its adoption of a secular state model provide historically-established institutional practices. Unlike other discussions however, I argue that the Turkish model (a term I use here for the sake of practicality) has existed in and of itself, but historically disconnected from the Middle East and North Africa. The successful economic and administrative policies of the Justice and Development Party (JDP), along with the political choices of the current leadership towards the Middle East served to make Turkey's democratic experience an appealing alternative for the region not only to replace dictatorships and autocracy but also to balance Iranian and Saudi models. And finally, I will conclude with a discussion of the limitations and pitfalls of the idea of a Turkish model.

In what follows, I first outline the historical dynamics which prepared the ground for Arab masses to demand more democratic rights from the ruling regimes and leaders—which resulted in the toppling of some authoritarian leaders and led others onto a similar track. After focusing on the debate surrounding the idea of a Turkish model and its major references from historical experiences, I look at ways the agency of the JDP awakened the Turkish model when it attempted to make the country's democratic standards comparable to those of the European Union and when, defying Turkish political traditions, the JDP adopted proactive policies towards the Middle East. Turkey's continued relevance to the Arab Spring has depended on the country's efforts to elevate its own democratic standards. In the last section of this article, I draw attention to the disparity between the perceived image of Turkey and its real capacities, and ways these differences would hamper its policies in the region.

Historical dynamics

The Middle East is a region invented, defined, and redefined by European colonial powers. (Bilgin 2004, Fromkin 1989). During the 19th century, Russia, the United Kingdom and France had their own zones of interest, and ethnic and religious communities of influence, in the Balkan and the Middle Eastern provinces of the Ottoman Empire. The Middle East, as it emerged after the Great War, was a *working* version of conflicting promises made by the United Kingdom to France, Arabs and the Zionists (Fromkin 1989: 173–199). With the addition of new states to the European protectorate, the Eastern Question became the Middle East.

One significant reason for the lack of representative democracy in the Middle East is the political culture produced by the mandate system after World War I. The colonial presence of the United Kingdom and France institutionalized the culture of foreign influence as a *tutelage* system. Almost all of the newly created Middle East states struggled to exit from this foreign control between the two World Wars—mostly to no avail. Political independence was believed to be a first rather than the final step. Although some nations had negotiated independence before World War II, the heavy financial burden the War inflicted upon European societies accelerated postwar independence movements, and several independent states emerged in the Middle East and North Africa. Egypt had gained its nominal independence in 1922; Saudi Arabia in 1926 and Iraq in 1932. Postwar independence was achieved by Syria and Lebanon in 1941; Israel (1948); Libya (1951); Tunisia (1955); Morocco (1956); Kuwait (1961); Algeria (1962); People's Republic of South Yemen (later, People's Democratic Republic of Yemen) 1967; and Bahrain, Qatar and the United Arab Emirates in 1971.

Declarations of independence did not mean a state had achieved full sovereignty: France and the United Kingdom each kept sizable numbers of troops in their former protectorates and the European or Western influence has never completely disappeared. The United Kingdom, France and, after 1950s, the United States remained closely involved in the region because of its rich energy resources and also for strategic reasons. As former colonies or protectorates these new states and regimes owed in large part their “independence” to the colonial past.

Another major reason which hampered the development of representative democracies in the region can be attributed to the emergence of the state of Israel in 1948. The defeat of the united Arab forces (Palestinian, Jordanian, Iraqi, Egyptian, Syrian and Saudi) in 1948 by the better-equipped and better-trained Israeli forces created a long-lasting excuse for these regimes. The military power of Israel was considered the true threat; security concerns should

take precedence over democracy. That these regimes have registered no single victory against Israel did not shake the grounds of authoritarian regimes.

The involvement of outside actors must also be considered, as their policies deepened the security-centered paradigm in the region during the Cold War. The United States policies reflected concerns for the security of the state of Israel and access to oil supplies. Soviets, on the other hand hoped to counter the American dominance in the region. As a result, support from one of these superpowers provided stability to the leader and his regime, and legitimacy abroad. In return, democracy, and peoples' demands for freedom and better lives were ignored.

An irony of the Cold War situation in the Middle East was that both Israeli military power and Soviet aspirations towards the region functioned as legitimizing mechanisms for the autocratic regimes, and both nurtured those leaders' distaste for democracy. Leaders who were on good terms with Israel and the Western oil industry enjoyed a high level of Western support, despite their diminishing popularity at home. An example of these fluctuating relationships is Egypt. Jamal Abd Al-Nasir's (d. 1970) anti-Western and anti-Israel policies were replaced by a peacemaking leader, Anwar al-Sadat. After al-Sadat's assassination on 6 October 1981 Hosni Mubarak took the office. Loyalty to the Camp David accord meant that Mubarak enjoyed a high level of Western support and American aid that was exceeded only by that given to the state of Israel. Two decades after the end of the Cold War, Mubarak was still "winning" elections with incredible margins and was receiving affirmation from the secretary of the United States (Rice 2005).² Cushioned by the blessing of the West, other autocrats (in the Gulf region for instance) did not even bother with phony elections.

Condolezza Rice commented on the policy patterns, in an essay reflecting events of the Arab Spring, making clear the level of American backing for the status quo in the region and its goals: "...the United States had, in the Middle East more than any other region, sought stability at the expense of democracy, and had achieved neither." (Rice 2011).

The end of the Cold War did not shake the ground of some Middle Eastern and North African regimes. Even in Turkey, which has been practicing a credible multi-party system, it took more than a decade to seriously consider elevating democratic standards.³

Arab Spring

The mass movement now referred to collectively as the Arab Spring began in Tunisia on December 17, 2010, when a street vendor, Mohammed Bouazizi, set himself on fire to protest his harassment and humiliation by officials. Public response—demonstrations and rioting—spread to Egypt, Libya, Yemen,

Jordan, Algeria and more surprisingly to oil-rich countries in the region: Bahrain, Kuwait and Saudi Arabia. Rebellion by the people defined the year 2011 in the MENA region. At first, the West suspected that this rebellion was the beginning of a long-feared wave of radical Islamism in the region, as this was generally considered the only alternative to the Western-allied oppressive authoritarian regimes. This worry proved groundless (Bayat 2011) as the Muslim Brethren of Egypt, the most powerful opposition to the Mubarak regime, did not even bother to join the demonstrations until the second week. It soon became clear that masses who joined the uprising against the authoritarian regimes were coalitions of groups with different ideologies and beliefs, and that they were demanding more rights, better jobs, freedom and hope.

Popular uprisings led some hopeful commentators in the MENA region to interpret events as the beginning of a new era of people's democracy in the Middle East. The Middle East, a region which was ostracized from the legitimate history, would finally embrace democracy after the first decade of the 21st century and regain its rightful place in the world.⁴ The torch of freedom and democracy which was ignited in Tunisia by a street vendor was spreading to the rest of the region. One could argue that the Muslim Middle East was finally going through a set of revolutions comparable to those which took place in Europe against the *Ancien Régime* during the early decades of the 19th century (Palmer 1959: 323–489, Godechot 1956). This was revolution with a very modern twist: networks of friendships formed through the Internet social media (Facebook, Google and Twitter) could at any moment turn into a coalition of opposition movements with the power to destabilize authoritarian regimes in the region. This was indeed a new moment in the Muslim Middle East and North Africa, and in the rest of the world.

The uprisings that seemed successful in toppling the authoritarian leaders in Tunisia and Egypt were not so elsewhere. Libya stalled into a civil war, and opposition in Syria and Yemen was crushed ruthlessly by government forces. With the help of NATO airstrikes, anti-Qaddafi forces in Libya were able to topple the regime in late August 2011, and he was captured in Sirte and brutally killed. Syria seems to be plunging willingly into a civil war and Salih of Yemen is finally leaving office (though officially to seek medical help in the U.S.) (MacFarquhar 2011a). Uprisings in other countries, including Saudi Arabia, Jordan, Kuwait, Bahrain and Morocco, produced no regime change. Rulers did not accede to demonstrators' demands, except for some financial giveaways by the king of Saudi Arabia amounting to more than 70 billion dollars (MacFarquhar 2011b) and the Moroccan king's decision to accept limitation to his power (Govan 2011).⁵

Surprisingly, the protests had no leaders, and espoused no cohesive ideology, religion or movement. To make matters worse, most protesters did not

seem to have plans for a future after they had seized power. The Cold War status quo was finally shattered in the MENA region, but in the midst of a prolonged financial crisis no major power seemed ready to tackle the challenges of the new uncertainties.

A dilemma arose for the supporters of the status quo: if they did not express sympathies for the new dynamics: they might fall to the wrong side of history. Although the U.S. president Barack Obama seemed supportive of the opposition in Tunisia, once the uprisings spread to Egypt early statements by U.S. officials conflicted with each other. (Cooper & et al. 2011) A general concern was that democratic elections would bring Islamic movements into power (as did happen in Tunisia and Egypt) creating a need to sanction Islamic governments in the region, a step the West was not ready to take.

Why Turkey?

Western Perspectives

The events of the Arab Spring raised new debates among intellectuals, analysts and statesmen regarding the Turkish model of democracy. During the early stages of the uprisings, a major concern was the directions each movement would, ultimately, take. Western powers that had invested in the stability provided by autocratic rulers worried that if democracy ensued it would undermine established Western interests in the region. On the other hand, some of those who were fighting for democratic rights in the Arab world worried that the West would co-opt the new revolutionary dynamic and cause their failure.

Part of the concerns of United States diplomacy resulted from the way the image of the U.S. was tainted by support for the authoritarian regimes in the region, and by the unjustified war on Iraq and subsequent occupation in 2003. When Obama took office in 2008 he attempted to repair the tarnished image of his country in the Muslim world and his visit to Turkey was the first step towards that objective. Obama's 2009 speech, made at Cairo University, promised friendship to the Muslim world and declared that the time had come for a Palestinian state suggested a real breakthrough to Muslims around the world. Two years later, however, President Obama withdrew his support for an independent Palestinian state, and tried to deter those who supported the Palestinian bid through the United Nations Security Council (Obama 2011). To the Arab world Obama's message was clear: the U.S. would hold its traditional ground. Accordingly, the poor standing of the U.S. among protesters meant its strategists and diplomats could not openly assume a direct guardianship role in the Arab Spring.

Still, in the wake of millions of Arabs demonstrating against ruthless leaders and for a better life and freedom, the Obama government could not maintain a Cold War-style position toward the region. Official U.S. support for democrat-

ic transitions in the MENA region could not overlook the possibility of support for the installation of Islam-oriented parties, but they also recognized damage to America's image as the purveyor of democracy to the modern world, should they stay aloof. Instead of relying on direct military intervention, as in Iraq, the United States chose to support an existing regional democratic model during this transition period. Turkey, on the other hand, seems to be content with the opportunity for close cooperation with the United States provided by the Arab Spring although those policies serve United States goals more clearly than those of Turkey. The U.S. has been able to achieve such goals as taming Turkey's aspirations to become an independent regional power; balancing the growing role of Iran, reminding Turkey of continued threats from Russia (still deeply involved in Syria) and emphasizing that positive results may take time and require cooperation with global powers.

The idea of the Turkish model of democracy serving the MENA region had been proposed at least twice before 2011. The first opportunity was in Mustafa Kemal Atatürk's Republic, salient features of which were westernizing and secularizing the nation state. Atatürk's model was imitated by Iran, under Reza Shah Pahlavi (abd. 1941), and later by Tunisia and (partly) Algeria. The idea of Turkish democracy as a model emerged for the second time after the collapse of the Soviet Union in 1990s. Turkey's westernizing and secularizing nation-state aspects were presented to the newly emerging independent Turkish states in Central Asia by Western advisors. (Mango 1993, Mütercimler 1993, Bal 2000). Turkey was a successful model of a self-imposed westernization program. Turkish experience with aspects of European democratic institutions was a safeguard, propositions implied, against the possibilities of rising extremism and anti-Westernism. After Russia made a strong return to its former territories references to the Turkish model by the West also disappeared.

The Turkish model debate resurfaced at the beginning of the Arab Spring. Perhaps it was a result of fears that the collapse of the autocratic regimes would lead to Islamist take over. If that were to happen, Western protectors of the old regimes recognized two possible results. The adoption of sweeping anti-Westernism in the region could prevent Western access to the markets and rich resources of the region. Alternatively, a controlled passage from Western-supported authoritarianism to democratic systems might take place, with domination by Islam-oriented parties. The latter seemed the more obvious path, but which outside actor would be able to provide the legitimizing framework for this smooth transition?

Of the possible models for controlled transformation Turkey seemed the best candidate for the Western world for several reasons. It already held an anchored position in the Western world and, more important, even under

an allegedly Islamist party Turkey has not deviated from the principles of secularism and open market economy. In 2003 Recep Tayyip Erdoğan, leader of the then newly-founded JDP, disowned the anti-Western and anti-capitalist political discourse of Necmeddin Erbakan's National Vision (*Milli Görüş*) movement.⁶ Erdoğan's action assured the Western world of the nature of the new party. The JDP defined itself with a newly coined term "conservative democrat" (Akdoğan 2004) perhaps to defeat the charges of Islamism. The intrinsic assumption made in the Western world was that an anti-Western discourse in Turkey was tamed after seizing the power via democratic elections. Why not work toward the same end in the Arab Spring countries especially if, or after, Islamist parties won the elections? Here Turkey clearly sets a framework for further inspiration.

Turkey's involvement in the Arab Spring as a pro-democracy regional actor seems to parallel the European Union's democratization agenda for the Middle East (Pace 2009). Although there has been visible discontent towards Turkey's full membership by France and Germany, these two major actors of the European Union seem to agree on the value of Turkey as a model for the newly emerging democracies, so long as Turkey does not insert itself as a regional hegemonic power.

More importantly, although Turkey's hopes for full membership in the Union were ground down by the leaders of France and Germany (Sarkozy and Merkel), its traditional western-oriented policies and open market economy suggested to the Arab Spring countries a door to many financial and cultural ties with Europe. Turkey's agenda regarding its full membership in the European Union provides, for both Turkey and the EU, a mutually legitimizing relationship. Even without a proactive agenda, Turkey's support of democratization process in these regimes (discursive and institutional) would serve as a nullifying factor for certain extreme anti-Western groups that sought to share in the newly emerging power politics.

Regional perceptions of the Turkish model idea

There is no scholarly consensus regarding the aspects of the Turkish experience that might constitute a reference for the Arab Spring countries. Despite several invocations of Turkey as an inspiration by different actors there is still considerable criticism of Turkey assuming such a role. Critics of the Turkish model mainly argue that Turkey has too many deficiencies in its practice of democracy to be effective or useful. (Bâli 2011, Akkoyunlu 2012) Examples frequently cited by politicians, scholars and journalists include arrests and trials of journalists, generals who allegedly planned a coup against the government, and the prime minister's personal dislike of criticism. Other critics argue that the Turkish model debates and Turkey's proactive role in offering itself to the MENA region make Turkey look like a third world country when, instead Turkey

should focus its attention on full membership in the European Union. Reva Bhalla, Middle East analyst for Stratfor⁷ has argued that new regimes in MENA countries do seek for outside support but not a replacement for outside domination. For others, Turkey's proactive foreign policy towards the MENA region is nothing less than a quest to revive the glory of the Ottoman Empire. (Quercia 2011, Öktem et al. 2012).

Nevertheless, the JDP has already inspired several actors throughout the region: A number of Arab populations consider Turkey an inspiration and see Prime Minister Erdogan as an important leader for the region. According to a recent survey by the Turkish Economic and Social Studies Foundation (TESEV) a clear majority of people (78%) in 16 MESA countries think positively of Turkey. Nearly the same percentage believe Turkey contributes most the peace to the region and 71% consider Turkey the country most likely to play the peacemaker role in regional conflicts (Akgün and Gündoğar 2012: 6, 18–21).

The emerging leadership in Egypt, Libya and Tunisia also expressed contentment at having Turkey on their side. Mustafa Abd al-Jalil, leader of Libya's National Transitional Council (NTC), indicated that Libya would take Turkey as a model for its political and democratic system, noting in particular its appropriateness for other Arab Spring countries as well.⁸ On the occasion of, his visit to Turkey the new prime minister of Libya, Abd al-Rahim al-Kib, also underlined that Libya considers Turkey as a model.⁹

Turkey's relations with Tunisia were neither close nor intense before the Arab Spring movement. However, the leadership that surfaced after the withdrawal of Ben Ali's regime nurtures specific sympathies towards Turkey, both its regime and its leadership. Several times Rashid al-Ghannushi, the recognized leader of a Tunisian Islamic opposition movement, has cited Turkey as a workable example of harmony between democracy and Islam, and also the JDP's success in lifting the economy. However, responding to a question whether the government would adopt secularism like Turkey, al-Ghannushi also pointed to the unique circumstances of his country, demarcating a sensitive line against perceiving Turkey as the only source for the future.¹⁰

Interestingly, invocation of Turkey as a model in the Arab world has not been limited to the emerging new leadership: protection for non-Islamist entities, another feature of the Turkish model, appeals to those constituencies as well. After a visit to Turkey, Maronite Patriarch Beshara Rai of Lebanon called for Arab Spring countries to emulate the Turkish model because it separates religion from politics and respects the existence of other religions in the country (2012).

Another feature influential in drawing attention to the democratic model of Turkey was the JDP's smooth accession to power with electoral victory. As Al-Azm explained this stunned and amazed the Syrian intelligentsia:

[there was] wide appreciation among the Damascus intelligentsia that both the Arab World and Islam in general are in dire need right now of a reasonably free, democratic and secular model that works in a Muslim society. Turkey is seen at the moment as the most likely place for such a model to develop and mature, especially given the assistance of possible EU membership and the safeguards it provides (2011: 637).

Al-Azm looked to writing by the Lebanese social thinker and critic 'Ali Harb to elaborate on the challenge that the JDP's electoral victory posed throughout the Arab world and in the Islamic movements in particular:

How was a political party of a religious background and an Islamic origin able to lead Turkey with remarkable success in the eyes of the world, lead it in all matters and affairs: politics, education, economics and security both at the internal and external levels? More clearly, how do we explain the success of Turkish Islam, if we may say so, and the failure of the other Islamic models in most other arenas? (2011: 636–637, citing from Ali Harb 2008).

As mayhem continues in Syria it is not clear how much the Erdoğan government still inspires the Syrian intelligentsia or when and if Al-Assad will be toppled. Instead, the current crisis in Turkey's neighbor challenges Turkish foreign policy principles towards the Middle East, as no end result is yet clear. Despite all, Turkey makes every effort to bring the current humanitarian crises to an end in Syria.

Whither Turkey?

To date, discussions about the Turkish model in the MENA region focus on the agency of the JDP while ignoring the historical formation of major tenets of the Turkish experience. For Dede, JDP's Islamic roots, Turkey's proactive foreign policy and its emergence as a soft power constitute the major elements of the Turkish model. (2011). Kirişçi identifies three major elements of Turkey's "demonstrative presence," a term he prefers to "model." They are: Turkey's recent rise as the trading state, the Turkish experience with democracy as a work in-progress, and Turkey's new proactive foreign policy (Kirişçi 2011). Aras and Akarçeşme attributes Turkey's relevance to the legacy of the minister Davutoğlu's "zero conflict with neighbors" policy, as well as recently acquired soft power instruments. For them, Turkey's economic success and the JDP's ability to maintain political stability contributed to Turkey's "order instituting" aspirations in the region (Aras & Akarçeşme 2012), another ideal Davutoğlu set for Turkish

foreign policy. While acknowledging contributions of these articles to the debate I highlight historical experiences of Turkey with democratic institutions as major sources of the Turkish model and consider them as separate from the agency and proactive role of the JDP. The JDP government was the main actor in the legitimization process that brought this Turkish experience to the MENA region in a promising geopolitical framework.

A recent debate aroused further curiosity about which version of the Turkish model should be promoted to the Arab Spring regimes: the uncompromisingly secular version under a military tutelage which emerged after 1960 –from which Turkey has been trying to exit—or the more democratic version which was marked by the JDP policies after 2002. Commenting on Egyptian SCAF’s attitudes towards the rise of the new civilian politics, Steven Cook suggested that adoption of the path of Turkish military would not be a good idea for Egypt (2011). But the reaction from the Turkish government came after the appearance of an article by Fouad Ajami in *The Wall Street Journal* (Ajami 2012). Ajami argued that, for Egypt, a controlled passage to democracy under the observance of the military by implying an earlier version of Turkish democracy would be a good option instead of chaos. The outspoken minister for EU Affairs and chief negotiator of Turkey, Egemen Bağış, responded in a letter to *The Wall Street Journal* that Turkey has long left the military tutelage era, and stressed that “the Turkish model is democracy.” He wrote that:

[...] a past, which Turkey had buried, is proposed as a future for brotherly Egypt ... that a civilian government with a puppet image under the military’s custodial rule is not the Turkish model. We utterly and categorically reject this slander. That political sham may have been an unfortunate imposition on Turkey but is now dead and buried. That model means corruption, political assassinations, death squads, political polarization, looted banks, 110% inflation and a closed economy based on pillaging. If these fiction writers need a ‘model’ for this sham, the correct term is not the Turkish, but the Baathist model. This is the model currently followed in Damascus. This model won’t last long and certainly cannot be imposed on Cairo... Our pro-EU path is irreversible, and we ultimately aim to upgrade our nation and elevate our political, economic and democratic standards to those of the European Union. We cannot and will not condone any political system that falls short of addressing the full democratic aspirations of its people. This includes the brotherly Egyptian people and certainly the oppressed and proud Syrian people. (2012)

Bağış’s strong statements regarding the democratic nature of the Turkish model in fact indicate that there is official acceptance that Turkey constitutes a model, one which is European and fully democratic. Perhaps for

some others Turkey constitutes a model only because as a Muslim country it was able to co-exist peacefully with democracy.

Turkish Experience: from past to present relevance

Curiously enough, an article about Turkey as a model for emerging Islamic democracies appeared in *The New Yorker* ten years ago. (Remnick 2002). The core of this essay, by David Remnick, is an interview with Orhan Pamuk, later (2006) winner of the Nobel Prize for Literature. The article discusses the JDP's surprising landslide victory in the 2002 elections, only a few years after the Turkish military's post-modern intervention in politics and ensuing repetitive economic crises. This was the first time an Islamic rooted as it was perceived—party won national elections in Turkey. Remnick mirrored the worries of the traditional Western supporters and of the secular elites in Turkey as he analyzed touchstones of transformation of the political movement once led by Necmeddin Erbakan. As the founder of the National Order Party (1970-71) and then the National Salvation Party (fl 1972-81) Erbakan was adamant about setting an anti-western and anti-consumerism political agenda: he was daring enough to suggest a common economic union—like the EU—and a common currency among the Muslim countries. He served as Prime Minister in the coalition government (1996-97) but, owing to his anti-western discourse, the military pressured him to resign. The coalition was dissolved in June 1997, thus the post-modern coup. Remnick's article, which includes interviews with the journalists Cengiz Çandar and Fehmi Kuru as well as with Pamuk, addresses some critical questions about the newly-elected and newly-powerful JDP: Would it be a threat to democratic system and secularism? Would its new leadership adapt, to establish an accord with the West and the open market economy? While highlighting the precedence of people's power referring to the elections, Pamuk seemed worried about the possibility of political Islam excluding people like him, i.e. outspoken seculars. Çandar and Kuru on the other hand seemed confident that the future would bring a positive synthesis between democracy and Islam in Turkey.

Remnick's discussion was prescient in the way it offered a political framework for developments that were to take place in Turkey and its environment.¹¹ The author noted Turkey's shortcomings in democracy identified by Bernard Lewis "the outsized role of the military in politics, instances of censorship, the persistence of torture in the precinct houses and prisons" but still highlighted Turkey's potential:

Since the Iranian revolution in 1979, and with particular energy since September 11, 2001, many analysts have pointed to Turkey as an exemplar of regional enlightenment, a model of moderate secularism and democratic ambition. (Remnick 2002)

In fact, after 2002 Turkey went through a massive reform program as part of an effort to elevate its democratic standards to match those of European democracies and to remove obstacles in the functioning of open market economy. In 2004, Turkey secured a negotiation date for full membership with the EU. From that point, it seemed that Turkey had realized the normative vision of Ziya Gökalp, set in early 1920s, “to leave the circle of Ottoman civilization completely and to enter the circle of European civilization.” (Gökalp 1976) However, Merkel and Sarkozy set *de facto* limitations on Turkey’s Europeanization program by refusing to continue with promised negotiations—allegedly for “cultural” (generally interpreted as “religious”) reasons.

As I argued earlier, the major tenets of the Turkish model are independent of the agency of the JDP. A parliamentary system was first created in 1870–71, and has been in place continuously since 1908. The insistence on a westernization or modernization agenda, and a free market economy have roots in Ottoman administration. The secular state identity adopted in 1928 also legitimizes Turkish democracy in the eyes of the West. Political and social occurrences in Turkey since 2002 activated the historical experiences and established the parameters by which Turkey may be considered and referred to as an inspiration and model for the Arab Spring countries.

But the Turkish model needed to be adjusted before it could be presented to the region as a source of inspiration. As Remnick suggested in 2002 and Taspinar in 2003, Turkey needed to raise the degree of democracy available in its system. This elevation could be achieved by strengthening the role of the parliament (i.e. civilian authority), distancing the JDP from the radical political discourse of the movement from which it emerged, and increasing the efficiency of the open market system. All of these took place true the agency of the JDP in a fast track motion during the last decade. After its electoral victory, the JDP had to demonstrate its capability on several fronts: while trying to establish its legitimacy vis-à-vis the regime and the secular elite the new leadership also tried hard to transform the civilian-military relations. This was especially important in the post 1998 “post-modern coup.”

Softening the radical discourse of political Islam, in other words making peace with secularism against the anti-Western and anti-free market discourse of Erdoğan was one important issue the JDP had to face. In fact, the secular elites in the country constantly tested JDP loyalty to Erdoğan’s anti-Western discourse. Though Erdoğan disowned the *milli görüş* policies and the JDP had been very careful to show the public that it had no plans to alter the current secular system, these were not always sufficient for members of the military. Major media outlets continued to float arguments first presented in the 1960 coup, against the JDP. Recent court trials have alleged that factions from the Turkish Armed Forces several times plotted coups against

the JDP governments, though none was achieved.¹² More recent trials of high-ranking members of the Army marks the turning point between military and the civilian leadership in Turkey. For now, the civilian authority carries the day and a key aspect of this shift has been in its peaceful nature.

The real value of the Turkish model lies in its experience with military tutelage and the ways Turkey managed to curb the political aspirations of extra-civilian forces. Although it was not achieved easily, the current peace between the Turkish military and the ruling party contributes to unity around major democratic principles, thereby strengthening the basis of civil rights in the country.

The problem of Egypt's Supreme Council of the Armed Forces (SCAF), now unwilling to leave the country to civilian leaders despite free national elections, requires skillful application of a peaceful process similar to that which occurred in Turkey in the previous decade. If there will be a transition to democratic system in Syria, the wounds inflicted by the current regime on its own civilian population again will require a patient process of reconciliation with other ethnic groups.

Secularism

While trying to make the Turkish army concede to civilian authority, the JDP has also worked to soften the uncompromising version of secularism, which has proved to be one of the most difficult aspects of Republican revolutions. The French-style, monolithic, "militant *laïcité*" Turkey adopted (Arslan 2005) would not be acceptable to Muslim Arab populations. Over the last decade, contestations between the state and Islamic political movements have re-focused the concept of *laïcité* in Turkey so that it now resembles the more flexible Anglo-Saxon interpretation. JDP's success in the last three consecutive elections forced those who promoted "militant *laïcité*" to reconcile with an emerging force in Turkish politics; a more inclusive understanding of secularism as a constitutional principle emerged.

One major battleground in all the Arab Spring countries is secularism—whether to adopt it and, if so, to what extent. New ruling groups in Tunisia, Libya and Egypt are struggling to find a solution to satisfy both the traditionally suppressed Islamist movements and the established secularized and westernized classes. For Western observers, the possibility of an emergence of extreme Islamist tendencies, even if voiced cautiously, is worrisome. Although the marketability of Turkish-style secularism might be challenging in Middle-Eastern environments where Islamism has been a way to unite against secular authoritarian regimes, the JDP's transforming of secularism may discourage radical tendencies. After all, majority leadership of the party consists of practicing Muslims, though almost none seems to reject secularism.

Open market economy

Turkey's painful experience in becoming a modern world economy is instructive, especially for those MENA countries without the economic benefits of oil and gas reserves. Turkey's decades-long struggle to create a local class of capital owners may be instrumental in the efforts of diversification of sources.

In the early years of the Republic, the paucity of Turkish capital owners led to the implementation of a state-run development model; main goal of creating a strong class of Turkish entrepreneurs was only recently achieved. Despite the world financial crises, during the last few years Turkish economy has been growing at a record rate, second only to that of China. Reaching this point exacted a toll, however. When the JDP government took office in 2002 the country was in financial ruin, with a GDP of around US\$ 2,200 per person and considerable foreign debt. Although an earlier deal between the IMF and Turkey required tight budget control and other austerity measures, the JDP government went beyond what was necessary. Such proactive policies as bringing Foreign Direct Investment into Turkey, easing the legal process to form a company, actively encouraging investments in key industries and export aided the steady growth rate and led to Turkey's position as a model for financial success.¹³

Turkey's successful exit from a state controlled economic model during the 1980s could be a major source of inspiration for Egypt, Tunisia and Libya. Despite initial resistance to policies introduced by Turgut Özal when he was a deputy Prime Minister (the January 24, 1980 decisions), bringing Turkey from a closed, state-controlled system to an open market economy proved to be a long-term success for Turkey. When Özal became prime minister of Turkey as the founder of Motherland Party (Anavatan) in 1983, he continued the open market economic policies; and promoted an export-led growth strategy instead of import substitution. He curbed subsidies, reformed the poorly-performing tax system and encouraged foreign direct investment in Turkey. Although Turkey suffered a near economic collapse during the decade after Özal's death in 1993, the emerging dynamic business class assisted the country to transform itself from anew into the post-Cold War era.

Plunged into economic and political uncertainty, the region may need a sincere inspirer as a means for peaceful reconciliation of the past with the future. JDP government had been trying to serve such a role in the years leading up to the start of the Arab Spring, by engaging its neighbors through high level economic integrations. Most of these initiatives were halted due to uncertainties in the region. The JDP's economic successes, including the steady growth rate, raising per capita income five-fold within a decade, and the resilience of a dynamic entrepreneur class gives the country a unique position in the region.

Turkey's active participation in the transformation of Arab Spring countries may at this point prevent losing time as the transition from a state controlled economy to more liberal and diversified one, an almost inevitable path for some of the MENA countries, begins to take place. Although major economic activity revolves around natural resources in some of these countries, the Turkish experience may be relevant for Tunisia, Iraq, Egypt and (if there will ever be a transition to democracy) Syria.

Conclusion: Limitations of the Turkish Model Idea

Despite the official statements to the contrary, Turkey appears poised to lead the emerging democracies in the MENA countries by inspiration; current geo-political dynamics favor such a role. The Arab Spring regimes also appear willing to accept Turkey in such a role, as long as its policies do not revert to a dictating, big brother position. The outside global actors also seem to sanction this position for Turkey-at least-for the time being. Thus, Turkey assumes a Western-style role by trying to promote principles of democracy, human rights and participation of women in social life; goals Western nations have largely ceased to pursue in the energy-rich parts of the Middle East.

As argued above, Turkey remains the most relevant reference for the Arab Spring countries not because JDP has Islamic roots or because of the party's desire to be perceived as a regional model. Instead, it is Turkey's strong legacy of a parliamentary system, successful application of open market economy-without relying on natural resources-and its transformed model of secular system of government that give the Turkish experience its value. In addition, Turkey's ongoing struggles to extract itself from a military tutelage, and to shift from a state dominated economic system to enriched open market economy may offer a valuable roadmap to other societies in the region.

On the other hand, as the cases of Libya and Syria have demonstrated, there are limitations to the power of Turkey. Turkey should not exaggerate its power in the region and it should coordinate actions or negotiate with certain other regional and global actors, namely Russia and Iran. Furthermore, backing of the United States will be important to achieving some of Turkey's regional objectives.

In addition, sympathies toward Turkey in the newly emerging leadership in Egypt, Tunisia and Libya have made the major emphasis of their relations the Islamic movements. Turkey, as a secular democracy, can and should be able to appeal the secular groups in these countries. These groups, owing to associations with the displaced regimes, may be alienated by the rising new political leadership such as the Muslim Brethren in Egypt or al-Nahda in Tunisia. Yet access to expertise of these secular groups and their integration into the new system will certainly smooth the transition process. Although it

has not been utilized in this way, Turkey can and should play a constructive role in integrating these groups with the newly emerging democratic system, so that the perceived rift in these societies is lessened in the future.

Faced with Syrian humanitarian concerns and issues of regional brotherhood, Turkey's discourse faced its limits in dealings with Russia and China, permanent members of the United Nations Security Council. Turkey's aspirations for a more democratic Syria heavily clashed with Iran's regional priorities, protecting its sectarian networks in Syria, Lebanon and Iraq. Iran's unconditional support for the Al-Assad regime seems to shatter a pricy friendship for Turkey. In the same manner, Turkey's pro-people stance irked the Saudi leadership, as the Kingdom escaped the heavy damages that the Arab Spring could have inflicted.

Turkey's support for Syrian opposition also brought the Maliki-led government in Iraq to the verge of a clash. Showing closer affinities to Iran, Maliki accused Erdoğan of interfering in the internal affairs of Iraq. Turkey's support for the opposition in Syria also seems threaten the strategic alliance between Russia and Turkey, as Putin's government continues its support of Syria.

Last but not least, Turkey's main objective has been to promote a peaceful, more democratic and equally developed MENA region. The scope and the limit of this aspiration will obviously be determined by each and every individual case (country) that (and if they) would consider Turkey a valuable inspiration in the process of transformation. Whether the societies and the regimes in this part of the world reach this objective inspired by Turkey, by another country or by developing their own unique path matters little, as long as they reach there.

Comments

- ¹ The number of refugees in Turkey, Jordan and Iraq, and the daily death toll are increasing exponentially, making the Syrian conflict the worst catastrophe of the Arab Spring.
- ² Condolezza Rice praised the 2005 elections during her visit to Egypt. "Rice: Question and Answer at the American University in Cairo Press Release: US State Department, 21 June 2005. Retrieved from <http://www.scoop.co.nz/stories/WO0506/S00328/rice-qa-at-the-american-university-in-cairo.htm> (accessed 11/11/2011)
- ³ Turkey has been practicing a limited Western-style democracy; its shortcomings are the legacy of repeated coups. The first of these coups, in 1960, drastically altered the early democratic constitution of the Republic. Since then, civilian elites were permitted to practice politics only within a framework delineated by the constitutions written at the behest of the coup leaders by members of judiciary who supported their actions. Earlier governments attempted to move toward greater democratization by curbing the influence of the military in politics with limited success. The currently active and comprehensive reform program, introduced by the JDP in 2002, is focused on making Turkey a better candidate for full membership to the EU.

- ⁴ MFA Ahmed Davutoğlu indicated that the Arab Spring is a delayed process of history: ntv news 1/11/2011. Retrieved from http://tvarsivi.com/disisleri-bakani-ahmet-davutoglu-arap-bahari-gecalinmis-bir-surec-aciklamasinda-bulundu-01-11-2011-izle-i_2011110005092.html.
- ⁵ The amendments to the constitution to that effect were accepted by a referendum held on July 1, 2011. "Large 'yes' to Moroccan reforms but opponents cry foul," Retrieved from <http://www.euronews.net/2011/07/02/large-yes-to-moroccan-reforms-butopponents-cry-foul> (accessed 30/12/ 2011).
- ⁶ *Radikal* December 26, 2003.
- ⁷ See Stratfor Global Intelligence website: <http://www.stratfor.com>.
- ⁸ "Turkey Model for Countries of Arab Spring" Retrieved from <http://www.turkishny.com/english-news/5-english-news/80356-turkey-model-for-Arab-Spring-countries> (accessed: 15/2/ 2012).
- ⁹ "'Türkiye'ye model olarak bakıyoruz". Retrieved fro <http://www.hurriyet.com.tr/planet/19999529.asp> (accessed 25/2/2012)
- ¹⁰ Interview with Ghannushi: "We perceive Turkey as a model." January 13 2012 Retrieved from <http://tr.euronews.com/2012/01/13/tunuslu-lider-gannusi-turkiye-yi-model-olarak-goruyoruz/> (accessed 4/9/2012).
- ¹¹ A year after Remnick's article an insightful policy analysis discussed whether Turkey would be a model for democracies emerging in the Arab World: Omer Taspinar "An Uneven Fit? The "Turkish Model" and the Arab World," *Analyses Paper* No. 5 (2003: The Saban Center for Middle East Policy at the Brookings Institution).
- ¹² As of this writing, the trials have yet to produce conclusive decisions about the fate of the defendants.
- ¹³ At 8.2% (2010); and 8.5% (2011); Turkey's growth rate has been the second highest in the world after China. U.S. Central Intelligence Agency (CIA) *Factbook* Retrieved from <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tu.html>. Accessed: 4/9/2012

Bibliography

- Abdul Aziz, Manal (2011). "Public Opinion and Foreign Policy" *The Egyptian Gazette* Monday, September, 19. [<http://213.158.162.45/~egyptian/index.php?action=news&id=21148&title=Opinion:%20Public%20opinion%20and%20foreign%20policy>].
- Ajami, Fouad (2012). "What To Expect From The Muslim Brotherhood". *The Wall Street Journal*. June, 25.
- Akdoğan, Yalçın (2004). *Ak Parti ve Muhafazakar Demokrasi*. Istanbul: Alfa Yay.
- Akgün, Mensur and Sabiha Senyücel Gündoğar (2012). *Ortodoguda Türkiye Algisi 2011*. Istanbul: TESEV–Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etudler Vakfi.
- Akkoyunlu, Karabekir (2012). "The 'Turkish Model' Isn't Good for Turkey". *Hurriyet Daily News*. 8 Şubat.
- Al-Azm, Sadik J. (2011). "The "Turkish Model": A View from Damascus". *Turkish Studies* 12 (4): 633-641.
- Altunışık, Meliha Benli. "Turkey: Arab Perspectives" *TESEV Foreign Policy Analysis Series* May 2010. [http://www.tesev.org.tr/UD_OBJS/PDF/DPT/OD/YYN/Arab_PerspectivesRapWeb.pdf] [last accessed: February 6, 2012].
- Aras, Bülent & Sevgi Akarçesme (2012). "Turkey and The Arab Spring". *International Journal* LXVII (Winter): 39–51.
- Arslan, Zühtü (2005). "Jüristokratik Demokrasi ve Laiklik: Türk Laikliğinin Siyasal İşlevi Üzerine". *Liberal Düşünce*: 38-39.

- Bağış, Egemen (2012). "The Turkish Model is Democracy". *Wall Street Journal*. July 16.
- Bâli, Aslı (2011). "A Turkish Model for the Arab Spring?". *Middle East Law and Governance* 3 (1-2): 24-42 (19).
- Bal, İdris (2000). "Uluslararası Politikada Türk Modelinin Yükselişi ve Düşüşü". *Bilig* 14 (Yaz): 1-13.
- Bayat, Asef (2011). "Arab Revolts: Islamists Aren't Coming!". *Insight Turkey* 13 (2): 9-14.
- Beetham, David (2009). "The Contradictions of Democratization by Force: the Case of Iraq". *Democratization* 16 (3): 443-454.
- Bilgin, Pınar (2004). "Whose 'Middle East'? Geopolitical Inventions and Practices of Security". *International Relations* 18 (1): 25-41.
- Cook, Steven (2011). "Istanbul on the Nile Why the Turkish Model of Military Rule is Wrong for Egypt". *Foreign Affairs*. August, 1.
- Cooper, Helene, Mark Landler and David E. Sanger (2011). "In U.S. Signals to Egypt, Obama Straddled a Rift". *New York Times*. February 12. [<http://www.nytimes.com/2011/02/13/world/middleeast/13diplomacy.html?pagewanted=all>]
- Dede, Alper Y. (2011). "The Arab Uprisings: Debating the "Turkish Model" *Insight Turkey* 13 (2): 23-32.
- Fromkin, David (1989). *A Peace to End All Peace*. New York: Henry Holt and Company.
- Godechot, J. (1956). *La Grande Nation: l'expansion révolutionnaire de la France dans le monde*. 2 vols. Paris.
- Govan, Fiona (2011). "Moroccan King Announces Constitutional Reform". *The Telegraph*. June 18.
- Gökalp, Ziya (1976). "Garba Doğru". *Türkçülüğün Esasları*. Ed. Mehmet Kaplan. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Harb, Ali (2008). *The Collusion of Contraries: The New Gods and the Ruin of the World*. (in Arabic) (Beirut: Ikhtilaf Publishers).
- Kardaş, Şaban (2010). "Turkey: Redrawing the Middle East Map or Building Sandcastles?". *Middle East Policy* XVII (1): 115-136.
- _____, (2011). "Turkey and the Arab Spring: Coming to Terms with Democracy Promotion". *German Marshall Fund Policy Brief* (October).
- Kirişçi, Kemal (2011). "Turkey's "Demonstrative Effect" and the Transformation of the Middle East". *Insight Turkey* 13 (2): 33-56.
- MacFarquhar, Neil (2011a). "As Autocrats Are Toppled, Their Fates Grow More Extreme". *New York Times*. October 20. [<http://www.nytimes.com/2011/10/21/world/africa/qaddafis-death-and-the-lessons-of-the-arab-spring.html>].
- MacFarquhar, Neil (2011b). "In Saudi Arabia, Royal Funds Buy Peace Now". *New York Times*. June 8. [retrieved September 1, 2011]. <http://www.nytimes.com/2011/06/09/world/middleeast/09saudi.html?pagewanted=all>
- Mango, Andrew (1993). "The Turkish Model". *Middle Eastern Studies* 29 (4): 726-757.
- Mütercimler, Erol (1993). *Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli*. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yay.

- Obama, Barack H. (2011). "Remarks by President Obama in Address to the United Nations General Assembly" New York N.Y. September 21. Retrieved December 29, 2011 [http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2011/09/21/ remarks-president-obama-address-united-nations-general-assembly].
- Oğuzlu, Tarık, (2011a). "Ortadoğu'da Demokratikleşme ve Türkiye Model Olabilir mi Tartışması: 'Evet, Ama'". *Ortadoğu Analiz* 3 (27): 73–79.
- _____, (2011b). "Arap Baharı ve Değişen Bölgesel Dinamikler". *Ortadoğu Analiz* 3 (30): 33–40.
- _____, (2012). *The 'Arab Spring' and the Rise of the 2.0 Version of Turkey's 'zero problems with neighbors' Policy*, SAM Papers No. 1, February.
- Öktem, Kerem, Ayşe Kadioğlu and Mehmet Karlı (2012). *Another Empire? A Decade of Turkey's Foreign Policy under the Justice and Development Party*. Istanbul: Oxford: Bilgi Üniversitesi Yayınları & South East European Studies at Oxford.
- Pace, Michelle, Francesco Cavatorta and Peter Seeberg (2009). "The European Union's Democratization Agenda in the Mediterranean: A Critical Inside-Out Approach". *Democratization* 16 (1): 3-19.
- Palmer, R. R. (1959). *The Age of the Democratic Revolution, A Political History of Europe and America 1760–1800*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Remnick, David (2002). "The Experiment: Will Turkey Be the Model for Islamic Democracy?". *The New Yorker*. November 18. [http://www.indopubs.com/ is2.html]
- Rai, Beshara (2012) "Rai: Turkey model for Arab Spring governments". *The Daily Star*. Lebanon April 2.
- Rice, Condoleezza (2005). "Rice: Question and Answer at the American University in Cairo". Press Release: US State Department, 21 June. (Retrieved: November 11, 2011) http://www.scoop.co.nz/stories/ WO0506/ S00328/rice-qa-at-the-american-university-in-cairo.htm.
- _____, (2011). "The Future of a Democratic Egypt". *The Washington Post*. Wednesday, February 16. Retrieved December 9, 2011. [http://www.washingtonpost. com/wp-dyn/content/article/2011/02/15/ AR2011021504306.html]
- Taspınar, Omer (2003). "An Uneven Fit? The "Turkish Model" and the Arab World". *Analyses Paper* No. 5. The Saban Center for Middle East Policy at the Brookings Institution.
- Telhami, Shibley (2011). Retrieved December 17, 2011. "The 2011 Arab Public Opinion Poll, Brookings". [http://www.brookings.edu/-/media/Files/rc/reports/2011/ 1121_arab_public_opinion_telhami/1121_arab_public_opinion.pdf].
- Quercia, Paolo (2011). "The Turkish Neo-Ottoman Foreign Policy and the Arab Spring". *South Eastern Europe Quarterly* IX (1): 11–15.

Türkiye'nin Ortadoğu ve Kuzey Afrika ile İlişkilendirilmesi: Arap Baharı ve Türk Tecrübesi

M. Akif Kireççi*

Özet

Bu makale 2011 yılı başında Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da ortaya çıkan ve Arap Baharı diye adlandırılan halk hareketlerinin tarihsel dinamiklerini ele alarak Türkiye'nin demokratik tecrübelerinin neden ve hangi ölçüde "model" olabileceğini incelemektedir. Türk yöneticiler tarafından kabul görmese de "Türk modeli" kavramı Batı ve Ortadoğu'daki belli başlı aktörler tarafından kullanılmakta ve teklif edilmektedir. Bu anlamda makale Türk tecrübesinin Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesinde otoriter sistemlerden demokrasiye geçişte radikal eğilimleri önleme noktasında kontrollü bir geçiş sağlayacağı için önerildiğini savunmaktadır.

Köklü bir parlamenter sisteme sahip olması, devlet ve sınırlı elit kontrollü bir ekonomiden açık pazar ekonomisine başarıyla geçmesi ve Fransız modeli laiklik anlayışını kapsayıcı modele doğru dönüştürebilmesi Türkiye'yi bölge için ilham kaynağı yapacak temel özelliklerdir. Türkiye'nin askerî vesayet sisteminden başarılı ve kansız bir mücadele ile daha etkin bir demokratik sisteme geçmiş olması bölgede otoriter rejimlerden demokrasiye geçişte ılımlı bir sürecin mümkün olduğunu da teyit etmiştir.

Bunların yanı sıra makale Türkiye'nin bölgedeki gücünü de abartmaması gerektiğini savunmaktadır. Türkiye demokratik kültürü ve daha fazla bölgesel dayanışmayı savunurken bazı küresel aktörlerin rızası hilafına etki üretmenin de ne kadar zor olduğunu Libya ve Suriye örneklerinde görmüştür. Arap Baharı sürecinde aktif bir şekilde yöneticilere karşı bölge halk-

* Yrd. Doç. Dr., Bilkent Üniversitesi – Ankara / Türkiye
akifkirecci@gmail.com

larının taleplerini destekleyen bir politika benimsemesi Türkiye'yi hem Rusya, hem de İran, Irak ve Suriye gibi komşu ülkelerle karşı karşıya getirmiştir. Buna rağmen Türk dış politikası son on yılda bölgede edindiği meşruiyet zeminini korumak için aktif ve tutarlı politikalar üretmeye devam etmelidir. Neticе olarak bölgede gelişme ve zenginlik düzeyinin yükselmesi ve demokratik kültürün yerleşmesi hedefleniyorsa bu hedefe hangi model üzerinden ulaşıldığından çok ne kadar hızlı ulaşıldığı önemlidir.

Anahtar Kelimeler

Ortadoğu ve Kuzey Afrika – Arap Baharı – Türk modeli – Ortadoğu siyasi tarihi – Demokratikleşme – Ortadoğu uluslararası ilişkileri

Связывание Турции с Ближним Востоком и Северной Африкой: «арабская весна» и опыт Турции

М. Акиф Киречджи*

Аннотация

В этой статье на основе анализа исторических динамик народных движений, возникших в начале 2011 года на Ближнем Востоке и Северной Африке и получивших название «арабской весны», рассматривается почему и в какой мере демократический опыт Турции может служить моделью для этих стран. Хотя турецкие власти не признают этого, понятие «турецкой модели» используется и предлагается определенными кругами Запада и Ближнего Востока. В этом контексте в статье утверждается, что турецкий опыт предлагается региону Ближнего Востока и Северной Африки с целью обеспечения контролируемого перехода от авторитарных режимов к демократизации с предотвращением радикальных тенденций в переходный период. Устоявшаяся парламентская система, успешный переход от контролируемой государством и ограниченной элитой экономики к открытой рыночной экономике, французская модель секуляризма являются основными особенностями Турции, которые могут стать источником вдохновения для стран региона. А также успешный и бескровный выход Турции из системы военной опеки и переход к более эффективной демократической системе показал возможность процесса умеренного перехода от авторитарного режима к демократии в регионе. Вместе с этим, в статье утверждается, что не нужно преувеличивать влияние Турции в регионе. Турция, защищающая демократическую культуру и региональную солидарность, на примере Ливии и Сирии увидела, насколько трудно противостоять некоторым глобальным акторам. Использование политики активной поддержки народных требований против властей в процессе «арабской весны» столкнуло Турцию с соседними странами, такими как Россия, Иран, Ирак и Сирия. Но несмотря на это, турецкая внешняя политика для поддержания авторитета в регионе, приобретенного в течении последних десяти лет, должна проводить активную и последовательную политику в регионе. В заключение, если ставится цель повышения уровня развития и процветания в регионе и установление демократической модели, важно не через какую модель, а насколько быстро будет достигнута цель.

Ключевые слова

Ближний Восток и Северная Африка, «арабская весна», турецкая модель, политическая история Ближнего Востока, демократизация, международные отношения на Ближнем Востоке

---

* И. о. доц. док., университет Билькент - Анкара / Турция
akifkirecci@gmail.com

Öğretmen Adaylarının Anadolu Ağızlarına Yönelik Tutum Ölçeğinin Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması

Ahmet Pehlivan*

Özet

Bu araştırmanın amacı, dil öğretimi ile uğraşacak öğretmen adaylarının “Anadolu Ağızlarına Yönelik Tutum”larını ölçebilecek geçerli ve güvenilir özelliklere sahip bir ölçme aracı geliştirmektir. Araştırmaya iki üniversitenin eğitim fakültesi Türkçe ve İngilizce öğretmenliği bölümlerinde öğrenim gören 380 öğretmen adayı katılmıştır. Faktör analizi sonucunda “Ağızların Eğitimdeki Yeri ve İşlevi” (8 madde), “Ağız Kullanıcılarına Yönelik Tutum” (5 madde), “Ağız Kullanımına Yönelik Duygusal Değer” (6 madde) ve “Ağızların Statüsü” (3 madde) olmak üzere toplam dört faktör ve 22 maddeden oluşan bu ölçeğin tamamının cronbach alfa güvenirlilik katsayısının 0,88 olduğu saptanmıştır. Anadolu Ağızlarına Yönelik Tutum Ölçeği (AAYTÖ), öğretmen adaylarının ağız kullanımı konusunda kendini algılayışlarını belirlemek üzere ülkemizde geliştirilen özgün ve ilk ölçek olma niteliğini taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler

Anadolu ağzları, tutum, dilsel tutum, dil ölçeği, açıklayıcı faktör analizi, üniversite öğrencisi

Giriş

Birkaç on yıldır toplum dilbilimin ve sosyal psikolojinin üzerinde yoğunlaştığı konulardan biri dile yönelik tutumlardır. Baker (1995: 11) tutumu tanımlamada farklılıklar olduğu bilgisini verdikten sonra, dile yönelik tutumun kişinin kendi hareketlerini denetlemesi yoluyla oluşabileceğini

* Prof. Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü - Gazi Mağusa / KKTC
ahmet.pehlivan@emu.edu.tr

belirtir. Ryan vd. (1982: 7) ise, dile yönelik tutumun farklı dil türlerine veya konuşucularına yönelik herhangi bir etkili, duygusal, bilişsel veya davranışsal değerlendirmenin reaksiyonlarının göstergesi olduğunu söyler. Tutum ve motivasyon üzerine yoğun çalışmaları olan bilim adamlarından biri de Gardner'dir. Gardner tutumu, belirli bir yöndeki hareketin psikolojik eğilimi veya davranışın değerlendirmesi olarak tanımlar (1985: 9).

Günümüzde dillere yönelik tutumları ölçmek için birçok yöntem geliştirilmiş, birçok araştırma yapılmıştır. Bunun sonucunda dile yönelik tutum çalışmaları: (a) yabancı bir dili öğrenme ve yabancı dile yönelik tutumun öğrenmeye etkisi, (b) komşu dillere yönelik dilsel tutumun sözcüksel düzeyde ödünçleme üzerindeki etkisi, (c) belli bir sosyal grubun diline yönelik tutum, (d) belirli bir soydan gelen grubun veya azınlığın kullandığı dillere yönelik tutum konuları üzerinde yoğunlaşmaktadır (Papavlou 2005: 53-54). Yukarıda sıralanan tutum çalışmalarının çoğunluğu ikinci bir dili öğrenme ve ikinci dile yönelik tutumunun öğrenmede etkisi (Gardner 1985) ve azınlıkların dilleri üzerinedir (Baker 1995, Garrett, Coupland ve Williams 2003). Bununla birlikte ağızlara ve değişik konuşma biçimlerine yönelik tutum çalışmalarına da rastlamak mümkündür (Byrnes ve Kiger 1994, Byrnes, Kiger ve Manning 1997, Cross, De Vaney ve Jones 2001, Papavlou 2005).

Dile yönelik tutumu ölçmek için geliştirilen yöntemler üç ana grupta toplanabilir: 1) dil değişkelerinin (language varieties) toplumsal davranış açısından incelenmesi (içerik analizi), 2) doğrudan ölçümler ve 3) dolaylı ölçümler (Garrett, Coupland ve Williams 2003: 14-15).

Dile yönelik tutumları ölçmede kullanılan yöntemlerden biri de doğrudan ölçümlerdir. Garrett, Coupland ve Williams (2003: 24-50), bu yaklaşımın içine anket, mülakat, algısal ağız araştırması (perceptual dialectological research) gibi tekniklerin girdiğini belirttikten sonra tutum ölçeklerinin anket tekniği içinde değerlendirilmesi gerektiğini söyler. Baker (1995) dile yönelik tutumları ölçmede kullanılan en popüler yöntemin çeşitli durumları gösteren ölçekler olduğunu belirtir ve bunu kendisi de kullanır. Dile yönelik tutum ile ilgili literatür incelendiğinde genellikle üç tip tutum ölçeğine rastlanır. Bunlar Thurstone ölçeği, anlamsal farklılık (semantic differential) ölçeği ve Likert ölçeğidir (Garrett, Coupland ve Williams 2003: 39). Belirli tutum ifadelerine karşılık derecelendirmeye dayanan Likert ölçekleri, dile yönelik tutumları ölçmede oldukça çok kullanılır. Özellikle tutumların yoğunluğunu ölçmede oldukça kullanışlı bir yöntem olduğu söylenir (Henerson vd. 1987: 86).

Ağızlara yönelik tutum çalışmaları incelendiğinde, tutumları ölçmenin değişik amaçlarla yapıldığı gözlemlenmekte, bundan dolayı ölçeklerde farklı alt boyutlarla karşılaşılabilir. Örneğin Byrnes ve Kiger'in (1994) okulöncesi öğretmen adaylarının dile yönelik tutumlarını ölçmek

için geliştirdiği ölçek; dil politikası, dil desteği ve İngilizce yeterliliğine hoşgörüsüzlük alt boyutlarından oluşmaktadır. Farklı amaçlarla yapıyor olsa da genelde dile yönelik tutum çalışmalarında dil ile statü ve dayanışma arasındaki ilişkiler ile dilin kullanımı, çekiciliği ve işlevi üzerinde durulmaktadır (Young vd. 1992, Mansoor 2004, Echeverria 2005, Carrim-Rajah 2005, Brun-Hogan ve Ramonienne 2005, Ehala ve Nigla 2006, Mugaddan 2006, Saravanan, Lakshmi ve Caleon 2007, Şen 2008).

Ağzlara ve azınlık dillerine yönelik tutum çalışmalarında dikkat edilen boyutlardan biri, dil grubuyla dayanışma içinde olmadır (Gardner 1985, Baker 1995, Zhou 2000, Dawaele 2005, Saravanan, Lakshmi ve Caleon 2007). Ağzın konuşulduğu gruba ve onun diline yönelik duygular (hoş, çekici, canlı sesletim), onun temsilcisi olma arzusu, bunun kimlikle ilişkisi, dikkate alınan önemli değişkenlerden biridir.

Tutum çalışmalarında üzerinde durulan diğer bir boyut ise dilin statüsüdür. Ağzların veya dillerin çeşitli avantajlar sağlaması, resmî kurumlarda yer alması veya almaması (okul, resmî daireler, kitle iletişim araçları vb.) araştırılmaktadır (Baker 1995, Echeverria 2005). Ağzların nerelerde, hangi işlevlerle kullanıldığı da tutum çalışmalarında göz önünde bulundurulacak etkenler arasındadır. Bu dillerin evde, okulda, arkadaşlık ve komşuluk ilişkilerinde kullanılması araştırma konusudur.

Son yıllarda öğretim dilinin eğitimde önemli bir etken olduğu yönünde birçok araştırma ile karşılaşmaktadır (Cheshire vd. 1989, Corson 2001, Canagarajah 2003, Adger, Wolfram ve Cristian 2007). Bu çalışmalardan çıkan sonuç; eğitim programlarını geliştirenlerin, okul yöneticilerinin, öğretmenlerin ve ailelerin inanç ve dile yönelik tutumlarının çocukların dil öğrenmelerinde, okul içinde ve dışındaki dil kullanımlarında büyük etkisi olduğudur (Cheshire vd. 1989, Corson 2001, Canagarajah 2003, Shammem 2004: 157, Adger, Wolfram ve Cristian 2007). Bazı durumlarda okul dili ve aile dili arasındaki ayrılığın toplumsal ve eğitsel sorunlar yaratabileceği, hatta bunun okul başarısında etkili olduğu söylenmektedir (Cheshire vd. 1989, Benton 1996, Corson 2001, Canagarajah 2003, Papapavlou 2005, Yiakoumetti 2006, Adger, Wolfram ve Cristian 2007). Edwards, öğretmenlerin farklı kültürel ve toplumsal yapıya sahip öğrencilerin konuşmalarına yönelik olumsuz tutumlarının öğretmenlerin beklentilerini, bunun da öğrenci başarısını etkileyebileceğini belirtmektedir (Corson 2001: 82). Williams ve Naremore (1974) öğretmenlerin dile yönelik tutumları ile akademik beklentileri arasında bağlantı olduğuna dikkat çekmektedir. Lasagabaster ve Huguët (2006: 1-16), dile yönelik tutumun öğrenildiğini, eğitimcilerin bu yönde etki yaptığını, hatta eğitimcilerin etkilediği tutumu değiştirmenin çok zor olduğunu belirtmektedir. Hawkins (1984), dil bilincinin yaratılmasında anadili ve yabancı dil öğ-

retmenlerinin işbirliği hâlinde olması gerektiğine dikkat çeker. Yazara göre dil bilinci (language awareness) hem anadil hem de yabancı dil öğretmenlerinin işbirliği ile geliştirilebilir. Bu nedenle dil eğitimi ile uğraşacak öğretmenlerin ve öğretmen adaylarının öğrencilerin kullandıkları dile yönelik tutumları, günümüzde toplum dilbilimciler ve eğitimciler tarafından üzerinde durulan konulardan biridir. Dil eğitiminde bu konu önemli ölçüde dikkate alınmakta, birçok araştırmaya konu olmaktadır (Byrnes ve Kiger 1994, Byrnes, Manning ve Kiger 1997, Cross, De Vaney ve Jones 2001, Papapavlou 2005, Lasagabaster ve Huguet 2006: 1-16, Siegel 2007).

Bu veriler Türkiye açısından değerlendirildiğinde, Türkiye’de Anadolu ağızlarına yönelik tutumları ölçen az sayıda çalışma olduğu görülür. Bu çalışmalar da öğretmen adaylarına ve öğretmenlere yönelik değildir, ayrıca bunlarda daha az sayıda örneklem gerektiren diğer ölçüm teknikleri kullanılmıştır (Botsalı 1995, Demirci ve Kleiner 1999, Demirci 2002, Şen ve Baykal 2004, Şen 2008). Dolayısıyla Türk eğitim sistemi içinde öğretmen adaylarının ağızlarına yönelik tutumlarını belirleyebilecek bu ölçek alanda ilktir ve böyle bir tutum ölçeğinin dil politikalarını üretenlere, dil eğitimi konusunda program hazırlayanlara, eğitim yöneticilerine, öğretmenlere ve her şeyden önemlisi anadili eğitiminin niteliğine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1. Amaç

Bu çerçevede bu araştırmanın temel amacı, öğretmen adaylarının Anadolu ağızlarına yönelik tutumlarını ölçmek için psikometrik özelliklere sahip bir ölçme aracı geliştirmektir.

Alan yazında ağızların eğitimdeki yeri ve işlevi, ağız kullanıcılarına yönelik tutum, ağız kullanımına yönelik duygusal değer ve ağızların statüsüne yönelik birey algısını ölçebilecek psikometrik özelliklere sahip bir ölçeğin olmadığı görülmüştür. Bu eksikliği gidermek amacıyla dil eğitimi öğretmen adaylarına uygulanabilen “Anadolu Ağızlarına Yönelik Tutum Ölçeği”nin geliştirilmesinin alandaki önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir. Öğretmen adaylarının Anadolu ağızları konusundaki tutumlarının belirlenmiş olması, bu alanda çalışma yapan uzmanlara ve eğitimcilere kaynaklık edecektir.

2. Yöntem

Çalışma, öğretmen adayları düzeyinde “Anadolu Ağızlarına Yönelik Tutum Ölçeği”nin geliştirilmesi, geçerlik ve güvenilirlik çalışmalarının yapıldığı bir araştırmadır. Ölçme aracını geliştirmeye ilişkin süreçte sırasıyla; ölçek maddelerini hazırlama, kapsam geçerliği için uzman görüşü alma, deneme uygulaması, geçerlik ve güvenilirlik çalışması yapma şeklinde bir yol izlenmiştir.

2.1. Çalışma Grubu

Araştırmanın evreni, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nde bulunan iki özel üniversitenin Eğitim Fakültesi bünyesindeki Türkçe ve İngilizce Eğitimi Bölümlerine kayıtlı lisans öğrencilerinden oluşmaktadır. “Evren birimlerinin tümüne ulaşılabildiği durumlarda örnekleme ihtiyacı duyulmaz. Evrenin tüm birimlerine ulaşılarak bilgilerin toplanmasına sayım denir (Büyüköztürk vd. 2008: 79)”. Bu nedenle bu çalışmada örneklem yerine çalışma grubu ifadesi kullanılmıştır. Çalışma grubu, Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi ve Yakın Doğu Üniversitesinin Türkçe Eğitimi ve İngilizce Eğitimi Bölümlerinde öğrenim gören 192 kız (%50,5) ve 188 (% 49,5) erkek olmak üzere toplam 380 öğrenciden oluşmaktadır. Çalışma grubuna dahil edilen öğrencilerin % 57,9’u (n=220) Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, % 42,1’i (n=160) Yakın Doğu Üniversitesi öğrencisidir.

2.2. Ölçek Maddelerini Hazırlama

Ağız kullanımı konusunda bir ölçme aracı geliştirmek amacıyla ilgili alanın taranarak kuramsal çerçeve belirlenmiştir. Ulaşılan bilgiler ve öğrencilere yöneltilen açık uçlu sorulardan elde edilen metinler ışığında bir madde havuzu oluşturulmuştur.

Ölçeğin temelde, ağızların eğitimdeki yeri ve işlevi, ağız kullanıcılarına yönelik tutum, ağız kullanımına yönelik duygusal değer, ağızların statüsü olmak üzere 4 temel boyuttan oluşmasına özen gösterilmiştir. Ölçeğin alt boyutları faktör analizi sonucunda belirlenmiştir. Yönergenin hazırlanması aşamasında Anadolu ağızlarına yönelik tutumları ölçebilmek için ölçme ve değerlendirme ile alan uzmanlarının görüşleri alınarak, ölçek beşli dereceli Likert formatında yanıtlanacak şekilde düzenlenmiştir. Ölçeğin yönergesi ve basımı da buna uygun olarak yapılmıştır. Derecelendirme, “Hiç Katılmıyorum (1)”, “Katılmıyorum (2)”, “Kararsızım (3)”, “Katılıyorum (4)”, “Tamamen Katılıyorum (5)” şeklinde yapılmakta ve puanlanmaktadır. Olumsuz maddeler yukarıdaki derecelemenin tam tersi puanlanmaktadır. Puanlardaki artış Anadolu ağızlarına yönelik tutumların yüksekliğini, azalma ise Anadolu ağızlarına yönelik tutumlarının düşük olduğunu göstermektedir.

Tüm maddelerinin olumlu olması ölçek geliştirme kriterlerine uygun olmadığı için maddeler 38 olumlu ifade ile 37 olumsuz ifade şeklinde düzenlenmiştir. Bu işlemin ölçeğin cevaplanmasındaki yanlılıkları aza indireceği düşünülmüştür. Ölçek maddeleri hazırlanırken kullanılan dilin basit, yalın ve anlaşılır olmasına özen gösterilmiştir. Ölçek maddeleri hazırlandıktan sonra önermelerin dilbilgisine uygunluğu ve açıklığı gibi yönlerden net ve tek bir anlam taşımalarını kontrol açısından 3 Türkçe eğitimi uzmanından görüş

alınmıştır. Bu uzmanların görüşleri doğrultusunda maddelerdeki ifadeler Türkçeye uygun hâle getirilmiş, ölçeğe denemelik son hâli verilmiştir.

2.3. Kapsam Geçerliliği

Bir ölçeğin ölçme amacına uygunluğunu ve ölçülmek istenen amacı temsil ettiğini sınamak için kapsam geçerliliği çalışması gereklidir (Fraenkel ve Wallen 1996: 150-156). Kapsam geçerliliği, testi oluşturan maddelerin istenen özelliği ölçmede nicelik ve nitelik olarak yeterli olup olmadığının göstergesidir (Büyüköztürk 2004: 161). Ölçeğin kapsam geçerliliğini sağlamak üzere, beş uzman öğretim elemanının ölçekteki maddeler ve ölçeğin ölçmek istediği konuya uygunluğu konularında görüşleri alınmıştır. Gelen öneriler ışığında ölçekteki bazı maddeler çıkarılmış, bazılarında da gerekli düzeltmeler yapılarak ölçeğe denemelik son hâli verilmiştir. Başlangıçta hazırlanan deneme ölçeği, 38'i olumlu ve 37'si olumsuz toplam 75 maddeden oluşmaktadır. Olumsuz maddeler içerik olarak ağız kullanımına yönelik olumsuz algı ifadelerini içermektedir.

2.4. Deneme Uygulaması

Ölçeği geliştirme çalışmaları, Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi ve Yakın Doğu Üniversitesi Türkçe Öğretmenliği ve İngilizce Öğretmenliği Lisans Programında öğrenim görmekte olan toplam 380 öğrenciden elde edilen verilerle yapılmıştır. Ölçeği özensiz dolduran, içtenlikle yanıtlamayan ve hatalı işaretlemeler yapan öğrencilerin verileri çalışma kapsamının dışında tutulmuştur. Örneklem sayısının belirlenmesi konusunda, Kline'in (2000) ve Tabachnick ve Fidell'in (2001) faktör analizi için verdiği kriterler dikkate alınmıştır. Yazarlara göre faktör analizi için 100'ün altına inilmemesi gerekmekte ve 300 kişi "iyi", 1000 kişi ise "mükemmel" olarak değerlendirilmektedir.

Çalışma grubunda yer alan öğrencilerin soyo-demografik özelliklerine ilişkin bilgiler Çizelge 1'de verilmiştir. 75 maddeden oluşan ilk "Anadolu Ağzlarına Yönelik Tutum Ölçeği" çalışma grubundaki 380 öğrenciye bir ders saati içinde uygulanmıştır.

Tablo 1. Çalışma Grubunun Özellikleri

	Cinsiyet		Toplam	
	Kız	Erkek	n	%
	n	n		
1. Sınıf	47	43	90	23,7
2. Sınıf	45	45	90	23,7
3. Sınıf	50	45	95	25,0
4. Sınıf	50	55	105	27,6
Toplam	192	188	380	100

Çizelge 1'deki değerler incelendiğinde, çalışma grubunun % 23,7'sinin birinci sınıf, % 23,7'sinin ikinci sınıf, % 25'inin üçüncü sınıf ve % 27,6'sının dördüncü sınıf öğrencisinden oluştuğu görülmektedir.

2.5. Verilerin Analizi

Toplanan verilerin analizi SPSS 12.00 ve LISREL 8.51 paket programları kullanılarak yapılmıştır. Analizlerde açıklayıcı faktör analizi (AFA), doğrulayıcı faktör analizi (DFA), Cronbach Alpha güvenilirlik testi, korelasyon analizi ve tanımlayıcı istatistik teknikleri kullanılmıştır. Sonuçların yorumlanmasında 0,05 anlamlılık düzeyi ölçüt alınmıştır.

3. Bulgular ve Yorum

Bu bölümde ölçeğin yapı geçerliğine ilişkin açıklayıcı faktör analizi, doğrulayıcı faktör analizi (DFA) ve güvenilirlik çalışmalarına yönelik bulgular sunulmuştur:

3.1. Yapı Geçerliğini Belirleme

3.1.1. Açıklayıcı Faktör Analizi

Aracın yapı geçerliğini, "Anadolu Ağızlarına Yönelik Tutum Ölçeği" olarak tanımlanan tek bir yapıyı (kavramı) ya da alt boyutlarını ölçüp ölçmediğini test etmek için bir faktör analizi tekniği olan "temel bileşenler analizi" uygulanmıştır. Faktör analizi, yapı geçerliğini incelemeye en güçlü yöntem olup aynı niteliği ölçen değişkenleri bir araya toplayarak ölçmenin çok daha az sayıda faktörle yapılmasına olanak vermektedir (Kerlinger 1973: 689, Tabachnick ve Fidell 2001: 612). Bir ölçeğin yapı geçerliği, ölçülen yapının birbirleriyle yüksek korelasyon gösteren özelliklerinin birer faktör altında kümelenebilmesi (faktör analizi) ve ölçülen yapının homojen olduğu varsayımının sınanması (iç tutarlılık) ile belirlenebilir (Erkuş 2003: 129, Tavşancıl 2005: 51). Anadolu ağızlarına yönelik tutum ölçeğinin hangi alt yapılardan oluştuğunu belirlemek için yapı geçerliğini sağlamak üzere açıklayıcı faktör analizi kullanılmıştır. Çalışma grubundan elde edilen verilerin bütün soru maddelerinin genel olarak faktör analizi için uygun olup-olmadığına karar verebilmek için faktör analizi öncesinde Kaiser Mayer Olkin (KMO) (örnekleme yeterliliği istatistiği) katsayısı ve Barlett testi yapılmıştır. KMO değerinin en az 0,50'den küçük olması kabul edilemez, 0,50-0,60 arası kötü, 0,60-0,70 arası orta, 0,70-0,80 arası iyi, 0,80 ve yukarısı olması verilerin faktör analizine uygunluğunun mükemmel seviyede olduğunu ve Barlett testinin anlamlı (manidar) olması da değişkenler arasında yeterli oranda ilişki olduğunu bir göstergesidir. Analiz sonucunda, KMO değerinin 0,866 ve Barlett testinin de anlamlı olduğu ($\chi^2=7173$; $p<0,001$) görülmüştür. KMO ve Bartlett testi sonuçları, verilerin faktör analizi için uygun olduğunu göstermektedir (Peterson,

Wahlquist ve Bone 2000: 135-153, Liu ve Treagust 2005: 625-637, Ang ve Huan 2006: 522-539).

“Madde-toplam korelasyonu .30 ve daha yüksek olan maddelerin bireyleri iyi derecede ayırt ettiği, .20-.30 arasında kalan maddelerin zorunlu görülmesi durumunda teste alınabileceği, .20’den daha küçük maddelerin ise teste alınmaması (Büyüköztürk 2004: 118)” gerekliliği gözönüne alındığında; açıklayıcı faktör analizi öncesinde, madde-toplam korelasyonu .20’nin altında olan 23 madde (1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 17, 20, 21, 25, 27, 28, 35, 48, 56, 57, 65, 66, 68) testten çıkarılmıştır. Döndürülmemiş temel bileşenler analizi (Compenent Matrix) tekniğiyle yapılan analiz sonucunda, eigen değeri (öz değeri) 1’den yüksek 20 faktör belirlenmiştir. Quartimax ve varimax döndürme tekniği kullanılarak maddelerin faktörlere dağılım eğilimleri, scree plot, toplam açıklanan varyans, faktörlerin ortak varyans değerleri “Communalities” göz önüne alındığında ve maddeler anlamca incelendiğinde ölçeğin 4 faktörlü olarak geliştirilmesine karar verilmiştir. Bu aşamada, ilk olarak döndürülmemiş faktör analizi sonuçları göz önüne alınarak ölçeğin dört temel boyuta sahip olduğu görülmüştür. Döndürülmüş faktör analizi sonuçlarına göre de tüm faktörlerde yer alan maddelerin kendi içinde anlamca bütünlüğü incelenmiştir.

Faktör analizi sonuçlarının değerlendirilmesinde, ölçekte yer alan maddelerin faktör yük değerlerinin 0,45 ve daha yüksek olması istenmekle birlikte faktör yük değeri 0,30 olan maddeler de ölçekte tutulabilir (Kline 1998: 123-138, Tabachnick ve Fidell 2001: 648) ve madde seçiminde sadece bir faktörde yüksek yük değeri olması tercih edilir (Tatlıdil 1992: 258). Bu çalışmada bir maddenin ölçekte yer almasına karar verirken birinci faktördeki yük değerinin 0,40 ve daha yüksek olması ölçüsü temel alınmıştır. Tüm maddelerin anlamca bütünlük gösteren faktörlerdeki, yani ilk dört faktördeki yükleri belirlenerek, 0,45 üzerindeki maddeler tekrarlanan faktör analizine dahil edilmiştir. Ayrıca söz konusu maddenin birinci faktörde aldığı yük değeri ile diğer faktörlerden aldığı yük değerinin farkının 0,10 ve daha yüksek olmasına dikkat edilmiştir. Bu şekilde birinci faktörde yüksek yük değeri veren bir maddenin, ikinci bir faktörde bu düzeyde bir yük değerine sahip olması engellenmiştir.

Ölçek maddelerinin tek bir faktörde yer almasına (yüksek iki yük değeri arasındaki farkın en az 0,10 olması) ve yer aldığı faktörde faktör yükü değerinin yüksek olmasına (0,45 ve üstü) dikkat edilmiş ve bu özelliklere uymayan 5 madde ölçekten ayıklanmıştır. Dört faktörde faktör yükü değeri 0,45 ve üstü 47 maddenin yer aldığı görülmüştür.

47 madde ile yeniden faktör analizi yapılmış ve 3 maddenin Temel Bileşenler Analizi’nde, 22 maddenin ise Döndürülmüş Bileşenler Analizi’nde yük değeri-

rinin binişik (birden fazla faktörde yer aldığı) olduğu görülerek ölçekten çıkarılmasına karar verilmiştir. Son hâliyle 22 maddeden oluşan ölçekteki maddelerin faktörlere göre dağılımları, faktör ortak varyansları, önce döndürülmemiş Temel Bileşenler Analizi (PCA) ve ikinci aşamada da bileşenlere Varimax dik döndürme tekniği sonrası yük değerleri Çizelge 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Faktör Analizi (Döndürülmüş Temel Bileşenler Analizi) Sonuçları

Madde No.	Döndürme Sonrası Yük Değerleri					
	Faktör Ortak Varyansı	Faktör 1 Yük Değeri	Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3	Faktör 4
Soru 44	,759	,742	,837	,201	,133	
Soru 45	,757	,767	,828	,209	,159	
Soru 42	,633	,719	,743	,185	,162	,141
Soru 40	,622	,721	,726	,219	,147	,160
Soru 43	,556	,625	,723	,165		
Soru 39	,545	,699	,638	,220	,194	,227
Soru 36	,446	,574	,592	,131		,272
Soru 41	,359	,384	,563	-,134	,149	
Soru 32	,784	,627	,218	,848		,115
Soru 33	,661	,544	,184	,787		
Soru 22	,567	,522	,176	,723	,115	
Soru 50	,497	,487		,670	,158	,129
Soru 19	,465	,505	,126	,584	,323	
Soru 24	,646	,520	,119	,103	,781	,106
Soru 23	,620	,519	,121		,758	,150
Soru 29	,483	,537	,245	,154	,632	
Soru 30	,511	,582	,240	,248	,625	
Soru 34	,418	,324			,617	,178
Soru 54	,367	,494	,135	,286	,504	,113
Soru 15	,649	,393	,105		,188	,772
Soru 13	,546	,308			,258	,692
Soru 14	,517	,380	,237	,105		,671
Açıklanan Varyans Toplam : % 56,40 Faktör-1: % 20,13 Faktör-2: % 14,26 Faktör-3: % 13,73 Faktör-4: % 8,28						

Açıklayıcı faktör analizi sonunda, elde edilen Anadolu Ağzlarına Yönelik Tutum Ölçeği’nin 4 faktörlü olduğu görülmektedir. Faktörlerden birincisi ölçeğe ilişkin toplam varyansın % 20,13’ünü, ikinci faktör % 14,26’sını, üçüncü faktör % 13,73’ünü ve dördüncü faktör % 8,28’ini açıklamaktadır. Dört faktörün birlikte açıkladıkları toplam varyans % 56,40’dır.

Faktör döndürme sonrası, birinci faktörün 8 maddeden (36, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45), ikinci faktörün 5 maddeden (19, 22, 32, 33, 50), üçüncü faktörün 6 maddeden (23, 24, 29, 30, 34, 54) ve dördüncü faktörün 3 maddeden (13, 14, 15) oluştuğu belirlenmiştir. Birinci faktördeki yük değerleri .837 ile .563; ikinci faktördeki yük değeri .848 ile .584; üçüncü faktördeki yük değeri .781 ile .504; dördüncü faktördeki yük değeri ise .772 ile .671 arasında değişmektedir. Faktörlere maddelerin içerikleri dik-kate alınarak isim verilmeye çalışılmıştır. Her faktörde yer alan maddeler ve faktörlere verilen isimler Çizelge 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Ölçek Alt Faktörleri ve İlgili Maddeleri

Faktörler	Madde No		Maddeler
Faktör 1 (Ağızların eğitimdeki yeri ve işlevi)	36	-	Anadolu'da okullardaki eğitimde bölge ağızlarından yararlanılmamalıdır.
	39	+	Bölge ağzının eğitimde yer alması, öğrencilerin yöre hakkındaki kültürel bilgilerini artıracaktır.
	40	+	Öğretimde başarıyı artırmak için çocuğun bölgesinin ağızlarından yararlanılmalıdır.
	41	-	Öğrencinin kendi kültürünü ve geleneklerini tanıması için eğitimde ağızlara yer verilmesi gerekmez.
	42	+	Öğrencinin kimliğini bulabilmesi için eğitimde ağızlar-dan yararlanılmalıdır.
	43	-	Bölge ağzının eğitimde değer bulması, öğrencinin öğrenme endişesini azaltmaz.
	44	+	Bölge ağzının eğitimde değer bulması, öğrencinin kendine güvenini artırır.
	45	-	Bölge ağzının eğitimde değer bulması, öğrencinin motivasyonunu azaltır.
Faktör 2 (Ağız kullanıcılarına yönelik tutum)	19	-	Yöre ağzıyla konuşanlar daha samimi değildir.
	22	-	Anadolu ağzıyla konuşan kişilere daha çok güvenmem.
	32	+	Yöre ağzı kullananlar yardımsever kişilerdir.
	33	+	Yöre ağzı kullananlar iyi insanlardır.
	50	+	Bölge ağzı kullananlar sevecen kişilerdir.
Faktör 3 (Ağız kullanımına yönelik duygusal değer)	23	-	Kendi ağzının konuşulduğunu duymaktan hoşlanmam.
	24	+	Kendi ağzımı konuşmaktan hoşlanırım.
	29	-	Çocuğum yaşadığım bölgenin ağzını konuşsun, istemem.
	30	+	Bölge ağzıyla konuşmak yörede/şehirde daha rahat olmamı sağlar.
	34	+	Yöre dilleri kültürel bir zenginliktir.
	54	-	Bölge ağızları kulağa hoş gelmez.
Faktör 4 (Ağızların statüsü)	13	+	Ağızlar Türkçenin bir parçası olduğundan Standart Türkçe gibi saygın görülmemelidir.
	14	-	Anadolu ağızlarının okulda öğrenilmesi Türkçenin statüsünü olumsuz etkileyecektir.
	15	-	Ağızlar standart dil kadar işleve sahip değildir.

3.1.2. Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA)

Araştırmada açıklayıcı faktör analizi sonucunda AAYTÖ'nün dört faktörden oluşan modelinin toplanan verilerle ne derece uyum gösterdiğininin test edilmesi amacıyla doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Modelin veri uygunluğu için birçok istatistik olmakla birlikte (Jöreskog ve Sörbom 1993) genellikle ele alınan göstergeler χ^2 , χ^2/df , RMSEA, NNFI, NFI, CFI, GFI ve AGFI değerleridir (Sümer 2000: 49-74, Büyükoztürk vd. 2004: 207-239, Voltan ve Öğretmen 2007: 71-72, Atılın vd. 2007: 86, Gülbahar ve Büyükoztürk 2008: 151). RMSEA $\leq .05$, $\chi^2/df \leq 3$ ve CFI, NNFI, NFI, GFI, AGFI $\geq .90$ 'dan büyük olması beklenir (Heubeck ve Neill 2000: 431-440, Sanders ve ark. 2005: 65-71, Kahn 2006: 684-718, Şimşek 2007: 14, Hoe 2008: 76-83).

Yapılan ilk DFA sonucunda sınanan dört faktörlü model incelendiğinde elde edilen uyum indeksleri değerlerinin $\chi^2=709.16$, $df=224$, $\chi^2/df=3.16$ RMSEA=.076, NNFI=.87, NFI=.83, CFI=.88, GFI=.86 ve AGFI=.83 olduğu saptanmıştır. İlk yapılan DFA sonucunda elde edilen uyum istatistikleri sınanan faktör yapısının gerçek verilerle çok iyi uyum göstermediği şeklindedir. Modelin uyumu sözü edilen hata varyansı modele eklenerek DFA tekrar edilmiştir. İkinci kez yapılan DFA ile hesaplanan uyum indeksleri değerleri $\chi^2=364.85$, $df=195$, $\chi^2/df=1.87$ RMSEA=.048, NNFI=.94, NFI=.90, CFI=.95, GFI=.92 ve AGFI=.90 olarak hesaplanmıştır. Bu uyum indeksi değerleri modelin yeterli uyum gösterdiğini ifade etmektedir.

Anadolu Ağzlarına Yönelik Tutum Ölçeği'ne ilişkin path diagramı ve faktör yükleri Ek 6.1'dedir. Ölçüm modeline ilişkin maddelerin standardize edilmiş faktör yükleri, t ve çoklu korelasyon kareleri Çizelge 4'te sunulmuştur. Tüm bu değerler $p < .05$ düzeyinde anlamlıdır. Ölçek maddelerinin standardize edilmiş faktör yük değerleri .44 ile .82 arasında değişirken, çoklu korelasyon kareleri .19 ile .67 arasında değişmekte ve yeterli düzeyde oldukları görülmektedir.

Tablo 4. Modele Ait "Anadolu Ağzlarına Yönelik Tutum" Maddelerinin Standardize Edilmiş Faktör Yükleri, t ve R² Değerleri

Madde No.	Standartlaştırılmış Yükler	t-Değeri	R ²
Soru 36	0,59	12,23	0,35
Soru 39	0,68	15,31	0,46
Soru 40	0,55	10,21	0,30
Soru 41	0,44	8,58	0,19
Soru 42	0,75	16,41	0,56
Soru 43	0,69	13,65	0,48

Soru 44	0,80	17,18	0,64
Soru 45	0,82	17,96	0,67
1. Faktör			
Soru 19	0,57	8,27	0,33
Soru 22	0,69	13,65	0,48
Soru 32	0,81	16,45	0,66
Soru 33	0,70	13,19	0,49
Soru 50	0,61	11,62	0,37
2. Faktör			
Soru 23	0,63	11,55	0,40
Soru 24	0,65	12,06	0,42
Soru 29	0,61	11,06	0,37
Soru 30	0,63	11,61	0,40
Soru 34	0,46	8,32	0,21
Soru 54	0,55	10,21	0,30
3. Faktör			
Soru 13	0,59	9,82	0,35
Soru 14	0,48	8,08	0,23
Soru 15	0,72	11,57	0,52
4. Faktör			

Çizelge 4'teki standartlaştırılmış yükler her bir gözlenen değişken ile ilgili olduğu gizil değişken arasındaki korelasyonları göstermektedir.

İlk faktörde yer alan maddeler ağzın eğitimdeki yeri ve işlevini ifade ettiğinden buna “Ağzların Eğitimdeki Yeri ve İşlevi” adı verilmiştir. Bu faktörde yer alan maddelerin tamamı ağzların eğitimdeki işlevi ve yerini gösteren ifadeler içermektedir. İkinci faktörde yer alan maddeler ağız kullanan kişilere yönelik özelliklerin baskınlığı ile ilgili ifadeler içerdiğinden bu faktör “Ağız Kullanıcılarına Yönelik Tutum” olarak adlandırılmıştır. Üçüncü faktörde yer alan maddeler ağız kullanımı ile ilgili duyguları ifade ettiğinden buna “Ağız Kullanımına Yönelik Duygusal Değer” adı verilmiştir. Bu faktörde yer alan maddelerin tamamı ağız kullanımından hoşlanma veya hoşlanmama gibi algıları gösteren ifadeler içermektedir. Son faktörde yer alan ifadeler ağzların kültürel ve dilsel değeri ile ilgili anlamlar içerdiğinden bu faktöre “Ağzların Statüsü” adı verilmiştir.

DFA ile incelenen boyutların güvenilirliklerini incelemek amacıyla, elde edilen ölçme aracının maddeleri ile alt boyut toplam puanları arasındaki ilişkinin anlamlı olup olmadığını görmek ve ölçeğin iç tutarlılığını ölçmek üzere maddeler ve alt boyut toplam puanlar temel alınarak madde toplam korelasyonu ölçülmüştür. Ayrıca ölçeğin değerlendirilmesinde kullanılmak üzere alt boyutlardan ve ölçeğin tamamından alınabilecek en düşük ve en yüksek puanlar hesaplanmıştır. Elde edilen sonuçlar Çizelge 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Madde ve Test İstatistikleri ile İlgili Betimsel İstatistikler

Madde No.	Madde-Test Korelasyonu	Ortalama	Standart Sapma
Soru 36	0,505	2,210	1,314
Soru 39	0,621	2,484	1,394
Soru 40	0,637	2,131	1,270
Soru 41	0,313	2,915	1,592
Soru 42	0,640	2,186	1,301
Soru 43	0,530	2,215	1,287
Soru 44	0,647	2,302	1,301
Soru 45	0,680	2,265	1,285
1. Faktör	0,840*	18,713	7,935
Soru 19	0,443	2,586	1,401
Soru 22	0,445	1,736	1,117
Soru 32	0,552	1,721	1,139
Soru 33	0,463	1,728	1,117
Soru 50	0,421	2,444	1,349
2. Faktör	0,690*	10,218	4,636
Soru 23	0,493	3,481	1,409
Soru 24	0,491	3,465	1,440
Soru 29	0,495	2,702	1,524
Soru 30	0,539	2,765	1,451
Soru 34	0,312	4,273	1,091
Soru 54	0,455	3,026	1,295
3. Faktör	0,763*	19,715	5,773
Soru 13	0,289	3,531	1,392
Soru 14	0,335	2,450	1,470
Soru 15	0,378	3,271	1,271
4. Faktör	0,542*	9,252	3,121
Toplam	1	57,900	15,963

* Korelasyon 0,001 seviyesinde çift yönlü olarak anlamlı bulunmuştur.

Çizelge 5'te de görüldüğü gibi, ölçek ile ölçüt alınan Anadolu ağızlarına yönelik tutum puanları arasında hesaplanan korelasyon 1. faktör için 0,840 ($p<0,001$), 2. faktör için 0,690 ($p<0,001$), 3. faktör için 0,763 ($p<0,001$) ve 4. faktör için 0,542 ($p<0,001$) bulunmuştur. Hem madde hem de faktör temelinde elde edilen madde-test korelasyon katsayıları negatif, sıfır ya da sıfıra yakın bulunmadığından (Tavşancıl 2005: 51), aracın iç tutarlılığının yüksek ve dolayısıyla yapı geçerliğinin var olduğu söylenebilir.

Anadolu Ağzlarına Yönelik Tutum Ölçeği 22 maddelik, 1-5 arası puanlanan 5'li Likert tipi, bireyin ağız kullanımı konusunda kendini algılayışını ölçen, kendini değerlendirme ölçeğidir. Puan ranjı 22-110'dur. Puanlar

hesaplanırken, Anadolu ağızlarına yönelik tutum eğilimini yansıtan birinci faktörde 36, 41, 43, 45, ikinci faktörde 19, 22, üçüncü faktörde 23, 29, 54 ve dördüncü faktörde 14, 15 maddelerine ait puanlar ters kodlanmıştır. Ölçekten alınan toplam puanların yüksekliği ağız kullanımına yönelik olumlu algıyı göstermektedir.

3.2. Güvenirlilik

Geçerli bir ölçek aynı zamanda güvenilir bir ölçektir (Fraenkel ve Wallen 1996: 149-167). Ölçeğin güvenirliliğinin bir göstergesi olarak Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı hesaplanmaktadır (Cronbach 1990: 190-205). Güvenirlilik, ölçme aracının ölçtüğü özellikler ne derece tutarlı ve hatalardan arınık ölçtüğünün göstergesidir (Tekin 2000: 209). Yapı geçerliğini test etmek üzere uygulanan açıklayıcı faktör analizi sonucu belirlenen 22 madde ve dört faktörden oluşan ölçeğin alt faktörlerinin ve tamamının güvenirliliği Cronbach Alpha güvenirlilik katsayısı hesaplanarak elde edilmiştir (bk. Çizelge 6). Ayrıca ölçeğin kararlılığını ortaya koymak üzere farklı bir çalışma grubunun (Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü ve Yakın Doğu Üniversitesi Türkçe Öğretmenliği Eğitimi Bölümü) 1., 2., 3. ve 4. sınıflarında öğrenim gören toplam 94 Türkçe öğretmen adayına 4 hafta ara ile (Büyüköztürk 2004) ölçek iki kez uygulanmış ve elde edilen puanlar arasındaki ilişki incelenmiştir.

Tablo 6. Ölçek Alt Faktörlerinin Cronbach Alpha Değerleri

Faktörler	Madde sayısı	Cronbach Alpha
Faktör 1- Ağızların Eğitimdeki Yeri ve İşlevi	8	0,87
Faktör 2- Ağız Kullanıcılarına Yönelik Tutum	5	0,80
Faktör 3- Ağız Kullanımına Yönelik Duygusal Değer	6	0,79
Faktör 4- Ağızların Statüsü	3	0,62
Toplam	22	0,88

Bu sonuçlara göre, ölçeğin güvenilir sayılabilmesi için güvenirlilik katsayısının 0,70 ve daha yüksek olması gerektiği (Büyüköztürk 2004, Tavşancıl 2005, Büyüköztürk vd. 2008) düşünüldüğünde, ölçeğin tamamının (0,88) güvenilir olduğu görülmektedir. Ölçeği oluşturan alt faktörlerden birinci faktörün güvenirliliğinin 0,87, ikinci faktörün 0,80, üçüncü faktörün 0,79 ve dördüncü faktörün güvenirliliğinin ise 0,62 olduğu görülmektedir. Ölçek bu son hâliyle test-tekrar-test yöntemi gereğince, 94 öğrenciye 4 hafta arayla iki kez uygulanmış ve Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısının 0,80 olduğu tespit edilmiştir.

4. Tartışma-Sonuç ve Öneriler

Öğretmen adaylarının Anadolu ağızlarına yönelik tutumlarını ölçmek için psikometrik özelliklere sahip bir ölçme aracı geliştirmek amacıyla yapılan bu çalışmada; AAYTÖ'nün faktör yapısı açıklayıcı faktör analizi (AFA) ve doğrulayıcı faktör analizi (DFA) ile incelenmiştir. Değişkenler arasındaki ilişkilere dayalı olarak faktör yapısını keşfetmeyi amaçlayan AFA sonucunda, ölçeğin "Ağızların Eğitimdeki Yeri ve İşlevi", "Ağız Kullanıcılarına Yönelik Tutum", "Ağız Kullanımına Yönelik Duygusal Değer" ve "Ağızların Statüsü" olmak üzere dört alt boyuttan oluştuğu saptanmıştır. AFA sonucunda elde edilen alt boyutların model-veri uyumunu incelemek amacıyla DFA uygulanmıştır. DFA sürecinde Ki-Kare uyum testi (χ^2), İyi Uyum Testi (GFI), Düzeltilmiş İyi Uyum Testi (AGFI), Karşılaştırmalı Uyum Testi (CFI), Normlaştırılmış Uyum Testi (NFI), Normlaştırılmamış Uyum Testi (NNFI) ve Yaklaşık Hataların Ortalama Karakökü (RMSEA) gibi birçok uyum indeksi kullanılmaktadır (Küçükturen 2005, Sanders vd. 2005, Şimşek 2007). Ki-Kare Uyum Testinin anlamlı olmaması, CFI, NNFI, NFI, GFI, AGFI değerlerinin .90'dan yüksek olması, χ^2/df oranının 3 ya da daha düşük olması, RMSEA anlamlılık düzeyinin 0,05 olması ölçeğin genel olarak faktör yapısının uyumlu olduğunun bir göstergesidir (Heubeck ve Neill 2000: 431-440, Sanders vd. 2005: 65-71, Kahn 2006: 684-718, Şimşek 2007: 14, Hoe 2008: 76-83). İlk yapılan DFA sonucunda elde edilen uyum istatistikleri sınanan faktör yapısının gerçek verilerle çok iyi uyum göstermediği şeklindedir. Modelin uyumu sözü edilen hata varyansı modele eklenerek DFA tekrar edilmiştir. İkinci kez yapılan DFA ile hesaplanan uyum indeksleri değerleri $\chi^2=364.85$, $df=195$, $\chi^2/df=1.87$ RMSEA=.048, NNFI=.94, NFI=.90, CFI=.95, GFI=.92 ve AGFI=.90 olarak hesaplanmıştır. Anadolu Ağızlarına Yönelik Tutum Ölçeği'ne ilişkin ölçüm modeli maddelerinin standardize edilmiş faktör yükleri, t ve çoklu korelasyon kareleri değerlerinin $p<.05$ düzeyinde anlamlı olduğu, ölçek maddelerinin standardize edilmiş faktör yük değerlerinin .44 ile .82 arasında değiştiği, çoklu korelasyon karelerinin .19 ile .67 arasında değiştiği ve bu değerlerin yeterli düzeyde oldukları saptanmıştır. Birinci faktöre ilişkin değişkenliğin en çok soru 45 gözlenen değişkeni tarafından ($R^2=0,67$), ikinci faktöre ilişkin değişkenliğin en çok soru 32 gözlenen değişkeni tarafından ($R^2=0,66$), üçüncü faktöre ilişkin değişkenliğin en çok soru 24 gözlenen değişkeni tarafından ($R^2=0,42$) ve dördüncü faktöre ilişkin değişkenliğin en çok soru 15 gözlenen değişkeni tarafından ($R^2=0,52$) açıklandığı saptanmıştır. Bu uyum indeksi değerleri modelin yeterli uyum gösterdiğini ifade etmektedir.

“Anadolu Ağızlarına Yönelik Tutum Ölçeği”nin uzman görüşüyle ve faktör analiziyle de desteklenen özgün faktör yapısını sınamak için yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarına göre ölçekte yer alan 22 maddenin, dil eğitimi öğretmen adayları üzerinde geçerli bir yapı gösterdiği doğrulanmıştır. Bu değerler modelin veri uygunluğunun yeterli olduğunu göstermektedir.

Klein’a (1998: 123-138) ve Wiersma’ya (2000: 421) göre güvenilirlik, ölçme aracının herhangi bir ölçmedeki tutarlılığıdır. Araştırmalarda en çok kullanılan güvenilirlik yöntemi Cronbach Alpha’nın hesaplanmasıdır (Dorman ve Knightley 2006: 47-58, Smolleck, Zembal-Saul ve Yoder 2006: 137-163, Johnson, Stevens ve Zvoch 2007: 833-844). Çalışma sonucunda, toplam dört faktörden oluşan ve Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı 0,88 olarak hesaplanan 22 maddelik geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı elde edilmiştir.

Faktörlerde yer alan maddelerin özellikleri doğrultusunda birinci faktör “Ağızların Eğitimdeki Yeri ve İşlevi”, ikinci faktör “Ağız Kullanıcılarına Yönelik Tutum”, üçüncü faktör “Ağız Kullanımına Yönelik Duygusal Değer” ve dördüncü faktör “Ağızların Statüsü” olarak belirlenmiştir. Elde edilen sonuçlarıyla geçerli ve güvenilir olan bu ölçek, aynı zamanda Anadolu ağızlarına yönelik tutumları belirlemek üzere ülkemizde geliştirilen ilk ölçme aracı olma niteliğini taşımaktadır.

Araştırmada Anadolu Ağızlarına Yönelik Tutum Ölçeği’nin dil öğretimi öğretmen adayları ile yapılan geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları sonuçları, ölçeğin Anadolu ağızlarına yönelik tutumları dört faktörlü bir yapı ile ölçebilecek psikometrik özelliklere sahip olduğunu göstermektedir. Bu göz önüne alındığında ölçeğin;

- ✓ Geçerli ve güvenilir bir yapıya sahip olduğu,
- ✓ Ölçeğin bireylere Anadolu ağızlarına ilişkin kendilerini algılamaları konusunda gerekli dönütleri sağlayabileceği,
- ✓ Geliştirilen ölçme aracının ileride yapılacak farklı gruplardaki uygulamalar ve çalışmalarla meta-analitik düzeyde incelenebileceği,
- ✓ Bireylerin Anadolu ağızlarına yönelik tutumu konusunda kendini algılayışlarının belirlenmesi amacıyla ileride yapılacak deneysel ve betimsel çalışmalarda kullanılabilmesi düşünülmektedir.

Kaynaklar

- Adger, Temple Carolyn, Walt Wolfram and Donna Christian (2007). *Dialect in Schools and Communities*. London: LEA Publishers.
- Ang, Rebecca P. and Vivien S. Huan (2006). “Academic Expectations Stress Inventory (AESI): Development, Factor Analysis, Reliability and Validity”. *Educational and Psychological Measurement* 66: 522-539.
- Atılğan, Hakan vd. (2007). “Korku Yaşantıları Ölçeğinin Türkçe’ye Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışmaları”. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi* 28 (3): 79-94.
- Baker, Colin (1995). *Attitudes and Languages*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Benton, Richard A. (1996). “The Maori language in New Zealand Education and Society”. *Pacific Languages in Education*. Eds. France Mugler and John Lynch. Suva, Institute of Pacific Studies. 307-327.
- Botsalı, İnci (1995). *Attitudes of University Students from Different Educational, Social, and Geographical Backgrounds Towards Turkish Varieties*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Brun-Hogan, Gabrielle ve Meilute Ramoniene (2005). “Perspectives on Language Attitudes and use in Lithuania’s Multilingual Setting”. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 5: 425-441.
- Brynes, Deborah and Gary Kiger (1994). “Language Attitudes of Teachers Scale”. *Educational and Psychological Measurement* 54 (1): 227-231.
- Büyüköztürk, Şener (2004). *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*. Ankara: PegemA Yay.
- Büyüköztürk, Şener vd. (2004). “Güdülenme ve Öğrenme Stratejileri Ölçeğinin Türkçe Formunun Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri* 4 (2): 207-239.
- _____, (2008). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem A Yay.
- Byrness, A. Deborah, Gary Kiger and M. Lee Manning (1997). “Teachers’ Attitudes About Language Diversity”. *Teaching and Teacher Education* 13(6): 637-644.
- Canagarajah, Suresh (2003). *Language Diversity in The Classroom*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Carrim-Rajah, Aaliya (2005). “Language Use and Attitudes in Mauritius on The Basis of The 2000 Population Census”. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 26, (4): 317-332.
- Cheshire, Jenny; Edwards, Viv; Münstermann, H ve Weltens, Bert (1989). *Dialect and Education*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Corson, David (2001). *Language Diversity and Education*. Mahwah: LEA Publishers.

- Cronbach, Lee J. (1990). *Essential of Psychological Testing*, (fifth edition). New York: Harper and Row Publishing.
- Cross, John B., Thomas De Vaney and Jones Gerald (2001). "Pre-service Teacher Attitudes Toward Differing Dialects". *Linguistics and Education* 12 (2): 211-227.
- Dawaele, Jean-Marc (2005). "Sociodemographic, Psychological and Politicultural Correlates in Flemish Students' Attitudes Towards French and English". *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 2: 118-137.
- Demirci, Mahide (2002). "Gender Differences in the Perception of Turkish Regional Dialects". *Hanbook of Perceptual Dialectology* 2. Eds. Daniel Long and R. Dennis Priston. Amsterdam: John Benjamins. 41-50.
- Demirci, Mahide and Brian Kleiner (1999). "The Perception of Turkish Dialects". *Hanbook of Perceptual Dialectology* 1. Ed. R. Dennis Priston. Amsterdam: John Benjamins. 263-282.
- Dorman, Jeffrey P. and Wendy M. Knightley (2006). "Development and Validation of an Instrument to Assess Secondary School Students' Perceptions of Academic Tasks". *Educational Studies* 32 (1): 47-58.
- Echeverria, Begona (2005). "Language Attitudes in San Sebastian: The Bask Vernacular as Challenge to Spanish Language Hegemoni". *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 26 (3): 249-264.
- Ehala, Martin and Katrin Niglas (2006). "Language Attitudes of Estonian Secondary School Students". *Journal of Language, Identity and Education* 5 (3): 209-227.
- Erkuş, Adnan (2003). *Psikometri Üzerine Yazılar*. Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yay.
- Fraenkel, Jack R. and Norman E. Wallen (1996). *How to Design and Evaluate Research in Education*. McGraw-Hill, Inc.
- Gardner, Robert C. (1985). *Social Psychology and Second Language Learning: The Role of Attitudes and Motivation*. London: Edward Arnold.
- Garett, Peter, Nikolas Coupland and Angie Williams (2003). *Investigating Language Attitudes: Social Meanings of Dialect, Ethnicity and Performance*. Cardiff: University of Wales Press.
- Gülbahar, Yasemin ve Şener Büyüköztürk (2008). "Değerlendirme Tercihleri Ölçeğinin Türkçeye Uyarlanması". *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 35: 148-161.
- Hawkins, Eric (1984). *Awareness of Language: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Henerson, Marlene E., Lynn Lyons Morris and Carol Taylor Fitz-Gibbon (1987). *How to Measure Attitudes*. Newbury Park: Sage

- Heubeck, Bernd G. ve James T. Neill (2000). “Confirmatory Factor Analysis and Reliability of The Mental Health Inventory for Australian Adolescents”. *Psychological Reports* 87: 431-440.
- Hoe, Siu Loon (2008). “Issues and Procedures in Adopting Structural Equation Modeling Technique”. *Journal of Applied Quantitative Methods* 3 (1): 76-83.
- Johnson, Bruce, Joseph J. Stevens and Keith Zvoch (2007). “Teachers’ Perceptions of School Climate: A Validity Study of Scores From The Revised School Level Environment Questionnaire”. *Educational and Psychological Measurement* 67 (5): 833-844.
- Jöreskog, Karl ve Dag Sörbom (1993). LISREL 8: Structural Equation Modeling With The SIMPLIS Command Language. Scientific Software International / Erlbaum.
- Kahn, Jeffrey H. (2006). “Factor Analysis in Counseling Psychology Research, Training, and Practice: Principles, Advances, and Applications”. *The Counseling Psychologist* 34(5): 684-718.
- Kerlinger, Fred N. (Frederick Nicholas) (1973). *Foundations of Behavioral Research*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Klein, Stephen P. (1998). “Standards for Teacher Tests”. *Journal of Personnel Evaluation in Education* 12 (2): 123-138.
- Kline, Paul (2000). *An Easy Guide to Factor Analysis*. London and New York: Routledge.
- Kline, Rex B. (1998). *Principal and Practice of Structural Equation Modeling*. New York: The Guilford Press.
- Küçükturan, Güler (2005). “Anne Baba Tutum Ölçeği”. *Eğitim Araştırmaları Dergisi* 19: 238-250
- Lasagabaster, David and Angel Huguet (2006). *Multilingualism in European Bilingual Context: Language Use and Attitudes*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Liu, Chia-Ju. and David F. Treagust (2005). “An instrument for Assessing Students’ Mental State and The Learning Environment in Science Education”. *International Journal of Science and Mathematics Education* 3: 625-637.
- Mansoor, Sabiha (2004). “The Status and Role of Regional Languages in Higher Education in Pakistan”. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 25(4): 333-353.
- Mugaddam, Hamid Rahim Abdel (2006). “Language Status and Language Use in Dilling City, The Nuba Mountains”. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 27 (4): 290-304.
- Papapavlou, Andreas (2005). “Attitudes Toward The Greek Cypriot Dialect: Sociolinguistic Implications”. *Contemporary sociolinguistic issues in Cyprus*. Thessaloniki, University Studio Press. 53-64.

- Peterson, Kenneth D., Christine Wahlquist and Kathie Bone (2000). "Student Surveys for School Teacher Evaluation". *Journal of Personnel Evaluation in Education* 14 (2): 135-153.
- Ryan, Ellen B., Howard Giles and Richard Sebastian (1982). "An Integrative Perspective Study of Attitudes Toward Language Variation". *Attitudes toward language: social and applied contexts*. London: Arnold. 1-9.
- Sanders, Richard D. et al. (2005). "Confirmatory Factor Analysis of The Neurological Evaluation Scale in Unmedicated Schizophrenia". *Psychiatry Research* 133: 65-71.
- Saravanan, Vanithamani, Seetha Lakshmi and Imelda Aleon (2007). "Attitudes Towards Literary Tamil and Standard Spoken Tamil in Singapore". *The International Journal of Bilingual Education and Bilingualism* 10 (1): 58-79.
- Shammem, Nikhat (2004). "Language Attitudes in Multilingual Primary Schools in Fiji". *Language, Culture and Curriculum* 17 (2): 154-172.
- Siegel, Jeff (2007). "Creoles and Minority Dialects in Education". *Language and Education* 21 (1): 66-86.
- Smolleck, Lori Dira, Carla Zembal-Saul and Edgar P. Yoder (2006). "The Development and Validation of an Instrument to Measure Preservice Teachers' Self-Efficacy in Regard to The Teaching of Science as Inquiry". *Journal of Science Teacher Education* 17: 137-163.
- Sümer, Nebi (2000). "Yapısal Eşitlik Modelleri: Temel Kavramlar ve Örnek Uygulamalar". *Türk Psikoloji Yazıları* 3 (6): 49-74.
- Şen, Meryem (2008). "Bölgesel Ağızlara Karşı Tutumlar". *Türkiye'de Dil Tartışmaları*. Ed. Astrid Menz ve Christoph Schroeder. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay. 185-208.
- Şen, Meryem ve Nazlı Baykal (2004). "Evaluational Reactions of Standard Accented Turkish Speakers Towards Accented Speech and Speakers". TRANS. http://www.inst.at/trans/15Nr/06_1/sen_baykal15.htm.
- Şimşek, Ömer F. (2007). *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş Temel İlkeler ve Lisrel Uygulamaları*. Ankara: Ekinoks Yay.
- Tabachnick, Barbara G. and Linda S. Fidell (2001). *Using Multivariate Statistics*. Fourth Edition. New York: Harper Collins Publishers.
- Tatlıdil, Hüseyin (1992). *Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistiksel Teknikler*. Ankara: HÜ Fen Fakültesi İstatistik Bölümü Yay.
- Tavşancıl, Ezel (2005). *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS İle Veri Analizi*. Ankara: Nobel Yay.
- Tekin, Halil (2000). *Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme*. Ankara: Yargı Yay.

Voltan Acar, Nilüfer ve Tuncay Öğretmen (2007). “Kendini Belirleme (Güvenlik) Ölçeği Geliştirme Çalışmaları”. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi* 27 (3): 67-78.

Wiersma, Williams (2000). *Research Methods in Education: An Introduction*. Needham Heights, MA: Allyn ve Bacon, A Pearson Education Company.

Williams, Frederick ve Rita C. Naremore (1974). “Language Attitudes: An Analysis of Teacher Differences”. *Speech Monographs* 41: 391-396.

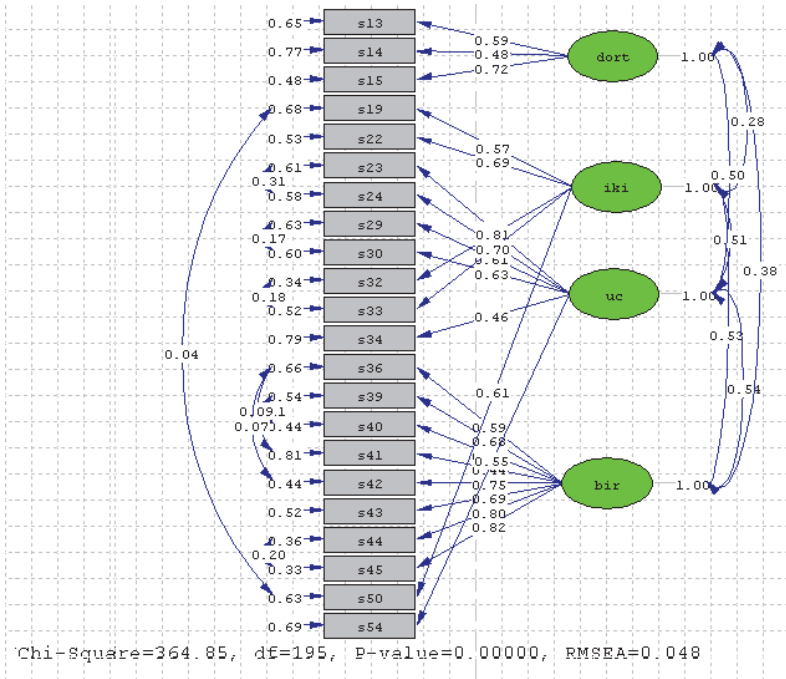
Yiakoumetti, Androula (2006). “A Bidialectal Programme for The Learning of Standard Modern Greek in Cyprus”. *Applied Linguistics* 27 (2): 295-317.

Young, Russell L. Et al. (1992). “Languageattitudes in Taiwan”. *International Journal of Sociology of Language* 98: 5-14.

Zhou, Minglang (2000). “Language Attitudes of Two Contrasting Ethnic Minority Nationalities in China: The Model Koreans and The Rebellious Tibetians”. *International Journal of Sociology of Language* 146: 1-20.

6. EKLER

6.1. Anadolu Ağzlarına Yönelik Tutum Ölçeği'ne İlişkin Path Diagramı ve Faktör Yükleri

6.2. Anadolu Ağızlarına Yönelik Tutum Ölçeği

Maddeler	Tamamen Katılıyorum	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum	Hiç Katılmıyorum
- Anadolu'da okullardaki eğitimde bölge ağızlarından yararlanılmamalıdır.					
+ Bölge ağzının eğitimde yer alması, öğrencilerin yöre hakkındaki kültürel bilgilerini artıracaktır.					
- Ağızlar standart dil kadar işleve sahip değildir.					
+ Yöre ağzı kullananlar yardımsever kişilerdir.					
- Kendi ağzımın konuşulduğunu duymaktan hoşlanmam.					
+ Öğretimde başarıyı artırmak için çocuğun bölgesinin ağızlarından yararlanılmalıdır.					
- Anadolu ağızlarının okulda öğrenilmesi Türkçenin statüsünü olumsuz etkileyecektir.					
+ Bölge ağzı kullananlar sevecen kişilerdir.					
- Yöre ağzıyla konuşanlar daha samimi değildir.					
+ Öğrencinin kimliğini bulabilmesi için eğitimde ağızlardan yararlanılmalıdır.					
- Anadolu ağzıyla konuşan kişilere daha çok güvenmem.					
+ Bölge ağzının eğitimde değer bulması, öğrencinin kendine güvenini artırır.					
- Çocuğum yaşadığım bölgenin ağzını konuşsun, istemem.					
+ Ağızlar Türkçenin bir parçası olduğundan Standart Türkçe gibi saygın görülmelidir.					
- Öğrencinin kendi kültürünü ve geleneklerini tanıması için eğitimde ağızlara yer verilmesi gerekmez.					
+ Yöre ağzı kullananlar iyi insanlardır.					
- Bölge ağızları kulağa hoş gelmez.					
- Bölge ağzının eğitimde değer bulması, öğrencinin motivasyonunu azaltır.					
+ Kendi ağzımı konuşmaktan hoşlanırım.					
- Bölge ağzının eğitimde değer bulması, öğrencinin öğrenme endişesini azaltmaz.					
+ Yöre dilleri kültürel bir zenginliktir.					
+ Bölge ağzıyla konuşmak yörede/şehirde daha rahat olmamı sağlar.					

A Study of the Validity and Reliability of the Anatolian Dialects Attitude Scale for Prospective Teachers

Ahmet Pehlivan*

Abstract

The aim of this research is to develop a valid and reliable scale to measure the attitudes of prospective language teachers towards "Anatolian Dialects". 380 prospective teachers studying in the departments of Turkish and English Language Teaching of two faculties from two universities participated in the research. As a result of factor analysis, the scale comprises a total of four factors and 22 items, namely "The Place and Function of Dialects in Education" (8 items), "Attitudes towards Employers of Dialects" (5 items), "Emotional Value towards the Use of Dialect" (6 items), and "The Status of Dialects" (3 items). The alpha reliability quotient has been determined as, 88 for the whole scale. Attitude Scale towards Anatolian Dialects (ASTAD) is the first original scale developed to determine how prospective teachers perceive the use of their own dialects.

Keywords

Anatolian dialects, attitudes, language attitudes, language scale, factor analysis, university student

---

* Prof. Dr., Eastern Mediterranean University, Faculty of Education, Department of Turkish Education - Famagusta / TRNC
ahmet.pehlivan@emu.edu.tr

Работа по исследованию достоверности и надежности измерения отношения будущих учителей к анатолийским диалектам

Ахмет Пехливан*

Аннотация

Целью данного исследования является разработка достоверной и надежной шкалы измерения отношения будущих учителей-языковедов к анатолийским диалектам. В исследовании приняли участие 380 студентов педагогического факультета, обучающихся по специальности учитель турецкого языка и учитель английского языка двух университетов. В результате факторного анализа выделены четыре фактора, которые включают в общей сложности 22 пункта: "Место и функции диалектов в образовании" (8 пунктов), "Отношение к носителям диалектов" (5 пунктов), "Эмоциональная ценность использования диалекта" (6 пунктов) и "Статус диалектов" (3 пункта). Коэффициент надежности альфа Кронбаха равен 0,88. Шкала измерения отношения к анатолийским диалектам является своеобразной и первой разработкой в Турции, направленной на определение самовосприятия будущих учителей относительно использования языка.

Ключевые слова

анатолийские диалекты, отношение, языковое отношение, языковая шкала, анализ объяснительных факторов, студенты университета

---

* Проф. док., Восточносредиземноморский университет, педагогический факультет, кафедра турецкого языка - Фамагуста / Турецкая Республика Северного Кипра
ahmet.pehlivan@emu.edu.tr

Tanzimat Döneminde İktidar Oyunları: Bâbîâlî ve Hıdiv İsmail

Hayrettin Pınar*

Özet

Mehmed Ali Paşa İsyanı, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda karşılaştığı en önemli sorunlar arasında yer alır. İsyanın ana fikrinin, Mısır'da bağımsız bir devlet kurmak olduğunu söylemek, yanlış sayılmaz. Yüzyılın ilk yarısındaki bu isyanın ardından bağımsız Mısır düşüncesi, Mısır'ı idare eden Mehmed Ali ailesinin temel hedefi olur. Mehmed Ali Paşa'nın torunu Hıdiv İsmail döneminde bağımsız Mısır ideali, oldukça kuvvetli şekilde yeniden canlandırılır. Tanzimat Dönemi'nde, Hıdiv'in bağımsızlık yönündeki çabalarını, Bâbîâlî engellemeye çalışacaktır. Başka bir ifade ile Hıdiv ile Bâbîâlî arasındaki rekabet, bürokratik iktidarın gücünün ve sınırlarının da test edildiği bir mücadele şeklini alacaktır. İktidara ilişkin kavga, Tanzimat Dönemi'nde Bâbîâlî'nin, Osmanlı siyasetinin esas aktörü olduğunu da gözler önüne serecektir. Böylece yüzyılın ilk yarısında tamamen Sarayın kontrolü altında olan Mısır Meselesi'ne, 1860'lı yıllarda Bâbîâlî tarafından el konulması, Tanzimat'la birlikte iktidarın adresinin de değiştiğini işaret edecektir.

Anahtar Kelimeler

Mısır, Tanzimat, Bürokrasi, Bâbîâlî, Hıdiv İsmail, Sembol

Giriş

XIX.yüzyıl Osmanlı Tarihi'nin en büyük sorunlarından biri hiç şüphe yok ki Mısır'la ilgili olanıdır. II. Mahmud döneminde ortaya çıkan Mehmed Ali Paşa İsyanı ile birlikte yüzyıl boyunca devam edecek uzun bir oyunun sahneye konulduğu söylenebilir. Mehmed Ali Paşa İsyanı, Osmanlı tarihinde merkezin otoritesine en ciddi başkaldırıları arasında yer alır. Benzeri sıkça

* Yrd. Doç. Dr., Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Eskişehir / Türkiye
hapinar@ogu.edu.tr

görülen diğer huzursuzluklardan farklı olarak Mehmed Ali Paşa İsyanı, Osmanlı Devleti'nin değişim yüzyılında ortaya çıkan ve iktidarın yeniden paylaşımını ima eden bir muhtevaya sahiptir. Yüzyılın ilk yarısında karşılaşılan bu isyandan sonra Mısır'ın XIX. yüzyıl boyunca, Osmanlı siyaset ve diplomasisinin yönünü belirleyen temel coğrafyalardan biri hâline geldiğini söylemek yanlış sayılmaz. Sanayi Çağı ile beraber Britanya ile eşanlımlı hâle gelen Hindistan yolundaki stratejik önemi nedeniyle Mısır, I. Napoléon'un emperyal muhayyilesinin doğudaki ilk hedefi olur. Nihayet Süveyş Kanalı'nın açılması ile yeniden İngiliz ve Fransız siyasetlerinin temel ve acil çatışma noktalarından birisine dönüşür (Deighton 1968: 238-239).

Osmanlı coğrafyası XIX. yüzyıl boyunca Avrupa devletlerinin, temel çatışma ve çakışma noktalarından biri hâline gelir. Bu durumun doğal sonucu olarak Osmanlı siyaseti sürekli şekilde Avrupa müdahalesine maruz kalır. Ancak Avrupa etkisine karşılık verebilmek amacıyla ciddî bir reform projesi yürütülür. Bu sürecin etkisiyle Osmanlı Devleti değişmeyi ve dönüşmeyi başararak XIX. yüzyıl boyunca toprakları üzerindeki otoritesini (nispeten) sürdürmeyi başarır (Yapp 1987: 92-96). Nitekim Osmanlı yönetiminin otoritesini hissettirmekten asla vazgeçmediği bölgelerden birisi de Mısır'dır ve bu durumun en azından Mısır'ın İngilizler tarafından fiilî olarak ilhâkına kadar devam ettiği söylenebilir. Mehmed Ali Paşa'nın ilk isyanından itibaren Osmanlı Devleti açısından Mısır'la ilgili yaşananlar, bir güç ve otorite çatışması ile yakından ilgilidir (Rood 2002: 128). Çünkü *Mısır Vâlisi olacak habîs...da'vâ-yı istiklâl* peşinde koşmaktadır (BOA. HAT. 829 / 37501A, 25 Receb 1254 / 14 Ekim 1838) ve fırsat bulduğu anda bu hedefe ulaşmak için her türlü girişimi yapmaktan çekinmeyecektir (BOA. HAT. 833 / 37560F, 21 Receb 1252 / 1 Kasım 1836). Kaldı ki Mehmed Ali Paşa da *bütün hayatımı Mısır'a adayıp başkaları için imkansız görünen başarıları bir Türk paşası keyif çatsın diye kazanmadım* (Sinoué 1999: 341) diyerek bütün hayalini berrak hâle getirir.¹

II. Mahmud döneminde çıkan ve merkezin otoritesine karşı yeni bir egemenlik bölgesi yaratmak anlamına gelen Mehmed Ali Paşa İsyanı, 1841 yılında imzalanan Londra Antlaşması ile çözüme kavuşturulur (Goldschmidt 1988: 21; Hunter 1984: 31-32). Aslında 1838 yılında İngiltere ile imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması'ndan sonra inisiyatifin tamamen Osmanlı lehine gelişeceği açıktır. Nitekim Mehmed Ali Paşa da durumu hemen kavramış ve çizgisini değiştirerek amacının bağımsızlık olmadığı (BOA. HAT., 830 / 37509A, 25 R. Ahir 1254 / 18 Temmuz 1838) ve Mısır'ın ırsî valiliğinin kendisi için yeterli olduğunu söylemeye başlamıştır (BOA. HAT., 831 / 37557A, 11 Şaban 1254 / 30 Ekim 1838). Fakat Os-

manlı yönetimi, Mısır'ın ırsî valiliğini çok daha önceden verebileceğini açıkça belirterek aslında bu sorundan bıktığını itiraf etmiştir. Hatta bu konuda Avrupa'nın yardımını bile istemiştir (*BOA. HAT.*, 833 / 37560F, 21 Receb 1252 / 1 Kasım 1836). II. Mahmud'un reformlarının ruhunu, merkezî devlet idealinin şekillendirdiği ve bu ön yargı ile Rumeli ve Anadolu'daki ayanların tasfiyesi için her türlü çabanın gösterildiği anımsandığında bu taviz, Mısır Paşasının gücünü de açığa çıkarır. Başka bir ifade ile verâset yoluyla bölgenin yönetiminin babadan oğula geçmesini kabul etmek, Osmanlı terminolojisi ile *usûle mugâyir* bir durum olmakla birlikte yapacak çok fazla şey yoktur. Ancak Mısır'da, Mehmed Ali ve ailesinin varlığı sürdükçe Osmanlı iktidarının bölündüğü imajı da var olacaktır.

Mehmed Ali Paşa'nın varlığı ile II. Mahmud'un uygulamaya çalıştığı merkezî reform programı arasındaki zıtlık, ikilinin karşılıklı nefretini besleyen en önemli kaynaktır. Özellikle Mehmed Ali, II. Mahmud'un kendisini tasfiye etmek istediğinin tamamen farkındadır ve İskenderiye'deki Avusturya, Fransa ve İngiltere konsoloslarına yazdığı mektupta, *Devlet-i Aliyyeden havfi olduğunu* açıkça belirtir (*BOA. HAT.*, 829 / 37503C, 10 Receb 1250 / 12 Kasım 1834). Dolayısıyla paşanın bağımsızlık talebinin altında can güvenliğine dönük bir kaygının bulunduğu da söylenmelidir. Nitekim Mısır ordusundaki Osmanlı egemenliği devam ettikçe kendini emniyette hissedemeyeceğini düşünerek Arnavutlar ile komuta kademesine hakim Türklerin ordudaki etkilerinin azaltılması için yerli unsurun orduya alınmasına karar verir. Ancak Arapça konuşan Mısırlıların da hanedanı için tehlikeli olabileceği düşüncesiyle yüzbaşılıktan yukarı terfi etmelerine de izin vermez ((Fahmy 1997: 89-90, 276-277; Fahmy 2002: 130-132; Fahmy 2003: 68-71).²

Sorunun iktidarın aktörlerinin yeniden tarif ve tespiti ile yakından ilgili olması Mısır'ı, XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı hakimiyetini rahatsız eden, hatta bölen bir bölge hâline getirir. Nitekim Tanzimat Dönemi boyunca Mısır, Osmanlı yönetimini meşgul etmeye devam eder. Fakat bu dönemde, merkez ile Mısır idaresi arasındaki gerilim, biçim ve içerik açısından birinci dönemdekinden farklıdır. İlk dönemde mücadele, Saray ile Mehmed Ali Paşa arasında yaşanmış (Kutluoğlu 1998: 23) ve sonucu savaş tayin etmiştir. Ancak Osmanlı bürokrasisinde kurumsallaşma yönünde atılan adımlar, Tanzimat Dönemi'nde Bâbüâlî'nin yeni bir siyasi aktör olmasına zemin hazırlar. Dolayısıyla ikinci dönemdeki çatışma, Bâbüâlî ile Mısır idaresi arasında devam eder ve daha rafine bir içerik kazanır.

Tanzimat Dönemi'nde, Mısır ile Bâbüâlî arasında yaşanan iktidar kavgasının, İsmail Paşa'nın Mısır valiliğine getirilmesinden sonra hızlandığını söylemek yanlış sayılmaz. İsmail Paşa'nın 1863 yılında göreve getirilmesi

ile birlikte Mısır'da, yeniden hızlı bir modernleşme programının uygulamaya konulduğu dikkati çeker. Bu programın temel refleksini, Mehmed Ali Paşa döneminde ortaya çıkan bağımsız Mısır hayalinin oluşturduğu söylenebilir. Kendinden önceki Said Paşa'nın aksine İsmail Paşa, enerjik ve kararlı biçimde Mısır'ın Avrupalı ve bağımsız bir devlet hâline getirilmesinde ısrar eder (Vatikiotis 1961: 8).

Mehmed Ali Paşa'nın başlattığı reformların ilk ürünleri Hıdiv İsmail döneminde alınır ve Mısır'da eğitilmiş bir nüfusun doğuşuna tanıklık edilir (Gibb 1962: 247). Bu sosyal yapının doğal sonucu olarak Hıdiv İsmail döneminde bir Mısır Rönesansı'nın yaşandığı ve Mısırlılık kimliğinin yaratılmaya çalışıldığı görülür. Bu yeni atmosferi teneffüs etmek isteyen pek çok entelektüel de Kahire'ye gelir. Özellikle Suriye'den gelen pek çok isim, Mısır basınında gelişmesinde büyük rol oynarlar (Kelidar 1993: 3). Bu isimler arasında Suriyeli ünlü yazar ve sanatçı Salim Nakkaş özel bir yer tutar. Nakkaş, Hıdiv İsmail'in yaratmaya çalıştığı ve *Mısır Mısırlılarıdır* şeklinde özetlenebilecek yeni ideolojiye ciddi katkılar sunar. Hatta Hıdiv'in, söylemi ile aynı başlığı taşıyan ve dokuz ciltten oluşacak bir eser yazmayı da planlar (Crabbs 1984: 72,118).³ Hıdiv İsmail, Mısırlılık kimliği ve bilincini geliştirmek amacıyla Firavunlar döneminde yaratılan görkemli medeniyeti temel başvuru kaynaklarından biri hâline getirir. Bu dönemde Mısır'da pek çok arkeolojik kazı başlatılarak eski çağlara ait yığınla eser gün ışığına çıkartılır (Sattin 1988: 204, 223). Antik dönemde yaratılan medeniyete atıfta bulunulmasının altında Mısır'ı, yeniden dünyanın merkezi yapmak dolayısıyla bağımsız bir ülke yaratmak idealinin olduğunu düşünmek yanlış sayılmaz (Stewart 1969: 194-195).

İsmail Paşa'nın Mısır Mısırlılarından şeklinde açıklanabilecek yeni projesinin, Tanzimat'ın bütünleştirici ve seküler Osmanlıcılık programını tehdit eden ayrıştırıcı bir içeriğe sahip olduğu gayet açıktır. Dolayısıyla İsmail Paşa, Mısır valiliğine geçtiği andan itibaren Bâbîâlî de iktidarının sınırlarını ve kapasitesini tehdit eden yeni bir aktörle tanışmış olur. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, bu dönemdeki mücadelenin biçim ve içeriği de özgün olacaktır. Bâbîâlî ile Hıdiv İsmail arasındaki iktidar ve bağımsızlık mücadelesini, daha çok ikincinin iktisadî, askerî ve hukukî alanlardaki icraatlarına Bâbîâlî tarafından verilen yanıtlar şekillendirecektir. Hatta Hıdiv ile Bâbîâlî arasındaki gerilimde, sık sık sembolik anlatımlar da devreye sokulacak ve karşılıklı olarak manidar mesajlar gönderilecektir.

Aşağıda da görüleceği gibi Hıdiv İsmail, Osmanlı otoritesini istemeyerek kabul etmekte olduğunu ima eden pek çok sembolik göndermede bulunurken Bâbîâlî de Hıdiv'e benzer yöntemlerle cevap verir. Hıdiv İsmail ile Bâbîâlî bürokratları arasında sembollerin de renk kattığı iktidar mücadelesi-

si, Tanzimat Dönemi'nde sivil bürokratik iktidarın güç ve etki alanının ne denli genişlediğini açıkça gösterir. Diğer bir ifade ile yüzyılın ilk yarısında Sultan ile Mısır'daki asi valisi arasındaki savaş, 1860'larla birlikte yerini, bürokratik sınıf ile Mısır Hıdivi arasındaki siyasi manevralara bırakacaktır. Kısacası Tanzimat Dönemi ile birlikte Bâbiâli, Osmanlı iktidarının ana aktörü durumuna yükselirken Mısır Hıdivi'nin bürokratik iktidarı parçalamaya dönük girişimleri de oldukça sert şekilde karşılanacaktır. Başka bir deyişle Hıdiv İsmail'e iktidarın gerçek sahibinin Bâbiâli olduğu, uygulanan politikalar ve sembollerle açıkça gösterilecektir.

Mısır (Yalnızca) Mısırlıların Değildir: Yukarıda da belirtildiği gibi XIX. yüzyılın ilk yarısında başlayan Mısır Sorunu, yüzyıl boyunca Osmanlı siyaset gündemini meşgul eden önemli konular arasında kalmaya devam eder. Ancak Londra Antlaşması'nın imzalanması ile Mehmed Ali Paşa İsyanı'na son verilir. İngiltere'nin, Osmanlı bütünlüğünün önemi ve vazgeçilmezliğine dönük konvansiyonel politikası, Osmanlı-Mısır Savaşı'nın kaderini de tayin eder. İngiltere'nin, özellikle Palmerston'dan itibaren geliştirdiği Osmanlı yanlısı siyasetinin daha aktif bir içeriğe kavuşmasında 1838 yılında imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması'nın katkısı unutulmamalıdır. Nitekim Avusturya'nın İngiltere büyükelçisi Prens Esterhazy, Londra'ya giderken Viyana'ya da uğrayan Mustafa Reşid Paşa'ya, İngiltere'yi, Osmanlı Devleti'nin siyasetine aşına bulacağını söyler ve bu durumu Serbest Ticaret Anlaşması'na bağlar (*BOA.. HAT.*, 829 / 37501B, 1 Şaban 1254 / 20 Ekim 1838).⁴ Dolayısıyla Serbest Ticaret Anlaşması'nın varlığı, Londra Antlaşması'nın imzalanması için önemli bir avantaj sağlamıştır. Antlaşma ile isyanın bitirilmesinin ardından merkez ile çevre arasında iktidarın aktörünü belirlemeye yönelik silahlı çatışma, yerini siyasi ve diplomatik oyunlara bırakır.

İktidar için verilen mücadelenin yöntemindeki değişme, özellikle 1850'lerden itibaren açıkça hissedilir. Hıdiv İsmail'in selefi Said Paşa döneminde, Mısır'ı Osmanlı egemenliğinin sınırları dışına çekerek bağımsız bir devlet yapmak şeklindeki mukaddes ideal, Süveyş Kanalı'nın açılması için gösterilen gayretle berraklaşır. Said Paşa'nın, kanalın açılması uğruna verdiği mücadeleyi Bâbiâli bağımsız Mısır hayalinin açık bir yansıması olarak nitelendirir. Kanalın açılması için 1850'lerden itibaren büyük çaba gösteren Ferdinand de Lesseps, Paris Kongresi (1856) sırasında bu düşüncesini büyük devletlerin temsilcilerine açar. Kongre'deki Osmanlı temsilcisi Âli Paşa, Bâbiâli'nin kanal fikrine tamamen karşı olduğunu, İngiliz temsilcisi Lord Cowley'e ifade eder. Cowley, Âli Paşa'nın, Mısır Valisi Said Paşa'nın asıl amacının bağımsızlık olduğunu bildiğini ve bu nedenle, konuya sıcak bakmadığını belirtir (Marlowe 1964: 108). Başka bir ifade ile

Süveyş Kanalı'nın açılması, Hindistan'a giden yolda Mısır'ın varolan önemini artırırken uluslararası sisteme daha kuvvetli şekilde entegre olmasını da beraberinde getirecektir. Böyle bir sonuç ise Mısır'ı idare edenlere göre Osmanlı hakimiyetinin gevşetilmesini, hatta uluslararası konjonktürün sağlayacağı imkanla, bağımsızlığı doğuracaktır (Marlowe 1964: 177).

Gerek Said Paşa gerek ardından gelen Hıdiv İsmail'e göre Süveyş Kanalı'nın açılması, Mısır'ın bağımsız bir ülke olmasına dönük hayalin gerçekleştirilmesinde önemli bir kavşağın dönülmesi anlamına gelir. Mısır'ı, Avrupa siyaset ve diplomasisinin mühim bir parçası hâline getirerek Osmanlı hakimiyetinin sınırlandırılacağı düşüncesi, yüzyılın ilk yarısında Mehmed Ali Paşa tarafından ortaya konulan siyasetin bütünüyle terk edildiğine işaret eder. Çünkü Mehmed Ali Paşa, Süveyş Kanalı'nın açılmasını, Mısır'ın geleceği ve bağımsızlığı için en büyük tehditlerden biri olarak kabul eder. Mehmed Ali Paşa'ya göre Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Mısır, Avrupalı devletlerin sonu gelmez müdahalelerinin malzemesi hâline gelecektir. Bu nedenle Mehmed Ali Paşa iktidar yıllarında, Akdeniz ile Kızıl Deniz'in birleştirilmesine dönük pek çok projeyi, ustalıklı reddetmeyi başarır. Paşa, açılacak bir kanalın, Çanakkale ve İstanbul Boğazları'na benzeyeceğini ve bu iki suyolunun, Osmanlı Devleti'ni, Avrupa siyasetinin gündeminde tutmasına benzer şekilde Mısır'ı, Avrupa müdahalesinin sınırları içine çekeceğine inanmaktadır (Goldschmidt 1988: 23; Sonbol 1998: 4-5; Bullard 1961: 183).

Mehmed Ali Paşa döneminde Süveyş Kanalı'nın açılmasına yönelik olumsuz yaklaşımın aksine Said Paşa döneminde kanal imtiyazının verilmesi ile birlikte Mısır, yeniden Osmanlı siyasetinin ana başlıklarından biri hâline gelir. Ancak Mısır'ın Bâbüâlî'yi meşgul etmeye başlaması, İsmail Paşa dönemine rastlayacaktır. Hıdiv İsmail'in, politikalar ve semboller üzerinden sergilediği bağımsızlığı çağrıştıran uygulamaları, Osmanlı iktidarının yeni aktörü olan Bâbüâlî'nin de siyasal alanı (tamamen) kapladığı 1860'lı yıllara tesadüf eder. Süveyş Kanalı'nın varlığına eklenen İsmail Paşa'nın politikaları, Mısır'ın Osmanlı gündemini işgal etmesinin altında yatan yeni bir neden olarak dikkati çeker. Hıdiv İsmail, Mısır'ın bağımsız bir ülke hâline getirilmesine tutkuyla bağlıdır. Dolayısıyla Mısır'ın modernleştirilmesi için her türlü çabayı gösterecektir (Marsot 1986: 69).⁵

İsmail Paşa'nın varlığı bir yana, 1866 yılında çıkan Girit İsyanı da Bâbüâlî'yi meşgul eder. Osmanlı XIX. yüzyılında hemen her sorunda olduğu gibi Girit İsyanı da hızlı bir şekilde bastırılmamasından dolayı Avrupa müdahalesini davet eden bir sürece girer. Ancak Âlî Paşa'nın çizdiği ustaca diplomatik ve siyasî strateji sayesinde sorun, Avrupalı devletlerin müdahalesine izin verilmeyen çözüme kavuşturulur. Fakat buradaki sınırlar içinde, Girit İsyanı'nın

önemi, Bâbüâlî ile Hıdiv İsmail arasındaki iktidar mücadelesine ivme kazandıran yeni bir faktör olmasında gizlidir. Diğer bir ifade ile Girit İsyanı'nın siyasi gündemi meşgul ettiği günler, Mısır'ın bağımsızlaştırılmasına yönelik hayalin de beslenip güçlendiği bir zamana tesadüf eder.

İsyan sırasında sadece Girit'le uğraşılmamış, Sırbistan'da çıkan huzursuzluklar nedeniyle Belgrad Kalesi, Sırbistan'a terk edilmek zorunda kalınmıştır. Bunun yanı sıra isyanın yaratmış olduğu kaotik ortamın etkisiyle Eflâk-Boğdan'da da bir takım sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Hıdiv İsmail ile yaşanan gerilimin tohumları da bu bunalım ortamında atılmıştır. Ancak Girit'teki kargaşanın yaratmış olduğu yoğun iç ve dış siyasi gündem nedeniyle Hıdiv'le ilgili sorun ertelenmiş, tansiyonun düşmesinin ardından adeta bir tedib hareketine başlanmıştır.

Aşağıda da görüleceği gibi Girit İsyanı'nın yarattığı karmaşıklığın giderilmesi, Bâbüâlî'nin, Hıdiv İsmail'i gündeminin ilk sıralarına yerleştirmesi için gerekli fırsatı da beraberinde getirir. Diğer bir ifade ile karmaşık atmosferin yarattığı uygun ortamda, Mısır idaresinin hakimiyeti bölmeye dönük girişimlerine isyanın ardından oldukça sert ve kararlı itirazlar yöneltilir. Bâbüâlî'nin, Hıdiv'in eylemlerine cevap olarak geliştirdiği tezler, Tanzimat Dönemi'nin ruhu ile eşanlamli şekilde, yasallık ilkesi üzerine inşa edilecektir. Nitekim Osmanlı yönetimi rahatsızlıklarını ifade ederken devletin dayandığı siyaset ve hukuk felsefesini yardıma çağırarak ve *halkın hâmi ve sâhib-i şer'i ve tabi'isi olan pâdişâh-ı adâlet-penâh*ın da şikayetçi olduğunu açıklayacaktır (BOA. Y. EE., 90 / 13, 18 R. Ahir 1286 / 28 Temmuz 1869). Kısacası Mısır idaresine yöneltilen eleştiri, kanuna ve doğal hukuka dayandırılmaktadır.

Bâbüâlî'nin en önemli itirazları arasında Hıdiv'in, güçlü ve modern donanımlı bir ordu yaratmayı amaçlayan icraatları yer alır. İsmail'in, Avrupa ve A.B.D.'ye sipariş ettiği yüz bin iğneli tüfek ile Fransa ve Triyeste tersanelerine sipariş ettiği iki adet fırkateynin yanı sıra Mısır ordusunda istihdâm edilen Amerikalı subaylar, Bâbüâlî'ye göre Mısır idaresinin hayalini ve projesini açıkça gösteren kanıtlardır. Kaldı ki bütün bu yapılanların bağımsız bir devlet kurmaya dönük niyetin ve programın parçası olduğunu yalnızca Bâbüâlî düşünmez. Rusya da Hıdiv'in amacının bağımsız bir devlet kurmak olduğunu belirtir. Ruslara göre *Hıdiv-i Mısır müstakil olmak ister. İkdâm ve kuvveti buna müsâ'iddir* (Basiret, Numro 377, 10 R. Evvel 1288 / 30 Mayıs 1871).

Bâbüâlî'nin yanı sıra bazı yabancı devletlerin de gördüğü müstakil Mısır hedefine dönük olarak Hıdiv'in, Avrupa ülkeleri ve A.B.D.'ye sipariş ettiği tüfeklerin bir kısmının yapımı tamamlanarak satın alınır. Benzer şekilde

Fransa ve Triyeste'ye sipariş edilen gemilerin yapımı da tamamlanır. Ancak Bâbiâli, Hıdiv'e, kendisine tanınan imtiyazda Mısır askerinin sayısının 30 bin ile sınırlandırıldığını ve *şerâ'it-i merkûme dâbilinden çıkmamış olmak zımında Fransa ve Triyeste'de derdest-i inşâ olan zırhlı gemilerden dabî sarf-ı nazar olunacağında kat'â şübhe olmadığını* hatırlatır (BOA. Y. EE., 90 / 13, 21 C. Evvel 1286 / 29 Ağustos 1869). Kaldı ki Mısır, Osmanlı Devleti için vazgeçilemeyecek önemdedir (BOA. Y.EE., 90 / 20, 21 C. Evvel 1286 / 29 Ağustos 1869) ve Osmanlı toprak bütünlüğü Mısır'ı da kapsadığı için (BOA. Y. EE. 90 / 13, 18 R. Ahir 1286 / 28 Temmuz 1869) bağımsız bir idareyi ima edecek hiçbir harekete izin verilemez. Zira Osmanlı toprak bütünlüğü, 1856 yılında imzalanan Paris Antlaşması ile Avrupa'nın garantisi altına konulmuş ve Osmanlı Devleti, Avrupa Uyumu'nun bir parçası hâline getirilmiştir (Beydilli 1999: 43; Shaw-Shaw 2000 c.II: 180). Kısacası Mısır'ın devlet için önemi açıkça ortaya konulurken Osmanlı toprağının yekpareliğine ilişkin vurgu, uluslararası hukukun sağladığı yeni bir meşruiyet çerçevesi ile daha da güçlendirilmiştir.

Avrupa tarafından da garanti altına alınan Osmanlı toprak bütünlüğünün, Mısır'ı da kapsadığı şeklindeki vurgu, Bâbiâli iktidarının uluslararası meşruiyete de sahip olduğunu açıkça hatırlatır. Böylece Hıdiv İsmail'e, Avrupa ülkelerinden -özellikle Fransa- beklediği yardım ve desteğin de meşru olmayacağı şeklinde bir imada bulunulduğu söylenebilir.⁶ Buradan hareketle silah ya da gemi alımı gibi bağımsızlığı veya bağımsızlık hayalini çağrıştıran icraat da doğal olarak meşru sınırların ihlâli anlamına gelir. Dolayısıyla Hıdiv İsmail'in silah ve gemi satın alması kalkışması kabul edilemez.

Bâbiâli'nin silah ve zırhlı gemiler konusundaki hassasiyetinin altında esas olarak yeni ve modern bir ordu yaratmakla bağımsız bir devlete ulaşmak arasındaki yakınlık yatar. Oysa, *Hıttâ-i Mühimme-i Mısıriyye ki Memâlik-i Hazreti Hilâfet-penâhînin bir cüz'-i azîmi olduğundan asâkir-i muntazama-i Mısıriyye...asâkir-i şâhânedan ma'dûd* (BOA. Y. EE., 90 / 13, 21 C. Evvel 1286 / 29 Ağustos 1869) olmak zorundadır. Mısır askerinin Osmanlı ordusunun parçalarından biri olduğu vurgulanarak ordu ile bağımsızlık arasında kurulan denklemin tasfiyesine çalışılır. Çünkü Mısır Ordusu'nun takviye edilmesi anlamına gelen silahlar ve gemiler, Bâbiâli otoritesinin bölündüğünü ima eder. Başka bir deyişle Memâlik-i Mahrûse'nin parçası olmasına karşın Mısır'da güçlü bir ordu kurulmaya çalışılması, müstakbel hayalin muhtevasını da şüpheyeye yer bırakmayacak şekilde ele verir. Nitekim Hıdiv'in orduyu, yani bağımsız Mısır'ı tahkîm etmeye dönük Avrupa ve A.B.D'ye verdiği siparişler yakından izlenir (*Kevkeb-i Şarkî*, Nüsha 7, 10 Ramazan 1286 / 13 Aralık 1869).

Bâbüâlî, Hıdiv'in Triyeste tersanelerine sipariş ettiği zırhlı korvetin akıbetini dikkatle takip eder. Triyeste şehbenderi Rober Efendi, Viyana sefaretine konuyla ilgili olarak detaylı bilgiler verir. Şehbender, korvetin bütün özelliklerini açık şekilde anlatır. Rober Efendi, *Hıdiv-i Mısır tarafından inşaşı Triyeste'ye sipâriş olunan zırhlı korvet her biri yüz ellîşer çapında dört aded Armstrong topu ile techîz olunacaktır* diyerek konuyu tamamlar (BOA. İ. MTZ., (05), 21 / 870, Ek 1. 10 Ağustos 1869). Diğer bir ifade ile korvete ilave edilecek olan dört adet topun, XIX. yüzyıl Osmanlı-Mısır münasebetindeki olumsuz anılarla yüklü hafızayı tahrik ettiği belirtilebilir.

Yüzyılın ilk yarısında bağımsızlık hayali ve idealinin yön verdiği mücadele, 1860'ların sonunda ortaya çıkan yeni iktidar savaşındaki kaygıları ve kompleksleri de tayin eder. Mehmed Ali Paşa'nın, bağımsızlık rüyasının Hıdiv İsmail'in icraatına yönelik korku ve kuşkuyu beslediği söylenebilir. Dolayısıyla İsmail'in Mısır Ordusu'nu geliştirme ve modernize etmeye dönük eylemleri, Osmanlı yönetici eliti tarafından daha büyük bir projenin detayları olarak değerlendirilir. Nihayet askerî alandaki çabalar ile Mısır'daki Osmanlı egemenliğinin sınırlarının daraltılması ve tamamen tasfiyesinin hedeflendiğini iddia etmek, yanlış sayılmaz.

Hıdiv, ordunun modernizasyonunun yanı sıra komuta kademesinin de Osmanlı etkisinden kurtarılması gerektiğine inanır. Bu hedefi gerçekleştirmek amacıyla özellikle Amerikalı subayların Mısır ordusunun komuta kademesinde istihdam edildiği anlaşılıyor (BOA. HR. SYS., 44 / 26, 11 Kasım 1870; *Basiret*, Numro 67, 1 Safer 1287 / 3 Mayıs 1870).⁷ Amerikalı subayların, Mısır ordusunun komuta kademelerine yerleştirilmesindeki temel amacın, ordu içindeki hiyerarşik düzeni sarsmak olduğu söylenebilir. Böylece Mısır'daki Osmanlı hakimiyetinin kaldırıcı niteliğindeki askerî yapıya müdahale edilerek Osmanlı iktidarının zayıflatılması amaçlanır. Bu niyet o kadar açıktır ki ordu hiyerarşisini bölerek etkisizleştirmek için yabancı subayların komutasında iki yeni erkân-ı harb dairesi daha kurulur. Mevcuda eklenen bu iki yeni daire, kısa süre sonra ordu içinde gerilime ve Türk subaylar ile yabancı subaylar arasında sorun yaşanmasına neden olur (*Basiret*, Numro 68, 2 Safer 1287 / 4 Mayıs 1870). Amerika'dan getirilerek Mısır Ordusu'nda istihdam edilen subaylar arasında özellikle Albay Stone'un, ordunun modernizasyonu ve yeniden yapılandırılmasında hayli etkin olduğu anlaşılıyor (Vatikotis 1961: 8).

Orduyu Mısırlılaştırmak uğruna atılan her adım aslında Tanzimat Dönemi'nin ideolojisi sayılabilecek kapsayıcı Osmanlıcılık formülünün de tehlikeye atılması anlamına gelir. Ordudaki Osmanlı komutasının gevşetilmesine dönük eylemler, Tanzimat Dönemi'nde yeni bir kuvvet merkezi olarak Osmanlı siyasetine katılan Bâbüâlî iktidarının tehdit edilmesi ile eşanlıdır. Nihayet

İktidarın sigortası konumundaki askeri gücün, Osmanlı etkisinden kurtarılmaya çalışılması, Osmanlı egemenliğinin de yok edilmesiyle eşdeğerdir. Böylece Mehmed Ali Paşa döneminden itibaren Mısırlıların orduya alınarak silahlı gücün Osmanlı hakimiyetinden temizlenmesine yönelik projenin, farklı bir kamuflajla devam ettirildiğini söylemek yanlış sayılmaz. Mehmed Ali Paşa, ordunun Osmanlı etkisinden kaldığı sürece Mısırlıların kendilerine ait bir ülkeleri olduğunu iddia edemeyeceklerini vurgular (Marsot 1986: 59).

Hıdiv İsmail'in, Mısır ordusu üzerinden yaratmayı denediği Mısırlılık bilincinin, Bâbîâlî'nin Osmanlı milleti rüyasına karşı bir itiraz olduğu açıkça görülür. Böylece Bâbîâlî, Mısır'da uygulamaya konulan icraatın, iktidara ortak olma talebi ile yakından ilgili olduğuna inanır. Nitekim 1860'lar ve 70'ler boyunca Osmanlılık fikri ile Mısırlılık düşüncesinin ciddi bir çatışma içine girdiği belirtilebilir (Jankowski 1980: 229). Hatta Hıdiv İsmail döneminde Osmanlı hilafetine alternatif bir Mısır/Arap halifeliği projesi de tartışmaya açılır (Gershoni – Jankowski 1986: 18; Jankowski 1980: 256). Aslında pek çok konuda olduğu gibi hilafet konusunda da İsmail'in, dedesi Mehmed Ali Paşa'dan etkilendiği açıktır. Mehmed Ali Paşa da halifelik olmasa bile asayişin sağlanması amacıyla Osmanlı Devleti'nin, Araplarla meskûn topraklarının ayrı bir siyasi organizasyon altında örgütlenmesi gerektiğine inanmaktadır (*BOA. HAT.*, 829 / 37503D, 29 Zilhicce 1250 / 28 Nisan 1835).⁸ Kısacası Hıdiv İsmail, Mısır ordusunun her türlü Osmanlı etkisinden kurtarılmasını iktidar mücadelesinde öne geçmek için atılacak önemli bir adım olarak görür. Dolayısıyla bağımsız Mısır hayaline giden güzergahta, ordunun ve Mısır milletinin inşa edilmesi önemli bir kavşağın dönülmesi anlamına gelir.

Bu önemli aşamanın kaydedilmesindeki en hayati araçlar arasında XIX. yüzyılda diğer bütün ulus inşa etme örneklerinde görüldüğü gibi dil gelir. Bu kabulün bir sonucu olarak orduda ve hükümet dairelerinde Osmanlıca'nın yerini Arapça alır. Böylece Bâbîâlî'nin Osmanlı milleti programına da açıkça muhalefet edilmiş olur. Mısır'da yapılan bütün bu icraatın altındaki ana fikrin bağımsızlık olduğu, Osmanlı kamuoyu tarafından da anlaşılır ve

“...şimdiye kadar lisân-ı resmî makamında bulunmuş olan Osmanlıca'dan ferâgatle Arabca'ya râğbet idilmektedir işte bu tahavvülât-ı zâhi-
renin cümlesi dahî hıttâ-i Mısıriyye'nin Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne
ile vâkı' olan revâbıtının infikâki hakkında bir tasavvur-ı kat'î bulun-
duğuna birer emâre-i bâhirelerdir” denilir (*Basiret*, Numro 2, 27 Şevval
1286 / 30 Ocak 1870).⁹

Türkçe'nin yerine Arapça'nın resmî dil olarak kabul edilmesine yönelik çabalar, Mısır Valisi Said Paşa döneminde başlar. Said Paşa döneminde

temelleri atılan bu gelişme, Hıdiv İsmail ile birlikte daha sistemli bir içeriğe kavuşur (Baer 1968: 150). Ordu ile Mısır milletinin inşası arasında kurulan denklem, Osmanlı'nın yerine Arapça'nın ikâme edilmesi ile birlikte değerlendirildiğinde Hıdiv'in, Osmanlı hakimiyetine son vermenin çarelerini aradığı açığa çıkar. Kısacası sorun, merkezi yönetim ile taşradaki idare arasında cereyan eden idarî bir anlaşmazlığın ötesine geçerek iktidarın yeniden paylaşılmasına dönük bir içeriğe kavuşur. Kaldı ki 1869 yılının yaz ayları boyunca Avrupa başkentlerine yaptığı gezilerde, Hıdiv'in bağımsızlık ya da en azından Osmanlı hakimiyetini gevşetmenin yollarını araştırdığı görülür.

Hıdiv İsmail, bağımsız Mısır'ın yaratılması için Avrupa ülkelerinden sağlayacağı desteğin çok önemli olduğunu düşünür. Özellikle Süveyş Kanalı'nın açılacak olması İsmail Paşa'yı, Mısır'ı, Avrupa sistemine bağlayarak Osmanlı egemenliğini yıpratma konusunda daha istekli hâle getirir. Bu nedenle sıklıkla Avrupa ülkelerine seyahat eder ve protokolde kendisine bağımsız bir ülkenin hâkimi gibi muamele edilmesine çalışır. Osmanlı bürokrasisinin özellikle yurt dışındaki Osmanlı temsilcilerinin, Hıdiv'in karşılanma şekliyle yakından ilgilenmeleri de konuya gösterilen dikkati ve özeni berraklaştırır. Mesela, 1869 yılının Haziran ayında Berlin'e yaptığı ziyaret sırasında Prusya Kralı'nın, *Hıdivi Saltanat-ı Seniyye'nin mabkûmu makamında tutmak mu'âmele-i müstakîmesinden insirâf ve udûl itmemiş olduğu ve müşârinileyhe zât-ı hazreti pâdişâhînin tâbi-i mümtâzı mu'âmelesini icrâ ettiğini*, Berlin Sefareti haber verir (BOA. İ. MTZ., (05), 21 / 865, Ek 1. 12 Haziran 1869). Başka bir ifade ile Osmanlı veya bu sınırlar içinde Bâbîâlî iktidarı ile Hıdiv arasındaki yüksek tansiyon, Avrupa siyasetinin de gündemine girer. Nitekim Hıdiv, Berlin ziyaretinin ardından Londra'ya gider. Londra'da Dışişleri Bakanı Lord Clarendon ile görüşür. Görüşmeden kısa süre sonra Osmanlı'nın Londra Büyükelçisi Musurus, Clarendon'dan bir randevu alır.

Lord Clarendon ile Kostaki Musurus arasındaki görüşme, Hıdiv ile Bâbîâlî arasındaki mücadelenin, Mısır'ın bağımsız ya da tâbi bir ülke olarak kalıp kalmayacağıyla ilgili olduğunu tamamen berrak hâle getirir. Clarendon, Hıdiv İsmail ile mülakata, *müşârinileyhe zât-ı şevket-simât-ı hazreti pâdişâhînin bir tâbi-i* olduğunu hatırlatarak başladığını Musurus'a nakleder (BOA. İ. MTZ., (05), 21 / 867, Ek 1. 1 Temmuz 1869). Clarendon'un Hıdiv ile sohbetine giriş olarak seçtiği cümle bile konunun Avrupa siyaset çevrelerinde de iktidara ilişkin bir muhtevaya sahip olduğunun anlaşıldığını gösterir. Kaldı ki Clarendon, Hıdiv'in bağımsızlığa, dolayısıyla iktidara sahip olmaya dönük ihtirasının tamamen farkında olduğunu göstererek *metbû'-ı meşrû'-ı mu'azzamına sadâkat ve itâ'atkârlıkda devâm itdike ve arz-ı Mısır Memâlik-i Mahrûse'nin eczâ-yı mütemmimesinden ma'dûd ol-*

dukca kendisinin Mısır idaresinde kalacağını belirtir (BOA. İ. MTZ., (05), 21 / 867, Ek 1. 1 Temmuz 1869).

Clarendon'un, Hıdiv ile görüşmesi hakkında Musurus'a bilgi verirken seçtiği cümleler, sorunun özellikle Osmanlı yönetimi tarafından nasıl algılandığının ipuçlarını da ele verir. Hıdiv'e, padişahın bir *kulu* olduğunun hatırlatılması, İngiltere'nin bu iktidar mücadelesinde tarafını seçtiğini ima ederken itaat ettiği sürece geleceğe ilişkin korku duymaması gerektiğini belirtmesi de Bâbüâlî'ye zımnî bir uyarı olarak kabul edilebilir. Zira İsmail Paşa, Clarendon ile yaptığı görüşmede, Bâbüâlî'nin kendisi hakkında İstanbul'da çevrilen entrikalara izin verdiği ve bu nedenle korku içinde olduğunu belirtir (BOA. İ. MTZ., (05), 21 / 867, Ek 1. 1 Temmuz 1869).¹⁰ Nihayet Clarendon, İngiliz siyasetinde herhangi bir değişme olmadığını -yani Osmanlı bütünlüğünden (şimdilik) taviz veril(e)meyeceğini- açıkça vurgularken Mısır'da müstakil bir idare idealini dolayısıyla İsmail Paşa'nın iktidar talebini reddeder.

Bağımsız bir iktidar sahibi olma hayalinin suniliğine ilişkin Berlin ve Londra'dan alınan cevapların ardından Hıdiv, 1869 gezisinin son durağı olarak Petersburg'a uğramak ister. Ancak Ruslar, Çarın yaz tatili için Livadya Sarayı'na (Akmescit-Kırım) gittiği ve tatil süresince herhangi bir görüşmede bulunmak istemediğini belirterek Hıdiv'in talebini geri çevirirler. İsmail Paşa, Rusya'dan da aradığı desteği bulamayacağını anlayınca Mısır'a dönme kararı verir. Petersburg'daki Osmanlı temsilcisi Komnenos Bey, Hıdiv'in Rusya'ya uğramayacak oluşunu değerlendirirken *zann-ı âcizâneme göre bu hâlden buraca daha ziyâde hoşnûdî ve memnûniyet husûle gelmiştir* (BOA. İ. MTZ., (05), 21 / 868, Ek 1. 16 Ağustos 1869) diyerek Rusya'daki atmosferin de Prusya ve İngiltere'den farklı olmadığını iddia eder.

1869 yılındaki Avrupa ziyaretinin, Hıdiv'in beklediği etkiyi yapmadığını söylemek yanlış sayılmaz. 1869 senesinin, gerek Osmanlı gerek Avrupa tarihi açısından önemli bir anın başlangıcı olduğu belirtilebilir. Ocak 1869'da III. Napoléon'un çağrısı üzerine Paris'te bir konferans toplanmış ve Girit İsyanı'nın neden olduğu Osmanlı-Yunan gerginliği, tamamen Osmanlı tezleri doğrultusunda bir sonuca kavuşturulmuştur (Shaw – Shaw 2000 c. II: 194). Dolayısıyla Avrupa'da, Osmanlı'nın siyasî ve diplomatik prestijinin arttığı bir yıl söz konusudur (*Kevekb-i Şarkî*, Nüsha 9, 12 Ramazan 1286 / 16 Aralık 1869). Ancak 1869'un asıl önemi Avrupa/Dünya siyasetinde etkisi XX. yüzyılda da devam edecek olan köklü ve yapısal bir denge değişiminin başlangıcını işaret etmesindedir. Hıdiv'in, 1869 yılının yaz ayları boyunca Avrupa ülkelerine yaptığı seyahat, Fransız-Alman nefretinin kayda geçirildiği Sedan Muharebesi'nden hemen öncedir. Başka bir ifade ile Hıdiv'in seyahatine, Avrupa diplomasi ve siyaset

çevrelerinde Fransa-Prusya Savaşı'nın fısıltıları eşlik eder.¹¹ Kısacası kıta siyasetindeki yeni denge arayışının yarattığı huzursuz ortamın, Hıdiv'in ziyaretini senkronik olmaktan çıkardığı da iddia edilebilir. Nihayet bütün bu ziyaret macerasının, Hıdiv'in ihtirasları ile ilgili olduğu ve Bâbiâli tarafından yakından izlendiği tespit edilir.

Hıdiv İsmail'in, Avrupa ülkelerine düzenlediği gezi, Bâbiâli'nin şiddetle itiraz ettiği iki temel konuda Avrupa'nın yardımına müracaat edilmesiyle ilgilidir. Bunlar, Süveyş Kanalı ve Hıdiv'in imar faaliyetleri nedeniyle Mısır'da giderek artan finansal ihtiyacı karşılamak için yeni borç alınması ile Mısır hukukunu, Osmanlı hukuk sisteminin dışına çıkarmak için yeni bir *Usûl-i Mehâkim Nizamnâmesi* yazılması şeklinde özetlenebilir (*BOA. Y. EE.*, 90 / 13, 18 R. Ahir 1286 / 28 Temmuz 1869; *BOA. Y. EE.*, 90 / 20, 28 Şaban 1286 / 3 Aralık 1869).

Hıdiv İsmail'in bu iki konu üzerindeki ısrarını, Avrupa seyahatinden dönüşünde de sürdürdüğü anlaşılıyor. Bâbiâli, kendisine sorulmadan alınacak herhangi bir borcu onaylamayacağını ilân ederek aldığı kararı, Paris ve Londra elçiliklerine de iletir (*Basiret*, Numro 61, 19 Muharrem 1287 / 21 Nisan 1870). Bâbiâli'nin, konuyu sert şekilde protesto etmesinin nedeni, *hukûk-ı mukaddese-i Devlet-i Aliyye*'nin ihlâl edilmesinden ötürüdür (*Basiret*, Numro 64, 26 Muharrem 1287 / 28 Nisan 1870). Nitekim Londra sefiri Musurus'un, Lord Clarendon'a sunduğu protesto mektubu da konunun borçlanmadan ziyade otorite meselesi ile ilgili olduğunu berraklaştırır. Musurus, 1867 yılında hıdivlik unvanının verildiği fermanla Bâbiâli'nin izni olmadıkça Hıdiv'in borçlanamayacağını açıkça kayıtlı olduğunu belirtir (*Basiret*, Numro 77, 15 Safer 1287 / 17 Mayıs 1870).

Musurus'un sözlerinden önce de Bâbiâli ile Hıdiv arasında, konu üzerinde ciddi bir anlaşmazlığın olduğu dikkati çeker. Sadrazam Âli Paşa, Hıdiv'e gönderdiği mektupta, *istikrâz-ı hâricîye lüzûm görüldüğü takdîrde emsâl ve sâbıkları vechile hâki-pâyi hümayûn-ı hazreti mülûkânedan istizân* buyurulacak emre göre hareket edilmesi gerektiğini belirtir. Zira Hıdiv'e lûtfedilen fermânlar bunu zorunlu kılmaktadır (*BOA.*, *Y. EE.*, 90 / 20, 21 C. Evvel 1286 / 29 Ağustos 1869). Âli Paşa'nın borçlanma konusundaki hassasiyeti, iktidara dönük kıskançlığın yanı sıra Mısır hazinesinin iflâsa sürüklendiğine dönük endişeyle birlikte değerlendirilmelidir. Âli Paşa, dış borca başvurarak Hıdiv'in, Mısır'ın bugünü ve geleceğini ipotek altına almakta olduğunu belirtir (*BOA. Y. EE.*, 90 / 13, 21 C. Evvel 1286 / 29 Ağustos 1869). Nitekim Âli Paşa, sadaret dönemi boyunca Mısır'ı, Avrupalı devletlerin kuklası hâline getirecek borçlanma konusunda oldukça dikkatli davranarak Hıdiv'in aşırı borçlanmasını engellemeye çalışır (Marlowe 1964: 283).¹² Oysa Hıdiv İsmail,

Âli Paşa'nın bu uyarısına açıkça meydan okur. Âli Paşa'ya verdiği cevabın tonu, Mısır'ın şimdilik tâbi, ancak nihai hedefin bağımsızlık olduğunu açık hâle getirir. Hıdiv, idaresi kendisine terk edilmiş olan Mısır'da her türlü icraatı yapmaya hakkı olduğunu ve borçlanma konusunda Bâbiâli'nin iznini istemesi hâlinde fermanlarla kendisine tanınan yetkilerin anlamsız hâle geleceğini açıklar (*BOA. Y. EE.*, 90 / 20, 28 Şaban 1286 / 3 Aralık 1869).

Borçlar üzerinden yürütülen tartışma, ordunun modernizasyonu ya da Hıdiv'in Avrupa gezisi sırasında yaşananlara benzer şekilde görüldüğünden farklı olarak Bâbiâli iktidarının sınırları ve kapasitesinin test edilmesi anlamına gelir. Yukarıda da vurgulandığı gibi Hıdiv'in başka bir merkeze tâbi olmak istememesi, Tanzimat Dönemi'nde kurulan bürokratik iktidarın etki alanının daraltılmasını çağırıştırır. Bürokratik iktidarın merkezi sayılan Bâbiâli ile Hıdiv arasındaki mücadele o kadar açıktır ki Hıdiv, bütün girişimlerini adeta formel bir çatı altında toplayacak yeni bir Mısır hukuku yaratılmasını açıkça talep edecektir.

Hıdiv İsmail'in Mısır Hukuku'nu, Osmanlı hukuk dairesinin dışına çıkararak Mısır'ı, Osmanlı sisteminden koparmayı amaçladığını söylemek yanlış sayılmaz. Aslında Mehmed Ali Paşa'dan itibaren Mısır hukukunu Osmanlı hukuk sisteminin dışına çıkarmaya dönük girişimlere başlanmıştır. Mesela Mehmed Ali Paşa 1843 tarihli Ceza Kanunnamesi'ni uygulamak yerine 1844 yılında kendi ceza yasasını hazırlamıştır. Mehmed Ali Paşa'dan sonra Mısır valisi olan Abbas ve Said Paşalar döneminde de benzer bir yol takip edilmiş ve 1851 tarihli ceza kanunnamesi 1855 yılına kadar uygulamaya konulmamıştır (Anderson 1968: 212-213). Bu kanunnamelerde idam cezası, Sultanın onayına bırakıldığı için kanunnamelerin Mısır'da uygulanması, Mısır'ın gerçek sahibinin Osmanlı padişahı olduğunu anlatıyordu. Başka bir deyişle Sultanın yaşam hakkına son verme yetkisi, iktidarın gerçek sahibini de işaret ediyordu. Dolayısıyla Hıdiv İsmail'in yeni bir hukuki yapı oluşturmaya çalışması, bu birikimin ışığında daha anlamlı hâle gelmektedir.

Hıdiv İsmail, 1866-1867 yıllarında Fransız Medeni Kanunu'nu tercüme ettirerek Mısır'da uygulamaya koymuştur (*BOA. Y. EE.*, 91 / 29, Fi 3 Şaban 1284 / 30 Kasım 1867). Medeni kanunun ardından Hıdiv İsmail, Yeni bir Usûl-i Mehâkim Nizamnamesi hazırlanması ve Mısır Mahkemeleri'nin yeniden düzenlenmesini istiyordu. 1869 yılında Mısır parlamentosu sayılabilecek *Meclis-i Nüvvâb*'da nizamnâme hakkında yaptığı konuşma da (*Terakki*, Numro 79, 8 Zilkaade 1285 / 20 Şubat 1869) konuya verdiği önemin işareti olmalıdır. Hıdiv, özellikle yabancılar ile Osmanlı tebaası arasındaki uyumsuzluklarda daha etkin bir yapı kurmayı hayal ediyordu. Zira Mısır'da da, Osman-

lı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi konsolosluk mahkemelerinin neden olduğu ciddi bir hukukî kaos söz konusudur. Ancak bu yeni nizamname ile asıl arzulan şey, Mısır Mahkemeleri'ne yabancı hakimlerin alınması yoluyla Osmanlı iktidarını sınırlandırmaktır. Nitekim Bâbiâli açısından Hıdiv'in projesi o kadar açıktır ki konuyla ilgili olarak hazırlanan nizamname suretini İstanbul'a getiren Nubar Paşa, beklediği cevabı alamaz. Sadrazam Âli Paşa'nın Bebek'teki yalısında yapılan toplantıda, Mısır'ın bir Osmanlı toprağı olduğu ve ülkenin diğer bölgelerinde bulunan yabancı uyrukluların tâbi olduğu kuralların, Mısır'da yaşayanları da bağlayacağı vurgulanır. Ayrıca yapılacak genel bir hukukî düzenleme ile birlikte Mısır'ın durumunun ele alınacağı da belirtilir (*Basiret*, Numro 47, 30 Zilhicce 1286 / 2 Nisan 1870). Öte yandan meselenin gündeme getirildiği ilk günlerde III. Napoléon'un konuya pek sıcak yaklaşmaması da Osmanlı yönetimini rahatlatan bir başka faktör olmuştur (*Basiret*, Numro 45, 27 Zilhicce 1286 / 30 Mart 1870). Ardından Fransa-Prusya Savaşı'nın çıkmasıyla Osmanlı yönetimi Hıdiv'in isteklerini geri çevirebileceği daha uygun bir dış konjonktüre kavuşmuştur (*Basiret*, Numro 367, 28 Safer 1288 / 19 Mayıs 1871).

Avrupa'daki atmosferin de yardımıyla Bâbiâli, bütün Osmanlı toprağını kapsayacak bir hukuk reformunun, Mısır'ı da içine alacağını hatırlatarak ülkenin ve iktidarın yekpareliğinin altını çizmiş olur. Dolayısıyla Hıdiv'in yeni bir usûl-i mehâkim nizamnamesine dönük arzusunun, Mısır'da ayrı bir idare hayali anlamına geldiği anlatılır. Nitekim Hıdiv'in Avrupalı devletlerin temsilcilerinden oluşan bir komisyonla konuyu görüşmesi, Bâbiâli tarafından protesto edilir. Çünkü bu konu Osmanlı Devleti ile yabancı devletler arasındaki anlaşmaları ilgilendiren önemli bir sorundur ve Hıdiv ile değil doğrudan doğruya Bâbiâli ile görüşülmelidir (*BOA. İ. MTZ.*, (05), 21 / 873, Ek 3, 16 Muharrem 1287 / 18 Nisan 1870). Kaldı ki Osmanlı Devleti'nin bir toprağı üzerindeki uygulama için yabancı devletlerin değişiklik teklifi, devletin dayandığı iktidarın bölünmezliği ilkesinin temelden sarsılması anlamına gelir ve Bâbiâli'nin buna sessiz kalması makul değildir (*BOA. İ. MTZ.*, (05), 21 / 873, Ek 1).

Bâbiâli'nin söz konusu nizamnameye karşı çıkmasının iki nedeni olduğu görülür. Öncelikle kurulacak mahkemelerin, devlet memurlarının yargılanması da dahil olmak üzere oldukça geniş bir alanda etkin olması planlanır. Ancak daha önemlisi bu mahkemelerde, yabancı hâkimlerin sayısının Osmanlı hâkimlerinden fazla olması düşünülür. Nitekim bu durum, Bâbiâli tarafından öyle gariptenir ki ülkenin, halkın ve devletin kaderinin, çoğunluğu yabancılardan oluşan mahkemelere terk edilmesine ve böylece bir teklife *taraf-ı Hıdividen nasıl tecvîz olunabilmiş olduğuna dahî akıllar*

iremeyüb (BOA. İ. MTZ., (05), 21 / 873, Ek 3, 16 Muharrem 1287 / 18 Nisan 1870) denilerek şaşkınlık ifade edilir.

Bâbüâlî'nin bütün protestolarına rağmen Hıdiv İsmail'in ısrarı, nizâmnamenin ifade ettiği anlamı gösterir. Dolayısıyla sorun, yeni bir nizâmnamenin ötesinde Osmanlı Sultanı'nın Mısır'daki varoluşu ile yakından ilgilidir. Nitekim Hıdiv'in, Bâbüâlî'ye rağmen meseleyi Avrupa Devletleri'nin gündemine sokarak destek araması şüpheye yer bırakmaz. Hıdiv İsmail, en yakın çalışma arkadaşı Nubar Paşa'nın görevlendirdiği bir adam aracılığıyla Fransa'da kendi tezlerinin propagandasını yaptırır. Mısır'ın *kadim* müttefiki olarak Fransa'nın Hıdiv'e destek verdiği, Paris Sefiri Cemil Paşa'nın ilettiği bilgidен anlaşılıyor. Cemil Paşa, konu ile ilgili olarak Fransız Hariciye Nazırı'na, Mısır'ın Osmanlı toprağı olduğu ve sorunun ancak Bâbüâlî ile görüşülerek çözülebileceğini söyler. Osmanlı temsilcisi, Hıdiv'in konunun propagandası için tuttuğu adamlara nazır ya da memur diye hitap edilmesinin açıkça Osmanlı'nın haklarının ihlâl edilmesi anlamına geldiğini vurgular. Cemil Paşa, Mısır'ın bir Osmanlı toprağı olduğu ve Kahire'de bağımsız bir devlet başkanının bulunmadığını belirtir. Hatta Fransız Nazıra, Parlamentoda Mısır lehine yapacağı konuşmayı hatırlatarak konuşmakta özgür olduğunu ancak yapacağı konuşmanın padişahın Mısır üzerindeki haklarında asla bir değişiklik yapmayacağını anlatır (BOA. İ. MTZ., (05), 21 / 885, Ek 4, 15 Haziran 1871).

Cemil Paşa ile III. Cumhuriyet'in Hariciye Nazırı arasında geçen konuşma, II. İmparatorluğun yıkılmasından sonra da Fransa'nın Mısır siyasetinin değişmediğini gözler önüne serer.¹³ Benzer şekilde Nubar Paşa'nın adamının Londra'da konuyla ilgili olarak destek arayışlarına verilen cevap da XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren konvansiyonel hâle gelen İngiliz siyasetinin devam ettiğini kanıtlar. İngilizler, Hıdiv'in temsilcisine açıkça kendisini bir muhatap olarak kabul edemeyeceklerini ve ancak Saltanat-ı Seniyye'nin büyükelçisi aracılığıyla yapılacak bir görüşme için randevu verebileceklerini belirtirler (BOA. İ. MTZ., (05), 21 / 885, Ek 5, 27 Haziran 1871). Başka bir ifade ile İngiltere, Mısır'ın Osmanlı toprağı ve Hıdiv'in de Sultan'a tâbi olduğunu bir kez daha ifade etmiş olur.

İngiltere'nin verdiği destek ve Fransa-Prusya Savaşı ile birlikte kıtadaki yeni statüko arayışları, Bâbüâlî'nin iktidarını paylaşmama ısrarını sürdürmesine yardım eder. Nitekim yabancı hakimlerin sayısının azaltılması ve kurulacak mahkemelerin etkinlik alanının daraltılmasına ilişkin yeni bir düzenleme yapılmadığı sürece Hıdiv'in önerisinin onaylanmayacağı açıkça belirtilir (BOA. İ. MTZ., (05), 21 / 885, Ek 3). Çünkü Hıdiv'in teklif ettiği önerinin kabul edilmesi yabancı aktörlerin iktidara ortak olması

demektir. Avrupalılar, yeni bir düzenleme istiyorlarsa bu yalnızca Mısır'a özgü olamaz. Osmanlı ülkesinin bütününe kapsayacak yeni bir nizâmnâme yapılması ve bunun Mısır'ı da kapsamaması daha uygun olur. Nihayet böyle bir kanunun yapılması ise yüzlerce yıldır devam eden kapitülasyon rejiminin tartışmaya açılmasını gerekli kılar ki Avrupalıların bu konudaki tavrı gayet açıktır (*BOA. İ. MTZ., (05), 21 / 885, Ek 6, 29 R.Ahir 1288 / 18 Temmuz 1871*).

Avrupalı Devletlerin aracılığına başvurularak Osmanlı üzerinde yaratılmaya çalışılan baskı, yukarıda da vurgulandığı gibi konunun Hıdiv açısından önemine işaret eder. Gerçekte, Usûl-i Mehâkim Nizâmnâmesi, örneğine diğer başlıklarda da rastlandığı biçimde Mısır'ı, Osmanlı hakimiyet dairesinin dışına çıkarmak için verilen mücadelenin ayrıntılarından biridir. Mısır Hukukunun, Osmanlı Hukukundan ayırıştırılmasına dönük talep, Hıdiv İsmail'in, Mısır idaresinin başına geçtiği andan itibaren hayalini kurduğu bağımsızlığın, yasal alt yapısının ikmâl edilmesi anlamına gelir.

Bağımsız Mısır hayalinin hukukî çerçevesine önemli bir katkı anlamına gelecek yeni nizâmnâme girişimi sırasında yaşananlar, Tanzimat Dönemi'nde iktidarın ve siyasetin ağırlık merkezinin de Bâbüâlî olduğunu beraklaştırır. Çünkü Mısır idaresinin Hariciye Müsteşarı Nubar Paşa'ya, nizamnâme için *iktizâ iden irâde-i mehâbet-âde-i cenâb-ı pâdişâhî, Bâb-ı Âlî cânib-i sâmisinden istihsâl kılınacağı (Basiret, Numro 42, 23 Zilhicce 1286 / 26 Mart 1870)* belirtilerek, Hıdiv'in muhatabının Bâbüâlî olduğu efkâr-ı umûmiyeye de ilân edilir. Hıdiv'in Usûl-i Mehâkim Nizâmnâmesi ile ilgili isteğinin geri çevrilmesinde Âlî Paşa'nın oldukça önemli bir rolünün olduğu anlaşılıyor. Nitekim Paşanın ölümünü takip eden 1872 yılında, Hıdiv'in bu konudaki ısrarının daha da arttığı ve Bâbüâlî'nin konuya direnmekte eskisi kadar güçlü davranmadığı görülüyor (*BOA. İ. MTZ., (05), 21 / 895, Ek 3. 11 C. Evvel 1289 / 17 Temmuz 1872*). Ancak şimdilik padişahın nizamname ile ilgili bütün iradesini Bâbüâlî'ye terk ettiğini açıklaması, Bâbüâlî'nin Tanzimat Dönemi'nde eriştiği kuvvet ve iktidarın boyutlarını da gözler önüne serer.

Bâbüâlî'nin kazanmış olduğu güç, Hıdiv İsmail'in, bağımsız Mısır idealine dönük çabalarının engellenmesinde de bürokratik sınıfı siyasetin mimarı konumuna yükseltir. Özellikle Tanzimat'ın ikinci kuşağı denilebilecek Âlî ve Fuad Paşalar başta olmak üzere dönemin önemli devlet adamları ile Hıdiv arasında, antipatik bir duygu birikiminin olduğu açıkça gözlenir. Kısacası Hıdiv ile mevcudiyetini Bâbüâlî'ye borçlu olan sivil bürokratik kadro arasında Mısır'daki iktidarın hüviyetine ilişkin çok net bir mücadele tespit edilir. Nihayet bu mücadelenin varlığını yukarıda anlatılanlar şüpheye yer bırak-

mayacak şekilde ele verir. Kaldı ki Bâbiâli kadrosu ile Hıdiv'in birbirlerine karşı pek de sıcak duygular beslemediği ve soğukluğun iktidar ilişkilerinden kaynaklandığını iki tarafın başvurduğu imalar daha da berrak hâle getirir.

İktidar Mücadelesinde Simgesel Fragmanlar: Bâbiâli ile Hıdiv İsmail arasındaki iktidar mücadelesinde simgesel anlatımın en açık gözlemlendiği olaylar arasında Hıdiv'in 1869 yazında gerçekleştirdiği Avrupa gezisi yer alır. Seyahat boyunca Hıdiv, Osmanlı temsilciliklerini dışlayarak gittiği ülkelerin liderleri ile doğrudan görüşmeler yapmayı denemiştir. Bâbiâli açısından bu durum, meşruiyetin açıkça ihlâl edilmesi anlamına gelir. Sadrazam Âli Paşa'nın deyişiyle,

“Devlet-i Aliyye'nin erkân-ı â'zamından oldukları cihetle bilâd-ı ecnebiyyede buldukları müddetce Süferâ-yı Saltanat-ı Seniyye ma'iyet-i aliyyelerinde bulunmak ve vâsıtâ-i mu'âmelât-ı resmiyye anlar olmak kâ'ide-i külliyye iktizâsından olduğu hâlde süferâ-yı müşârûnileyhin bu vazîfeyi ifâ itmeleri bayağı iğbirâr-ı âlîlerini müstelzim olub kendüleriyle mu'âmelâtda irâ'e buyurulan âsâr-ı bigânegî ve tebâ'üd dahî ma'a't-te'essüf müşâhade kılınmıştır.” (BOA. Y. EE., 90 / 13, 18 R. Evvel 1286 / 28 Haziran 1869)

Başka bir ifade ile Hıdiv, Avrupa gezisi boyunca Osmanlı temsilciliklerinin aracılığına olabildiğince az müracaat ederken bizatihî bir iktidar sahibi olduğunu anlatmaktadır. Protokol kurallarına uyulmaması, Bâbiâli açısından sorunun hakimiyet/iktidar arzusu ile yakından ilgili olduğunu şüpheye yer bırakmayacak şekilde ele verir. Kaldı ki Hıdiv İsmail ile Bâbiâli arasındaki çatışmayı besleyen bağımsız Mısır ideali, kişisel nefret/husûmet hislerini de beraberinde getirir. Hıdiv İsmail'e yazdığı mektupta devlet işlerine şahsî hislerin karıştırılmaması gerektiğini (BOA. Y. EE., 90 / 13, 21 C. Evvel 1286 / 29 Ağustos 1869) belirtmesi, en azından Âli Paşa'nın sıcak duygular beslemediğini açığa çıkarır. Nitekim Âli Paşa, her ne kadar devlet işlerine kişisel duyguların karıştırılmaması gerektiğini söylese de *Asir* aşiretinin Yemen'de çıkardığı isyanın bastırılması için Hıdiv'in önerdiği yardımı geri çevirmekte de herhangi bir sakınca görmez (*Basiret*, Numro 355, 14 Safer 1288 / 04 Mayıs 1871). Diğer bir ifade ile Bâbiâli ile Hıdiv İsmail arasındaki iktidar mücadelesinin, şahsî hisleri şekillendirdiği kadar onlardan beslendiği de söylenebilir. Kaldı ki İbnülemin Mahmut Kemal İnal da Âli Paşa'nın ölüm haberini getiren telgraf memuruna Hıdiv İsmail'in bin altın bağışladığının rivayet edildiğini nakletmektedir (İnal 1982: 25).

Kişisel duyguların da eşlik ettiği bu güç ve otorite çatışmasında sık sık sembollerin de devreye sokulduğu görülür. İstanbul'dan, Paris Sefiri Cemil Pa-

şa'ya gönderilen telgrafta, Hıdiv İsmail'in, Fransa'nın en ünlü heykeltıraşlarından Condier'e, iki adet heykel sipariş ettiği haber verilir. Anlaşıldığı kadarıyla heykellerden birinin Mehmed Ali Paşa, diğerinin de İbrahim Paşa'yı tasvir etmesi düşünülür ve Cemil Paşa'nın konuyu araştırması istenir (*BOA. HR.SYS.*, 940 / 3, Ek 2. 2 Mayıs 1870).

Cemil Paşa, konu ile ilgili gerekli araştırmaların ardından İstanbul'u bilgilendirir. Hıdiv İsmail, heykeltıraş Condier'e, İbrahim Paşa'yı tasvir eden bir heykel ısmarlar ve çalışma tamamlanır. İbrahim Paşa'nın heykeli, kaideden itibaren 16 metre yüksekliğinde olup kaidesine kazınan kabartmaların birinde Akka Muhasarası ve diğerinde de Konya Muharebesi resmedilir (*BOA. HR.SYS.*, 940 / 3, Ek 4. 3 Mayıs 1870). Osmanlı-Mısır macerasında birincinin dramatik yenilgilere uğradığı anların fotoğrafının çekilmesi oldukça manidar bir göndermedir. Zira *Konya meydan muharebesiyle, İbrahim Paşa'ya, İstanbul'a giden yollar açılmış, yalnız Anadolu değil, Osmanlı saltanatı da teblikeye girmişti* (Altundağ 1988: 64).

Osmanlı-Mısır mücadelesindeki en önemli aşamalardan birini işaret eden Konya Muharebesi'nin yanı sıra heykelin kaidesine Akka Muhasarası'nın da kazınması oldukça anlamlıdır. *Türklerin korkulu rüyası Büyük Savaşçı İbrahim* (Mitchell 2001: 32)'in heykelinin kaidesine kazınan bu muhasara, Akka'nın düştüğü ve bütün Suriye toprağının İbrahim Paşa'nın ordusuna açıldığı ana işaret eder. I. Napoléon'un, Mısır işgalindeki ilk başarısızlığı olan Akka yenilgisinin aksine İbrahim Paşa'nın zaferi ve onun resmedilmesi, hayli önemli olmalıdır. Böylece 1798'de başlayan Fransa-Mısır yakınlaşmasının takdis edilmesi, dolayısıyla anti-Osmanlıcı algının yakın geçmişe atıfta bulunularak pekiştirilmesi sağlanır. Ayrıca Hıdiv'in, Avrupalılık kompleksinin (Dunn 2006: 9; Gershoni-Jankowski 1986: 42-43) yanı sıra yeni programının ideolojisinin, kültürel-genetik kodları da simgesel ama açıkça ilân edilmiş olur.

Hıdiv'in, Osmanlı hakimiyetinden -bu sınırlar içinde Bâbiâli iktidarı- kurtulmak ve bağımsız bir ülkenin sahibi olmaya dönük tutkusunu, aynı heykeltıraşa havale ettiği kendi büstlerinde daha da berrak şekilde görülür. Kendisi için yaptırdığı büstler bronzdandır. Ancak Hıdiv'in büstlerini özgün kılan asıl ayrıntı, başlarının üstüne konulmuş olan *yıldızlı krallık tacıdır* (*BOA. HR. SYS.*, 940 / 3, Ek 4, 3 Mayıs 1870). İbrahim Paşa'nın heykelinin kaidesine işlenen muharebelerin ardından kendi başına koydurduğu krallık tacı, XIX. yüzyıldaki Osmanlı-Mısır mücadelesinin içeriğini betimleyen oldukça somut bir işaret gibi görünür. İbrahim Paşa'nın heykeli ile Hıdiv'in büstleri yan yana düşünüldüğünde, Mısır'ın bağımsızlık öyküsünün aşamaları ve arzu edilen sentez gözler önüne serilmiş olur. Kısacası Mehmed Ali Paşa ile

başlayan bağımsızlık hayali, Hıdiv ile gerçekleştirilmiş olur. Nihayet Cemil Paşa'nın, eserlerin Mısır'a götürülmemesi için Fransız hükümeti nezdinde girişimlerde bulunması, heykelin ve büstlerin taşıdığı simgesel anlamın farkında olduğunu ispat eder (*BOA. HR. SYS.*, 940 / 3, Ek 4. 3 Mayıs 1870).¹⁴

Hıdiv'in Avrupa'ya sipariş ettiği bu eserlerin, Mısır'a ulaşmasını engellemek için gösterilen çaba, yalnızca bir yıl önce Avrupa gezisi sırasındaki imalarla birlikte değerlendirildiğinde daha anlamlı hâle gelir. Yukarıda bahsedilen ve Bâbüâlî'nin dikkatle izlediği 1869 yazındaki seyahat, Hıdiv'in açık ve gizli sembollerle yüklü iktidar ihtirasını anlatır. Bu gezi sırasında Hıdiv, 1869 sonbaharında açılması düşünülen Süveyş Kanalı'na, Avrupa Devletlerinin hükümdar ve devlet başkanlarını davet eder. Hıdiv'in bu daveti, protokol üzerinden ima edilen açık bir mesaj olmalıdır. Kaldı ki Bâbüâlî de durumun tamamen farkındadır ve Hıdiv'e bağımsız bir hükümdarı bir ülkeye yine o ülkenin sahibinin davet etmesi gerektiğini hatırlatır (*BOA. Y. EE.*, 90 / 13, 18 R. Ahir 1286 / 28 Temmuz 1869). Nitekim Hıdiv, kendisine yöneltilen bu sert ikazın ardından daveti, Devlet-i Aliyye'nin önemli bir ismi olmak sıfatıyla gerçekleştirdiğini söyleyerek adeta günah çıkarır (*BOA. Y. EE.*, 90 / 20, 10 C. Ahir 1286 / 17 Eylül 1869).

Hıdiv'in kanalın açılışı için yaptığı davetler, gerçekten de bütün dünyaya bağımsız bir devletin başında bulunduğunun ilân edilmesini anlatan anlamlı bir gayrettir. Hıdiv, Avrupalı kral ve kraliçelerin kanalın açılışında sahne almasının, kendisini eşit bir muhatap olarak kabul ettiklerini simgelediğini düşünür (Marsot 1986: 68). Bu kabulün doğal sonucu ise Osmanlı tâbiyetinin en azından fiilî olarak anlamsızlığını işaret etmesidir. Nitekim kanalın açılışını, Mısır'ın bağımsızlığının resmi hâline getirmek için son derece görkemli bir tören düzenlenir. Açılış için ünlü İtalyan besteci Verdi'ye bir opera sipariş edilir. Adına *Aida* denilecek opera için Verdi'ye 150 bin altın frank ödenir. Ancak opera kanalın açılışına yetişmez ve aynı bestecinin *Rigoletto* isimli ünlü eseri sahnelenir. Her ne kadar *Aida* operası kanalın açılışına yetişmese de dünya prömiyeri için Kahire Opera binasının seçilmesi de hayli anlamlı bir mesaj olmalıdır (Bosworth 1999: 64-65). Verdi'ye sipariş edilen *Aida* operasının *Emperyal Mısır* hayalinin açık bir izdüşümü olduğunu söylemek yanlış sayılmaz (Stewart 1969: 194-195; Hourani 1992: 283). Nihayet Avrupa'nın, kral ve kraliçelerinin huzurunda operalı bir açılış Hıdiv'in, Mısır'ın geleceğine ilişkin rüyasının, İstanbul'dan bağımsız olarak şekillenmesine dönük arzusunu anlatır.

Hıdiv'in sembolleri de kullandığı iktidar mücadelesine Âlî Paşa, benzer yöntemlerle cevap verir. Mustafa Fazıl Paşa'nın yurda döndükten hemen sonra Maliye Nâzırı olarak görevlendirilmesi, sürgündeki Yeni Osmanlılar kadar

Mısır Hıdivi'ne de gönderilen bir mesajdır. Çünkü 1866 fermanıyla, Mısır'daki verâset usûlü değiştirilerek *ekberiyet* esasından *evlâdiyete* geçilmiş ve Mustafa Fazıl Paşa'nın Mısır tahtına oturması imkânsız hale gelmişti. Mustafa Fazıl Paşa ile Hıdiv arasındaki gerginliğin, Âli Paşa tarafından ustaca kullanıldığı anlaşılıyor. Sadrazam Âli Paşa, Mustafa Fazıl Paşa'yı da yanına alarak elçilik resepsiyonlarına ve Beyoğlu Tiyatroları'ndaki piyesleri izlemeye gitmeyi ihmâl etmez (*Basiret*, Numro 29, 29 Zilkade 1286 / 02 Mart 1870). Aslında Âli Paşa, Hıdiv'in en büyük rakibi Mustafa Fazıl Paşa ile samimi resimler vermeye daha önce de özellikle dikkat etmiştir. Mesela, İstanbul'u ziyarete gelen Galler Prens ve Prensesi, Âli Paşa'nın Bebek'teki yalısına kahvaltıya davet edilir. Davetliler arasında Mustafa Fazıl Paşa da yer almaktadır (*BOA. A. MKT. MHM.*, 441 / 15, 24 Zilhicce 1285 / 7 Nisan 1869). Anlaşılan Âli Paşa, mesajı daha da güçlendirmek istemiş olmalı ki Mustafa Fazıl Paşa'yı, prens ve prensesle birlikte Naum Tiyatrosu'nda izlenecek piyesten de haberdâr etmiştir (*BOA. A. MKT. MHM.*, 441 / 17, 24 Zilhicce 1285 / 7 Nisan 1869). Böylece İstanbul'daki en önemli düşmanı ile sadrazamın arasındaki samimiyet ve dostluk Hıdiv'e, hakimiyetin ve hatta Mısır'ın da sahibinin kim olduğunun nazikçe ihtar edilmesi anlamına gelir. Aynı zamanda, opera izleyen Hıdiv figürünün karşısına tiyatroya devam eden sadrazam portresinin konulması da Osmanlı ve Mısır'ın XIX. yüzyıldaki modernleşme macerası bağlamında hayli zarif ve rafine bir yanıt olmalıdır.

Âli Paşa'nın, Hıdiv İsmail'in imalarına benzer yöntemlerle karşılık vermesi, iktidar mücadelesinin anlatımında yukarıda da vurgulandığı gibi sembollerin önemine işaret eder. İkili arasındaki ya da Tanzimat Dönemi hatırlandığında genel olarak Bâbüâlî ile Hıdiv arasındaki gerginlik, Hıdiv İsmail'in oğlu Tevfik'in İstanbul ziyareti sırasında açıkça tespit edilir.

Tevfik, 1870 Haziran'ında İstanbul'u ziyaret eder. Emirgan'daki köşküne indikten sonra sadrazamın Bebek'teki yalısına gider (*Basiret*, Numro 91, 4 R. Evvel 1287 / 4 Haziran 1870) Bu ziyaret bir yandan XIX.yüzyılda en azından Tanzimat Dönemi'nde, Bâbüâlî'nin Osmanlı siyasetindeki ağırlığına işaret ederken aynı zamanda içinde taşıdığı sembolik anlatım bakımından da hayli ilginç görünür. Tevfik'in ziyaretinden kısa süre önce Hıdiv'in Avrupa tersanelerine sipariş ettiği iki zırhlı gemiye Bâbüâlî tarafından el konulur (*Kevkeb-i Şarkî*, Nüsha 15, 22 Ramazan 1286 / 26 Aralık 1869; *Basiret*, Numro 14, 8 Zilkâde 1286 / 9 Şubat 1870). Ancak gemilere el konulmasından kısa süre sonra gerçekleştirilen bu ziyareti önemli kılan asıl detay, Hıdiv'in oğlunu İstanbul'a getiren vapurun adında saklıdır. Avrupa'ya sipariş ettiği gemilerden birine *Tevfikiye* ismini veren Hıdiv İsmail'in oğlunu, payitahta getiren vapurun adı *Mahrusedir* (*Basiret*, Numro 91, 4

R. Evvel 1287 / 4 Haziran 1870).¹⁵ Başka bir ifade ile bağımsız Mısır idealinin bir parçası sayılan modern orduya önemli katkı yapacak olan gemilere el konulduktan sonra Hıdiv, (şimdilik) kaderinin Memâlik-i Mahrûse'den ayrılamayacağını istemeyerek de olsa itiraf etmiş sayılmalıdır.

Hıdiv İsmail'in oğlu Tefvik aracılığıyla gönderdiği itaat yüklü mesaj, bürokratik iktidarın sahipleri ile kendisi arasındaki mücadeleden, birincinin lehine geliştiğini ifade eder. Ancak oğlundan yalnızca bir ay sonra İstanbul'u ziyaret ettiği göz önüne alındığında, Tefvik'in gezisinin aynı zamanda bir nabız yoklaması olduğu da düşünülebilir. Nitekim Hıdiv İsmail, aynı yılın Temmuz ayında İstanbul'u ziyaret eder. İstanbul'a varışından bir gün sonra Sultan Abdülaziz tarafından kabul edilir (*Basiret*, Numro 116, 10 R. Ahir 1287 / 10 Temmuz 1870). Padişahın huzuruna çıktuktan üç gün sonra Âli Paşa, Hıdiv onuruna Bebek'teki yalısında bir yemek verir. Yemekte, Mustafa Fazıl Paşa ve Mısır siyasetinin önemli simalarından Yusuf Kâmil Paşa'nın yanı sıra Bâbîâlî erkânı da yer alır (*Basiret*, Numro 117, 12 R. Ahir 1287 / 12 Temmuz 1870). Böylece bir yandan Hıdiv'e, iktidarın adresi ima edilirken bütün bunların yepyeni bir olgu olarak Osmanlı evrenine dahil olan efkâr-ı umûmiyyenin gözü önünde yaşanması, Tanzimat Dönemi'nde siyasetin merkezinin de Saray olmadığına işaret eder. Nihayet bu ziyaretten kısa süre önce Hıdiv için hayatî bir konu olan usûl-i mehâkim nizâm-nâmesi ile ilgili bütün yetkinin Bâbîâlî'ye devredildiği hatırlandığında Hıdiv'e yapılan muamelenin manası da daha berrak hâle gelir.

Hıdiv ile Bâbîâlî arasındaki ilişkinin ana fikrini, iktidara dair tutkunun oluşturduğu ve buradan hareketle Hıdiv'in hedefinin Osmanlı hakimiyetinden kurtularak bağımsız Mısır'ı yaratmak olduğunu yukarıda sunulanlar da kanıtlar. Kaldı ki Hıdiv İsmail'in Maarif Nazırı Ali Mübarek'in, Fatimiler döneminde inşa edilen ve Kahire'nin güney girişinde bulunan *Züveyle Kapısı*'ni, Bastille Hapishanesi'ne benzeterek yıkılmasını önermesi, (Stewart 1969: 197) İsmail'in Osmanlı algısını göz önüne serer. Kapının, Osmanlı döneminde aslı işlevinin yanı sıra suçluları idam etmek için kullanıldığı da bilinmektedir. Ali Mübarek'in Bastille ile Züveyle arasında kurduğu denklem, *Ancien Régime* ile Osmanlı arasındaki eşanlamlılığı şüpheye yer bırakmayacak şekilde ele verir. Nihayet Muhammed Abduh, Nisan 1882'de, İngiliz oryantalist Blunt'a gönderdiği mektupta, *Her Mısırlı, Türklerden ve onların kötü hatırasından nefret eder* (Hourani 1970: 157) diyerek aslında bütün tartışmanın Osmanlı iktidarının varlığı ile yakından ilgili olduğunu anlatmaktadır.

Sonuç

Mehmed Ali Paşa İsyanı XIX.yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı en önemli sorunların başında gelir. II. Mahmud reformlarının esprisini oluşturu-

ran merkezileşme algısı, XVIII. yüzyıl boyunca Osmanlı iktidarını parçalayan ayanların yeniden merkezin kontrolüne alınmasına dönük çabayı yansıtır. Ancak Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'daki varlığı, II. Mahmud'un bu yöndeki gayretlerinin daima sorgulanmaya açık olduğunu, dolayısıyla Osmanlı otoritesinin bölünmüş bir görüntü sunduğunu ima eder. Başka bir ifade ile XIX. yüzyılın yerleşik paradigması ile eş zamanlı olarak devletin merkezleştirilmesi ve böylece bütün Osmanlı coğrafyasına hâkim olma tutkusu, Mehmed Ali'nin bağımsız Mısır hayali yüzünden tehdit altına girer. Nitekim Mehmed Ali'nin bizzatı bir iktidar sahibi olma yönündeki mücadelesi, Mısır idaresinin verâseten Mehmed Ali'ye terk edilmesiyle sonuçlanır.

Mısır'da adeta yeni bir hanedanın ortaya çıkması, II. Mahmud'un ölümünün takip eden Tanzimat Dönemi boyunca bölgenin sorun üreten hassas bir yer hâline gelmesini de beraberinde getirir. Özellikle Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte Mehmed Ali'den sonra modern Mısır tarihinde en çok iz bırakan Hıdiv İsmail, bağımsız Mısır hayaline daha güçlü ve sadık biçimde sarılır.

1860'lı yılların ikinci yarısı ile birlikte Hıdiv İsmail'in yeniden canlandırmayı denediği bağımsız Mısır projesi, aynen Mehmed Ali Paşa döneminde olduğu gibi merkeziz itirazı ile karşılaşır. Ancak Hıdiv İsmail'in mukaddes ideal uğruna verdiği mücadeleye bu defa Osmanlı Sultanı yerine Tanzimat Dönemi ile birlikte Osmanlı siyasetinin yeni kuvveti olan Bâbüâlî tarafından cevap verilir. Diğer bir ifade ile Osmanlı iktidarının yeni sahibi olan bürokratik kadro, Hıdiv'in bağımsızlık çabalarını engellemenin çarelerini araştıracaktır. Böylece II. Mahmud reformlarının ürünü denilebilecek bürokratik sınıf, Mısır macerasının ikinci safhasında Hıdiv'in otoriteyi parçalama girişimlerinin karşısındaki asıl güç olacaktır.

Bâbüâlî ile Hıdiv İsmail arasındaki kavga bir bakıma bürokrasinin sahip olduğu iktidarın sınırlarının ve kapasitesinin de test edilmesi anlamına gelir. II. Mahmud'un iktidarını bütün Osmanlı toprağında hissettirmek istemesine benzer şekilde Bâbüâlî de otoritesinin bölündüğünü çağrıştıran hiçbir siyasete tahammül edemez. Hıdiv ile girilen mücadele boyunca Bâbüâlî, siyasetin yani iktidarın da en güçlü hatta biricik sahibi olduğunu gösterir. Nitekim Hıdiv'in, Mısır'ı bağımsız bir ülke yapmak uğruna verdiği kavga sırasında neredeyse yalnızca Bâbüâlî ile muhatap olması, sivil bürokrasinin en azından 1860'larda Osmanlı iktidarının esas temsilcisi olduğunu açığa çıkarır.

Açıklamalar

- ¹ Ancak Sayyid Marsot, Mehmed Ali Paşa'dan daha çok oğlu İbrahim Paşa'nın bağımsızlık amacı taşıdığını iddia eder. Marsot'a göre Mehmed Ali Paşa, İbrahim Paşa'nın aksine Osmanlı Devleti'nden iktisadî-askerî kopuşun ötesinde kültürel olarak ayrışmayı hayal dahi etmez. (Marsot 1986: 59)

- ² Mehmed Ali Paşa'nın orduda yaptığı bu önemli değişiklik, kendisinin amacı bu olmasa da modern Mısır'ın ve Mısır milletinin doğuşuna giden yolu açmıştır. (Jankowski 2000: 82) Mehmed Ali döneminde başlatılan bu uygulama, kendisinden sonra gelen Said Paşa ve özellikle Hıdiv İsmail döneminde, komuta kademelerinin de yerli unsura açılması ile sonuçlanacaktır. Nitekim bunlar arasından çıkan en önemli komutan *Arabi* Paşa olacak ve 1881 yılında, İngiliz ve Fransızların, Mısır'dan kovulmaları için çıkarılan isyana önderlik edecektir. Bu konuda bkz. (Rowlatt 1962: 36-37)
- ³ Jamal Muhammad Ahmad, Mısır'ı mâlî açıdan iflâsa sürüklese de Hıdiv İsmail'in, modern Mısır milletinin yaratılmasındaki en önemli isim olduğunu belirtir. (Ahmad 1960: 15). Bu konuda ayrıca bkz. (Goldschmidt 1988:30)
- ⁴ Öte yandan İngiliz kamuoyunda, XIX. yüzyılın başından itibaren Mısır'a yönelik entelektüel bir ilginin başladığı ve iktidarın söyleminin, aydınlar tarafından aynen paylaşılmadığı anlaşılıyor. Dönemin ünlü filozofu Jeremy Bentham, Mehmed Ali Paşa'ya, İslam Dünyası'nın Büyük Petro'su olduğunu söyleyerek derin bir saygı duyar. Hatta kurduğu rejimin devamının ancak eğitilmiş insan sayısının artmasıyla sağlanabileceğini vurgulayarak torunu Abbas'ın eğitimini üstlenmek istediğini belirten bir mektup bile yazar. (Deighton 1968: 233-235) Bentham'ın teklifinin ötesinde, Mehmed Ali Paşa'nın kendisi de eğitime fazlasıyla önem verir. Okuma-yazmayı öğrendiğinde yaşı 47'dir ve *çocuklarına en müşfik ve sevgi dolu davrandığı anlar, onların bir konuyu öğrenmek için yoğun çalışmaya daldıkları zamanlardır.* (Marsot 1986:57)
- ⁵ Ancak bu modernleşme çabaları, Mısır hazinesinin iflâsı ve Avrupa müdahalesiyle sonuçlanır. Bu yüzden İsmail, *muhtşem* ve *müflis* sıfatları ile yan yana değerlendirilir. (Sayyid 1968: 1) Richard Hill'in, *hadisenin heyecanı ile karar verir, ardından konu üzerinde düşünür, nihayet kararından vazgeçerdi* şeklindeki değerlendirmesi ise telaşlı liderliğini anlatan oldukça manidar bir cümledir. (Hill 1959: 107)
- ⁶ Osmanlı devlet adamına göre Mehmed Ali Paşa'yı da zaten *Fransa Devleti... her dürlü i'âne idüb nihâyet bu hâle getürmüş* idi. *BOA. HAT., 829 / 37501A, 25 Receb 1254 / 14 Ekim 1838.*
- ⁷ Hıdiv'in kurmaya çalıştığı ordu ile tatbikat düzenlediği ve bu tatbikatı basın aracılığıyla bütün Avrupa kamuoyuna duyurmaya çalıştığı da belirtilmesi gereken önemli bir ayrıntıdır. *BOA. HR. SYS., 488 / 2, Ek 2. 18 Ağustos 1869.* Tatbikatın Amerikan basınında da yankı bulması, Mısır ile A.B.D. arasındaki askerî yakınlığı ortaya koyan önemli bir ipucudur. *BOA. HR. SYS., 488 / 2, Ek. 4, 03 Eylül 1869.*
- ⁸ Mısır'ın, İngilizler tarafından işgalinden sonra genel olarak bu algının değiştiği ve Osmanlıya dönük sempatik, hatta itaat yüklü bir söylemin yerleşmeye başladığı söylenebilir. (Peri 2005: 103) Mısır'da, Osmanlı sevgisinin ve etkisinin (nispeten) artmasında, işgalden sonra İngiltere'ye karşı ortak bir blok yaratmak amacıyla Fransa ve Rusya'nın, Sultan II. Abdülhamid ile Mısır Hıdivleri arasında kurmaya çalıştığı ittifakın etkisi de akıldan tutulmalıdır. (Hirsowicz 1972: 287-288)
- ⁹ Ulusun inşası ile dil birliği arasındaki yakın ilişki hakkında bkz. (Anderson 1995: 52-62; Gellner 2007: 50; Smith 2004: 120)

- ¹⁰ Mısır'da ayrı bir devletin varlığını çağrıştıran bir yapılanma olduğu sürece Osmanlı otoritesinin bütünlüğü sorguya açık olmaya devam edecektir. Bu nedenle Osmanlı yöneticileri XIX. yüzyıl boyunca Mısır'ı merkezi otoritenin denetimi altına alma hevesinden asla vazgeçmemişlerdir. (Hirszowicz 1972: 290-291)
- ¹¹ 1866 Avusturya-Prusya Savaşı'ndan sonra aslında Avrupa'da yeni bir denge arayışına girildiği gayet açıktır. Nitekim Rusya, bu yeni arayışın etkisi ve Bismark'ın Fransa'ya saldırmasının kaçınılmazlığını gördüğünden Paris Antlaşması'nın değiştirilmesi ve yeniden Karadeniz'de donanma bulundurma hakkını elde etmenin yollarını araştırmaya başlar. *BOA. HR. SYS.*, 9 / 58, 22 Mayıs 1867. Benzer şekilde, Avusturya-Prusya savaşından sonra Fransa-Prusya Harbi'nin kaçınılmaz olduğu ve sonucun Prusya lehine gelişeceğinin, Osmanlı devlet adamları tarafından da tahmin edildiği görülüyor. *BOA. HR. SYS.*, 10 / 18, 11 Şubat 1868.
- ¹² Hıdiv İsmail, Âli Paşa'nın ölümünden kısa süre sonra aşırı borçlanma ve sonunda Mısır'ın, Avrupa mali denetimine girmesine neden olacak fermânı, Sultan Abdülaziz'den almayı başarır. *BOA. İ. MTZ.*, (05), 21 / 898, Ek 1, 27 Receb 1289 / 30 Eylül 1872.
- ¹³ Fransa-Prusya Savaşı başladıktan hemen sonra Osmanlı tarafsızlığını ilân eder. Ancak, Mısır ile Fransa arasındaki geleneksel ittifakın tarafsızlığa zarar vermesi ihtimali düşünülmüş olmalı ki Hıdiv İsmail uyarılır. *BOA. HR. SYS.*, 940 / 5, Gurre-i C. Evvel 1287 / 30 Temmuz 1870. Öte yandan savaşın başlamasını izleyen günlerde, *Avrupa'nın cem'iyet-i itihâdiyyesi a'zâsından bulunduğundan*, barışın yeniden kurulması için tarafsız ülke olarak Osmanlı'nın önemli bir çaba içine girdiğini görmek hayli ilginç olmalıdır. *BOA. Y. EE.*, 41 / 6, 8 Eylül 1870.
- ¹⁴ Mısır ve Türkiye'deki, mimarî ve heykeltıraşlık eserlerinin taşıdığı siyasî anlamlar için bkz. (Kreiser 1997: 103-117)
- ¹⁵ Bu geziden yaklaşık dokuz yıl sonra Fransız ve İngilizler, Mısır'ın yönetiminden, oğlu Tefik lehine çekilmesi yönünde baskı yaptıklarında Hıdiv, Sultan II. Abdülhamid'den, Mısır'ın da Sultanı olduğunu belirterek yardım talep eder. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sadece bir yıl sonra yaşanan bu olayda -devletin görece zayıf ve nazik bünyesi bir yana- herhangi bir yardımda bulunulmamasında Hıdiv'in İstanbul'da bıraktığı olumsuz anı ve imajın etkisinin olduğu da düşünülebilir. Hıdiv'in teklifi hakkında bkz. (Adalı 1968: 54) Hıdiv, bu olaydan sonra Osmanlı Sultanı'nın meşru halife olmadığı ve yeni bir hilafet makamı yaratılmasının gerekli olduğuna dönük propagandasını daha da hızlandırır. Nitekim 1879 yılında Napoli'de *Halife* isimli Arapça bir derginin yayınlanmasına sponsorluk eder. (Hourani 1970: 270)

Kaynaklar

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi (A. MKT. MHM.) 441/15, 441/17

BOA., Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HAT.)

829/37501A, 829/37501B, 829/37503C, 829/37503D, 830/37509A,
831/37557A, 833/37560F

BOA., *Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı Dosya Envanteri (HR. SYS.)*

9/58, 10/18, 44/26, 488/2, 940/3, 940/5

BOA., *Eyalet-i Mümtâze İradeleri / İrade-Mısır (İ. MTZ. 05)*

21/865, 21/867, 21/868, 21/870, 21/873, 21/885, 21/895, 21/898

BOA., *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)*

41/6, 90/13, 90/20, 91/29.

2. Osmanlıca Gazete ve Dergiler

Basiret

Kevkeb-i Şarkî

Terakkî

3. Araştırmalar

Adalı, Hasan (1968). "Documents pertaining to the Egyptian Question in the Yıldız Collection of the Başbakanlık Arşivi, İstanbul", P. M. HOLT (ed.), *Political and Social Change in Modern Egypt*, London: Oxford Uni. Press.

Ahmad, Jamal Muhammad (1960). *The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism*, London: Oxford Uni. Press.

Altundağ, Şinasi (1988). *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi, 1831-1841, I. Kısım*, Ankara: TTK Yayınları.

Anderson, B. (1995). *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (çev. İskender SAVAŞIR), İstanbul: Metis.

Anderson, J.N.D. (1968). "Law Reform in Egypt: 1850-1950", P. M. HOLT (ed.), *Political and Social Change in Modern Egypt*, London: Oxford Uni. Press.

Baer, Gabriel (1968). "Social Change in Egypt: 1800-1914", P. M. HOLT (ed.), *Political and Social Change in Modern Egypt*, London: Oxford Uni. Press.

Beydilli, Kemal (1999). "Osmanlı ve Avrupa Devletleri Arasında İttifaklar ve Siyâsî Ahlak, 1790-1856", İ. SOYSAL (yay.haz.), *Çağdaş Türk Diplomasi-si: 200 Yıllık Süreç*, Ankara: TTK Yayınları.

Bosworth, R.J. (1999). "İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", Marian KENT (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Bullard, Sir Reader (1961). *The Middle East: A Political and Economic Survey*, London: Oxford Uni. Press.

- Crabbs, Jack A. (1984). *The Writing of History in Nineteenth Century Egypt: A Study in National Transformation*, Cairo: The American Uni. Press in Cairo.
- Deighton, H.S. (1968). "The Impact of Egypt on Britain: A Study of Public Opinion", P. M. HOLT (ed.), *Political and Social Change in Modern Egypt*, London: Oxford Uni. Press.
- Dunn, Diane Robinson (2006). *The Harem, Slavery and British Imperial Culture: Anglo-Muslim Relations in the Late Nineteenth Century*, Manchester: Manchester Uni. Press.
- Fahmy, Khaled (1997). *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*, London: Cambridge Uni. Press.
- _____, (2002). "Mutiny in Mehmed Ali's New Nizami Army, April-May 1824", Jane Hathaway, (ed.), *Mutiny and Rebellion in the Ottoman Empire*, Wisconsin: Wisconsin Uni. Press.
- _____, (2003). "Ulus ve Asker Kaçakları: Mehmet Ali'nin Mısır'ında Zorunlu Askerlik", Eric Jan Zürcher, (der.), *Devletin Silahlanması: Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik, 1775-1925*, (çev. M. Tanju Akad), İstanbul: Bilgi Üni. Yay.
- Gellner, Ernest (2007). *Milliyetçiliğe Bakmak*, (çev. S. COŞAR v.d.), İstanbul: İletişim.
- Gershoni, Israel-James P. Jankowski (1986). *Egypt, Islam and the Arabs: The Search for Egyptian Natinhood, 1900-1930*, New York: Oxford Uni Press.
- Gibb, Hamilton A.R. (1962). *Studies on the Civilization of Islam*, London: Routledge and Keagan Paul Ltd.
- Goldschmidt, Arthur (1988). *Modern Egypt: The Formation of a Nation State*, Colorado: Westview Press.
- Hill, Richard (1959). *Egypt in the Sudan, 1820-1881*, London: Oxford Uni. Press.
- Hirszowicz, L. (1972). "The Sultan and the Khedive, 1892-1908", *Middle Eastern Studies*, vol.8, no.3: 287-311.
- Hourani, Albert (1970). *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939*, London: Oxford Uni. Press.
- _____, (1992). *A History of the Arab Peoples*, New York: Warner Books.
- Hunter, F. Robert (1984). *Egypt under the Khedives, 1805-1879*, Cairo: The American University in Cairo Press.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal (1982). *Son Sadrazamlar, IV cilt*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Jankowski, James (1980). "Ottomanism and Arabism in Egypt, 1860-1914", *The Muslim World*, vol. 70: 226-259.

- _____, (2000). *Egypt: A Short History*, Oxford: Oneworld.
- Kelidar, Abbas (1993). "The Political Press in Egypt, 1882-1914", Charles Tripp (ed.), *Contemporary Egypt Through Egyptian Eyes, Essays in Honour of P.J.Vatikiotis*, London: Routledge.
- Kreiser, Klaus (1997). "Public Monuments in Turkey and Egypt, 1840-1916", *Muqarnas*, vol. 14: 103-117.
- Kutluoğlu, Muhammed H. (1998). *The Egyptian Question, 1831-1841*, İstanbul: Eren.
- Marlowe, John (1964). *The Making of the Suez Canal*, London: The Cresset Press.
- Marsot, Afaf Lütfi al-Sayyid (1986). *A Short History of Modern Egypt*, London: Cambridge Uni. Press.
- Mitchell, Timothy (2001). *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, (çev. Zeynep ALTOK), İstanbul: İletişim.
- Peri, Oded (2005). "Ottoman Symbolism in British Occupied Egypt, 1882-1909", *Middle Eastern Studies*, vol.41, no.1: 103-120.
- Rood, Judith Mendelsohn, (2002), "Mehmed Ali as Mutinous Khedive: The Roots of Rebellion", Jane Hathaway, (ed.), *Mutiny and Rebellion in the Ottoman Empire*, Wisconsin: Wisconsin Uni. Press.
- Rowlatt, Mary (1962). *Founders of Modern Egypt*, Bombay: Asia Publishing House.
- Sattin, Anthony (1988). *Lifting the Veil: British Society in Egypt, 1768-1956*, London: J.M.Dent and Sons Ltd.
- Sayyid, Afaf Lütfi (1968). *Egypt and Cromer: A Study in Anglo-Egyptian Relations*, London: John Murray.
- Shaw, Stanford J.-Ezel Kural SHAW (2000). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c.II*, (çev. Mehmet HARMANCI), İstanbul: E Yayınları.
- Sinoue, Gilbert (1999). *Kavalalı Mehmed Ali Paşa: Son Firavun*, (çev. Ali Cevat AKKOYUNLU), İstanbul: Doğan Kitap.
- Smith, A.D. (2004). *Millî Kimlik*, (çev. B.S.ŞENER), İstanbul: İletişim.
- Sonbol, Amira (1998). *The Last Khedive of Egypt: Memoirs of Abbas Hilmi II*, London: ITHACA.
- Stewart, Desmond (1969). *Great Cairo: Mother of the World*, London: Rupert-Hart Davis.
- Vatikiotis, P.J. (1961). *The Egyptian Army in Politics*, Bloomington: Indiana Uni. Press.
- Yapp, M.E. (1987). *The Making of the Modern Near East, 1792-1923*, London: Longman.

Tricks to Gain Power during the Tanzimat Period: The Sublime Porte and Khedive İsmail

Hayrettin Pınar*

Abstract

Mehmed Ali Paşa's Rebellion in Egypt can be regarded as one of the biggest problems of the Ottoman Empire faced in the 19th century. The main inspiration for the Mehmed Ali Mutiny can be said to be the creation of an independent Egypt. After his rebellion in the first half of the century, the idea of an independent Egypt was transferred to his successors. During the reign of Mehmed Ali's grandson, Khedive İsmail, the holy ideal of a free Egypt was strongly revived. The Sublime Porte tried to prevent İsmail's efforts for independence during the Tanzimat Period. That is to say, the competition between Khedive and the Sublime Porte gradually turned into a struggle testing the power and limits of the Sublime Porte. This struggle for power proved that the Sublime Porte was the main actor in Ottoman politics. The fact that the Egyptian Question, which used to be controlled by the Palace in the first half of the 19th century, was now being handled by the Porte itself strongly indicated that the center of power during the Tanzimat Era had shifted from the Palace to the Porte.

Keywords

Egypt, Tanzimat, Bureaucracy, Sublime Porte, Khedive İsmail, Symbol

---

* Assist. Prof. Dr., Osmangazi University, Faculty of Science and Letters, Department of History - Eskişehir / Turkey
hapinar@ogu.edu.tr

Игры власти в период Танзимата: Блистательная Порта и хедив Исмаил

Хайреттин Пынар*

Аннотация

Восстание Мехмед Али-пашы является одним из наиболее важных проблем Османской империи в XIX веке. Не будет ошибкой сказать, что основной идеей восстания было создание в Египте независимого государства. После восстания в первой половине столетия идея создания независимого Египта стала основной целью правящей в Египте семьи Мехмед Али. В период правления внука Мехмед Али-пашы, хедива Исмаила, идея создания независимого Египта стала очень энергично возрождаться. В период Танзимата Блистательная Порта стремится предотвратить усилия к независимости хедива. Другими словами, конкуренция между Блистательной Портой и хедивом принимает такую форму борьбы, в которой мерились силы и пределы бюрократической власти. Борьба за власть в период Танзимата покажет, что главным действующим лицом Османской политики является Блистательная Порта. Таким образом, проблема Египта, которая в первой половине века полностью находилась под контролем дворца и к 1860-ым годам перешла под контроль Блистательной Порты, указывает и на изменение центра управления.

Ключевые слова

Египет, Танзимат, бюрократия, Блистательная Порта, хедив Исмаил, символ

---

* И. о. доц. док., университет Османгази, факультет литературы и естественных наук, кафедра истории - Эскишехир / Турция
harpinar@ogu.edu.tr

Ömer Seyfettin’de İlginç Söz Varlığı

Nâzım H. Polat*

Özet

Ömer Seyfettin’in daima sade bir Türkçeyle yazdığı kanaati yaygın olsa da onun dil konusundaki tavrında iki farklı dönem olduğu bilinmektedir. Bunlardan biri Yeni Lisan’dan önce diğeri Yeni Lisan’dan sonraki dönemdir.

Yeni Lisan öncesinde Ömer Seyfettin’in Türkçe metinlerde pek yaygınlık kazanamamış, Arapça Farsça sözlüklerin kıyasında köşesinde kalmış bazı kelimeleri kullanması, beklenmeyen bir şey değildir. Fakat onun yazılarında, Yeni Lisan sonrasında da, sözlüklerde bulunmayan veya pek seyrek rastlanan bazı kelimelerin görülmesi hayli şaşırtıcıdır. Söz konusu kelimelerin bir kısmı, terim ihtiyacını karşılamak için kullanılmıştır.

Ömer Seyfettin, Yeni Lisan hareketi genel kabul gördükten sonra bile Arapça köklerden türetilmiş fakat yaygın olmadığı rahatlıkla söylenebilecek bazı kelimeler kullanmaktadır. Söz konusu kelimelerin bazıları o günkü Türkçe sözlüklerde bulunmamaktadır. Bazılarının yazarımız tarafından kullanımı ise sözlüklerde belirtilen anlam dışındadır. Öyle anlaşılıyor ki Ömer Seyfettin, birtakım kavramları ifade edecek terimleri, Türkçenin imkânları içerisinde üretilmediği durumlarda, Arapça köklerden türetme yoluna gitmiş veya Arapçadan alınma bu kelimeleri -Türkçede arkaik kalmış olsa bile- kullanmıştır. Konuşma dilinde yaşayan ama yazı dilinde iltifat görmeyen bazı kelimeleri yazı diline sokmak için de gayret göstermiştir. Yeni Lisan hareketinin manifestosu sayılan ilk “Yeni Lisan” yazısında bu duruma tam olarak uygun bir fikir beyanı yoktur.

Anahtar Kelimeler

Ömer Seyfettin, Yeni Lisan, kelime üretimi, terim üretimi, Türkçeleştirme

* Prof. Dr., Niğde Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili Edebiyatı Bölümü – Niğde / Türkiye
nazimhpolat@hotmail.com

Gereklilik

Yeni Lisan hareketi, orta ve uzun vadedeki hedeflerini “Yeni Lisan” yazılıyla ilan etmiştir. Bunların çoğu Ömer Seyfettin tarafından kaleme alınmıştır. Söz konusu yazılardan birinde Türkçenin geleceği konusunda yapılacak şeyler şöyle dile getirilmiştir:

“Biz gençler, işte ilim ve fen karşısında pek çirkin, pek tehlikeli, pek mü-nasebetsiz duran bu harabeleri yıkacağız. Lisanımızdaki Arabî ve Farişî terkip ve cem kaidelerini, Türkçeleşmemiş edatları atacağız. Millî sarfımızın, mükemmel ve saf sarfımızın ‘tamamiyet’ini temine çalışacağız. Millî sarfımızın tamamiyeti, tezyin için ve seci için lisanımıza vaktiyle girmiş olan bazı lüzumsuz kelimeleri bize unutturacak! Yalnız cidden muhtaç olduğumuz manâlı kelimeler kalacak ve Türkçeleşecek. Konuşurken söylemediğimiz kelimeleri yazmayacağız da... İlmî ve fennî ıstıhlara, tekel-lüm lisanına girmiş, klişe olmuş terkiplere şimdilik bir kelime gibi bakacağız. Lâkin müstakbelde bu klişeleri de bozacağız. Millî sarfımızın tamamiyetini temin, muzafferiyetini kazandıktan, muhafazakârlara, maziye muhip kalanlara, ilmin ve fennin sedasını inkâr eden ihtiyar gençlere galebe çaldıktan sonra imlâmımızla harflerimizin şekil ve tabiatlarıyla uğraşacağız. Gayemiz, sadeliğe, güzelliğe, tabiata, tekâmüle doğru durmadan, bıkmadan yürümek olacak.” (1911c: 61).

Ömer Seyfettin’in daima sade bir Türkçeyle yazdığı kanaati yaygın olsa da onun dil konusundaki tavrında iki farklı dönem olduğu bilinmektedir. Bunlardan biri Yeni Lisan’dan önce diğeri Yeni Lisan’dan sonraki dönemdir.

Yeni Lisan hareketinin dört önemli ismi (diğerleri: Ziya Gökalp, Ali Canip Yöntem ve Kâzım Nami Duru) arasında birinci veya ikinci sıraya koyabileceğimiz Ömer Seyfettin’in dilinde, yukarıdaki Türkçeleştirme iddiasına rağmen, 20. yüzyılın başlarındaki Türkiye Türkçesinde yaygın olmayan bazı kelime kadrosu görülmektedir. Sözü edilen kelime kadrosunun bir kısmı Arapça ve Farsçadan alınma, bir kısmı ise Türkçe kökenlidir.

Yeni Lisan öncesinde Ömer Seyfettin’in Arapça Farsça sözlüklerin kiyısında köşesinde kalmış, Türkçe metinlerde pek yaygınlık kazanamamış bazı kelimeleri kullanması, beklenmeyen bir şey değildir. Fakat aynı tavrın Yeni Lisan sonrasında da görülmesi hayli şaşırtıcıdır. Bu kelime kadrosunun varlık sebebini ortaya koymak, Yeni Lisan hareketini anlamak ve yorumlamak için mutlak gerekliliklerdendir¹.

Malzeme ve Sınırlılık

Eserleri (başta hikâyeler olmak üzere) birbirinden çok farklı biçimde basılmış yazarlar içinde Ömer Seyfettin başta gelir. Bu durum çok sevindiricidir. Demek ki Ömer Seyfettin dün okunuyordu, bugün de okunuyor. Fakat aynı durum üzüleceğimiz bir şeyi de ihtar ediyor: Ömer Seyfettin'in eserleri, isteyenin istediği gibi tasarruf edeceği hâle gelmiştir. Buna fırsat vermemek için bilimsel çalışmalarda ona ait metinlerin orijinalleri kullanılmalıdır. Burada gerek Ömer Seyfettin'e ait yazıların gerekse dolaylı olarak anılması gereken bütün malzemelerin orijinal şekilleri tercih edilmiştir.

Yöntem

Hazırladığımız ve henüz hikâyeler kısmı yayımlanan Ömer Seyfettin külliyyatında geçen bazı sıra dışı kelimeler seçildi. Söz konusu kelimeler, Ömer Seyfettin'in öldüğü 1920'ye kadar yayımlanmış on bir sözlükte arandı. Gerekli görüldükçe sonraki dönem sözlüklerinden de istifade edildi. Örneklendirmede kronolojik sıra takip edildi.

Bulgular ve Tartışma

Ömer Seyfettin, Yeni Lisan hareketi genel kabul gördükten sonra bile Arapça köklerden türetilmiş fakat yaygın olmadığı rahatlıkla söylenebilecek bazı kelimeler kullanmaktadır. Bunlar hakkındaki bulgular şöyle sıralanabilir:

1. Bazı kelimelerin bu sözlüklerde bulunmadığı, bazılarınsa sözlüklerdekinden farklı anlam dışında kullanıldığı görüldü.
2. Söz konusu kelime kadrosunun bir kısmı Türkçe (artta kalış, dura / iş durası, havar et, sartlaş-, kama-) bir kısmı ise Arapça köklerden (ânât, ceylî, intirak, intisâl, mebnâi, selika/ selikavî).
3. Onbir örnek kelimenin biri (artta kalış) Fransızca bir terime (survivan- ce) karşılık olarak Ömer Seyfettin tarafından üretilmiştir.
4. Bu durum gösteriyor ki Ömer Seyfettin
  - a. Halk dilinde yaşayan fakat edebî dilde yer bulamamış “dura”, “havar et-”, “kama-” gibi kelimelerle yazı diliyle konuşma dilini birbirine yaklaştırmak, konuşma dilini yazı dilinin esası yapmak istemiştir.
  - b. Halk dilindeki bazı kelimelerden hareketle eski Türk kültür ve hayatında bulunmayan yeni kavramlara karşılık bulmak istemiştir (dura, iş durası: grev, iş bırakma).

c. Eski Türkçeden alınma kelimelerin -edebî dilde kullanılarak- yeni Türkçede yer almasını arzulamıştır (sartlaş-).

ç. Yabancı dillerden girmesi muhtemel terimlere, Türkçenin imkânlarını kullanarak, karşılık bulmaya çalışmıştır (survivance = artakalış).

d. Yeni kavramlara Türkçenin imkânlarıyla karşılık bulamadığında, Arapça köklerden hareketle Arapçada bulunmayan kelimeler icadı yoluna gitmiştir.

Söz konusu kelimelere şimdi daha yakından bakılabilir.

A. Arapça Kökten Olanlar

Ânât (آنات):

Ömer Seyfettin, bu kelimeyi Fransızca “nuance” karşılığında kullanmaktadır. Fakat yazarın sağlığında basılan Türkçe sözlüklerde bu kelime bulunmamıştır. Şemsettin Sami'nin *Lugat-ı Fransevî*'sinde “Nuance” madde-sinde, hem aslî hem mecazî anlamı şöyle verilmiştir:

“(Fizikte) Elvandan beherinin derecat-ı muhtelifesinden her biri, ânât, ânât-ı elvan. (Mecazen) Nevi veya cinsi bir olan şeyler arasındaki cüzî fark, ânât, ânât-ı meâni.” (Şemsettin Sami 1901: 1546).

Fakat Şemsettin Sami'nin *Kamus-ı Türki*'sinde “ânât” maddesi yoktur.

Ferit Devellioğlu, bu kelimenin Fransızcasının “nuance” olduğunu kaydetmiş fakat “anlar, zamanlar” anlamını vermiştir (Devellioğlu 2000: 33). Fransızcadaki “nuance”, “bir rengin açık koyu tonları arasındaki fark”ı ifade ettiğine göre, Devellioğlu'nun anlamlandırması doğru değildir. Devellioğlu, “ân” kelimesinin çokluk yapıldığını düşünmüştür. Bu şekilde Arapça çokluk yapılabilir. Fakat Ömer Seyfettin, “Ali Canip Bey ve Sanatı” başlıklı yazısında “ânât”ı Fransızca karşılığı “nuance” ile birlikte verdiği göre (1914 a: 308), kelimenin, “anlar, zamanlar” ile ilgisi yoktur.

“Ânât”ı, A. Vahit Moran, “nuances; delicate shades of colour; fine gradation of tone” (Moran 1971: 48); Fahir İz, “shades of meaning” (ince anlam farkları) olarak açıklamaktadır (1974).

Ömer Seyfettin'in bu terimi ilk defa 1907 yılında yayımlanan “Sanat-ı Tahrire Dair Tavsiyeler” başlıklı yazısında kullandığı görülüyor:

“Mevzu bir fikir, bir vahdet, hâsılı basit bir şeydir. O; ânât-ı hayaliyenizle imtizaç ve izdivaç etmez, onlarla tezauf etmezse, pek kısa ve bî-hayat kalır.” (1907: 2).

“İnce anlam farkı”nı daha açık biçimde ifade edecek bir kullanımı ise Yeni Lisan hareketinden yaklaşık 15 ay sonraki bir yazısında buluyoruz. “Perviz” imzalı “Yeni Lisana Dair” yazısında, kitabının isminden dolayı Fikret’i suçlarken şöyle diyor:

“Konuşurken kullandığımız hakikî lisanı kâğıdın üzerinde niçin kaybediyoruz? Fikret Lyre Brisee’yi tercüme ederken niçin ‘Kırık Rübap’ demiyor da Rübap-ı Şikeste diyor. Milliyetsiz, kavmiyetsiz, kozmopolit, çanak yalayıcı, dalkavuk Enderun edebiyatı ruhumuza derin izler bırakmış. Meş’um tesirinden kurtulamıyoruz. Şikeste ile kırık arasında mânâca, ânâtça hiçbir fark yok. Birisi Türkçe... Şair Türkçeyi sevmiyor. Kırık yerine ‘şikeste’yi kullanıyor.” (1912: 143).

“Ali Canip Bey ve Sanatı” adlı makalesinin baş taraflarında Ali Canip’in de dâhil olduğu Yeni Lisan tartışmalarını özetlerken “ânât” terimini şu cümle içinde kullanıyor:

“Meselâ ecnebi terkip kaideleri atılırsa ‘seng-i mezar’ diyemeyeceğiz. Türk sarfiyla terkip yaparken de ‘mezar sengi’ diyemeyeceğiz. Çünkü zevkimiz mâni olacak. Desek desek ‘mezar taşı’ diyeceğiz ki, mezar da, taş da birbirinden farksız Türkçedir. O ‘seng’ kelimesinin lisanımızda ‘taş’ dururken ve ‘taş’la arasında ânâtça hiçbir fark yokken ancak ecnebi terkip kaidesinin hatırı için ve onun sayesinde yaşadığını anlayacağız.” (1914a: 300).

Yazar, aralarında küçücük bir anlam farkı bulunmayan kelimelerden yabancısını kullanmayı, “edebî bir günah, millî bir cinayet” sayacak ölçüde keskin bir görüşe sahiptir. Hatta en yakın arkadaşı Ali Canip Yöntem’in “Gecelelerimiz” şiirinde “alın” yerine “cebin” kullanılmasını buna örnek gösterir:

“Bu şiiri Ali Canip Bey Yeni Lisan’ı iyice tetkik etmeden yazmıştır. İçinde lüzumsuz yabancı kelimeler vardır. Meselâ ilk mısraındaki “cebin” kelimesi... “alın” ile arasında ânâtça-nuance bir fark olmadığından cebin, pîşanî ve saire kullanmak edebî bir günah, millî bir cinayettir.” (1914a: 308).

1915 yılı yazılarından alınan aşağıdaki örnek, Ömer Seyfettin’in anlamdaki ince farklılıkları çok önemseydiğini göstermektedir.

“Tahsil gören münevverler... ki memurlar ve muallimlerdir, lisanları biraz kitabet lisanına çalar. Fikirlerini oldukça tabiileştirtikleri kitap üslûbu ile ifade ederler. İfadelerinde çok klişe bulunur ve hiç hararet, telâtüm, ânât yok gibidir.

Bu da tam İstanbul Türkçesi sayılmaz.” (1915c: 1).

Yazı hayatının sonlarında da bu kelimeyi sıkça kullandığı görülmektedir. 1919 başlarında yayımlanan “Edebî Cereyanlar” yazısından:

“Garp'ta her şey millî yani tabiidir. Konuşulan lisanla yazılan lisan arasında lûgat, sarf, nahiv farkı yoktur. Bu fark yalnız beyanın ânâtından, üslûptan ibarettir.” (1919a: 2).

Aynı yıl çıkan “Vaziyet-i Edebiye” yazısında Refik Halit ve Orhan Seyfi'nin millî edebiyatın inceliklerini gösterdiği, şu cümlelerle ifade edilir:

“Refik Halit tabii İstanbul Türkçesini olanca güzelliğiyle yazarken “Peri Kızıyla Çoban Hikâyesi” şairi millî veznin, millî lisanın, bilhassa millî beyanın bütün ânâtını gösterdi. Artık lisanda kendimizi bulduk, demektir! Cemiyette değilse bile edebiyatta Rönesans'ımız başladı.” (1919h: 34-35).

Yazarın, “ânât” teriminin kullanıldığı tespit edilebilen son makalesi “Tasfiyecilik Başka...” dır:

“Her lisanda maddî isimlerin arasında ânât olmaz. Ânât yalnız manevî isimlere mahsustur.” (1919j: 114).

Ömer Seyfettin, bu kelimeyi iki hikâyesinde, bir edebiyat terimi olarak değil, sözlük anlamıyla kullanmıştır.

1918 yılı hikâyelerinden “Nakarat”ta, bir rengin tonlarını ifade edecek biçimdedir. Anlatıcı, dürbünle baktığı kadının vücudundaki renk farklılıklarını görerek heyecanlandığını ifade etmektedir:

“On beş metrelik bir mesafeden dürbünümle en ince ânâtını gördüğüm canlı bir heykel, ruhumda bediî kıyametler kopardı.” (2011: 807).

Efruz Bey romanının “Hürriyete Layık Bir Kahraman” bölümünde ise sözlük anlamından hareketle bir teşbih içinde kullanmıştır.

“Bu uğultu büyüyor, dalgalanıyor, ânâtını değiştiriyor, yavaş yavaş bir musiki hâline giriyordu.” (2011: 1142).

Ceylî (جیلی):

Ömer Seyfettin'in Arapça asıllı ve çokluk şekli “ecyâl” olan “1- insan güruhu, taife, kavim, 2- nesil, batın” (Şemsettin Sami 1989) karşılığındaki bu kelimeyi sadece bir kere kullandığı tespit edilebildi. Fakat bu kullanım bir örneklendirme çerçevesindedir. 1914 ortasında yayımlanan “Güzel Türkçe” yazılarından birinde, Arapça ve Farsçadan alınma bazı terimleri tamlama gibi değil tek kelime gibi kabullenerek kullanma zorunluluğunu ifade ederken diyor ki:

“İstilahların birçoğu terkiplikten ve cemlikten çıkararak bir kelime ve bir müfret olmuştur. Onları atmak zaten lisanî şe'niyete muhaliftir. Sadrazam, şeyhülislâm, Kurun-ı vusta, tarih-i ceyli, ahlâk, maarif, hukuk gibi...” (1914b: 3).

Bu alıntudaki “ceyli”nin konuşma dilinde bulunmadığı, yazı dilinde ise kelimeye pek seyrek rastlanabileceği söylenebilir. Çünkü *Lehçe-i Osmani* ve *Kamus-ı Türki* dışındaki sözlüklerde yer almamıştır. Kelime, bu sözlüklerin birinde “ceyl” (Şemsettin Sami 1989: 490), diğerinde “cıl” (Ahmet Vefik Paşa 2000: 578) biçimindedir. Bazı sözlüklerde (Muallim Naci: 1889: 27, Ali Nâzîmâ - Faik Reşat 2002: 75) ise sadece çokluk şeklinin (ecyâl) bulunması, teklik biçiminin kullanılmadığına veya pek seyrek kullanıldığına bir işarettir. Hatta Muallim Naci, “müfredi kullanılmaz” ihtiarını yapmaktadır. Ömer Seyfettin’in böyle bir kelimeyi kullanma sebebi ise aynı yazının şu cümlesinde aranmalıdır:

“Böyle ıstılahları lisanın hakikatinde yaşamayan eski ve ölmüş Türkçe kelimelerle tercüme ve tebdile kalkmak eski edebiyat lisanına taraftar olmaktan ziyade ilmî dalgalığa delâlet eder.” (1914b: 3).

İntırak (انطراق):

Edebiyat-ı Cedide'nin “tarraka”sı ile aynı kökten oluşundan dolayı ilk bakışta tanıdık gibi gelen bu kelimeye sözlüklerde rastlanamadı.

Ömer Seyfettin'in ilk yazılarından “Jimnastiğe Dair -2”de bu kelimeyi kullandığı görülmektedir. O sıralar henüz Edebiyat-ı Cedide dil ve sanat zevkinin etkisindedir. Sözlüklerde bulunmayan “intırak” kelimesini kullanmasını da bu bağlamda düşünmek gerekir. “Jimnastiğe Dair”de söz konusu kelimeyi bir benzetme içinde görüyoruz:

“Daha sonra muallime benzeyen en büyükleri küçük dizini benim nazik belciğime dayayarak “haydi” kumandasını verdi, diğer ikisi kalçalarımla omuzlanma şiddetle bastılar; belimde bir intırak... O zamana kadar duymadığım ve tasavvur edemediğim bir kütleme...” (2011: 51).

Ömer Seyfettin, “Ezelî Bir Roman” hikâyesinde bu kelimeyi “gök gürlmesi” anlamında kullanmaktadır.

“Kırmızı külâhının kocaman sırma püskülü sol omuzuna düşüyor, kahkahası asabı yırtan bir intırakla bütün koruyu çınlatıyordu.” (2011: 843).

İntisâlî (انتسالى):

Lügatlerde yer almayan bu kelimenin sonunda nispet “-î”si bulunduğu malum. Ömer Seyfettin külliyâtında bu kelime, üç sefer ve üçünde de

“irsî” ile birlikte “irsî ve intisâlî” biçiminde kullanılmaktadır. Hatta bu kullanımlardan biri, belki de ikisi, Yeni Lisan hareketinden öncedir. 1910 sonlarında çıkan “Tuğra” hikâyesinde ilgi odağımızdaki cümle şudur:

“En nihayet sade ve ahmak bir köylü gibi itminan-ı kadime gayr-i ihtiyarî zebun olduğunu itiraf eden Darwin'den ne öğrendim? Hiç, hiç, hiç... İtiraf etmeliydim ki herkes gibi ben de bir cahilim! Herkesten ziyade cahilim, çünkü onların irsî ve intisâlî efkâr ve itikadâtı var. Hâlbuki benimkiler tamamıyla iflâs etti. Yıkıldı. Ve yerlerine hiçbir şey ikame edemedim.” (2011: 144).

Yeni Lisan hareketinin başlangıcında, ilk Yeni Lisan yazısının çıktığı sayıda (*Genç Kalemler*, 2. C. Sayı:1, 11 Nisan 1911), Ömer Seyfettin'in “Bahar ve Kelebekler” hikâyesi yayımlanmıştır. Başında “Yeni Lisanla” açıklaması bulunan bu metin, bu dil anlayışının ilk edebî metnidir. Altındaki “5 Nisan 1326” [18 Nisan 1910] tarihi, metnin yazılışını doğru gösteriyor ise, söz konusu metin, Yeni Lisan hareketinden yaklaşık bir yıl önce yazılmıştır. İlgili cümleyi okuyalım:

“Genç kız (...) okumuyor, irsî ve intisâlî bir vehim ile kelebeklerin yalan söylemediğine; zavallı yeni neslin, şimdiki Türk kadınlığının talihi ancak felâket, keder, ölüm olduğuna; ebediyen siyah kefenini yırtamayacağına, evlerin hâlî ve تنها duvarları arkasında, meçhul çiçekler gibi, açmadan solacağına, doğmadan öleceğine kanaat getirir gibi oluyordu.” (2011: 177).

19 Mayıs 1911 tarihli *Genç Kalemler*'in Yeni Lisan yazısında (ki bu metin Yeni Lisan yazılarının ikincisidir) ise bu terim, aşağıdaki bağlamda kullanılmaktadır:

“Yabancı kaideler tekellüm ve tahrir lisanımızı ayırıyor.

Hâlbuki lisanımıza alabildiğine uzak ve katiyen yabancı olan Arabî ve Farisîdeki kelimelerin yerleri, terkiplerin mantıkları başkadır. Lisanımıza, lisanımızın dimağımızdaki “irsî” ve “intisâlî” intiba hususiyetine muhaliftir. Bu muhalefet gittikçe Türkçemizi zayıflatıyor, edebî bir icat zannettiğimiz görünüşte cicili, bicili, hakikatte ise boş, saçma terkiplerin çoğalmasına rağmen halk asırlardan beri onları kabul etmemekte ısrar ediyor. Ve tekellüm lisanıyla tahrir lisanı arasında daima derinleşen bir uçurum hâsıl oluyor.” (1911b: 41-42).

Bu kullanımlardan anlaşılıyor ki “irsî” kalıtım yoluyla, “intisâlî” ise kültürel yolla, nesilden nesile aktarımı ifade etmektedir.

Benzer bir kullanımı, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Genç Kalemler* dergisi ve Yeni Lisan anlayışına karşı yazdığı "Netayic" başlıklı makalede buluruz. Karaosmanoğlu, Yeni Lisan görüşünü, bir suçlama cümlesi ile aktarır: "Dilinizi irsî, kesbî bütün itiyatlardan tecrit edeceksiniz, yeni lehçeniz olacak." (1912: 144). Fakat görüldüğü üzere Yakup Kadri aynı durumu anlatmak isterken "intisali" kelimesini kullanmamıştır. Çünkü Ömer Seyfettin'e ait olan kullanım, yaygın değildir. Yakup Kadri'nin kullandığı "kesbî" kelimesi "kazanımla" anlamına geldiği için, yaygınlaştırılmaya, Ömer Seyfettin'in kullandığından daha müsait görünmektedir. Hatta Ömer Seyfettin'in *Genç Kalemler*'den yazı arkadaşı M. Nermi'nin, "Netayic" makalesine cevap olarak kaleme aldığı bir yazısında da Yakup Kadri'nin kullanımını buluyoruz:

"Yeni Lisan ise büsbütün aksine... irsî ve kesbî itiyatları şiddetli bir taassupla muhafaza etmek, kavmin edebî şuurundan ıstıfalar çıkarmak istiyor." (1912: 230).

Ziya Gökalp de *Türkçülüğün Esasları*'nda aynı kelimeyi bir dilbilim terimi olarak şöyle kullanır:

"Yeni Türkçenin bu esaslar dâhilinde bir kamusuyla bir de sarfı vücade getirilmeli ve bu kitaplarla yeni Türkçeye girmiş olan Arapça ve Acemce kelimelerin, tabirlerin bünyelerine ve terkip tarzlarına ait malumat, lisanın fizyoloji kısmına değil, müstehasat ve intisaliyat bahsi olan (iştikak) kısmına dâhil edilmelidir." (1990: 132).

Gökalp bu tavrını, dilde Türkçülüğün ilkelerinden biri olarak şöyle açıklamıştır:

"Yeni ıstılahlar aranacağı zaman iptida halk lisanındaki kelimeler arasında aramak, bulunmadığı takdirde, Türkçenin kıyasî edatlarıyla ve kıyasî terkip ve tasrif usulleriyle yeni kelimeler ibda etmek, buna da imkân bulunmadığı surette Arapça ve Acemce terkipsiz olması şartıyla yeni kelimeler kabul etmek ve bazı devirlerin ve mesleklerin hususî ahvalini gösteren kelimelerle, tekniklere ait alet isimlerini ecnebî lisanlarından aynen almak." (1990: 132).

Anlaşıyor ki Gökalp, Türkçenin imkânları içinde bulamadığı için Arapçadan alınma "intisaliyat" kelimesini terim olarak kullanmaktadır. Bu terimin dayandığı "intisali" kelimesini ilk defa muhtemelen Ömer Seyfettin kullanmıştır.

Mebnâî (مبنائى):

Yine kelimenin sonunda nispet bildiren -î vardır.

Ahter-i Kebir'in yeni neşrinde (Ahterî Mustafa Efendi 2009) bu kelimenin yanlışlıkla “mebnî” biçiminde okunduğu görülmektedir. Anlamlandırma hanesinde ise “Asıl ve temel. Cem’i mebnâî gelir” açıklamasını okuyoruz.

Lehçe-i Osmanî, kelimeyi “Bina olunmuş, kurulmuş, mebnâî. Gayr-ı mun-sarif [kullanılmaz]). Mebni ale’l-hikâye aslı var. Binaen manasına nazaran.” diye anlamlandırıyor (Ahmet Vefik Paşa 2000: 716).

Redhouse: “Bina mahalli, temel, üss, esas” anlamını kaydetmiştir (Redhouse 2009).

Muallim Naci, kelimeyi anlamlandırırken hakkındaki farklı görüşü vermesi de ihmal etmiyor:

“Mebnâ: Ar. Bina mahalli câ-yı bina. Hacı İbrahim Efendi merhum vaktiyle ‘şu gördüğümüz mebnâ-yı azîm-i saltanat ki...’ cümlesine itiraz ederek ‘bu makamda evlâ olan binâ-yı azîm-i saltanat demekti’ demişti. ‘mebnâ’ kelimesi yalnız ism-i mekân değildir. Masdar-ı mimi de olur. ‘Binâ’ kelimesi esasen yapı manasına mastar olduğu halde sonradan isim olarak yapı, hane manasına kullanılmıştır. O halde bunun da isim olarak istimalinde beis görülmemek lazım gelmez mi? Bahusus kelime ahenktar olduğu için ‘ebniye-i âliye’ terkibine ‘mebnâî-i âliye’ terkihi herhalde tercih olunur.” (Muallim Naci 1899: 679)

Şemsettin Sami de *Kamus-ı Türki*’de kelime üzerindeki tartışmaları hatırlatmak gereği duymaktadır:

“Bu lügati bazıları, ‘mebnâî’ cem’inin müfredi olmak üzere binâ manasıyla ve bazıları bina mahalli ve temel manasıyla lisanımızda kullanmışlarsa da Arabî’de mebnâî müfretsiz cem olup, ‘mebnâ’ suretinde bir kelime dahi hiçbir lügat kitabında mukayyet değildir.” (Şemsettin Sami 1989: 1270)

Ali Nâzimâ ve Faik Reşat’ın, *Mükemmel Osmanlı Lügati*’nde, Ahmet Vefik Paşa’nın verdiği anlam tekrarlanmaktadır (Ali Nazima, Faik Reşat 2002: 247-248).

Lugat-ı Cûdî’deki “Mebnâ: 1. bina mahalli, esas, temel, 2. bina (bu manada masdar-ı mimî itibar olunur.)” şeklindeki maddenin, *Lehçe-i Osmanî* ve *Lugat-ı Naci*’den alınma olduğu anlaşılıyor (İbrahim Cinali 2006).

Ömer Seyfettin “mebnâî” kelimesini külliyatında iki defa kullanıyor. Hem ilk “Yeni Lisan” makalesinde hem de aynı sayıda Yeni Lisanla yazdığı ilk hikâye olan “Bahar ve Kelebekler”de bu kelimenin “iptidai” ile atıf terkihi içinde kullanılması, “ilk şeklinde olduğu gibi, ilkel” karşılığını vermemizi gerektirmektedir. Söz konusu örnekler:

“Tasfiye - Bunu nasıl yapmalı? ‘Dernek’in arkasına takılıp akim bir irticaa doğru, “Buhara-yı şerifteki henüz mebnâî bir hayat süren, müthiş bir vukufsuzluğun, korkunç bir taassubun karanlıkları içinde uyuyan, bundan bir düzine asır evvelki günleri yaşayan kavimdaşlarımızın yanına mı gidelim?” (1911a: 3).

“Bahar ve Kelebekler” hikâyesinde ise kelimeyi şu cümle içinde görüyoruz:

“Mademki ‘terakki’den içtinap kabil değildi ve terakki ise mutlaka değişmek, mutlaka eskiye benzemek idi, o hâlde asırlarca evvelki Türk kadınlığı da iptidâî ve mebnâî hâlinde kalamazdı.” (Ömer Seyfettin 2011: 175).

Selikavî (سليقوى):

Bütün sözlüklerde “güzel konuşma melekesi” anlamı verilmiştir. Bunlardan bazıları geniş açıklamalar şeklindedir.

Kamus-ı Türki: “Güzel söz söyleme ve yazmadaki istidâd-ı tabîî. Huda-dâd olan fesahat ve talâkat. Falanın selikası vardır.” (Şemsettin Sami 1989: 733-734)

Ahter-i Kebir: “Deve yanında olan ayak eserine derler ki üstüne binen kişinin ayağın sallamasından olur ve tabiat manasına da gelir. (Falan kendi fitrî haliyle konuşuyor. Yani öğrenmiş olarak değil. Kendi tabiat ve yaratılışıyla konuşuyor.)” (Ahterî Mustafa Efendi 2009)

Ömer Seyfettin bu kelimeyi yalın haliyle değil nispet “î” siyle “selikavî” biçiminde iki defa kullanmaktadır. Fakat bu kullanımlarda “düşünmeksiz, alışkanlıkla, içgüdüsel olarak” anlamı vardır.

1914 ortalarına doğru yayımlanan “Boykotaj Düşmanı” adlı hikâyeden:

“Adalar’dan gelen bir vapur, dursa batıp boğulacakmış gibi selikavî bir acele ile yüzüyor ve denizin açık mavi sathında beyaz ve dalgalı bir çizgi ürpertiyordu.” (2011: 423).

Başka bir örnek de aynı yıla ait “Beyaz Lâle” hikâyesindedir.

“Selikavî ve şuursuz bir ısrar ile ellerini tesettür yerlerine örtü yapan kadınlar onar onar, karşısına getiriliyor ve yan yana diziliyordu.” (2011: 442).

B. Türkçe Kökenli Olanlar

Arttakalış (ارتا قالیش / اردده قالیش):

Ömer Seyfettin bu söz grubunu sosyolojik ve edebî bir terim olarak Fransızcadaki “survivance” karşılığında “eskide takılıp kalma” anlamında kullanmaktadır. *Kamus-ı Fransevi* “survivance” için “Bir kimsenin vefatında

diğer bir kimsenin hayatta kalması” diyor (Şemsettin Sami 1901: 2076). Görüldüğü gibi Ömer Seyfettin'in kullanımı, Fransızca kelimenin anlamından hareketle Türkçe bir terim üretilmesidir. Hatta yazar, 1915'te, bu terimi açıklamak için bir makale kaleme almıştır. “Edebiyatta Artta Kalış” başlıklı yazıda, söz konusu terim şöyle tarif ediliyor:

“Edebiyat da hayat gibi ezeli bir tekâmüldür. Bütün fikirleri, temayülleri, şekilleri, hisleri yavaş yavaş değişir. Fakat bu değişmek anî değildir. Yeni eserler içtimaî temayülü takip ve terennüm eder. Can çekişen eski temayülün mahsulü eserler ve tarzlar da birdenbire ölmez. Lâkin sönük, kat'î ölüme doğru cansız bir hayat geçirirler ki buna ‘Artta kalış-Survivance’ derler.” (1915a: 1).

Yazının devamında terimin mahiyetini ortaya koyan örnekler verilmiştir:

“Edebiyat-ı Cedide’ doğup büyürken yanında siyah ve sönük bir gölge hâlinde daima “Edebiyat-ı atika” yaşıyor. Fakat bugün “Edebiyat-ı atika”nın “artta kalış” hâlinde bile yaşamasına imkân yoktur. Artık kimse murassa kasideler, redifli gazeller yazamaz. Yazsa bile tuhaflık ve mizah addolunur. (...)

İçtimaî temayüle uymayan her tarzın yine hayatta bir “artta kalış” hakkı vardır ve bu pek tabiidir. Fikret'le, Cenap'la, Edebiyat-ı Cedide yükselirken kasideciler, gazelciler kendi mesleklerinin iflâs ettiğini görmüyorlar...(...)

O hâlde gayr-ı millî vezni, Arapça, Acemce terkipleri muhafaza ederek şe'niyet (realite) karşısında, mantıklarından fedakârlık eden muhterem ve gayur gençlere kızmayalım. Hatta onlara hak verelim. Çünkü onlar ‘eski’ üzerindeki asabî ısrarlarıyla inkılâptaki ‘artta kalış’ vazifesini yapıyorlar ve ihtimal bizim millî tarzımıza, millî temayülümüze, millî teceddüdümüze netice itibarıyla bizden daha büyük bir hizmet ifa ediyorlar...” (1915a: 1).

Örneklerin ikincisi, “Güzellik ve Esatir” yazısından:

“Esatire gelince, bunun da mebdeini bilmeyenler yalnız Yunanlılara has bir bediî müessese zannederler, bu zan hakikatten ne feci bir surette uzaktır... Her milletin bir dini vardır, asırlar geçtikçe müesseseler de yavaş yavaş tekâmül eder. İptidaî bir din de terk olununca ayinlerinin hatırası masal şeklinde ve “artta kalış - Survivance” hâlinde eski müminlerinin torunlarına geçer.” (1915b: 1).

Ömer Seyfettin, Türkçeye kazandırdığı bu terimi daha sonra (آرتا قالیش) biçiminde kullanmıştır:

“Tanzimattan sonra iskolastik edebiyatın hayatı bir “artakalış-survivance”tan ibaretti. Şe'niyete uymadığı her gün göze çarpıyordu. Artakalanların faaliyetine rağmen eski şekiller unutuluyor, Garp edebiyatının neveleri doğuyordu. (...)

Harsı ihmal eden, Avrupa medeniyetinin esasatına iltifat göstermeyen Tanzimat'ın hayatımızda husule getirdiği “ikilik” sayesinde “edebiyattaki artakalış” pek kuvvetliydi. Kimse eski kitap lisanından ayrılamıyordu. Ziya Paşa gibi ayrılmak ihtiyacını geç duyanlar bile bunun nasıl olabileceğini kendilerinden sonra gelenlere gösteremiyorlardı.” (1918a: 45).

Yine 1918 yılında, Ziya Gökalp'ın *Yeni Hayat* adlı kitabı hakkındaki yazısında ise “artakalan” terimiyle karşılaşılıyor:

“Mürteciler, devrini bitirmiş, ölmüş, müstehase hâline geçmiş bir sistemin bugüne ‘Artakalanlar – Survivance’ıdır. (...)

Yeni Hayat, yaşanan bir mefkûrenin esaslarını nazmettiği için “artakalanların alacağı vaziyetten müteessir olmaz.” (1918b: 41).

Ömer Seyfettin *Altı Derste Tabii Yazmak Sanatı*'nı öğretirken, güncel edebiyatın anlaşılabilmesi için “artalanlar”ın önemli bir işlev gördüğünü iddia eder:

“Bugünkü Millî Edebiyatın yanı başında ‘Edebiyat-ı Cedide’ hatta ‘Edebiyat-ı atika’ bile ‘artakalış’ hâlinde devam ediyor. Bu gayet tabiidir. (...)

Bugün “tabii lisan, millî aruz, asrî edebiyat” hâkimken Halit Fahri piyesini yine Acem aruzuyla yazıyor, Ali Emiri Efendi gazel düzüyor. Celâl Nuri Bey -edebî bir iddia neticesi olmayarak, sırf zevki için- eski terkipli lisanı gündelik bir gazetenin sayfalarına geçiriyor. Tabii lisanın en me'nus tabirlerini Arapçaya, Acemceye tercüme ediyor. Bu hareketler tekâmül kanununun en zarurî neticeleridir. Artakalış, ‘değişmek’ fiilindeki muvazaneyi husule getiren bir amildir. Eğer hâlâ “Edebiyat-ı Cedide”, “Edebiyat-ı atika” nazmı, nesri yaşamasa tabii nesir bir kıymet kazanamaz.

Sun'iliğin tabiilikle nasıl taban tabana zıt olduğunu pek vazih bir surette gösteren bu “artakalanlar”ı da okumalı...” (1918c: 249).

Ömer Seyfettin, Yahya Kemal'i de “artakalan”lardan biri olarak değerlendirir:

“Son kahramanı Ali Emiri Efendi ile ‘Edebiyat-ı Atika’ dediğimiz nazmı, Halit Fahri, Ahmet Haşim gibi muhafazakâr gençlerle Edebiyat-ı Cedide, Acem aruzu sönük bir ‘artakalış’ halinde yaşıyordu. Bu pek tabiidir. Fakat son günlerde gayet kuvvetli bir ‘artakalan’ zuhur etti. Bu hakikaten bir şairdi. Edebî terbiyesi mükemmeldi. Fakat zevki normal değildi. (...)

Bu, Yahya Kemâl'di." (1918d: 2).

Ömer Seyfettin'in, kendi icadı olan bu terimi yerleştirmek için 1919 yılı yazılarında ısrarla kullandığı görülmektedir:

"Soldan Geri" başlıklı yazıdan:

"Tabîi lisan, millî vezinler, asrî neviler şiarıyla bir millî edebiyat cereyanı başladı. On sene içinde ortaya konulan eserlerin çoğu bu cereyanın mahsulüydü. Edebiyat-ı Atika ile Edebiyat-ı Cedide arttakalış halinde devam ediyordu." (Ömer Seyfettin 1919b: 3).

Diğer bir örnek "Şiir Başka..." makalesinden:

"En aklımdan geçmeyen şey "Edebiyat-ı Atika, Edebiyat-ı Cedide" sistemlerini men' etmektir. Millî Edebiyatın yanında tabîi bunlar da "arttakalış" halinde yaşayacaklardı. Hem edebî tekâmülün müvazanesi için bu elzemdi. Ali Emiri Efendi'yi tıpkı Orhan Seyfi, Yusuf Ziya gibi tebcil ediyordum." (1919c: 3).

"Tarzların Teâkubu" makalesinde bu terim, iki sefer kullanılmış, mahiyeti açıklanmaya çalışılmıştır:

"Hayatta her ilmin bir aksülâmeli, her meddin bir cezri, her mazinin bir izi, yani bir artkakalışı vardır. Sultan Velet ilk defa Türkçeye Acem aruzunu soktuğu günden sonra millî vezinlerimiz yine tekyelerde, halk arasında asırlarca yaşamıştır. (...)

"Millî edebiyat canlanırken şüphesiz mazinin umdeleri ölemezdi. Artkakalış halinde yaşamak hakları idi. Yusuf Ziya'nın Orhan Seyfi'nin yanında mutlaka bir Halit Fahri Bey bulunacaktı. Halit Fahri Bey'i Acem aruzundan vazgeçirmeye kalkmak hakikaten bir münasebetsizlikti." (1919d: 3).

"Acem Aruzu" makalesinden:

"Fakat gençlik -bilhassa şair Yusuf Ziya- ona az zaman içinde ümit olundandan fazla bir âhenk, bir hayat verdi. Acem aruzu "arta kalış" halinde kaldı. Bugün pek sönük, pek durgun devam etmeye çalışıyor." (1919e: 3).

"Vezinlerde El-kimya" yazısındaki kullanım da "Acem Aruzu" makalesindeki gibi vezin çerçevesindedir:

"Acem aruzu da "artta kalış" halinde devam ediyor." (1919f: 3).

"Mekteplerde Edebiyat" yazısında ise zihniyette "artkakalış" üzerinde durulmuştur:

"Garb'ın faikiyetini sezen gafil Tanzimatçılar acele olduğu kadar hakiki bir inkılâp hazırladılar, kanunlar yaptılar, asrî mahkemeler, asrî mektepler

açtılar. Çok âkil, çok hakim oldukları için eskiyi birdenbire ilgaya teşebbüs etmiyorlar, her şeye bir “artakalış” hakkı bırakıyorlardı. Devletin hemen her müessesesinde tezatlar, ikilikler baş göstermeğe başladı.” (1919g: 14).

“Vaziyet-i Edebiye” başlıklı makalede, Muallim Naci'nin “artakalış”ı yesherttiği iddia edilmiştir:

“Hâmit'le Ekrem asrileşmek ihtiraslarına rağmen ne medresenin lisanından, ne de Acem aruzunda ayrılabilirler. Muallim Naci “artakalış” kuvvetinin son teşennücu oldu. Âdetâ Divan edebiyatını yeni baştan ihya etmeye çalıştı. Herkes gazelcilîğe, nazirecilîğe koyuldu. Bir an için asrî neviler unutulur gibi oldu.” (1919h: 33).

Son örneği, “Bugünkü Şairlerimiz [1]” yazısında bulabiliyoruz:

“Bu yeni hareketin yanında Divan edebiyatı durmuyor. ‘Edebiyat-ı Cedide’ zamanında da devam ediyor. Bugün -ki Millî Edebiyat devridir- yine var. Fakat pek az! Pek zayıf bir ‘artakalış’ hâlinde...” (Ömer Seyfettin 1919i: 50).

İsrarla aramamıza rağmen bu terimin başka bir yazar tarafından kullanımına rastlayamadık. Onun için farklı bir bilgiye ulaşınca kadar -ihtiyat kaydıyla- bu terimin Ömer Seyfettin tarafından Türkçeye kazandırıldığını söyleyebiliriz.

İş durası (ایش دوراسی):

Bu ifadeye de hiçbir sözlükte rastlanamadı. Esasen “dura” kelimesi *Tarama Sözlüğü*’nde yoksa da “dur-” fiilinden beklemek ve ayağa kalkmak anlamında çeşitli kullanımları yer almaktadır. *Derleme Sözlüğü* (C.4)’nde “çatının saçağı” (Hilvan-Urfa), “kapı üzerindeki örtme” (Trabzon) ve “artık, geri kalan” (Göktepe-Menemen/İzmir) anlamında kullanıldığı kaydediliyor. Fakat bu anlamların Ömer Seyfettin’in kullanımıyla ilgisi yoktur.

Tarama Sözlüğü’ne girmese de yazı dilinde “durulan zaman aralığı” anlamında kullanıldığını biliyoruz. Mesela Şerafettin Mağmumi, *Seyahat Hatıraları*’nda (C. I, Kahire 1909) bu kelimeyi sıklıkla kullanmaktadır. Birkaç örnek vermekle yetinelim:

“bahçelik ve bostanlık arasından mürûr ile Geçit mevkiinde dura ettik.” (2010: 34).

“Beygirlerden inmemecesine saat altıya kadar kat’-ı mesafe eyleyerek mîdenin şikâyeti üzerine Gündert denilen mahalde ‘dura’ etmek lâzım geldi.” (2010: 85).

“yirmi beş kilometre yol aldıktan sonra Sülüklüçeşme denilen mahalde ‘dura’ edildi.” (2010: 103).

“Yol kenarındaki bir hana girip bir saat kadar “dura” ettikten sonra tekrar hareket ettik.” (2010: 125).

Ömer Seyfettin ise bu kelimenin “mola, ara verme” anlamından hareket ederek Fransızcadaki “grev” karşılığında “iş durası” terimini türetmiştir. Başka bir yazarımızın bu terimi kullandığına rastlayamadık.

“Bu şiddetli yasağa karşı duranlar, iş durasına girmiş anarşistlerin, nihilistlerin, yahut eski zamandaki dinsizlerin akıbetine uğrarlar.” (2011: 226).

Havar et- (هوار ایتمک):

Derleme Sözlüğü’nde “imdat istemek” anlamındaki bu ifadeyi Ömer Seyfettin “Horoz Dövüşü” şiirinde

“Havar etti kümesinden
‘Kalk, kalk, kalk!’ tavuğun biri”

biçiminde kullanmıştır (Polat 2012: 356-357). Anlaşıyor ki Ömer Seyfettin’in bu kullanımı halk dilindeki söz servetinin yazı diline kazandırılması hedefiyle ilgilidir.

Kama- (قامامق) / **Kaman-** (قامانق)

Bu kelimenin de sadece bir kere, “Horoz Dövüşü” şiirinde kullanıldığı tespit edilmiştir.

“İkisi de boyanmıştı
Baştan başa al kanlara
Horoz [!] artık kamanmıştı.
Kaçtı gitti balkanlara”

Burhan Paçacıoğlu, “kamamak” fiilinin kaynaklarda beş anlamı bulunduğunu tespit etmiştir. Bunlar 1-çakmak, çivilemek; 2- kamaşmak; 3- çevirmek, kuşatmak; 4- yummak, kapamak; 5- yığmaktır (2006: 278).

Yukarıdaki metinde ilk anlamıyla (çakmak, çivilemek) kullanıldığı açıktır. Kelimenin bu anlamda kullanıldığı ilk eser, *Lehçe-i Osmanî*’dir: “Demir ucunu perçin etmek, ekserini kamamak: lakırdısını ağzına tıkmak” (Ahmet Vefik Paşa 2000: 206). Daha sonra bu kelime *Tarama Sözlüğü*’ne de girmiştir.

Bu kelimenin kullanımı da halk dilindeki söz servetinin yazı diline kazandırılması içindir.

Sart (صارت) / Sartlaş- (صار تlaşمق)

Divanü Lugati’t-Türk’te, İran’dan gelen tüccarlara sart denildiği kaydediliyor. *Lehçe-i Osmanî*’de “İran’dan Türkistan’a mütevattın olan aşâyir-i Farisî-zebân bk. Talik” (Ahmet Vefik Paşa 2000: 334).

Bu anlamlandırmayı Şemsettin Sami de tekrarlamıştır (Şemsettin Sami 1989: 698).

Anlamlandırılmaldan da anlaşılacağı üzere “sart” kelimesi artık tarihi metinlerde kalmıştır. Fakat dil yenileştirilirken kendi bünyesinden terim elde etme imkânı mutlaka değerlendirilmelidir. Ziya Gökalp bu amaçla, yirminci yüzyılın başlarındaki Türkçenin unuttuğu kelime ve terimlerle dolu bir şiir yazar. *Genç Kalemler*’de (C. III, sayı 14, 13 Nisan 1327 [26 Nisan 1911] s.40-47) yayımlanan “Altun Destan” başlıklı bu şiiri ile birlikte, eski Türkçede kalmış olan kelimeler hakkında açıklamalar verilmiştir. Söz konusu kelimelerden biri de

“Gittim ili gezdim genci kart olmuş
Kimi Kırgız, Kazak, kimi sart olmuş”

mısralarındaki “sart” tır.

“Sart: Ülkeleri yabancı bir devlet tarafından zapt olunduktan sonra yerlerinde kalmakla beraber Türk an’anesini kaybeden ve başka milletlerin âdetlerini taklit eden soysuz, bozuk Türklere denilir. Ecnebi idaresinde kaldığı halde Türklüğünü kaybetmeyenler sart sayılmaz. Türklüğünü kaybedenler Türk idaresinde yaşasalar bile sartlılar (1912: 44).

Ömer Seyfettin Gökalp’ın bu şiirinden üç ay sonra aynı dergide meşhur, “Ant” hikâyesini yayımladı. Metinde biraz yama gibi duran mesaj vermek için yazıldığı besbelli son paragrafta şunları okuyoruz:

“Ve kavmiyetimizden, hadsî (intuitif) Türklükten uzaklaştıkça daha müteaffin derinlerine yuvarlandığımız karanlık uçurumun, bu ahlâksızlık ve bozukluk, vefasızlık ve hodkâmlık, adilik ve miskinlik cehenneminin dibinde meyus ve sartlaşmış, kıvranırken saf ve nurdan mazi kaybolmuş bir cennetin hakikatten uzak bir serabı hâlinde karşımda açılır.” (2011: 226).

Görüldüğü gibi buradaki kullanım, *Lehçe-i Osmanî* veya *Kamus-ı Türkî*’deki anlama değil Gökalp’ın açıklamasındaki anlama tam olarak uymaktadır.

Öyle anlaşılıyor ki Ömer Seyfettin, birtakım kavramları ifade edecek kelimeleri, Türkçenin imkânları içerisinde üretmediği durumlarda, Arapça köklerden türetme yoluna gitmiş veya Arapçadan alınma bu kelimeleri -

Türkçede arkaik kalmış olsa bile- kullanmıştır. Yeni Lisan hareketinin manifestosu sayılan ilk “Yeni Lisan” yazısında bu duruma tam olarak uygun bir fikir beyanı yoktur.

Açıklamalar

¹ Bu konuda Kocaeli Üniversitesi'nde düzenlenen “Yeni Lisan Bilgi Şöleni (11 Nisan 2011)” için verdiğimiz “Ömer Seyfettin'in Kelimeleri” başlıklı bildiri metni henüz yayımlanmamıştır.

Kaynakça

- Ahmet Vefik Paşa (2000). *Lehçe-i Osmani*. Haz. Recep Toparlı. Ankara: TDK Yay.
- Ahterî Mustafa Efendi (2009). *Ahter-i Kebir*. Haz. H. Ahmet Kırkkılıç - Yusuf Sancak. Ankara: TDK Yay.
- Ali Nâzima, Faik Reşat (2002). *Mükemmel Osmanlı Lugati*. Haz. Necat Birinci vd. Ankara: TDK Yay.
- Derleme Sözlüğü* (2009). C.7. Ankara: TDK Yay.
- Devellioğlu, Ferit (2000). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Haz. Aydın Sami Güneşçâl. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Dilçin, Cem (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- İbrahim Cüdi Efendi (2006). *Lugat-ı Cüdi*. Haz. İsmail Parlatur vd. Ankara: TDK Yay.
- İz, Fahir (1974). *The Oxford Turkish-English Dictionary and English-Turkish Dictionary*. Oxford: Clarendon Pres.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri (1912). “Netayiç”. *Rûbap* 14(19 Nisan 1328 [2 Mayıs 1912]): 144.
- M. Mermi (1912). “Yeni Lisan -Yeni Lisan İstilasî Karşısında”. *Genç Kalemler* 3(22 (6 Haziran 1328)): 230.
- Mehmet Esat Efendi (Şeyhülislam) (1999). *Lehçetü'l-Lugat*. Haz. Recep Toparlı. Ankara: TDK Yay.
- Moran, A. Vahit (1971). *Türkçe-İngilizce Sözlük*. İstanbul: MEB Yay.
- Muallim Naci (1899). *Lugat-ı Nâci*. İstanbul: Asır Mat.
- Mütercim Âsım Efendi (2009). *Burhân-ı Katı*. Haz. Mürsel Öztürk ve Derya Örs. İstanbul: TDK Yay.
- Ömer Seyfettin (2011). *Bütün Hikâyeleri*. Haz. Nâzım Hikmet Polat. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- _____, (1907). “Sanat-ı Tahrire Dair Tavsiyeler”. *Haftalık İzmir* 20 (5 Kânûn-ı evvel 1323 [28 Aralık 1907]): 2-3.
- _____, (1911a). “Yeni Lisan”. *Genç Kalemler* 2 (1 (11 Nisan 1911)): 1-7.

- _____, (1911b). “Yeni Lisan”. *Genç Kalemler* 2 (3 (6 Mayıs 327/ 19 Mayıs 1911)): 41-45.
- _____, (1911c). “Yeni Lisan Ve Hüseyin Cahit”. *Genç Kalemler* 2 (4 (13 Mayıs 1327/ 26 Mayıs 1911)): 58-61.
- _____, (1912). *Yirminci Asırda Zekâ* 9 (25 Haziran 1328 [8 Temmuz 1912]): 143-144. (“Perviz” imzalı).
- _____, (1914a). “Ali Canip Bey ve Sanatı”. *Nevsal-i Millî*. Haz. T. Z., Ferat, Âsar-ı Müfide Kütüphanesi, Artin Asaduryan ve Mahdumları Mat., İstanbul 1330 [Mayıs ortası?1914]. 299-312.
- _____, (1914b). *Tanin* 1986 (17 Haziran 1330/30 Haziran 1914): 3.
- _____, (1915a). “Edebiyatta Artta Kalış”. *Turan* 1398 (18 Eylül 1915): 1.
- _____, (1915b). “Güzellik ve Esatir”. *Turan* 1423 (30 Eylül 1331/13 Teşrin-i evvel [Ekim] 1915): 1.
- _____, (1915c). “İstanbul Türkçesi”. *Turan* 1451 (28 Teşrin-i evvel 1331 / 10 Teşrin-i sânî [Kasım] 1915): 1.
- _____, (1918a). “İskolastik Lisanımızın İflâsı -ı Tanzimat'tan Millî Edebiyat Cereyanına Kadar”. *Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti Mecmuası* 4 (Nisan 1334 [1918]): 37-46.
- _____, (1918b). “Yeni Hayat”. *I Mürteciler Karşısında Din, Millî Talim ve Terbiye Mecmuası* 5 (Ağustos 1334 [1918]): 33-43.
- _____, (1918c). “Altı Derste Tabii Yazmak Sanatı, İkinci Ders: Yazmaya Heves Etmeden Okumak”. *Türk Kadını* 15 (26 Kânûn-ı evvel (Aralık) 1334/ 1918): 233-236.
- _____, (1918d). “Tahmişçilik”. *Tercüman-ı Hakikat* 13583 (29 Kânun-ı evvel [Aralık] 1334 / 1918): 2.
- _____, (1919a). “Edebî Cereyanlar”. *Tercüman-ı Hakikat* 13588 (3 Ocak 1919): 2.
- _____, (1919b). “Soldan Geri”. *Tercüman-ı Hakikat* 13619 (20 Rebiü'l- ahir 1337 / 23 Kânun-ı sani 1335 / 1919): 3.
- _____, (1919c). “Şiir Başka”. *Tercüman-ı Hakikat* 13623 (24 Rebi-ül-ahir 1337 / 27 Kânun-ı sani, 1335 / 1919): 3.
- _____, (1919d). “Tarzların Teâkubu”. *Tercüman-ı Hakikat* 13632 (8 Cemaziye'l- evvel 1337 / 9 Şubat 1335 / 1919): 3.
- _____, (1919e). “Acem Aruzu”. *Tercüman-ı Hakikat* 13638 (11 Cemaziye'l- evvel 1337 / 12 Şubat 1335 / 1919): 3.
- _____, (1919f). “Vezinlerde El-kimya”. *Tercüman-ı Hakikat* 13641 (14 Cemaziye'l- evvel 1337 / 15 Şubat 1335 /1919): 3.

- _____, (1919g). “Mekteplerde Edebiyat”. *İnci* 6 (Temmuz 1335/1919): 14.
- _____, (1919h). “Vaziyet-i Edebiye”. *İfham* (Haftalık edebî ilâve) 3 (1 Eylül 1919): 33-34.
- _____, (1919i). “Bugünkü Şairlerimiz [1]”. *İfham* (Haftalık edebî ilâve) 1 (4, 15 Eylül 1919): 49-51.
- _____, (1919j). “Tasfiyecilik Başka...”. *İfham* (Haftalık edebî ilâve) 8 (13 Teşrin-i evvel 1919/1919): 113-114.
- Paçacıoğlu, Burhan (2006). *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Polat, Nâzım H. (2012). “Ömer Seyfettin'den Kayıp Şiirler”. *Prof. Dr. Şerif Aktaş'a Armağan*. Ankara: Kurgan Edebiyat Yay. 340-360.
- Redhouse, James W. (2009). *Müntahabât-ı Lügât-ı Osmâniyye*. Haz. Recep Toparlı vd. Ankara: TDK Yay.
- Şemsettin Sami (1989). *Kamus-ı Türkî*. İstanbul: Enderun Yay.
- _____, (1901). *Kamus-ı Fransevi*. İstanbul: Mihran Mat.
- Şerafettin Mağmumi (2010). *Anadolu ve Suriye'de Seyahat Hatıraları*. Haz. Nâzım H. Polat. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Gökalp, Ziya (1990). *Türkçülüğün Esasları*. Haz. Mehmet Kaplan. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Gökalp, [Ziya] (1912). “Altun Destan”. *Genç Kalemler* III (14, 13 Kânun-ı sani 1327 [26 Oc. 1912]): 44.

The Interesting Vocabulary of the Work of Ömer Seyfettin

Nâzım H. Polat*

Abstract

Although it is commonly believed that Ömer Seyfettin used pure Turkish in his works, the author's attitude towards language actually went through two phases. The first of these was the phase before the New Language Movement, and the second was the phase following this movement.

Ömer Seyfettin's work preceding the New Language Movement often includes lesser known Arabic and Farsi words. Even after the New Language Movement, however, he sometimes made use of rare words that were not even included in dictionaries. He used some of these words to express terminology. He also used vocabulary derived from Arabic roots and not included in the Turkish dictionaries of the time. Even when these words appeared as dictionary entries, Seyfettin attributed different meanings to them in his works. It seems that when he was at a loss coining new words within the limits set by pure Turkish, he derived them from Arabic and preferred to use these, even if they appeared archaic in Turkish. He also attempted to equip written language with vocabulary widely used in spoken language. These practices, however, are not mentioned in any way in his article titled "New Language", which is often considered the manifesto of the New Language Movement.

Keywords

Ömer Seyfettin, New Language, word coining, term coining, pure Turkish

---

* Prof. Dr., Niğde University, Faculty of Education, Department of Turkish Language and Literature – Niğde / Turkey
nazimhpolat@hotmail.com

Своеобразный словарный запас Омер Сейфеттина

Назым Х.Полат*

Аннотация

Хотя убеждение о том, что Омер Сейфеттин писал простым турецким языком, является широко распространенным, известно, что в его позиции относительно языка было два различных периода. Первый период – до превозглашения «Нового языка», второй – после его превозглашения.

Турецкие тесты Омер Сейфеттина до принятия «Нового языка» не получили широкого распространения, и не является неожиданностью использование некоторых редко встречающихся арабских и персидских слов. Однако удивительно, что в его трудах, даже после принятия «Нового языка» можно найти некоторые не встречающиеся в словарях или очень редко встречающиеся слова. Часть данных слов была использована в целях удовлетворения потребностей в терминах.

Омер Сейфеттин, даже после принятия «Нового языка» использовал некоторые редкие производные слова арабского происхождения. Некоторые из этих слов не встречаются даже в словарях турецкого языка того периода. Значение некоторых из этих слов, использованных автором, отлично от их словарного значения. Выясняется, что Омер Сейфеттин для выражения некоторых понятий, в случае невозможности выражения или производства термина в турецком языке, использовал производные формы арабского языка или использовал заимствованные из арабского языка слова, даже если они являлись архаизмами. Он также предпринимал усилия по введению в письменный язык некоторых слов, распространенных в разговорном языке, но не используемых в письменном языке. В «Новом языке», считающимся манифестом движения «Нового языка» нет статьи, в полном смысле соответствующей этой ситуации.

Ключевые слова

Омер Сейфеттин, новый язык, производство слов, производство терминов, отуречивание

* Проф. док., университет Нигде, педагогический факультет, кафедра турецкого языка и литературы – Нигде / Турция
nazimhpolat@hotmail.com

Kıbrıs'ta İç Göç Hareketleri ve Olası Bir Anlaşmada Etkileri*

Soyalp Tamçelik**

Özet

Bu çalışmada, 20. yüzyılda Kıbrıs'ta yaşanan iç göç hareketleri ve bununla ilgili toplumsal etkilerin neler olduğu üzerinde durulmuştur. Bundan hareketle araştırmanın temel amacı, her iki toplumda nüfus hareketlerinin neden olduğu, zaman içinde nasıl şekillendiği ve ortaya çıkardığı sonuçlar itibarıyla kitle psikolojisinin nasıl etkilendiği gösterilmiştir.

Kıbrıs'taki toplumların en uzun yüzyılı olarak kabul edilen 20. yüzyıl içindeki iç göç hareketleri, adadaki her iki toplumun kalkınmasına etki eden en büyük faktörlerden birisi olarak ortaya çıkmıştır. 1975 nüfus mübadelesi ile iki toplumluluk ve iki kesimlilik süreci içinde bölünen adada, nüfusun iç göç hareketlerinden nasıl etkilendiği ve bu nüfusun nasıl rehabilite edildiği ele alınmış ve olası bir anlaşma hâlinde yer değiştirmesi muhtemel olan bölgelerden göç edeceklerin nasıl rehabilite edileceği, tahmini verilere dayanarak maliyet analizi çıkarılmıştır.

Bu gerçekten hareketle araştırma, dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde 1900–1950 yılları arasında adadaki nüfus hareketleri ve karma köylerin sayısının ne olduğu belirlenmiştir. İkinci bölümde 1950–1963 yılları arasında toplumsal çatışmanın iç göç hareketini nasıl etkilediği ele alınmıştır. Üçüncü bölümde 1963–1975 yılları arasında yaşanan toplumsal ayrışmanın ve gettolaşma sürecinin iç dinamikleri belirtilmiştir. Son bölümdeyse 1975 yılında taraflar arasında yapılan nüfus mübadelesi ele alınmış ve bunların sosyal, siyasal, ekonomik ve toplumsal etkileri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Kıbrıs, Nüfus, Göç hareketleri, Göçmen, Mülteciler, Karma köyler

* Bu çalışma 1. Uluslararası Kıbrıs Kongresi'nde sunulan bildirinin yeniden gözden geçirilmiş ve ele alınmış hâlidir.

** Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü - Ankara / Türkiye
soyalp@hotmail.com

Giriş

Kıbrıs'ın Osmanlılar tarafından fethedilmesinden sonra Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden getirilen Müslüman Türkler, adadaki Hıristiyan unsurlarla birlikte iç içe yaşamaya başlamışlardır (Jennings 1993:1 98-199). Dolayısıyla bu dönemdeki yerleşim yapısı, farklı dinî grupların iç içe veya yan yana yaşadıkları karma bir nitelik taşımaktadır. Adadaki bu karma yapı, 1950'li yılların sonlarında değişmeye başlamışsa (Vural 1996: 51) da bu niteliğini 1974 yılına kadar sürdürmüştür.

Adada karma yerleşimin yanı sıra başta büyük şehirlerde olmak üzere her iki toplumun ayrı ayrı yaşadığı da görülmüştür (Cobham 1908: 440). Ancak adadaki toplumların birbirinden ayrı yaşaması, iki ayrı coğrafi zeminin, ikili bir toplumsal yapının veya ikili bir ekonomik sistemin oluştuğu manasına gelmemektedir.

Esasında adaya Osmanlı döneminde Müslüman Türkler, düzenli bir göç hareketinden sonra yerleştirilmişlerdir. Dolayısıyla bu hareket, bireysel bir hareket değildir (Türel 2002: 60-61). Bu itibarla belirli bir zaman dilimi içinde yoğunlaşan, belli bir siyaset çerçevesinde teşkilâtlanan (Osmanlı İdaresinde Kıbrıs 2000: 46, 62-63) ve topluca gerçekleştirilen bir yerleşme politikası olduğu görülmüştür.

Genellikle tarım ve el zanaatlarıyla uğraşan Müslüman Türkler, gruplar hâlinde büyük kentlere ve tarımsal üretim imkânları bulunan kırsal bölgelere yerleştirilmişlerdir (Hill 1952: 18-20). Özellikle tarımla uğraşan Müslüman Türklerin kırsal bölgelere, el zanaatlarıyla uğraşanların veya sivil/askerî bürokrat unsurların büyük kentlere yerleştirildiği, çeşitli dönemlere ait belgelerden anlaşılmaktadır (Gürkan 1982: 42-43).

Özellikle XIX. Y.Y. ortalarında çok sayıda karma köy ve mahallenin oluşmasına rağmen, sadece Müslüman Türk unsurlarının bulunduğu yerleşim birimlerinin sayısı son derece azdır (Ravenstein 1878: 23, Hunt 1980: 5) Hıristiyan unsurların bulunduğu yerleşim birimlerinin sayısı¹ ise karma yerleşim birimlerinin sayısına yakındır. Bu durum, İngiliz sömürge yönetiminde de devam etmiştir.

1. Kıbrıs'ta 1900-1950 Yılları Arasında Yer Değiştiren Kişilerin Durumu

Kıbrıs'ta Batı standartlarına uygun ilk nüfus sayımı, XX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yapılmaya başlanmıştır (Papadopoulos 1965: 9, 17). 1901-1946 arasında yapılan nüfus sayımlarına göre Kıbrıs'taki yerleşim birimlerinin etnik ve sosyal yapısı², aşağıdaki gibidir (Ayrıntılı bilgi için bk. Mavrogordato 1902, Mavrogordato 1912, Davis 1932, Percival 1946, Republic of Cyprus 1960. Özellikle bu verilerin düzenlenmiş şekli için bk. Vural 1996: 52):

Tablo 1: Kıbrıs'ta Yerleşim Birimlerindeki Etnik Nüfus Yapısı (1901-1946)

1901

Etnik Grup	Lefkoşa	Larnaka	Limasol	Mağosa	Baf	Girne	Toplam	Yüzde %
Müslüman	17	1	2	13	10	0	43	6.4
Hıristiyan	97	21	62	35	44	27	286	42.5
Karma	78	34	57	63	87	25	344	51.1
Toplam	192	56	121	111	141	52	673	100.0

1911

Etnik Grup	Lefkoşa	Larnaka	Limasol	Mağosa	Baf	Girne	Toplam	Yüzde %
Müslüman	20	2	4	11	12	3	52	7.7
Hıristiyan	81	15	56	29	35	25	241	35.6
Karma	94	36	63	72	94	25	384	56.4
Toplam	195	53	123	112	141	53	677	100.0

1931

Etnik Grup	Lefkoşa	Larnaka	Limasol	Mağosa	Baf	Girne	Toplam	Yüzde %
Müslüman	14	4	2	8	9	3	40	5.9
Hıristiyan	79	16	53	25	52	20	245	35.9
Karma	107	44	71	70	78	27	397	58.2
Toplam	200	64	126	103	139	50	682	100.0

1946

Etnik Grup	Lefkoşa	Larnaka	Limasol	Mağosa	Baf	Girne	Toplam	Yüzde %
Müslüman	15	4	2	16	16	3	56	8.9
Hıristiyan	75	19	57	23	44	26	244	38.9
Karma	87	36	54	58	74	18	327	52.2
Toplam	177	59	113	97	134	47	627	100.0

Tablolardan da anlaşılacağı üzere ilk önce Türklerin ve Rumların müstakil olarak yaşadığı yerleşim birimlerinin sayısı belirlenmiştir. Ardından karma yerleşim birimlerinin sayısı tespit edilmiştir. Sonra da yerleşim birimlerinin genel yapısı içindeki yüzdeleri hesaplanmış ve karşılaştırılması yapılmıştır. Yorum yapabilmek için de adadaki toplumların nüfus miktarları ile oranları arasındaki korelasyona bakılmış, artan veya azalan miktarların nedenleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Ardından mevcut kazaların yerleşim birimi sayısına ve bunların karma mı, yoksa müstakil mi olduğuna bakılmış ve bunların sebepleri üzerinde durulmuştur.

1901 yılında yapılan nüfus sayım sonuçlarına göre karma yerleşim birimlerinin sayısı, toplam sayının yarısı kadardır. Türklerin müstakil olarak yaşadığı yerleşim birimlerinin toplam nüfusu 5.024, Türk nüfusunun toplamı

ise 51.309 olarak belirlenmiştir (Mavrogordato 1902: 52-53). Türk nüfusunun %93.6'sı karma ve %6.4'ü de müstakil yerleşim birimlerinde Rumların %57.5'i karma ve %42.5'i müstakil yerleşim birimlerinde yaşamaktadır. Kıbrıslı Rumların toplam nüfusu 200.622'tir. Bunun 85 bini müstakil Rum yerleşim birimlerinde yaşamaktadır. Türklerin büyük bir çoğunluğu, Rumların ise yarıdan fazlası karma yerleşim birimlerinde yaşamaktadır.

Tarım ekonomisi geliştiğinden Rumlar için Baf kazası birinci sırada, ticaret, esnafılık ve idarede etkin rol almak istedikleri için Lefkoşa ikinci sırada, ticaret ile ihracata yönelik faaliyetleriyle Mağosa üçüncü sırada yer almaktadır. Türkler arasında ise adanın idarî merkezinde söz sahibi olmak ve esnaflıkla uğraşarak ticaret yapmak isteğinden dolayı Lefkoşa birinci, işgücü ihtiyacını karşılamak için Mağosa ikinci ve tarım sektöründe yoğun emek gücünü karşılamak için Baf üçüncü sıradadır. Baf'ın karma yerleşim birimi sıralamasında birinci sırada olması, adanın en etkin tarım sektöründen ve işgücü ihtiyacından kaynaklandığı düşünülmektedir. Lefkoşa idarî merkeze yakın olmasıyla ikinci sırada, ihracata yönelik emek iş kolu ihtiyacının karşılanması için Mağosa üçüncü sıradır. Aslında bütün bunları, I. Dünya Savaşı öncesi duruma göre değerlendirmek gerekmektedir.

1911'de yapılan nüfus sayımına göre karma yerleşim birimlerinin, bir önceki dönemdeki gibi yaygın olduğu görülmüştür. Oran, bir önceki nüfus sayımına göre %5.3'lük bir artış göstermiştir.

Türklerin karma ve müstakil olarak bulunduğu yerleşim birimlerinin sayısı artarken, müstakil olarak yerleştiği birimlerin toplam nüfusu 7.677 (%3.6), adadaki toplam Türk nüfusu ise 56.428 olarak belirlenmiştir (Mavrogordato 1912: 19). Böylece Türk nüfusunun % 86.4'ü karma yerleşim birimlerinde Rum nüfusunun ise % 64.4'ü karma yerleşim birimlerinde yaşamaktadır. Müstakil Rum köylerinde yaşayan nüfusun ise 79.744 kişi olduğu ve bunun % 35.6'ya tekabül ettiği anlaşılmıştır. Kıbrıslı Rumların toplam nüfusu ise 244.887'dir.

Görülebileceği gibi Türklerin kahir ekseriyeti, Rumlarına yarıdan fazlası karma yerleşim birimlerinde yaşamaktadırlar. Bununla birlikte dört birim artışla toplam 677 yerleşim biriminden Lefkoşa, Baf ve Limasol'un ilk üç sırayı paylaştığı görülmüştür. Lakin karma yerleşim birimleri arasında 16 birimlik bir artışla Lefkoşa ve 7 birimlik bir artışla Baf kazaları 94'er yerleşim birimiyle başı çekmektedirler. İkinci sıradaysa 9 birimlik bir artışla Mağosa gelmektedir. İdarî yönetim biriminde görev almak, memur olmak veya iktisadî ünitelerde esnafılık veya ticaret yapmak için Lefkoşa'daki yerleşim birimlerinde sayının arttığı düşünülmektedir. Tarım ekonomisinde insan gücüne olan ihtiyacın arttığı ve bunun için de göç aldığı düşünülmektedir. Zira I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde adada meydan gelen ekonomik sıkıntılar, müstakil Rum köylerinde

45 birimlik bir azalmaya neden olmuşken, başta Baf ve Mağosa olmak üzere diğer kazalardaki karma yerleşim birimlerine göç ettikleri görülmüştür. Özellikle işçi veya çiftçi Rumların, büyük toprak sahibi Türklerin veya Rumların yanında çalıştıkları tahmin edilmektedir. Bu nüfusun, I. Dünya Savaşı öncesinde ortaya çıkan geçim sıkıntısını gidermek için karma yerleşim birimlerine kaydığı düşünölmektedir. Aynı durum Lefkoşa ve Limasol için de geçerlidir. Örneğın Lefkoşa için 16 birimlik (müstakil Rum köylerinin sayısı 81'dir) Limasol için 6 birimlik (müstakil Rum köylerinin sayısı 56'dır) ve Baf kazası için de 9 birimlik (müstakil Rum köylerinin sayısı 35'tir) düşüşle, müstakil Rum köylerinin azalmış müstakil Türk köylerinin daha istikrarlı bir durum arzettiğı görölmüş-tür. Lefkoşa'da 3 birimlik, Baf'taysa 2 birimlik bir artışla müstakil Türk köyle-rinin sayısı artmış, ancak 2 birimlik bir azalışla Mağosa'nın üçüncü sırada oldu-ğu tespit edilmiştir. Bir başka deyişle Türkler, I. Dünya Savaşı öncesindeki durumu, karma ve müstakil Türk köylerinde gidermeye çalışırken, Rumlar ise müstakil olan Rum köylerinden ayrılarak veya karma olan yerleşim birimlerine göç ederek, bu sorunu gidermeye çalışmışlardır. Bunu, 40 birimlik bir artışla 384 olan karma yerleşim birimlerinin sayısından ve 45 birimlik bir azalışla 241 olan müstakil Rum köylerinin sayısından anlamak mümkündür.

Türklerdeyse adanın idarî merkezinde söz sahibi ve esnaf olmayı tercih ettiklerinden, Lefkoşa'nın birinci, tarım sektöründe yoğun emek gücünü karşılamak için Baf'ın ikinci, işgücü ihtiyacını temin etmek için de Mağosa'nın üçüncü sırada yer aldığı görölmüştür.

1901 ve 1911 yıllarına ait veriler incelendiğinde, önceki döneme göre karma olan bazı yerleşim birimlerinin, sonraki dönemde Rum ya da Türk yerleşim birimine veya öte yandan tamamıyla Türklerin ya da Rumların bulunduğu bazı birimlerin de karma bir niteliğe dönüştüğü olmuştur. Özellikle 1901 yılında karma köy olarak belirlenen 13 yerleşim birimi, 1911 yılında sadece Türklerin yaşadığı birime³, buna karşın aynı dönemde 23 karma yerleşim birimi de sadece Rumların yaşadığı birime⁴ dönüşmüştür (Vural 1996: 54). Bu dönemde en çok göze çarpan değişiklik sadece Rumların yaşadığı 39 yerleşim biriminin, Türk unsurunun gelmesiyle karma⁵ birime dönüşmüş olmasıdır.

1931 yılında yapılan nüfus sayımı, karma yerleşim oranındaki artış eğiliminin devam ettiğini göstermiştir. Bu dönemde adadaki toplam Türk nüfusu 64.238, sadece Türklerin yaşadığı yerleşim birimlerinin nüfusu ise 4.561'dir. Böylece Türklerin %93'ünün karma yerleşim birimlerinde yaşadığı anlaşılmıştır. Rum nüfusunun ise %64.1'i karma ve %35.9'u müstakil yerleşim birimlerinde yaşadığı tespit edilmiştir. Bundan hareketle 91.904 Rum, müstakil Rum köylerinde yaşadığı görölmüştür (Kıbrıslı Rumların toplam nüfusu 256.952'dir). Türklerin büyük bir çoğunluğı, Rumların ise bir önceki nüfus sayımına göre bir değişiklik olmadan yine aynı oranda karma yerleşim birimlerinde yaşamaktadır. Bununla birlikte beş birimlik artışla toplam 682 yerleşim biriminden Lefkoşa,

Baf ve Limasol'un ilk üç sırayı paylaştığı tespit edilmiştir (Lefkoşa 200, Baf 139 ve Limasol 126 yerleşim birimi). Lakin karma yerleşim birimleri arasında 13 birimlik bir artışla Lefkoşa (karma köy sayısı 107) ve 8 birimlik bir artışla Limasol (karma köy sayısı 71) başı çekmektedir. İkinci sırada ise 16 birimlik bir azalışla Baf (karma köy sayısı 78) kazası gelmektedir. 13 birimlik bir artışla karma yerleşim birimi sayısı 397 olmuştur. Yerleşim birimlerinden %58.2'lik bir oranın karma yapıda olduğu, geriye kalan yerleşim birimlerini müstakil olduğu söylenebilir. Lefkoşa'da memur olmak veya iktisadî ünitelerde esnafılık yapmak için buraya göç edildiği tahmin edilmektedir. Bu yüzden 13 birimlik bir artışla Lefkoşa'da 107 yerleşim birimi tespit edilmiştir. Baf'ta ise 16 birimlik bir azalışla 78 yerleşim birimi olduğu, buna karşın Limasol'da 8 birimlik bir artışla bu rakamın 71'e çıktığı görülmüştür. Lakin müstakil Türk ve Rum köylerinde genel bir azalış olduğu da gözlemlenmiştir.

12 birimlik bir azalışla müstakil 40 Türk yerleşim biriminden Lefkoşa 14'le (6 birimlik bir azalış) birinci, Baf 9'la (3 birimlik bir azalış) ikinci ve Mağosa 8'le (3 birimlik bir azalış) üçüncü sırada yer almıştır. Rumlarda ise müstakil yerleşim birimlerinin toplamı, bir önceki sayıma göre 4 birimlik bir artışla 245 olduğu ve ada genelinde Rumların %35.9'luk bir nüfusun bu bölgelerde yaşadığı görülmüştür. Aslında Rumların 2 birimlik bir azalışla Lefkoşa'da 79, 3 birimlik bir azalışla Limasol'da 53 ve 17 birimlik bir azalışla Baf'ta 52 yerleşim biriminin olduğu anlaşılmıştır.

Müstakil Rum ve Türk yerleşim birimlerindeki azalış, Lefkoşa ve Limasol'da karma yerleşim birimlerindeki toplam nüfusun artmasına neden olmuştur. Ancak bir önceki nüfus sayımına göre müstakil Rum yerleşim birimlerinin sayısında küçük de olsa bir artış tespit edilmiştir. Ayrıca bu dönemde Türklerin müstakil yerleşim birimlerinin etkilendiği de söylenebilir. Bu durumu, gelişen dünya konjonktürü içinde değerlendirmek gerekmektedir. Çünkü bu dönemde dünyada iki önemli olay yaşanmaktadır. Biri ABD'de yaşanan 1929 ekonomik krizidir. Bu kriz, dalga dalga Avrupa anakarasını, dolayısıyla Akdeniz havzasını, beraberinde de Kıbrıs'ı etkilemiştir. İkinci bir sebepse dünyada II. Dünya Savaşı öncesi siyasal ve ekonomik koşulların ağırlaşmasıdır. Bu durum, adanın ekonomisini de etkilemiştir. Hâl böyle olunca adadaki toplumlar, geçinebilmek için diğer yerleşim birimlerine göç etmek zorunda kalmışlardır.

1946 yılındaki sayımda ada nüfusu, 361.932 Rum ve 81.137 Türk olmak üzere toplam 462.536 olarak belirlenmiştir (Vural 1996: 54). Yerleşim yapısındaki karma eğilimin, bu dönemde de devam ettiği görülmüştür. Buna göre Türklerin müstakil olarak yaşadığı yerleşim birimlerinin toplam nüfusu 10.774 (%13.3), karma yerlerdeki nüfus ise 70.393'tür (%86.7). (Percival 1946: 5-17). Rumların ise %61.1'inin karma yerleşim birimlerinde, 140.791 (%38.9) kişinin ise müstakil Rum köylerinde yaşadığı tespit edilmiştir.

Ancak 1946 yılındaki sayıma göre toplam yerleşim birimlerinin sayısı 55 birimlik bir azalışla 627'ye, karma yapılı yerleşim birimlerinin sayısı 70 birimlik bir azalışla 327'ye düştüğünü, buna karşın müstakil Türk yerleşim birimlerinin sayısı 16 birimlik bir artışla 56'ya yükseldiğini, Rumlardaysa bir önceki oranın koruduğunu söylemek mümkündür. Bunun başlıca sebebi, II. Dünya Savaşı'nın etkileri olarak değerlendirilebilir. Özellikle savaş sürecinde zorlu yaşam koşullarının toplumsal dayanışmayı teşvik etmesi (Weeks 1996: 260), karma köylerden, müstakil yapılı köylere göçü hızlandırmıştır.⁶ Dolayısıyla ada insanı daha çok sosyal ve ekonomik dayanışma için bir araya gelmiştir. Özellikle Türklerin müstakil yerleşim birimlerine yönelmesi bu görüşü doğrular niteliktedir. Zira 7 birimlik bir artışla Baf, 8 birimlik bir artışla Mağosa kazalarında müstakil yerleşim birimlerinin arttığı görülmüştür. Rumlardaysa durum biraz daha farklıdır. Örneğin 4 birimlik bir azalışla Lefkoşa 75, 2 birimlik bir azalışla Mağosa 23 ve 8 birimlik bir azalışla Baf 44 yerleşim birimiyle öne çıkmıştır. Ancak 4 birimlik bir artışla Limasol 57, 3 birimlik bir artışla Larnaka 19 ve 6 birimlik bir artışla Girne 26 yerleşim birimine sahip olduğu görülmüştür.

Bu kazalardaki artışın iç dinamikleri Mağosa, Larnaka ve Girne için tarım ve limanda çalışacak iş gücüne olan ihtiyaçtan kaynaklandığı, Baf'ta ve Limasol'da ise tarım sektöründe emek gücüne olan talepten kaynaklandığı düşünülmektedir.

2. 1950-1963 Yılları Arasında Yer Değiştiren Kişilerin Durumu

1960 yılında yapılan nüfus sayımına göre yerleşim birimlerinin etnik ve sosyal yapısı, öncekilerine göre farklılıklar göstermiştir (Demographic Report 1971, 1992: 8). Bunun nedeni 1955-59 yılları arasında EOKA'nın sürdürdüğü mücadelenin Türk toplumuna yönelmesi olmuştur. Dolayısıyla bu göçleri, siyasal amaçlı (Kasimoğlu 1991: 127-128) göçler olarak nitelendirmek doğru değildir. Zira bu göçler, güvenliği ön plâna çıkartması açısından önemlidir.

Tablo 2: 1960 Yılları Arasında Kıbrıs'taki Yerleşim Birimlerinin Etnik Nüfus Yapısı

Etnik Grup	Lefkoşa	Larnaka	Limasol	Mağosa	Baf	Girne	Toplam	Yüzde %
Müslüman	28	10	7	24	30	6	105	16.7
Hıristiyan	93	24	77	46	68	28	336	53.4
Karma	53	27	29	28	37	14	118	29.9
Toplam	174	61	113	98	135	48	629	100.0

Yukarıdaki tablodan da görüleceği gibi 1960 yılında, sadece Türklerin yaşadığı yerleşim birimlerinin nüfusu 28.268 iken %27, adanın toplam Türk nüfusu 104.350 %73 olarak belirlenmiştir. (Vural 1996: 55) Karma yerleşim birimlerinde yaşayan Rumlarda bu oran %40 (265.435), müstakil yerleşim birimle-

rinde yaşayanlardaysa %60 (176.221) olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla karma yerleşim birimlerinde ciddi bir azalma olduğu görülmüştür.

Genel olarak 68 birimlik bir azalışla 559 yerleşim birimi varken, bunun ancak 118'i karma yapıda olduğu gözlemlenmiştir. 209 birimlik bir azalışla bu oran %21.1'e kadar düşmüştür. Bundan hareketle 37 birimlik bir azalışla Baf 37 yerleşim birimiyle birinci, 34 birimlik bir azalışla Lefkoşa 53 yerleşim birimiyle ikinci, 30 birimlik bir azalışla Mağosa 28 yerleşim birimiyle üçüncü, 25 birimlik bir azalışla Limasol 29 yerleşim birimiyle dördüncü, 9 birimlik bir azalışla Larnaka 27 yerleşim birimiyle beşinci ve 4 birimlik bir azalışla Girne 14 yerleşim birimiyle altıncı sırada yer almıştır.

Türklerin müstakil yerleşim birimlerinin sayısı 49 birimlik bir artışla 105'e kadar çıktığı görülmüştür. Aslında bu rakamın genel yerleşim birimleri içindeki oranı %18.7'dir. Müstakil Rum yerleşim birimlerindeki durumsa 92 birimlik bir artışla 336'ya kadar çıktığı görülmüştür. Aslında bu rakamın genel yerleşim birimleri içindeki payı %60.1'dir.

1960'da yapılan nüfus sayımına göre yerleşim birimlerinin etnik ve sosyal yapısı, öncelikle önemli ölçüde farklılıklar göstermektedir. Bunun başlıca nedeni EOKA'nın 1955-59 yılları arasında sürdürdüğü tedhiş faaliyetleridir. Dolayısıyla bu göçlerin, siyasal amaçlı göçler olduğunu söylemek mümkün değildir. Aslında bunların toplumsal dayanışmayı artıran ve güvenliği ön plana çıkartan göçler olarak da değerlendirmek mümkündür. Bu yüzden birçok Rum lideri, bu gerçeği gizlemek için göçlerin siyasî amaçlı olduğunu söylemektedir. Ancak bu hüküm, Rumların müstakil Rum köylerine göç etmesinin sebebini açıklamaz. Çünkü oransal olarak Rumlar, Türklere göre daha çok müstakil yerleşim birimlerine göç ettikleri görülmüştür. Özellikle bu durum, Türk askerinin adaya müdahale etme olasılığında ve ada içindeki anarşiden dolayı kendi güvenliğini sağlamak istemesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu yönüyle Rumların iç göç hareketlerini, siyasî gelişmelerin zorunlu bir sonucu olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

3. Kıbrıs'ta 1963-1975 Yılları Arasında Yer Değiştiren Kişilerin Durumu

1963'te gelişen olaylardan sonra Türkler, kapalı bölgelerde ve Türkiye'nin yardımlarıyla yaşayan bir toplum hâline getirilmiştir. Özellikle bu dönemde 50 yerleşim biriminden 1.000'e yakın konut terkedilmiştir. Böylece ilk etapta 25.000 Türk göç etmek zorunda kalmıştır (Moran 1998: 160). Bu süre zarfında Türklerin neredeyse %25'i çadırlarda yaşamaya başlamıştır. (Purcell 1969: 326) Bundan hareketle 1963'ten sonra Türkler için yerlerini terketme ve yokluklarla mücadele dönemi (Heinze 1987: 34) başlamıştır. Zira 1963 Aralık hadiselerinden sonra 25.000 Türk (daha fazla bilgi için bk. Turkish Cypriots Women...1995: 2, Turkey, Greece and NATO 1980: 48) evlerini bırakarak, küçük enklavlara göç etmek zorunda kalmışlardır (Oberling 1982:

120, Borowiec 1983: 96-97, Feyzioğlu-Ertekün 1987: 12, Necatigil 1998: 36). Öyle ki Türkler, Ocak 1964'ten itibaren adanın yüzde beşine sıkıştırılmışlardır (Rizvi 1998: 3, 10, 30-31, Bölükbaşı 2001: 313). Böylece binlerce Türk ekonomik hayattan kopartılmıştır. (Turkish Cypriots... Le Figaro, 25-26.1.1964, World Press... 1989: 51) Örneğin tarım ve endüstri sektöründe çalışan 24.000 kişi işini kaybetmiş (UN Secretary General, S/5950 10 September 1964; UN Security-General's Report, 1964), hükümetten maaş alan 4.000 kişi de maaşını alamaz duruma gelmiştir (UN Secretary General, S/5950 10 September 1964, The Cyprus Question 1992: 18).

Buna göre BM'ye sunulan Ortega Raporunda Türk halkının zararı tahrip edilen ev sayısı olarak 527, hasar gören ev sayısı 2.000, kamu ve özel sektördeki çalışan kişilerin sayısı 4.000, işsiz kalan bireylerin sayısı 23.500, saldırılar sonucu göç etmek zorunda kalanların sayısı 25.000, yaralı ve sakatların sayısı 7.500, Rum işgaline maruz kalan köy sayısı 103, şehit düşen Türk sayısı 500 ve kayıp Türklerin sayısı 203'tür (İsmail 1998: 231). Bununla ilgili olarak BM Genel Sekreteri'nin S/5950 sayılı raporunda 56.000 Türk'ün, Kızılay yardımıyla yaşamak zorunda kaldığı" belirtilmiştir (UN Secretary General, S/5950 10 September 1964).

Aslında 1967 yılında Geçitkale ve Boğaziçi köylerinde yapılan saldırılar, 1974'ten önce de göç olgusunun var olduğunu göstermektedir. Zira Rum propagandası, 1974'te Türklerin kuzeye geçişini "zorla yerlerinden edilenler" (Rossidou-Iasonos 1991: 4) olarak göstermektedir. Hâlbuki Türklerin topluca kuzeye geçmesi, toplumsal güvensizliğin bir sonucudur (Deliceirmak 1997: 27). Zira 1967 yılına kadar toplam 25.000 Türk'ün yer değiştirmek zorunda kaldığı bilinmektedir (UN Secretary General, S/8286 of 8 December 1967; A Chronology..., 1980:28; Denktash, 1988:41; Albrecht, 1994:19).

1969-1973 yılları arasında Rum matbuatına bakıldığı zaman Türklerin evlerine geri dönememesi, Rum liderliğinin "bilinçli ve plânlı bir siyasetinin" sonucu olarak değerlendirilebilir. Bu durumun sistemli bir davranış olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle güvenlikten mahrum kalan Türk göçmenler, yaşadıkları bölgelerden ayrılmak zorunda kalmışlardır (1966 and 1974 Statistical Abstracts, 1975:45). Kimileri BM'nin kurduğu çadırlarda, kimileri de mağaralarda yaşamaya başlamışlardır (Hartbottle 1970: 5,12-13, Sözen 1998: 13-14). Bunun üzerine Türkler, Rum yönetiminden tazminat (Denктаş 1998: 393) talebinde bulunmuşlardır. Ancak konuyla ilgili olarak bir şey elde edilememiştir.

Aslında Rumlar, Türk kesimine sığınmış 25.000 mültecinin perişanlığını görmezlikten gelmişlerdir. Hatta bu konunun siyasî bir çözüm bulunduktan sonra çözümlenebileceği belirtilmiştir. Ama bugün itibarıyla "mülteciler sorunu hallolmadan masaya oturmayız" (Eroğlu 1975: 182) demek-

dirler. Esasında Rumların üzerinde durduğu konu daha çok Mağosa'dan ve Güzelyurt'tan kaçan Rumların durumlarıyla ilgilidir. Bunun nedeni de müzakerelerde siyasî bir koz elde etmek istemeleridir. Bir başka deyişle mülteciler meselesi insanî değil, siyasî bir konu olarak ortaya çıkmıştır. Zira Rum yöneticiler, göçmenler konusunu propaganda malzemesi olarak kullanmışlardır. Aslında Rum yöneticilerin temel amacı, Türkiye'nin istediği federal esasa dayalı otonom bölge (Eroğlu 1975: 185) önerisinin önüne geçmektir. Ancak zor şartlar altında yaşayan bu insanlar, güvenliklerini sağlayabilmek için Türk askerinin denetimindeki bölgeye göç etmek istemişlerdir. Rum yönetimiye, onların bu isteklerini engellemiş ve zorla alıkoymuştur. Kaçabilenlerse, İngiliz üslerine sığınmışlardır (Milliyet Gazetesi, 31 Ağustos 1974, No: 41120, s. 1).

Mültecilerle ilgili diğer önemli bir sorunsu İngiliz üslerine sığınan Türklerin durumuyla ilgilidir. Kıbrıs'ta Rum saldırılarından kurtulmak için Episkopi ve Akrotiri İngiliz üslerine sığınmış bulunan 10.000 kadar Türk'ün Türkiye'ye nakli, ciddi bir tartışma konusu olmuştur (bk. Human Rights and Cyprus 1977: 53). Türk yetkililer, mültecilerinin İngiliz üslerinden deniz veya hava yoluyla Mersin'e gönderilmesini istemişlerdir (Milliyet Gazetesi, 11 Eylül 1974: 1). Ancak bu teklif, Klerides tarafından reddedilmiştir. Zira bunun gerçekleşmesi hâlinde, Rum esirlerin mübadelesinin güçleşeceği ortadadır (Günaydın Gazetesi, 11 Eylül 1974: 1). Bunun üzerine Türk hükümeti, İngiliz hükümetine bir nota vermiştir. Ancak İngiliz yetkililer, bunun genel mülteci sorunu içinde değerlendirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir (Milliyet Gazetesi, 13 Eylül 1974: 1).

1974 Harekâtı'nın en önemli sonuçlarından biri, adada nüfus mübadelesinin olmasıdır. Böylece Türkler, ada tarihinde ilk kez etnik olarak sınırları belli bir coğrafyada yaşama şansına kavuşmuşlardır. Pek tabii ki aynı durum Rumlar için de geçerlidir. Ancak Rumlar, kuzeyden ayrılanların durumunu "Türkiye'nin neden olduğu göç" olarak tanımlamaktadır. Oysa Kıbrıs'ta "göçmenler sorunu" 1974'de başlamamıştır. Hatta bu insanların evlerine geri dönmelerini, Rum yönetiminin tanınması şartına bağlamışlardır (Deliceirmak 1997: 2). Fakat daha sonraları Rumlar, göçmenlerin zorla yerlerinden ayrıldıklarını ve adanın sunî olarak bölündüğünü iddia etmişlerdir.

Esasında bu sorunla ilgili olarak Viyana'da bir toplantı yapılmış ve kapsamlı bir Nüfus Değişim Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmayla, ileride bulunabilecek çözümün iki bölgelilik esasına dayalı olacağı belirtilmiştir (Cerrahoğlu 1998: 47). Böylece fiilî durum, bir ölçüde hukukilik kazanmıştır (Ertekün 1984: 23, Bilge 1986: 81). Bu anlaşma, BM'nin denetimi altında icra edilmiştir. Kaldı ki bu durum, Genel Sekreter'in S/12278 sayılı raporunun dördüncü paragrafında da ifade edilmiştir (UN Security-General's Report S/12278 of 13 September 1975). Böylece bu anlaşma, programlı göç (bk. Cerrahoğlu 1998: 49, Duman

2008: 40) olarak 9 Ağustos 1975 tarihinde uygulanmaya konulmuştur (Plümer 1988: 156). Dolayısıyla 180.000 Rum'la, 65.000 Türk yerlerinden ayrılarak, bir başka bölgeye göç etmişlerdir (US Assistance... 1981: i ve 5).

Aslında bu mübadeleden dolayı Türklerin her 2 kişiden 1'inin, Rumlardansa her 3 kişiden 1'inin yerlerinden ayrıldığı söylenebilir.⁷ Hâl böyle olunca da her iki toplum içinde onarılması zor sosyal, siyasal, ekonomik, psikoloji, hülasa birçok travmaya neden olmuştur. Örneğin Rum yönetimi, yaklaşık 163.000 Rum göçmen için 36.100 konut inşa etmiştir (US Assistance... 1981: 11). Harekâtan önce Girne ve Mağosa'da 110.000 Rum'un yaşadığı bilinmekteyse de diğer bölgelerde yaşayanların nüfusu belli değildir (US Assistance... 1981: v). Özellikle bu verilerin eksikliğinden şikâyet eden ABD'li yetkililer, Rum yönetiminin Yer Değiştirenlerin Rehabilitasyonu ve Bakımı adlı kurulum raporunu baz almışlardır. Rum resmi rakamlarına göre 200.000 Rum göçmenin bulunduğu ve bunun 50.000'inin evsiz kalan ailelerden oluştuğu iddia edilmiştir. Aslında bu komitenin yaptığı hesaplamalara göre yer değiştiren kişilerin gerçek sayısı 180.000 kadardır (US Assistance... 1981: 27). Ancak BM Mülteciler Yüksek Komisyonu, bu rakamı abartılı bulmuş ve bunun 160.000 kadar olduğunu belirtmiştir. Zaten Başsavcı Criton Tornarides'in yaptığı açıklamaya göre bu rakamın tam olarak 128.563 kişi olduğu ifade edilmiştir (Denktash 1988: 98). Rum göçmenler için BM Mülteciler Yüksek Komiserliği'nden acilen 56.300 (Denktash 1988: 98) kişilik çadır istendiği de dikkate alınır, 200.000 rakamının abartılı olduğu anlaşılacaktır.

Rum yetkililer, konuta ihtiyaç duyan kişilerin sayısını 147.206 olarak belirlemişlerdir. ABD'li yetkililerse bu rakamın 140.000 civarında olduğunu ifade etmişlerdir (US Assistance... 1981: 28).

Rum hükümetinin 1974 Harekâtı'ndan beri 200.000 Rum'un yer değiştirdiğini belirtmiş olmasına rağmen, resmî evraklara bakıldığında bu rakamın yaklaşık 187.000⁸ olması gerekmektedir (The Cyprus Question 1992: 40).

Kıbrıs hükümetinin resmî verilerine göre 1980 yılının sonuna kadar 18.361 evin tamamlandığı ve Türklere ait 4.700 evin tamir edilerek ihtiyaç sahiplerine verildiği belirtilmiştir (US Assistance... 1981: 29). Toplam 36.118 adet evin 1983 yılı itibarıyla yapıldığı tespit edilmiştir. Hane halkının ortalama kişi sayısının 4.5 olduğu hesaplanırsa, yaklaşık olarak 160.531 kişinin mağduriyetinin giderildiği düşünülmektedir. Bu nedenle Kıbrıs'ta yer değiştiren Rumların barınma sorunları, 1983 yılı itibarıyla çözümlenmiş olmalıdır. Ayrıca ABD hükümetinin, Rum göçmenler için yaklaşık 650 milyon dolar yardım yaptığı da bilinmektedir (Turkey, Greece and NATO 1980: 50).

Bütün bunlar göstermektedir ki her yıl önemli miktarda artan sosyal konut harcamalarıyla, sosyal konut ihtiyacının azalacağı yerde sürekli olarak art-

ması, konuya gerçekçi bir yaklaşım getirilmediğini göstermektedir (Tamçelik 2008: 822). Sonuç olarak Rumların iddia ettiği gibi bu rakamın 200.000 olmadığı, takriben bunun 176.000 ile 187.000⁹ arasında olduğu tahmin edilmektedir.

4. Kıbrıs'ta 1975-1990 Yılları Arasında Yer Değiştiren Kişilerin Durumu

1975 Mübadele ve 1977 Denктаş-Makarіos Doruk anlaşmaları imzalandıktan sonra Türk tarafı birtakım açılımlarda bulunmuştur. Örneğin Denктаş, 24 Mayıs 1978'de belirli bir anlaşmaya varılmadan, Maraş'ın eski sakinlerinin yerleşimine açılmasını önermiştir (Cerrahoğlu 1998: 56). Ecevit hükümetiyse Kıbrıs konusunda önemli bir taviz vererek, hakları saklı kalmak kaydıyla, Maraş bölgesine 35.000 Rum'un yerleşebileceğini açıklamıştır (Armaoğlu 1989: 814). Türk tarafının böyle bir açıklamaya gitmesinin nedeni, Amerikan Kongresinde Türkiye'nin aleyhine oluşan tepkileri azaltmak içindir (Necatigil 1998: 219-223, Uslu 2000: 378).

Denктаş, Kıbrıs meselesinin çözümü için bir dizi teklifte daha bulunmuştur. Buna göre 31.000 Rum'un evlerine geri dönebileceği belirtilmiştir. Ancak Rumlar, bu teklifin "kısmi bir geri dönüş"¹⁰ olduğunu belirterek reddetmişlerdir. Daha sonra Denктаş 2 Ocak 1984'te Maraş konusunda yeni bir öneri sunmuş, bunun karşılığında tüm ambargoların kaldırılmasını istemiştir ("Nasıl Anlatsak?", Kıbrıs Gazetesi, 18 Haziran 1993, No:721, s. 3). Rumlar, bu öneriyi de reddetmişlerdir.

Buna karşın Rumlar, 30 Ocak 1989'da Federal Cumhuriyet ve Kıbrıs Sorununun Çözümüyle İlgili Ana Hatlar adıyla, yeni bir öneri paketi hazırlamışlardır. Ancak BM kararları görmezlikten gelinerek hazırlanan bu rapor, konuya katkı sağlamaktan çok uzaktır.¹¹

26 Şubat 1990 tarihindeyse Cuellar, Türklerle Rumların yerleştirilmesine öncelik verilmesini (Laipton 1990: 7), her iki topluma mensup kişilere eski yerlerine dönmeyi isteyip istemediğinin sorulmasını ve dönmek istemeyenlere tazminat verilmesini önermiştir (SİSAV 1990: 69). Böylece önemli sayıdaki Rum'un, eski evlerine dönmesi sağlanmak istenmiş, bu öneri de Rum yönetimince reddedilmiştir.

Türlklere göre mülteciler sorunu, Viyana'daki anlaşmayla (1975) çözümlenmiştir. Bu sorunun geriye kalan tek yönü, güneydeki Türk mallarıyla kuzeydeki Rum mallarının takas veya tazminat yoluyla tasfiye edilmesidir. Türk tarafı, Rum yönetimine ne kadar çok toprak verirse, Türk federe devletine yerleştirilecek Rum sayısı da o ölçüde azalacağına, bu nispette mülteci sorununun halledileceğine inanmamaktadır.

Kıbrıs'ta toprak meselesiyle direkt bağlantılı ikinci bir konu da göçmenler meselesidir. Her şeyden önce bu konu, başlı başına bir sorundur. Göçmenler

konusunu, toprak düzenlemelerinden ayrı düşünmek hatadır (Tamçelik 2000: 404). Çünkü Güzelyurt bölgesinin toprak düzenlemeleri çerçevesinde verilmesi, geçimlerini hayvancılıktan ve tarımdan sağlayan en az 30-35 bin Türk'ün, adanın Türk kesiminde kalan diğer bölgelerine göç etmesine neden olacaktır. Önerilen sınır düzenlemeleriyle birlikte 50-55 bin Rum göçmeninin evlerine döneceği göz önüne alınırsa, bu hususla alâkalı olarak en az 80-85 bin¹² Türk'ün etkileneceği düşünülmektedir. Göçmenler meselesinin çözümü, olarak tarafların karşısına en zor konulardan biri çıkmaktadır.¹³

Gali ve Annan plânında, göçmenlerin yeniden yerleşimine ilişkin düzenlemelerin tatmin edici bir şekilde yapılacağı vurgulanmamıştır. Ayrıca yer değiştirmiş kişilerle ilgili fonun, bu amaç için kullanılacağı da belirtilmiştir (Akpınar 1992: 4). Ancak Rum tarafı, adı geçen her iki plânı da reddetmiştir. Zira Rum tarafının amacı, Türklerin içine mümkün olduğunca Rum göçmenin yerleştirilmesini sağlamaktır. Buna göre Rumlar, Maraş ve buraya bağlı köylere, Lefkoşa-Mağosa yolunun güneyinde bulunan bölgelere, Lefkoşa'nın batısına ve Güzelyurt'un kuzeyine 80-85 bin¹⁴ Rum göçmenin yerleştirilmesini istemektedirler. Hâlbuki Türklerin toprak konusunda önerdiği şey 40.000 civarında göçmenin evlerine dönmesidir. Böylece söz konusu bölgeden ayrılacak Türklerin sayısı çok daha az olacaktır.¹⁵

Buna karşın BM gözetiminde yapılan müzakerelerde, Türk tarafına "ya çok miktarda toprak ver, ya da çok sayıda Rum'un içinize gelmesine izin ver" ("Birliklilik", Hürriyet Gazetesi, 24 Temmuz 1992: 21) denilmektedir. Aslında bu miktarın azlığı ya da çokluğu, verilecek toprağın büyüklüğüyle ters orantılıdır (Tamçelik 2000: 406). Bu ilginç denkleme karşılık Türk tarafı, iç içe yaşamaktan özenle kaçınmıştır (Soysal 1995: 144). Rumlarsa özellikle bu konuyla ilgili olarak hiçbir Türk'ün kurban edilmeyeceğini, tam tersine daha iyi çalışma ve yaşam koşullarına ulaşacağını ileri sürmüşlerdir.¹⁶

Bununla ilgili olarak Gali ve Annan, toprak ayarlamalarından etkilenecek kişilere alternatif konut sağlanacağını, ekonominin geliştirileceğini ve bunun uluslararası aktörlerce finanse edileceğini belirtmişlerdir¹⁷. Ancak çözüm plânlarında ortaya konulduğu gibi, bu kişilerin yer değiştirmiş kişiler veya göçmen olmaları gerekecektir. Türk yönetimi, Türk göçmenlerine yeterli konut ve ekonomik rehabilitasyon sağlanmadan bunun yapılmasını istememektedir.¹⁸

Vasiliu, göç edecek Türklerle Güzelyurt bölgesinde ikinci bir kent inşa edilmesini, tazminat verilmesini veya meslekî bakımdan rehabilite edilmesini¹⁹ önermiştir. Türk tarafı, buna sıcak bakmamıştır. Çünkü Türkler, toplam 165.000 göçmenin, kendi bölgelerine gelmesini istememektedirler. Hâlbuki Gali haritasıyla birlikte bunların 82.000'nin geri döneceği bilinmektedir (Moran 1998: 160). Geriye yaklaşık 80.000 göçmen kalacaktır. Dolayısıyla bunların geri dönme isteklerinin tatmin edilmesi mümkün değildir (Tamçelik 2008: 841-842).

BM'nin hazırladığı plâna göre yerlerinden edilecek 40-45 bin Türk, yalnızca yeni evlerinde temin edilmesi sorunuyla değil, aynı zamanda yaşamını idame edecek yeni bir iş kurma sorunuyla da karşı karşıya kalacaktır. Bu takdirde yerlerinden edilecek kişiler için nasıl bir mekanizma kurulacağı, nereye ve ne şekilde yerleşim birimleri inşa edileceği, onlara nerede ve nasıl iş imkânları sağlanacağı belirtilmemiştir. Gali Fikirler Dizisi'nde ne de Annan plânında bu soruna ilişkin tatmin edici cevaplar verilmiştir. Bu yüzden Türklerin sorunlarıyla ilgilenilmesi pek mümkün olmayacaktır. Kaldı ki Türk göçmenler için yapılacak konut, sosyal, eğitim ve sağlık tesislerinin maliyeti de küçümsenecek türden değildir. Zaten bütün bunların kim tarafından ve nasıl karşılanacağı da belirtilmemiştir.

Göç etmek zorunda kalacak 50.000 Türk'ün, ortalama aile büyüklüğü göz önünde bulundurulursa, yaklaşık olarak 12.500 konuta ihtiyaç duyulacaktır. Her şeyden önce her evin ortalama 120 m² olduğu varsayılırsa, göç edecek Türkler için 1.500.000 m²'lik konut alanına ihtiyaç duyulacaktır (Tamçelik 2008: 844-845). KKTC Plânlama İnşaat Dairesi verilerine göre 120 m²'lik her konutun bugünkü değeri 33.720 dolardır²⁰. Dolayısıyla göç edecek Türklerin konut ihtiyacını karşılamak için sadece 421.500.000 dolara ihtiyaç duyulacaktır. Bunun yanında elektrik, telefon, su, kanalizasyon, çevre düzenlemeleri, park, kamu binaları vb. ihtiyaçlar için de neredeyse konut maliyeti kadar ek maliyet gerekecektir. Dolayısıyla bu çerçevesinde değerlendirilecek olursa, ortaya şu tablo çıkması muhtemeldir (Tamçelik 2008: 845):

Tablo 3: Yer Değiştirecek Türklerin Konut ve Sosyal Donatı İhtiyacıyla İlgili Maliyet Analizi

Harcama Kalemleri:	Tutarı (ABD Doları):
Altyapı Maliyeti:	
1. Parselasyon asfalt	45.926.400
2. Kanalizasyon	5.362.565
Konut Maliyeti:	
1. 150 m ² 'lik konut maliyeti	42.150 dolar
2. 120 m ² 'lik konut maliyeti	33.720 dolar
(Konutların yarısı 150 m ² , diğer yarısının 120 m ² olduğu kabul edilirse)	474.187.500
Ticaret Alanları:	
Ticaret+işyeri 1 m ² /kişi=50.000 m ² 50.000 x 234 dolar	12.168.000
Eğitim Alanları:	
1. 27 kreş	4.592.700
2. 19 ilkokul	11.542.500
3. 10 orta dereceli okul	7.000.000
Sağlık:	
Her biri 500 m ² 'lik 4 adet poliklinik için 2000 m ² 'lik alan x 700 dolar/m ²	1.400.000
Diğer Sosyal Yapılar İçin:	126.286.660
Genel Toplam:	687.998.325

KKTC Başbakanlık verilerine göre hazırlanan yukarıdaki projeksiyonda, bu ihtiyaçların giderilmesi için gereken meblâğ, yaklaşık 688.000.000 dolar civarındadır. Bu konutlar ve asgarî sosyal altyapı için istimplâk edilmesi gereken inşaat arazisinin miktarı da yaklaşık olarak 6.000.000 m² dir (Tamçelik 2008: 845-846).

Sonuç olarak bu göçün, KKTC'nin ekonomisine, hatta sosyal yapısına olumsuz etkilerinin olacağı tahmin edilmektedir. Fakat Gali ve Annan plânlarında, bu meblâğın nasıl finanse edileceği tatmin edici bir şekilde belirtilmemiştir. Bundan da anlaşılıyor ki, Gali ve Annan plânlarındaki haritaların uygulanması hâlinde, yeniden yerlerinden edilecek Türklerin sayısının dikkate alınmadığı veya iyice hesaplanmadığı anlaşılmaktadır. 50.000 kadar Türkün yerlerinden edileceği hususuna yeterince önem verilmediği görülmüştür. Sadece toprak düzenlemelerinden etkileneceklerin, bugünkü yaşadıkları yerlerde kalması veya kendi toplumlarının yönetimindeki yerlere gitme hakkına sahip olması²¹ denilmek suretiyle konu geçiştirilmiş, konu, somut bir gerekçeyle desteklenmemiştir.

Sonuç

Kıbrıs'ta taraflar arasındaki en büyük görüş ayrılığı yer değiştirenlerle, göçmenler konusunda yaşanmaktadır. Zira Rumlar, yerinden edilen Türkleri göçmen olarak değerlendirmemekte, aksine onları yer değiştiren kişiler²² olarak nitelendirmektedirler. Türkler içinse bunlar göçmendirlir. Kaldı ki bu göçmenlerin pek çoğu, ilki 1963'de ve ikincisi de 1974'de ortaya çıkmışlardır. Muhacirlerin belli bir kısmı, en azından iki kez göç etmişlerdir. Şimdilerdeyse böyle bir tehlikeyle tekrar karşı karşıyadırlar. Hatta onlar, maddî kayıpların yanı sıra, manevî kayıplarının da nasıl telâfi edileceğini düşünmektedirler.

Türk tarafına göre bütün Rum göçmenlerin geri dönmesi, iki kesimlilik ilkesine ters düşmektedir. Şayet bu gerçekleşirse Türklerin güneyden kuzeye geçişleri anlamsız olacaktır. Barışın bu şartlarda meydana gelmesi, her iki toplumun ahengini bozacak ve birlikte yaşama şansını da ortadan kaldıracaktır. Yeni kurulacak sistemde vuku bulacak bir çatışmada, adanın ekonomik bütünlüğü bozulacaktır. Bunun yanı sıra Türklerin sosyal dokusu da temelden sarsılacaktır. Anlaşmalar gereği nüfus aktarma işlemi geniş çaplı olduğundan, bundan etkilenmeyen tek bir aile bile olmayacaktır. Dolayısıyla bütün adada tekrar büyük bir göçmen problemi ortaya çıkacaktır bu da toplumsal çatışmayı körükleyebilecektir.

Pek tabii ki bu durum, Doğu Akdeniz'de çok ciddi bir anlaşmazlığın doğmasına neden olacaktır. Bu yüzden yabancı diplomatlar, Kıbrıs'ta karma toplumların olmasının akıllıca bir yöntem olmadığını söylemektedirler. Dolayısıyla Rumların "tüm göçmenler evlerine dönsün" talebi, temelsizdir.

Bu durum, federasyon politikasının Rumlar tarafından istenmeyişinin bir sonucudur. Bu yüzden temel kriterler, tarafsızlıklara belirlenmelidir.

Son 39 yıllık süreç içerisinde yaşananlar göstermiştir ki, bütün göçmenlerin evlerine dönmesi mümkün değildir. Özellikle adada yeni bir devlet aygıtı kurulacaksa, sürtüşme nedenlerinin ve etnik çatışma tehlikelerinin olabildiğince az olması gerekecektir.

Hâlbuki Rumlar, anlaşmanın önlenmesi için bir başka retorik daha geliştirmişlerdir: “Ya tüm göçmenler evlerine döner, ya da Kıbrıs Cumhuriyeti yaşar...” Bir başka deyişle Gıneliler geri dönemeyeceklerse, Maraşlılar da, Akdoğanlılar da, hatta Güzelyurtlular da geri dönmemelidirler. Kuşkusuz tüm göçmenlerin evlerine geri dönmesi imkânsızdır. Dolayısıyla bu retoriğin, çatışma kültürünü tetiklemeden başka bir işe yaramayacağı açıktır.

Aslında Rumlar açısından bunun doğru bir yaklaşım olmadığı açıktır. Çünkü “ya hep, ya hiç tutumu”, Türklerin politikasına hizmet etmektedir. Zira bu yöntemle Türkler, 1974 kazanımlarını korumaktadırlar.

Sorunsa toprak düzenlemeleriyle ilgilidir. Yaklaşık 50.000 Türk'ün göç etmesi ve Rumların kuzeye yerleştirilmesi gerekecektir. Dolayısıyla Türk kurucu devleti, iç göç dalgasından ve göçlerin etkisiyle oluşacak duraklama veya gerileme döneminden olumsuz etkilenecektir. Bu durumda zayıf Türk kurucu devleti, ekonomik açıdan daha da zayıflayabilecektir. Zira bu göçler, kısa vadede halkın alım gücünü düşürecektir. Yaşanması muhtemel diğer sıkıntılarla birlikte sosyal istikrar daha da zedelenebilecektir. Buna karşın Türk halkının, kurulması muhtemel devlet yapısından ve uluslararası tanınmışlıktan beklentileri çok yüksektir. Hatta kısa vadede, halkın refah düzeyinde gözle görülür iyileşmelerin yaşanması arzu edilmektedir. Ancak yukarıda belirtilen ekonomik, sosyal ve siyasî sıkıntıların yaşanması hâlinde, halkın beklentileri gerçekleştiremeyecektir. Bu durumda toplumda tatminsizliğin ve huzursuzluğun yaşanması muhtemeldir. Bu tatminsizlik ve sıkıntılar, Kıbrıs'ta yaşayan farklı etnik gruplar arasında, hatta aynı etnik gruplar içinde, istenmeyen olaylara neden olabilecektir.

Kıbrıs'ta yeni bir etnik yapılanmadan kaçınma, her şeyden önce Rumları ilgilendirmektedir. Zira etnik yapılanma çalışmaları, günümüz dünyasının en kötü çatışma nedenlerinden birisidir. Özellikle kuzeye yerleşen Rumlara siyasî haklar tanınması, ilerde ciddi sıkıntıların yaşanmasına neden olabilecektir. Bu konular, teorik olarak Rum göçmenlerin haklarının birer yansıması olarak değerlendirilse de bu haklar Türklerinkini kısıtlanması sonucunu doğurabilecektir.

Özellikle Gali ve Annan plânında en önemli unsurlarından birisi, mültecilerin yurtlarına geri dönmesi ve Kıbrıs'ta çok kültürlü ve çok dinli yapının

tekrar kurulmasıdır. Bugüne kadar bu konuda başarı elde edilmiş değildir. Ancak BM plânlarında ilk kez yer değiştirenlerle ilgili kriterler belirlenmiştir. Hâlbuki yapılan kamuoyu araştırmalarında tarafların bu konuyla ilgili toplumsal tutumları farklılık arz etmektedir. Çünkü Türklerin %73.6'sı yeniden göçmenliğe karşı çıkmaktadır.²³ Buna karşın Rumların önemli bir bölümü, hâlâ evlerine ve yerlerine geri dönebileceklerine inanmaktadırlar²⁴.

Sonuç olarak Rum tarafının göçmenler konusunda ileri sürdüğü şeyler, 1974 öncesine geri dönüşü sağlamak, iki kesimliliği sulandırmak ve Türklerin içine on binlerce Rum'u sokmaktır. Hâlbuki Türk nüfusunun tümü, kuzeydedir ve eski kasaba ve köylerine dönerek, “bütün adaya dağılmış küçük Türk gölleri” (bk. Stavrinides 1975: 112) hâlinde yaşamak istememektedirler. Hâl böyle olunca da yararı her ne olursa olsun, bütünleştirilmiş bir Kıbrıs'ta, halen var olan demografik yapının iki toplumluluktan ve iki bölgelilikten vazgeçilerek değiştirilmesi, yarardan çok zarar getirecektir.

Açıklamalar

- ¹ Örneğin 1831 sayımına göre Kıbrıslı Türklerin yoğunlukta bulunduğu kazaların başında *Lefkoşa*, *Hırsofu*, *Evdim* ve *Piskobu* gelmektedir. Özellikle Lefkoşa'daki Türk nüfusunun oranı, Lefkoşa'nın genel toplamının %60.8'ini, Kıbrıslı Rumların ise %39.2'lik kısmını oluşturmaktadır. Kıbrıslı Rumların yoğunlukta bulunduğu kazaların başında ise *Dağ* ve *Değirmenlik* kazaları gelmektedir. Örneğin *Dağ* kazasında Kıbrıslı Rumların oranı %84.4'tür. *Değirmenlik* kazasında ise %81.4'tür bk. Osmanlı İdaresinde Kıbrıs 2000: XXXVI.
- ² Bu noktada adadaki sosyal kimliklerin veya yapıların belirli biçimlerde tanımlanmasının, sadece bir sosyal kimliğin ne olduğunu değil, aynı zamanda nasıl olması gerektiğini de yansıtmaktadır. Adadaki sosyal gruplar ve aralarındaki ilişkiler, önceden belirlendiğini söylemek mümkün değildir (bk. Akfırat-Özkan, 2010: 2).
- ³ Müslüman Türklerin yaşadığı birimlere dönüşen köylerin isimleri şu şekildedir: Kotçat, Kuru Manastır, Selaint Api, Klavia, Mandala, İerovasa, Maratha, Knodera, Platini, Platansio (Mağosa), Kato Arodhes, Magounda ve Pelathousa'dır (bk. Mavrogordato 1912: 13).
- ⁴ Hıristiyanların yaşadığı birimlere dönüşen köylerin isimleri şu şekildedir: Akrounda, Arakapa, Apsou, Louvara, Messayitonia, Zakaki, Ayios Mamas, Kaminaria, Akhritou, Onnithia, Paralimni, Phlamoudli, Petrithia, Tala, Kathikak, Peristerona (Baf), Kholetria, Mesana, Mylikouri, Statos, Trakhypedoula, Karpazia ve Trimithi'dir (bk. Mavrogordato 1912: 18).
- ⁵ Hıristiyanların müstakilen yaşadığı yerleşim birimlerine, Müslüman Türk unsurlarının gelmesiyle *karmalaşan* bu köylerin isimleri şunlardır: Khsyliou, Prastion (Lefkoşa), Ayios Vavatsinia, Mazoto, Melini, Voroklini, Asgata, Kelleki, Kelokhorio, Sotira, Ayios teorgios, Agros, Ayios Ioannis (Kilân), Lania, Lemithou, Monagri, Trimikli, Tris Eliaes, Vouni, Vasa, Xylotymbo, Lyssi, Pyrga, Davlos, Gastria, Koma Tou Lalou, Neta, Vokolitha, Konia, Kissonerga, Mesoyi, Peyia, Polemi, Argaka, Ayios Dhimitrianos, Philousa, Kannavion ve Myrtou'dur (bk. Mavrogordato 1912: 41).

- ⁶ Özellikle karma yerleşim birimlerindeki bu azalış, şu şekilde ifade edilebilir. Lefkoşa için 20 birimlik bir azalışla 87, Mağosa için 4 birimlik bir azalışla 74, Baf için 12 birimlik bir azalışla 58 ve Limasol için 17 birimlik bir azalışla 54 yerleşim birimi olduğu tespit edilmiştir.
- ⁷ 1974'te Kıbrıslı Türklerin nüfusu 115.758'dir. 65.000 kişinin kuzeye geçtiğine göre toplumun %56'sı yer değiştirmiş demektir. Bu da yaklaşık *her 2 kişiden 1'inin* göç ettiği manasına gelmektedir. Aynı hesaplama tekniği Rumlar için de geçerlidir. Buna göre Rum nüfusu 523.242'dir. Takriben 180.000 kişinin güneye geçtiği göz önüne alınırsa toplumun %34'ü yer değiştirmiştir. Bu da mevcut koşullarda yaklaşık *her 3 kişiden 1'ine* tekbül etmektedir.
- ⁸ "Başpiskopos Mitinge Katılmadı", Simerini Gazetesi, 14 Ekim 1991, No:123, s. 1; KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Rum Basın Özetleri, 14 Ekim 1991, No:89, s. 1, Turkey, Greece and NATO 1980: 48.
- ⁹ Kuzeyden güneye geçen Rumlarla ilgili rakamlar, çeşitli kaynaklarda farklı şekilde ifade edilmektedir. Buna göre 120.000 (Aktan 1999: 8), 150.000 (Halperin-Scheffer 1992: 140, Atabey 2009: 2), 168.000 ("Orta Doğu Kiliseler Konseyi", Cyprus Mail Gazetesi, 20 Haziran 1991, No:22, s. 2, KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Rum Basın Özetleri, 20 Haziran 1991, No:3, s. 2), 180.000 (Albrecht 1994: 25) ve 200.000 (Stephen 1997: 43, Clogg 1992: 208, Kallifatides 1992: 48) kişi olarak zikredilmektedir.
- ¹⁰ "Maraş ve Türklerin Tutumu", Agon Gazetesi, 13 Ocak 1981, No:9, s. 9, TAK Rum Basın Bülteni, 1 Ağustos 1989, No:3, s. 9, "Kıbrıs Rum Basınından Özetler-1981", KKTC Millî Eğitim Spor ve Kültür Bakanlığı Millî Arşivi - 1981; TC Lefkoşa Büyükelçiliği Basın Müşavirliği, Kıbrıs Rum Basınından Özetler, 13 Ocak 1981, C:24, No:9, s. 9; The Almanac of Cyprus 1991: 47.
- ¹¹ "Kıbrıs Rum Tarafının Kıbrıs Sorununun Çözümü ve Federal Cumhuriyetin Kurulmasına İlişkin Genel Mahiyetteki Önerileri", KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dosya: Rum Önerileri, Tarih: 30 Ocak 1989.
- ¹² Gobi, BM'nin Kıbrıs Özel Temsilcisi olduğu bir sırada, hazırladığı haritalı öneri paketi hakkında bilgi verdi ve önerdiği sınır düzenlemeleriyle, 85 bin göçmenin evine dönebileceğini iddia etti. Bunun için bk. "Gobi'nin Söyleşi", Agon Gazetesi, 24 Nisan 1992, No:813, s. 2; KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Rum Basın Özetleri, 24 Nisan 1992, No:8, s. 2; "BM'nin Çözüm Formülü", Haravgi Gazetesi, 4 Mayıs 1992, No:602, s. 1; TAK Rum Basın Bülteni, 4 Mayıs 1992, No:51, s. 1; Deliceirmak 1997: 28.
- ¹³ "En Zor Konular", Alithia Gazetesi, 15 Ocak 1992, No:217, s. 3; KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Rum Basın Özetleri, 15 Ocak 1992, No:13, s. 3.
- ¹⁴ "Yeni Gali Plânı", Haravgi Gazetesi, 22 Temmuz 1992, No:811, s. 2; Türk Ajansı Kıbrıs Rum Basın Bülteni, 22 Temmuz 1992, No:12, s. 2.
- ¹⁵ "New York Görüşmelerinde En Kritik Gün", Fileleftheros Gazetesi, 24 Temmuz 1992, No:618, s. 7; "Göçmenlerimiz Geri Dönecek", Alithia Gazetesi, 31 Temmuz 1994, No:4211, s. 4; TAK Rum Basın Bülteni, 31 Temmuz 1994, No:1, s. 4; Tülümen 1998: 200, Deliceirmak 1997: 63.

- ¹⁶ “Vasilıu ile Söyleşi”, Alithia Gazetesi, 5 Ağustos 1992, No:211, s. 5; TAK Rum Basın Bülteni, 5 Ağustos 1992, No:14, s. 5, Deliceirmek 1997: 74.
- ¹⁷ “Genel Sekreter’in Kıbrıs’taki İyi Niyet Görevine İlişkin Raporu”, Kıbrıs Gazetesi, 26 Ağustos 1992, No:413, s. 6-8.
- ¹⁸ “Report of The Secretary-General on His Mission of Good Offices in Cyprus”, Security Council, S/24472, 21 August 1992, s. 17.
- ¹⁹ “Vasilıu’nun Türklere Vaadi”, TAK Rum Basını, 22 Ekim 1992, No:618, s. 2, Tamçelik 2000: 414, Deliceirmek 1997: 88.
- ²⁰ “Kıbrıs Sorununun Kapsamlı Çözümü İçin Sunulan BM Plânının Ekonomik Boyutları”, Kıbrıs Mektubu, XVI (Ocak – Şubat 2003) 1, s. 63.
- ²¹ Set of Ideas on an Overall Framework Agreement on Cyprus (1992), KKTC Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya: BM Önerileri, Tarih: 21 Ağustos 1992.
- ²² Vasilıu, “göçmen yok, yer değiştiren insanlar var” demektedir. Bunun için bk. .. “Doğru Politika, Doğru Zaman”, Kıbrıs Gazetesi, 13 Mart 1993, No:881, s. 13.
- ²³ Hatta “Kıbrıs Rumlarının tekrardan yerlerine ve mallarına dönmesi konusunda ne düşünüyorsunuz?” sorusuna “onaylamıyorum” diyenlerin oranı %77.52’dir. “Kıbrıslı Rumların içimize gelip yerleşmesi konusunda ne düşünüyorsunuz?” sorusuna karşılık ise “hayır” diyenlerin oranı %81.6’dır. Bunun için bkz... “İşte Halkın İradesi”, Volkan Gazetesi, 7 Ocak 2003, No:387, s. 1.
- ²⁴ Bundan hareketle dönüş ümidini besleyenlerin oranı %51’dir. Bunun için bkz... “Rum Halkının İstekleri”, Fileleftheros Gazetesi, 19 Temmuz 1994, No:4199, s. 6; TAK Rum Basın Bülteni, 17 Temmuz 1994, No:68, s. 6.

Kaynaklar

- 1966 and 1974 Statistical Abstracts Publish by the Statistics and Research Department* (1975). Nicosia: Ministry of Finance Republic of Cyprus.
- Akfirat, Serap Arslan ve Bengi Öner Özkan (2010). “Ulusal/Etnik Kimliklerin Stratejik İnşası: Kuzey Kıbrıs Örneği”. *Bilig* 52 (Kış): 1-32.
- Akpınar, Mehmet Ali (1992). “Birleşmiş Milletler Çözüm Plânının Tam Metnini Açıkıyoruz”. KKTC Başbakanlık Enformasyon Müdürlüğü Arşivi. Dosya: BM Çözüm Önerileri.
- Aktan, Gündüz (1999). “Yargının Yarattığı Çıkmaz”. *Radikal Gazetesi*. 22 Ocak: 8.
- Albrecht, Peter-Jürgen (1994). *North Cyprus A Travel Book*. Nicosia: A-N Graphics Ltd.
- Angelides, Stavros (1991). “İki Olumlu Oy”. *Fileleftheros Gazetesi*. 11 Ağustos. 11.
- Armaoğlu, Fahir (1989). *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1980*. Ankara: İş Bankası Yay.
- Atabey, Müjde Koca (2009). “The Annan Plan for Cyprus as a Prisoner’s Dilemma Game”. *Bilig* 50 (Summer): 1-14.

- “Başpiskopos Mitinge Katılmadı” (1991). *Simerini Gazetesi*. 14 Ekim: 1.
- Bilge, Suat (1986). *Ankara, Atina, Lefkoşa Üçgeni*. Ankara: İmge Kitabevi.
- “Birliktelik” (1992). *Hürriyet Gazetesi*. 24 Temmuz. 21.
- “BM'nin Çözüm Formülü” (1992). *Haravgi Gazetesi*. 4 Mayıs.
- Borowiec, Andrew (1983). *The Mediterranean Feud*. New York: Praeger Published.
- Bölükbaşı, Süha (2001). *Barışçı Çözümsüzlük*. İstanbul: İmge Kitabevi Yay.
- Cerrahoğlu, Zehra Yalçınkaya (1998). *Birleşmiş Milletler Gözetiminde Kıbrıs Sorunu ile İlgili Olarak Yapılan Toplumlararası Görüşmeler (1968-1990)*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay.
- Clogg, Richard (1992). *Modern Yunanistan Tarihi*. Çev. Dilek Şendil. İstanbul: İletişim Yay.
- Cobham, Claude D. (1908). *Excerpta Cypria: Materials for A History of Cyprus*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davis, H. Hurt (1932). *Cyprus: Report and General Abstracts of the Census 1931*. Nicosia: Government Printing Office.
- Deleftera Ora Gazetesi*. (1969). 23 Haziran: 1.
- Deliceirmak, Orbay (Der.) (1997). *Toprak Konusu ve Rum Tutarlılıkları 1964-1996*. KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşivi – Lefkoşa: Yayınlanmamış Özel Rapor.
- Demographic Report 1971* (1992). Publish by the Statistics and Research Department, Nicosia: Ministry of Finance Republic of Cyprus.
- Denktash, R. R. (1988). *The Cyprus Triangle*. New York: K. Rustem and Brother.
- Denktaş, Raif Rauf (1998). *Rauf Raif Denktaş'ın Hatıraları 1971-1972: Arşiv Belgeleri ve Notlarla O Günler*. C. 8. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- “Doğru Politika, Doğru Zaman” (1993). *Kıbrıs Gazetesi*. 13 Mart: 13.
- Duman, Önder (2008). “Atatürk Döneminde Romanya'dan Türk Göçleri (1923-1938)”. *Bilig* 45 (Bahar): 23-44.
- “En Zor Konular” (1992). *Alithia Gazetesi*. 15 Ocak: 3.
- Eroğlu, Hamza (1975). *Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Kıbrıs Barış Harekâtı*. Ankara: Emel Matbaacılık.
- Ertekün, Necati (1984). *The Cyprus Dispute and the Birth of the Turkish Republic of Northern Cyprus*. London: Published by Rustem and Brothers.
- Feyzioğlu, Turhan and Necati M. Ertekün (1987). *The Crux of the Cyprus Question*. Lefkoşa: Published by Rustem and Brothers.
- “Genel Sekreter'in Kıbrıs'taki İyi Niyet Görevine İlişkin Raporu” (1992). *Kıbrıs Gazetesi*. 26 Ağustos: 6-8.

- Gnomi Gazetesi*. (1973). 17 Haziran: 1.
- “Gobi'nin Söyleşi” (1992). *Agon Gazetesi*. 24 Nisan: 2.
- “Göçmenlerimiz Geri Dönecek” (1994). *Alithia Gazetesi*. 31 Temmuz: 4.
- Günaydın Gazetesi*. (1974). 11 Eylül: 1.
- Gürkan, Haşmet M. (1982). *Kıbrıs Tarihinden Sayfalar*. Lefkoşa: Nehir Yay.
- Halperin, Morton H. and David J. Scheffer (1992). *Carnegie Endowment for International Peace*. Washington D.C.
- Hartbottle, Michael (1970). *The Impartial Soldier*. London: Oxford University Press.
- Heinze, Christian (1987). “The Cyprus Conflict and The Reasons for The Foundation of The Turkish Republic of Northern Cyprus”. *The Middle East and Eastern Mediterranean—Recent Economic and Political Developments*. Ed. Erol Manisalı. İstanbul: Tansu Yay. 33-40.
- Hill, George (1952). *A History of Cyprus*. Vol. I. Cambridge, London: Cambridge University Press.
- Human Rights and Cyprus*. (1977). Part – I. Nicosia: Published by The Turkish Cypriots Human Rights Committee The Turkish Federated State of Cyprus.
- Hunt, David (1980). *Cyprus: A Study in International Relations*. London: The University of Edinburgh Press.
- İsmail, Sabahattin (1998). *150 Sorunda Kıbrıs Sorunu*. İstanbul: Kastaş Yay.
- “İşte Halkın İradesi” (2003). *Volkan Gazetesi*. 7 Ocak: 1.
- Jennings, R.C. (1993). *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 1571-1640*. New York: New York University Press.
- Kallifatides, Theodor (1992). *Kıbrıs Kutsal Adaya Bir Gezi*. Çev. Erol Sever. İstanbul: Berfin Yay.
- Kasımoğlu, Erten (1991). *Eski Günler Eski Defterler: R. Denktaş'la Röportaj*. Lefkoşa: Yorum Yay.
- Kıbrıs Rum Basınından Özetler*. TC Lefkoşa Büyükelçiliği Basın Müşavirliği, 13 Ocak 1981. C. 24. 9.
- “*Kıbrıs Rum Basınından Özetler-1981*”. KKTC Milli Eğitim Spor ve Kültür Bakanlığı Milli Arşivi.
- “*Kıbrıs Rum Tarafının Kıbrıs Sorununun Çözümü ve Federal Cumhuriyetin Kurulmasına İlişkin Genel Mahiyetteki Önerileri*”. KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşivi. Dosya: Rum Önerileri, Tarih: 30 Ocak 1989.
- “Kıbrıs Sorunun Kapsamlı Çözümü İçin Sunulan BM Plânının Ekonomik Boyutları”. *Kıbrıs Mektubu XVI* (Ocak – Şubat 2003): 1, 63.

- Laipson, Ellen B. (1990). *Cyprus: Turkish Cypriot Statehood and Prospects The Settlement*. USA Foreign Affairs and National Defense Division – May 4, 1984, Washington: The Library of Congress Congressional Research Service.
- Mahi Gazetesi*. (1973). 17 Haziran: 1.
- “Maraş ve Türklerin Tutumu” (1981). *Agon Gazetesi*. 13 Ocak: 9.
- Mavrogordato (1902). *Cyprus: Report and General Abstracts of The Census 1901*. Nicosia: Government Printing Office.
- _____, (1912). *Cyprus: Report and General Abstracts of the Census 1911*. London: Waterlow.
- Milliyet Gazetesi*. (1974). 11 Eylül: 1.
- Milliyet Gazetesi*. (1974). 13 Eylül: 1.
- Milliyet Gazetesi*. (1974). 31 Ağustos: 1.
- Moran, Michael (1998). *Sovereignty Divided Essays on the International Dimensions of the Cyprus Problem*. Nicosia: CYREP.
- “Nasıl Anlatsak?”. *Kıbrıs Gazetesi*. 18 Haziran 1993: 3.
- Necatigil, Zaim M. (1998). *The Cyprus Question and The Turkish Position in International Law*. Revised 2. Edition. Biddles Ltd. Guildford and King's Lynn, London: Oxford University Press.
- “New York Görüşmelerinde En Kritik Gün”. *Fileleftheros Gazetesi*. 24 Temmuz 1992: 7.
- Oberling, Pierre (1982). *The Road to Bellapais: The Turkish Cypriot Exodus to Northern Cyprus*. New York: Columbia University Press.
- “Orta Doğu Kiliseler Konseyi”. *Cyprus Mail Gazetesi*. 20 Haziran 1991: 2.
- Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)* (2000). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay.
- Papadopoulos, Theodore (1965). *Social and Historical Data on Population (1570-1881) – I*. Cyprus Research Centre Texts and Studies of the History of Cyprus, Nicosia: The Zavallis Press.
- Purcell, Hugo D. (1969). *Cyprus*. London: Ernest Benn.
- Percival, A. (1946). *Cyprus: Census of Population and Agriculture 1946*. Vol. I. London: Crown Agents for Colonies.
- Plümer, Fazıl (1988). *The Cyprus Problem: Religious Tolerance and All That!*. Nicosia: Halkın sesi Matbaası.
- Ravenstein, E. G. (1878). *Cyprus: Its Resources and Capabilities with Hints for Tourists*. London: George Philip and Son.

- “Report of The Secretary-General on His Mission of Good Offices in Cyprus”.
Security Council. S/24472. 21 August 1992.
- Republic of Cyprus, Census of Population and Agriculture, Population by Location, Race and Sex-1960* (1960). Vol. I. Nicosia: Government Printing Office.
- Rizvi, Absar Husain (1998). *Cyprus: The Tale of an Island*. Islamabad: Pan-Graphic.
- Rossidou Maria ve Tinos Iasonos (1991). “İlk Attila Etek Giyiyordu”. *Diefnis Sosyalizmos 2* (Temmuz-Ağustos 1991): 1-8.
- Rum Basın Özetleri*. KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşivi. 14 Ekim 1991. No:89. 1.
_____, 15 Ocak 1992. No. 13: 3.
_____, 20 Haziran 1991. No. 3: 2.
_____, 24 Nisan 1992. No. 8: 2.
- “Rum Halkının İstekleri”. *Fileleftheros Gazetesi*. 19 Temmuz 1994. 6.
- Set of Ideas on an Overall Framework Agreement on Cyprus* (1992). KKTC Dışişleri Bakanlığı Arşivi. Dosya: BM Önerileri. Tarih: 21 Ağustos.
- SİSAV Dışişleri ve Savunma Araştırma Grubu (1990). *Kıbrıs Sorunu: Gelişmeler ve Görüşmeler*. İstanbul: SİSAV Yay.
- Soysal, Mümtaz (1995). *Aklımı Kıbrıs'la Bozmak*. İstanbul: Bilge Yay.
- Sozen, Ahmet (1998). *The Cyprus Conflict and the Negotiations – A Political and International Law Perspective*. Ankara: Published by Cyprus Turkish Cultural Association.
- Stephen, Michael (1997). *The Cyprus Question*. London: The British–Northern Cyprus Published by Parliamentary Group.
- TAK Rum Basın Bülteni*. 1 Ağustos 1989. No:3. 9.
_____, 17 Temmuz 1994. No:68. 6.
_____, 22 Temmuz 1992. No:12. 2.
_____, 31 Temmuz 1994. No:1. 4.
_____, 4 Mayıs 1992. No:51. 1.
_____, 5 Ağustos 1992. No:14. 5.
- Tamçelik, Soyalp (2000). “Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin Kıbrıs'la İlgili 789 Sayılı Kararı ve Buna Bağlı Toprak Hukuku”. C. III (Kıbrıs Sorunu ve Turizm). III. *Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi 13-17 Kasım 2000*. Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yay. 391-414.
- _____, (2008). *Kıbrıs Meselesinin Çözüm Plânları (BM'nin 789 Sayılı Kararına Göre)*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.

- The Cyprus Dispute and the Birth of the Turkish Republic of Northern Cyprus* (1984). K. Rustem and Brother. Oxford: Printed in Great Britain at The University Press.
- The Cyprus Question A Concise Briefing Note* (1992). London: Published by The British Parliamentary Group of The Friends of Northern Cyprus.
- Turkey, Greece and NATO* (1980). A Staff Report to The Committee on Foreign Relations United States Senate. Washington: US Government Printing Office.
- "Turkish Cypriots are Hunted". *Le Figaro*. 25-26.1.1964.
- Tülümen, Turgut (1998). *Hayat Boyu Kıbrıs-Hatıra*. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Türel, Oktar (2002). "Doğu Akdeniz ve Kıbrıs Üzerine Otuz İki Paragraf, Tekmi-li". *Akdeniz'de Bir Ada KKTC'nin Varoluş Öyküsü*. Der. Oktar Türel. Ankara: İmge Kitabevi. 53-77.
- U.S. Assistance to Cyprus* (1981). Washington D.C.: by The U.S. General Accounting Office – Report to The Subcommittee on Europe and The Middle East House Committee on Foreign Affairs.
- UN Secretary General. *S/5950 10 September 1964*.
- UN Security – *General's Report S/12278 of 13 September 1975 to Security Council*.
- UN Security – *General's Report S/5950 of 10 September 1964 to Security Council*.
- UN Security – *General's Report S/6102 of 12 December 1964 to Security Council*.
- UN Security – *General's Report S/8286 of 8 December 1967 to Security Council*.
- Uslu, Nasuh (2000). *Türk–Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs*. Ankara: 21. Yüzyıl Yay.
- "Vasilii ile Söyleşi". *Alithia Gazetesi*. 5 Ağustos 1992. 5.
- "Vasilii'nun Türklere Vaadi". *Rum Basını*. Türk Ajansı Kıbrıs Arşivi. 22 Ekim 1992. 2.
- Weeks John R. (1996). *Population an Introduction to Concepts and Issues*. California: Wodsworth Publishing Company.
- "World Press, Tracing The Greek Attacks is Witnessing History" (1989). *Kıbrıs Mektubu* II (3): 51.
- Vural, Yücel (1996). *Kıbrıs'ta Etnik İlişkilerin Gelişim ve Siyasal Sisteme Etkileri*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- "Yeni Gali Plâni". *Haravgi Gazetesi*. 22 Temmuz 1992: 2.

Internal Migration in Cyprus and its Impact in the Case of a Possibly Emerging Agreement*

Soyalp Tamçelik**

Abstract

This paper discusses internal migration in Cyprus in the 20th century and the social effects related to it. The main objective of the study is to show how mass psychology got affected by population movements in both societies, how they were shaped in time and the outcomes of the movements.

Internal migration in Cyprus in the 20th century – often regarded as “the longest century” for both communities on the island – has been one of the major factors contributing to the development of both societies. This study focuses on how the population was affected following the division of the island into two in 1975 and the way this population was rehabilitated. It also makes a financial analysis based on estimated data to determine the costs and means of rehabilitation in the case of a possibly forthcoming exchange agreement between the two communities.

The present study consists of four basic parts. The first part identifies the population movements on the island between 1900 and 1950 and the number of mixed villages. The second part analyzes the effect of social conflict between 1950 and 1963 on the internal migration movement. The third part discusses the internal dynamics of social separation and the establishment of ghettos between 1963 and 1975. Finally, the fourth part explores the population exchange that took place in 1975 and studies its social, political, societal and economic effects.

Keywords

Cyprus, Population, Migration movements, Immigrant, Refugees, Mixed villages

---

* This article is a revised version of the paper presented at the 1st International Cyprus Congress.

** Assoc. Prof. Dr., Gazi University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Department of International Relations - Ankara / Turkey
soyalp@hotmail.com

Внутренняя миграция на Кипре и ее воздействие на возможное соглашение*

Союльп Тамчелик**

Аннотация

В этом исследовании рассмотрены внутренние миграции на Кипре в 20 веке и связанные с этим общественные факторы. Исходя из этого, главной целью исследования является выявление причин миграционных процессов в двух обществах, изучение форм переселения, которые они приняли в течение времени и влияние результатов этих миграций на общественную психологию.

Внутренние миграционные процессы на Кипре в 20-ом веке, признанном «самым длинным веком» истории, стали одним из важнейших факторов, повлиявших на развитие обоих сообществ острова. Рассмотрено влияние внутренних миграций на население и реабилитация населения острова, разделенного в процессе обмена населения 1975 года на два общества и два видения, а также на основе предположительных данных сделан финансовый анализ реабилитации переселенцев в процессе возможных перемещений населения в случае подписания возможного соглашения.

Исходя из этой действительности исследование состоит из четырех глав. В первой главе показаны перемещения населения острова в 1900-1950 гг. и численность смешанных поселений. Во второй главе показано влияние общественного конфликта 1950-1963 гг. на внутренние переселения. В третьей главе определена внутренняя динамика процесса социальной сегрегации и образования гетто в период между 1963-1975 гг. В заключительной главе рассмотрен обмен населением между сторонами 1975 года и его социальное, политическое, экономическое и общественное влияние.

Ключевые слова

Кипр, население, миграционные движения, мигрант, беженцы, смешанные поселения

* Эта работа представляет собой обработанный вариант доклада, представленного на I Международном Кипрском конгрессе.

** Доц. док., университет Гази, кафедра международных отношений – Анкара / Турция
soyalp@hotmail.com

Türkiye'nin Yurt Dışındaki Doğrudan Yatırımları: Tarihsel ve Mekânsal Perspektif

Nuri Yavan*

Özet

Türkiye'de Doğrudan Yabancı Yatırım (DYY) üzerine yapılan çalışmalar geleneksel olarak ülkeye gelen yatırımlar üzerine odaklanmıştır. Oysa son yıllarda Türk firmalarının yurt dışına doğrudan yatırımları (YDY) büyük bir artış göstermiştir. Bu makalenin amacı, Türk firmalarının yurt dışına yaptığı doğrudan yatırımların tarihsel gelişimini, sektörel yapısını ve coğrafi dağılımını analiz etmektir.¹ Bu amacı gerçekleştirmek için ulusal ve uluslararası kurumlardan elde edilen ikincil verilere dayalı olarak hazırlanan tablo, harita ve grafikler yorumlanmış ve bunun yanı sıra Türkiye'de YDY üzerine yapılmış literatür değerlendirilmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular dört önemli sonucu ortaya koymaktadır: Birincisi, Türk dış yatırımlarının başlangıç tarihi -bilinenin aksine- Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar inmektedir. İkincisi, Türkiye'den yurt dışına giden doğrudan yatırımların altı önemli dönüm noktası bulunmaktadır. Üçüncüsü, Türk dış yatırımlarının $\frac{3}{4}$ 'ü bankacılık, imalat sanayi, enerji ve ticaret sektörlerinden meydana gelmektedir. Dördüncüsü, Türk firmalarının yurt dışındaki yatırımları Batı Avrupa, Doğu Avrupa-Balkanlar ve Orta Asya olmak üzere üç bölgede yoğunlaşma göstermektedir. Sonuç olarak, Türk firmaları henüz küresel düzeyde olmasa da, bölgesel olarak büyük bir yatırımcı haline gelmeye başlamıştır.

Anahtar Kelimeler

Yurt dışına Doğrudan Yatırım, Dış Yatırım, Çokuluslu Türk Şirketleri, Ekonomik Coğrafya, Uluslararasılaşma, Küreselleşme

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Bölümü – Ankara / Türkiye
nuri.yavan@ankara.edu.tr

1. Giriş

Küreselleşme tartışmalarına paralel olarak Çokuluslu Şirketler (ÇUŞ) ve yaptıkları Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DYY) bugünkü dünya ekonomisinin işleyiş sürecindeki en önemli unsurlar haline gelmişler, uluslararası kuruluşlar ve akademisyenlerce yürütülen pek çok araştırmaya konu olmuşlardır. Bu alandaki araştırmalar geleneksel olarak gelişmiş ülkeler kaynaklı DYY'ler üzerine yoğunlaşmakla birlikte, son yıllarda Gelişmekte Olan Ülkeler (GOÜ) ve Geçiş Ekonomileri (GE) kaynaklı DYY'lerin dünya yatırımları içinde gittikçe artan bir paya erişmiş olması² sebebiyle, araştırmacıların ilgisi bu ülkelere de yönelmeye başlamıştır. Nitekim son yıllarda GOÜ-GE firmalarınca yapılan dış yatırımların hızla artması ve bu ülkeler merkezli ÇUŞ'ların dünya üretiminde öne çıkmaya başlamasıyla Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) 2006 yılının Dünya Yatırım Raporu'nu "FDI from Developing and Transition Economies" (GOÜ ve GE Ülkelerinden Yapılan Doğrudan Yabancı Yatırım) başlığı altında "yurt dışına yatırımlar" konusuna ayırmıştır (UNCTAD 2006).

Türkiye'nin dış yatırımları 1990'lardan itibaren dikkat çekici derecede artmıştır. Nitekim UNCTAD'ın 2006 yılı Dünya Yatırım Raporu'nda Türkiye, BRIC (Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin) ve yeni sanayileşmiş ülkelerle (Güney Kore, Tayvan, Singapur ve Hong-Kong) birlikte GOÜ içinde dış yatırım yapan en önemli ülkelerden biri olarak gösterilmektedir. Bu raporda Türkiye, aynı zamanda bulunduğu Batı Asya bölgesinin lider dış yatırımcısı durumundadır (UNCTAD 2006: 131). Türkiye'nin önemli bir dış yatırımcı ülke olduğu pek çok Türk firmasının bölgesel, bazılarının ise küresel çapta ÇUŞ haline gelmesi gerçeğiyle de açığa çıkmaktadır (Aykut ve Goldstein 2006: 85).

Türkiye'nin Yurt dışına Doğrudan Yatırım (YDY) stoku 2007 sonu itibarıyla 12,3 milyar dolara ulaşmış ve böylece Türkiye GOÜ arasında dışarıya en fazla yatırım yapan 21. ülke haline gelmiştir. 1979 yılında yalnızca 1 ülkede, 1989'da ise 24 ülkede Türk yatırımı varken, bugün dünya genelinde 96 ülkede Türk firmalarının yatırımları bulunmaktadır (HM BAKGM 2008). Türkiye'nin YDY stokunun gayri safi yurtiçi hâsıla (GSYH) içindeki payı 1990'da %0,6 iken, 2007'de %1,9'a yükselmiştir. Yine aynı dönemde kişi başına düşen YDY miktarı 20 dolardan 163 dolara çıkmıştır (UNCTAD 2008a).

Türk şirketlerinin giderek küresel, fakat özellikle de bölgesel olarak (örneğin Orta Asya ve Balkanlar'ı içeren bölgede) önemli yatırımcılardan biri haline gelmesi, Türkiye'den yurt dışına giden YDY'nin incelenmesini ve değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Türk şirketlerinin pek çok uluslararası şirketi ya da markayı satın alması uluslararası iş çevrelerinin ve medyanın ilgisini çekmiştir. Örneğin Ülker, lüks çikolata ikonu Belçikalı Godiva'yı, Arçelik ise Almanya'nın elektronik devi Grundig'i satın alma yoluyla yurt dışına büyük bir yatırım yapmıştır. Öte yandan Koç Hol-

ding'in Fortune Global 500 listesine girmesi (Fortune 2008), dünyada küresel ölçekte faaliyet gösteren ilk 2000 şirket sıralamasında 14 Türk şirketinin yer alması (Forbes 2008), Avrupa'nın en büyük 500 şirketi arasında 12 Türk şirketinin bulunması (Financial Times 2008), Müslüman ülkelerin en büyük 100 şirketinden 24'ünün Türk firması olması (Dinar Standard 2007), dünyanın en büyük 225 uluslararası müteahhitlik firmasından 23'ünün Türk inşaat şirketi olması (ENR 2008) ve son olarak GOÜ kaynaklı en büyük 100 ÇUŞ içerisinde 2008 yılında ilk kez bir Türk şirketinin (Enka İnşaat ve Sanayi AŞ) girmesi (UNCTAD 2008b), Türk şirketlerinin artık küresel birer oyuncu olduğunu ve Türkiye'nin dış yatırımlarının ne denli önem kazandığını açıkça ortaya koymaktadır.

Her yıl artan sayıda Türk firmasının yurt dışına doğrudan yatırım yapması ve böylece Türkiye'nin bölgesinde ve GOÜ içindeki büyük yatırımcılardan biri haline gelmesi, üç önemli soruyu gündeme getirmektedir: (1) Yurt dışındaki Türk yatırımları zaman içinde nasıl bir gelişme, değişim ve performans göstermiştir? (2) Türk firmaları hangi sektörlerle yatırım yapmaktadırlar? (3) Türk firmaları coğrafi olarak nereyi tercih etmektedirler? Bu sorularına bağlı olarak, bu araştırmanın amacı, Türk firmalarının yurt dışına yaptığı doğrudan yatırımların tarihsel gelişimini, sektörel yapısını ve coğrafi dağılımını ekonomik coğrafya perspektifinden analiz etmektir. Bu çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Makalenin amacı, önemi ve gerekçesinin belirtildiği giriş bölümünden sonra, GOÜ kaynaklı doğrudan yatırımlar ve Türk dış yatırımları üzerine yazılmış literatür ikinci bölümde değerlendirilmekte, veri ve yöntem ise üçüncü bölümde tartışılmaktadır. Türkiye'nin yurt dışına yaptığı doğrudan yatırımların tarihsel gelişimi, sektörel ve mekânsal dağılışı dördüncü bölümde analiz edilmektedir. Son bölümde ise sonuç ve değerlendirmeler üzerinde durulmaktadır.

2. Literatürün Değerlendirilmesi

Üçüncü Dünya Çokulusluları veya GOÜ'den kaynaklanan DYY bir yüzyıl öncesine kadar eskiye dayanmakla birlikte (Yeung 1999), 1960'lı yıllara kadar GOÜ'den kaynaklanan DYY ihmal edilebilir boyutta olmuştur. GOÜ'lerin ekonomik bakımdan gelişmesi ve bu ülkelerden çıkan ÇUŞ'ların başka ülkelere DYY yoluyla yatırım yapmaya başlaması akademisyenlerin konuya olan ilgisini artırmış ve böylece GOÜ kaynaklı ÇUŞ'lar üzerine ilk araştırmalar 1970'lerin sonlarında ortaya çıkmıştır.

2000'li yılların başında küreselleşmenin kendini iyice hissettirmesi, özellikle 2003 yılından itibaren GOÜ-GE'den kaynaklanan DYY'nin büyüme hızının gelişmiş ekonomilerden kaynaklanan DYY'nin büyüme hızını geçmesi (Aykut ve Goldstein 2006: 85-86), GOÜ'den dışarı çıkan yatırımlar konusunun akademik ve politika üreten çevrelerde tartışılmasına yol açmıştır. Bu uluslar arası gelişmelerin sonucunda UNCTAD (2006,

2007), akademisyenler (Aykut ve Goldstein 2006, Dunning 2006, Khanna ve Palepu 2006, Mathews 2006, OECD 2006, Goldstein 2007, Yeung 2007, Ramkishen vd. 2008, Sauvant 2008), danışmanlık şirketleri (Boston Consulting Group 2006, Accenture 2008) ve medya çalışanları da (Business Week 2006, Economist 2008) son yıllarda GOÜ-GE ülkelerinden çıkan firmaların ÇUŞ haline gelerek dünya çapında önemli yatırımlar yapmasını araştırmışlardır. Son yıllarda YDY hakkındaki çalışmaların yoğunlaşmasını kimi araştırmacılar “üçüncü dalga”, kimleri de “Güneyden Güneye DYY” (South-South FDI) olarak adlandırmaktadır (Aykut ve Rahta 2004). 2000'lerin başında ortaya çıkan bu süreç ile Doğu Asya (Güney Kore, Tayvan, Hong Kong, Singapur) ve Latin Amerika (Arjantin, Brezilya, Meksika) gibi GOÜ içinde önemli yatırımcı ülkelerin yanına Malezya, Güney Afrika, Şili, Rusya, Hindistan, Tayland, Çin ve Türkiye gibi yükselen piyasa ekonomilerinden yeni GOÜ ülkeleri de katılmış, böylece GOÜ kaynaklı yeni büyük yatırımcı ülkeler ortaya çıkmıştır.

Gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinden beri, yaklaşık 150 yıldır, yabancı sermayeli doğrudan yatırımlara ev sahipliği yapmaktadır. Ülkenin kalkınma amaçlı sermaye ihtiyacı nedeniyle uluslararası yatırımcıları çekmek konusu, araştırmacılar ve kamu politikası yapımcıları tarafından önemsenmektedir. Türkiye'de doğrudan yatırım araştırmalarının ülkeye gelen DYY'ler üzerine yoğunlaştığı görülmektedir (Yavan 2006). Öte yandan Türk şirketlerinin yurt dışındaki doğrudan yatırımları üzerinde yeterince durulmamaktadır. Oysa son yıllarda Türkiye'den yurt dışına giden doğrudan yatırımlarda önemli bir artış gözlenmekte ve bu durum medya da ilgi görmektedir. Ancak aynı ilginin akademik çevreler tarafından gösterildiğini söylemek güçtür. Nitekim Türk firmaları özellikle 1990'lardan bu yana yurt dışında büyük çaplı üretim ve ticaret faaliyetlerinde bulunmakla birlikte, araştırmacılar konuyu incelemeyi uzun süre ihmal etmişlerdir. Yurt dışına doğrudan yatırımlar konusu Türkiye'nin sosyal bilimler literatüründeki bakir alanlardan biridir (Akçaoğlu 2005: 3, Kaya 2005: 137).

Türk firmalarının yurt dışına yatırımlarına dair araştırmaların 1990'ların ikinci yarısından başlayarak 2000'li yılların ilk yarısında artması (yurtiçine yapılan yabancı yatırımlara ilişkin araştırmaların 1960'larda başladığı göz önüne alındığında) konunun ne denli ihmal edildiği belirginleşmektedir. Örneğin 1987-2008 arasında Türkiye üniversitelerinde Türk firmalarınca yapılan YDY konusunu ele alan toplam 12 yüksek lisans ve doktora tez çalışması yapılmıştır. Bu çalışmalardan 9'u çeşitli Orta Asya Ülkelerine yönelen Türk girişimcilerin yatırımlarını ve karşılaştıkları sorunlara, 3'ü tüm dünyaya yönelen Türk dış yatırımlarına odaklanmıştır. Ancak tezlerinin çoğunda YDY konusuna sadece birkaç sayfa ayrılmıştır. Bunlar içerisinde Türk dış yatırımlarını kapsamlıca inceleyen iki araştırma söz konusudur. Bunlardan Akçaoğlu (2005) bankacılık

sektörünü inceleme alanı dışında bırakmış, Kaya (2004) ise sadece imalat sanayi yatırımlarını incelemiştir.

Lisansüstü tezler dışında Türkiye'nin yurt dışındaki yatırımlarını ele alan başka çalışmalar da yapılmıştır (Batur 1994, Erbay 1996, Demirbağ vd. 1998, Ekonomik Forum 1998, Akış 1999, Altay 2003, İTO 2003, Çulpan ve Akçaoğlu 2003, Erdilek 2003, 2007, Batmaz 2004, Kaya 2004, Apan 2006). Türk dış yatırımları hakkındaki literatür incelendiğinde, bir bölümünün Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Rusya'ya yapılan Türk yatırımlarına odaklandığı (örn. bk. Demirbağ vd. 1998, Akış 1999) görülürken, diğer bölümünün anket araştırmasına dayalı birincil veri kullanarak Türk firmalarının dış yatırımlarını ele aldığı (örn. Kaya 2004, Akçaoğlu 2005, Apan 2006) görülmektedir. Erdilek (2007) tarafından yapılan bir çalışma ise, örnek olay yöntemine dayalı derin görüşmeler yoluyla sekiz Türk şirketinin yatırım davranışlarını incelemiştir.

Söz konusu literatürün değerlendirilmesi sonucu, Türk dış yatırımlarını ikincil verileri kullanarak analiz eden herhangi bir çalışma görülmez. Türk firmalarının dış yatırımlarının sektörel ve coğrafi dağılımları ile bu yatırımların Türkiye ekonomisinin gelişme süreci ile ilişkisini ele alan kapsamlı bir çalışma yoktur. Türk dış yatırımlarının 1980 öncesindeki durumu ve Türkiye'nin izlediği dış yatırım politikasıysa hiç incelenmemiştir. Ayrıca yurt dışına yatırımları ele alan her çalışmanın konuyu farklı bir perspektiften³ değerlendirdiği ve hiç bir araştırmanın bir diğerinin sonuçlarından yararlanmadığı görülmektedir. Bu çalışmadaysa Türk dış yatırımlarını hakkındaki araştırmalar ilk defa değerlendirilirken başka ülkeler için üretilmiş akademik literatürün sağladığı bilgi birikimi kullanılarak Türkiye'nin YDY'sini en son veriler ve bilgiler ışığında incelenmektedir.

3. Veri ve Yöntem

Araştırmanın temel veri kaynağını, Hazine Müsteşarlığı Banka ve Kambiyo Genel Müdürlüğü (HM BAKGM) tarafından tutulan ve 1979 yılından günümüze kadar olan süreyi kapsayan veri tabanı oluşturmaktadır (HM BAKGM 2008). Ayrıca UNCTAD'ın veri tabanı ile Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın (TCMB) ödemeler dengesi istatistiklerinden elde edilen ikincil verilerle çeşitli gazete, dergi ve diğer kaynaklardan sağlanan materyaller çalışmada kullanılmıştır. Bunun yanı sıra Türk dış yatırımlarına ilişkin mevcut teorik ve ampirik literatür incelenmiştir. Elde edilen veriler ve materyal sınıflandırılmış, tablo, grafik, harita ve şekiller kullanılarak yorumlanmış ve tartışılmıştır. Bu bağlamda, çalışma yöntemsel bakımdan, hem bir literatür tarama/değerlendirme araştırması, hem de Türk dış yatırımlarına ilişkin uzun dönemli verilerin toplu bir bakış açısıyla tarihsel ve mekansal yönden analiz edildiği betimsel ve keşfedici bir araştırmadır.

Kullanılan ikincil verilerin özellikleri ve veri setinin sınırlılığı üzerinde ayrıntılı olarak durmak gerekmektedir. HM BAKGM'nin oluşturduğu veriler makro veri özelliğinde toplulaştırılmış veri seti olup, firma düzeyinde mikro veri söz konusu değildir.⁴ Diğer kaynak UNCTAD verileri ise TCMB tarafından düzenlenen ödemeler dengesi istatistiklerinden alınmıştır. Bu veri seti de toplulaştırılmış makro veridir, firma düzeyinde değildir.

Türkiye'nin yurt dışı yatırımlarını çalışan araştırmacılar, Türkiye'nin resmi YDY istatistiklerinin gerçek durumu yansıtmadığını ve ülkenin YDY'sini bir kaç misli daha az gösterdiğini belirtmiştir (örn. Akçaoğlu 2005: 45, Apan 2006: 32, Kaya 2005: 143). Çalışmamız da resmi verilerin Türk YDY'sini olduğundan düşük gösterdiği ortaya koymaktadır. Dolayısıyla HM BAKGM tarafından derlenen resmi veriler, Türkiye'den yasal yollar ve izinlerle Türkiye'de yerleşik kişilerce yurt dışına ihraç edilmiş ve tutarı 5 milyon ABD dolarını aşan doğrudan yatırımları kapsamaktadır. Bu nedenle, Türkiye'nin YDY'sine ilişkin resmi veriler, yurt dışındaki yatırımların toplam büyüklüğünü değil, Türkiye'de yerleşik kişilerin dış yatırımlarda sahip olunan sermaye taahhütlerinin Türkiye'de gerçekleştirilen sermaye ihraçlarıyla ödenmiş bölümünü kapsamaktadır (Apan 2006: 33).

HM BAKGM'ce açıklanan resmi veriler, akademik çalışmalar için de sınırlıdır. Örneğin YDY'lerin pazara giriş şekli (yeni yatırım, birleşme ve satın alma yatırımı), mülkiyet yapısı (tam sahiplik, ortak girişim), sermaye/ortaklık biçimi (yerli-yabancı, kamu-özel), firma ölçeği/büyüklüğü (KOBİ, ÇUŞ vb.) ve ayrıntılı alt sektörü (2, 3 veya 4 sınıflı) hakkında veri bulunmamaktadır. Veriler mekânsal, şehirsal ve bölgesel analizlere imkân verecek özelliklere sahip değildir. Örneğin Türkiye'den yurt dışına giden yatırımların ülkenin hangi il/şehirlerinden diğer ülkenin hangi il/şehirlerine gittiği, yani yatırımların geldiği yer ve gittiği güzergâh il/kent ölçeğinde bilinmemektedir.

4. Analiz ve Bulgular

4.1. Türkiye'den Yurt Dışına Giden Doğrudan Yatırımlarının Tarihsel Gelişimi

Türkiye'nin yurt dışına yaptığı doğrudan yatırımlar, ülkede izlenen genel ekonomik politikalar, YDY için yapılan yasal düzenlemeler ve yurt dışı yatırımların gösterdiği performans bakımından beş farklı döneme ayrılabilir:

- Başlangıç dönemi (1932-1979)
- Geçiş ve uyanış dönemi (1980-1988)
- Kalkış dönemi (1989-1995)
- Atılım dönemi (1996-2001)
- Kriz ve yeniden büyüme dönemi (2002-2007)

4.1.1. Başlangıç Dönemi (1932-1979)

Türkiye'nin 1980'e kadar ithal ikamesine dayalı korumacı iktisat politikası izlemesi, ülkede ciddi ödemeler dengesi sorunlarına yol açmış, bu da sermaye hareketleri ve kambiyo kontrolleri üzerinde yoğun kısıtlamalara neden olmuştur. Bu sebeple, 1980 öncesi dönemde döviz ve sermaye kaybettirici görülen yurt dışı yatırımlara sıcak bakılmamış ve bu tip sermaye çıkışlarını minimuma indiren bir yaklaşım izlenmiştir. Ancak ihracatı artırması ve döviz kazandırması gibi koşulları sağlamlasaydı çok sıkı bir izin sistemi dâhilinde yurt dışına yatırımlara izin verilmiştir (Batur 1994: 10). Buna bağlı olarak 1962 yılına kadar yurt dışına doğrudan yatırımları ele alan herhangi bir yasal düzenlemeye gidilmemiştir. Türkiye'nin dış yatırımlarıyla ilgili ilk yasal düzenleme 1962 yılında 1567 Sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanununa istinaden yayımlanan 17 Sayılı Kararla yapılmıştır (Resmi Gazete 1962). 23 yıl yürürlükte kalan bu düzenlemeye göre, yurt dışına aynı veya nakdi sermaye ihracı veya döviz tahsisi, Maliye Bakanlığının teklifi üzerine Bakanlar Kurulunun onayına tabi olmuştur. Ancak yurt dışında büro veya acentelik açmak ya da şube kurmak için gereken izinlerin Maliye Bakanlığınca verilmesi öngörülmüştür. Bu dönemde yurt dışına yatırım sıkı bir izin sistemine tabi tutulmuştur.

Yurt dışına yatırımın Bakanlar Kurulu Kararı gerektirdiği, döviz kaybettirici her türlü faaliyetin minimum düzeye indirildiği, sanayinin emekleme sürecinde olduğu, korumacılığın ve yabancı sermayeye soğuk bakışın had safhaya eriştiği bu dönemde, Türkiye'den yurt dışına giden sermayenin çok sınırlı olduğu bir gerçektir. Nitekim Türk firmalarının yurt dışına yatırımları hakkında 1979 öncesine ait elimizde verinin veya araştırmanın olmayışı bu durumu desteklemektedir. Aşağıda açıkça görüleceği gibi literatürün taranma ve değerlendirilmesinden elde ettiğimiz bazı kanıtlar ilk Türk yatırımlarının bu dönemde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.

İlk yurt dışı yatırımlar: Türkiye'nin yurt dışına yaptığı ilk doğrudan yatırım, 1932 yılında İş Bankası tarafından gerçekleştirilmiştir. İş Bankası, dış ticareti kolaylaştırmak ve Türk firmalarının ihracat mallarının pazarlanmasını sağlamak amacıyla, 1932 yılında, biri Almanya'nın Hamburg şehrinde, diğeri Mısır'ın İskenderiye kentinde olmak üzere yurt dışında iki ayrı şube açmıştır (Kocabaşoğlu vd. 2001: 209). Hamburg şubesi, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle 1940 yılında, İskenderiye şubesi ise Mısır Hükümeti'nin yabancı bankaları millileştirme kararı uyarınca, 1959 yılında sona erdirilmiştir. İş Bankası'nın yurt dışındaki ikinci girişimi, 1955 yılında Kıbrıs'a şube açılmasıyla başlamıştır. Lefkoşa'da 343 bin dolar sermayeyle açılan şubeyi, 1959'da Gazimağusa'da 29 bin dolarlık sermayeli ikincisi izlemiştir. Bunlara 1977'de Girne, 1978'deyse Ercan Hava Alanı şubesi eklenmiştir (Batur 1994: 33, Kocabaşoğlu vd. 2001: 659-688). İş Bankasının yurt dışına yönelik üçüncü girişimi, 1965 yılında Frankfurt'ta, 1974 yılında ise, Londra'da büro/temsilcilik açması olmuştur. İş

Bankası, 1973 yılında Almanya ve İngiltere'de şubeler açmak için girişimde bulunmuş; ancak devletin dış yatırımı çok sıkı kontrol etmesi yüzünden dönemin hükümetinden izin alamamıştır (Kocabaşoğlu vd. 2001: 430-431). Görüldüğü gibi öncü İş Bankası, Türk dış yatırımları tarihi açısından özel bir yere ve öneme sahiptir.

Türkiye'nin yurt dışına ikinci doğrudan yatırımı, 1945 yılında Vehbi Koç tarafından yurt dışında yerli sermayeyle açılan ilk Türk şirketi olan *Ram Commercial Corporation*'dir. Bu şirket dönemin hükümetinden izin alındıktan sonra 25 bin dolar sermayeyle New York'ta kurulmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişecek ticaretten pay almayı hedefleyen şirketin asıl amacı, Türkiye'den Amerika'ya mal almaya gelen resmi heyetlere mal satmak ve danışmanlık olmuştur. Umulan sonuç alınmadığı için şirket 1954 yılında kapatılmıştır (Koç 1973: 74).

Vehbi Koç'un bu hamlesinden 33 yıl sonra, 1978'de Sakıp Sabancı Almanya'da EXSA Handels GmbH-Frankfurt'u kurmuştur. 1997 yılında tasfiye edilene kadar Sabancı Holding'in ve Türkiye'nin dışa açılma hamleleri içinde önemli bir adım olan bu şirket, Türk firmalarının yabancı kuruluşların Türkiye'deki temsilcileri yoluyla yaptığı pahalı ithalatı, Türk şirketlerine ucuz fiyatla temin etmeyi sağlamak için kurulmuştur (Sabancı 1985). İş Bankası gibi, Koç ve Sabancı holding tarafından yapılan bu yatırımlar da ilk olmaları nedeniyle Türk dış yatırımlar tarihi içinde önemli bir yere sahiptir.

Türk bankalarının yurt dışı yatırımları: Türk dış yatırımları açısından önemli dönüm noktalarından biri, 1961 yılından itibaren Türk göçmenlerin Batı Avrupa ülkelerine gitmesidir. 30 Ekim 1961 tarihinde, Türkiye ile Almanya arasında imzalanan misafir işçi alımı anlaşmasıyla (Mutluer 2003: 35) sosyal ve ekonomik ilişkileri itibariyle kendi içine kapalı bir toplum olan Türkiye, ilk kez yaygın bir dış temas imkânı bulmuştur. 1960'larda Almanya'da yaşayan Türk nüfusa hizmet amacıyla, Türkiye merkezli⁵ firmaların yatırımları ortaya çıkmıştır. Almanya'ya Türk göçünün başlamasıyla kurulan bu ilk Türk firmaları, öncelikle kendi yurttaşlarının beklentileri yönünde hizmetler üretecek ve tüketim ihtiyaçlarını giderecek sektörlerde faaliyet göstermişlerdir (Şen vd. 2008). Ayrıca Türkiye ile Almanya arasında gelişen ticari ilişkiler ve Almanya'da sayıları gittikçe artan Türk kökenli yurttaşların bankacılık hizmetlerine olan ihtiyacının hız kazanmasıyla köklü Türk bankaları yurt dışına yatırım yapma kararı almışlardır.

Daha önce belirtildiği gibi İş Bankası yurt dışına yatırım yapan ilk banka olmuştur. Ziraat Bankası, 1964 yılında Almanya'nın Frankfurt, 1975'de Hamburg şehrinde temsilciliklerle yurt dışına açılma serüvenine başlamıştır (Ziraat Bankası 1973: 307). Ayrıca 1975 yılında Lefkoşa, Girne, Gazimağusa ve Güzelyurt'a şubeler açarak yurt dışı yatırımlarına Kıbrıs'ı da

eklemiştir. Yine Halkbank 1978 yılında Lefkoşa'da şube açmıştır. Öte yandan, Yapı Kredi Bankası 1976'da Londra'da, 1977'de de New York, Münih ve Köln'de temsilcilikler açmak suretiyle ilk dış yatırımını gerçekleştirmiştir. Osmanlı Bankası 1969 yılında Londra'da, Emlak Bankası 1972 yılında Berlin'de, Şekerbank 1972 yılında Köln'de, Akbank 1973 yılında Londra'da, Halkbank 1974 yılında Köln'de, Vakıfbank 1974 yılında Frankfurt'ta ve Garanti Bankası 1975 yılında Cenevre'de temsilcilikler açmak suretiyle yurt dışına yatırım yapmışlardır (TBB, 2008).

KİT'lerin yurt dışı yatırımları: Türkiye'nin yurt dışı yatırım tarihi açısından ikinci önemli dönüm noktasını, Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nin (KİT) dışarıya yaptığı yatırımlar oluşturmaktadır. 1980'lere kadar Türkiye ekonomisinde kamunun önemli bir ağırlığa sahip olduğu gözönüne alındığında, Türkiye'nin yurt dışına yaptığı ilk yatırımlarda KİT'lerin önemli rol üstlendiği görülmektedir. Nitekim bir KİT olan Devlet Demiryolları İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TCDD), 1956 yılında İsviçre'deki Eurofima ve Belçika'daki ICF (Intercontainer-Interfigo) ve BCC (Bureau Central de Compensation) adlı şirketlere demiryolu malzemesi temin etme ve soğuk hava tertibatlı vagonlar imal etme gereğiyle ortak olmuştur. Bu yatırımı, kamu kaynaklı ilk YDY olarak değerlendirmek mümkündür. Ayrıca Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikası (SEKA), 1965 yılında banknot kağıdı üretmek için Pakistan'daki Security Papers Ltd. adlı şirkete %10 oranında ortak olarak yurt dışına yatırım yapan ikinci kamu kuruluşu olmuştur. Yine bir başka KİT olan TEKEL'in (Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri), 1975 yılında sigara üretimi amacıyla KKTC'deki Kıbrıs Türk Tütün Endüstri Ltd. şirketine ortak olması bir diğer kamu kaynaklı doğrudan dış yatırımdır (Apan 2006: 82-85).

Türk inşaat şirketlerinin dış yatırımları: Türkiye'nin yurt dışı yatırımları açısından üçüncü önemli dönüm noktası, 1970'lerin başında Türk inşaat şirketlerinin dışarıya açılmasıdır. Gerçekten Türk firmalarının yurt dışı yatırımlara başlamasında inşaat şirketleri önemli rol oynamıştır. 1970-1975 döneminde Türk inşaat şirketleri uluslararasılaşma sürecinin ilk aşaması olan taşeron olarak Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde (Libya, Suudi Arabistan, Irak, Ürdün ve Kuveyt) büyük projeler üstlenmişler; 1976-1980 arasında ise firmalar bu bölge ülkelerinde yüklenici (contracting) şirketler açmışlardır⁶ (Kaynak ve Dalgıç 1991: 70). Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkelerinde iş yapan Türk inşaat şirketleri büyüdükçe, faaliyetlerini inşaat dışı sektörlerle kaydırmış ve eskiden müteahhit olarak iş yaptıkları ülkelerde daha sonra büyük projelerin yatırım ve işletmesini üstlenen "yatırımcı" konumuna gelmişlerdir. Ayrıca Türk inşaat şirketlerinin, söz konusu ülkelerdeki faaliyetleri Türkiye'den yapılan ihracatı artırmış, diğer sektörlerde üretim yapan Türk firmalarının yatırımlarını bu ülkelere yö-

neltmesine neden olmuş ve böylece Türk inşaat şirketleri, Türk dış yatırım tarihi açısından öncü bir rol üstlenmiştir.

1932-1979 döneminde Türk firmalarınca yurt dışına yapılan doğrudan yatırımlar değerlendirildiğinde dört temel özellik göze çarpmaktadır: Birincisi, ihracatın artırılması, döviz israfının önlenmesi ve ithalatın daha ucuza, kolay ve verimli şekilde yapılabilmesi amacıyla Türk firmaları dış ticarete ağırlığı olan ülkelere çeşitli yatırımlar yapmışlardır. İkincisi, Türk firmaları Avrupa ile ekonomik ilişkilerin artması, bu ülkelerde yaşayan Türk vatandaşlarına hizmet ve işçilerin döviz tasarruflarından faydalanmak amacıyla, başta Almanya olmak üzere yurt dışında işçilerin yoğun olduğu bölgelere yatırım yapmışlardır. Üçüncüsü, devlete ait KİT'ler yabancı ülkelerdeki firmalarla çeşitli ortaklıklar kurarak dışarıya yatırım yapmışlardır. Dördüncüsüyse Türk inşaat şirketleri önce taşeron, daha sonra yüklenici ve en sonunda da bizzat yatırımcı olarak yurt dışına yatırım yapmışlardır.

Bütün dövizlerin Maliye Bakanlığının emrinde ve sıkı kontrolünde olduğu, dışarı yatırım yapmak için Bakanlar Kurulu Kararının gerektiği bu dönemde, bir yandan KİT'ler ve Türk inşaat şirketleri, öbür yandan bazı önemli bankalarla ülkenin en büyük özel şirketlerinin yurt dışına doğrudan yatırımları görülmektedir.

4.1.2. Geçiş ve Uyanış Dönemi (1980-1988)

24 Ocak 1980 ekonomik kararlarıyla Türkiye, ithal ikamesine dayanan, içe dönük sanayileşme politikasını terk ederek, ihracata dayalı, dışa açık sanayileşme politikasını benimsemiştir. İhracatı arttırmaya odaklı bu politika değişikliğiyle ülkenin dış ticaret rejimi ve sermaye hareketleri aşamalı olarak liberalleştirilmiştir. Bu dönemde, Türkiye'ye gelen yabancı yatırımlara karşı liberal bir yaklaşımın benimsendiği görülmektedir. Türkiye, 1980'li yıllarda uluslararasılaşma gereğinin farkına vararak, yurt dışı yatırımlara önem vermeye başlamıştır. Nitekim bu dönemde Türkiye'den yurt dışına sermaye ihracını düzenleyen 17 Sayılı Karar, 1983 ve 1984 yıllarında çıkarılan 28 ve 30 Sayılı Kararlarla değiştirilmiştir (Resmi Gazete 1983, 1984). Bu Kararlar neticesinde yurt dışına 3 milyar dolara kadar aynı ve/veya nakdi sermaye ihracı Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı'nın (HDTM) iznine tabi olmuş; bunu aşan miktarlar için ise Bakanlar Kurulunun onayı gerekmiştir. Yeni Kararlarla kambiyo kontrolleri gevşemiş, izin prosedürü kolaylaştırılmış, bürokratik işlemler azaltılmış, Bakanlar Kurulunun yetkisi daraltılmış ve devletin yurt dışı yatırıma bakışı negatif olmaktan çıkmıştır (Batur 1994: 16). Birçok Türk firması ilk dış yatırımlarını bu dönemde yapmaya başlamıştır.

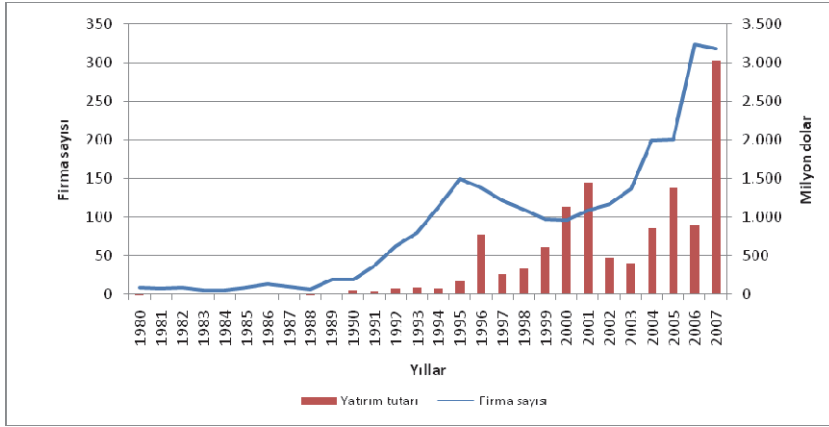
Tablo 1: Yurt dışına Doğrudan Yatırım Yapan Türk Firmalarının Sayısı ve Yatırım Tutarı (1980-2007)

Yıllar	Firma sayısı	Firma sayısı	Yatırım tutarı	Yatırım tutarı	Ortalama yatırım tutarı
	(akım)	(stok)	(akım, dolar)	(stok, dolar)	(dolar)
1980	9	9	861.041	861.041	95.671
1981	8	17	6.761.515	7.622.556	845.189
1982	9	26	17.366.341	24.988.897	1.929.593
1983	6	32	15.125.296	40.114.192	2.520.883
1984	6	38	8.053.369	48.167.562	1.342.228
1985	10	48	9.385.363	57.552.925	938.536
1986	14	62	8.066.627	65.619.552	576.188
1987	11	73	25.506.019	91.125.570	2.318.729
1988	7	80	1.688.737	92.814.307	241.248
<i>1980-1988</i>	<i>80</i>	<i>80</i>	<i>92.814.307</i>	<i>92.814.307</i>	<i>1.200.918</i>
1989	20	100	18.682.237	111.496.544	934.112
1990	20	120	58.121.856	169.618.400	2.906.093
1991	37	157	48.104.550	217.722.950	1.300.123
1992	63	220	83.244.659	300.967.609	1.321.344
1993	80	300	89.720.100	390.687.709	1.121.501
1994	114	414	81.817.306	472.505.015	717.696
1995	150	564	174.859.234	647.364.249	1.165.728
<i>1989-1995</i>	<i>484</i>	<i>564</i>	<i>554.549.942</i>	<i>674.364.249</i>	<i>1.352.371</i>
1996	138	702	779.029.137	1.426.393.386	5.645.139
1997	122	824	268.306.728	1.694.700.115	2.199.235
1998	111	935	331.676.695	2.026.376.810	2.988.078
1999	98	1.033	617.021.422	2.643.398.232	6.296.137
2000	97	1.130	1.133.337.191	3.776.735.423	11.683.889
2001	109	1.239	1.452.824.700	5.229.560.123	13.328.667
<i>1996-2001</i>	<i>675</i>	<i>1.239</i>	<i>4.582.195.874</i>	<i>529.560.123</i>	<i>7.023.524</i>
2002	117	1.356	474.662.597	5.704.222.720	4.056.945
2003	137	1.493	407.866.183	6.112.088.903	2.977.125
2004	200	1.693	857.449.788	6.969.538.691	4.287.249
2005	201	1.894	1.380.083.763	8.349.622.454	6.866.088
2006	324	2.218	907.038.042	9.256.660.497	2.799.500
2007	318	2.536	3.027.651.892	12.284.312.389	9.520.918
<i>2002-2007</i>	<i>1297</i>	<i>2.536</i>	<i>7.054.752.266</i>	<i>12.284.312.389</i>	<i>5.084.638</i>
Toplam	2536	2.536	12.284.312.389	12.284.312.389	4.843.972
Kaynak: HM BAKGM 2008'e dayanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.					

Türk dış yatırımları açısından 1980'li yılları, anlayış ve politika değişikliği bakımından bir *geçiş dönemi*, firmaların yurt dışı yatırım performansı bakımından ise bir *uyanış dönemi* olarak tanımlamak mümkündür. Şekil 1'den anlaşıldığı gibi, 1980-1988 arasında Türkiye'nin yurt dışına yaptığı yatırımla-

rın durağan bir seyir izlediği görülmektedir. Bazı yıllar küçük artışlar olmakla birlikte, yıldan yıla kayda değer bir gelişme söz konusu değildir. Dolayısıyla 1980-1988 döneminde, Türk dış yatırımlarında bir kıpırdanma olmakla birlikte henüz düzenli bir artış trendinin yakalanamadığı ve yatırımların genelde küçük miktarda olduğu görülmektedir. Bu ilk yatırımların büyük bir bölümü Batı Avrupa ülkelerine yapılmıştır. Batı Avrupa, geleneksel olarak en büyük ticaret ortağımız olması ve çok sayıda Türkün burada yaşamasına bağlı olarak, Türk firmaları için en önemli yatırım merkezi olmuştur. Bu dönemdeki yatırımların çoğu bankacılık sektöründe yoğunlaşmıştır.

Şekil 1: Yurt dışına Yatırım Yapan Türk Firmalarının Sayısı ve Yatırım Miktarı (1980-2007).

Kaynak: HM BAKGM 2008'e dayanılarak yazar tarafından yapılmıştır.

4.1.3. Kalkış Dönemi (1989-1995)

Türkiye'den yurt dışına yapılan doğrudan yatırımlardaki en önemli dönüm noktalarından biri, iki nedenden dolayı 1989 yılıdır. Birincisi 1989 yılında yayımlanan 32 Sayılı Kararın yürürlüğe girmesiyle kambiyo mevzuatı liberalleştirilerek, uluslararası sermaye hareketleri serbest bırakılmıştır. Bu Kararla birlikte dövizin alımı ve yurt dışına çıkarılması serbest hale getirilirken, yurt dışına sermaye ihracına ilişkin YDY mevzuatı liberalleştirilerek, dış yatırımın önündeki engeller büyük ölçüde kaldırılmıştır. 32 Sayılı Karara göre yurt dışına gidecek sermayenin 25 milyon dolara kadar olan miktarı HDTM'nin iznine, bunu aşan miktarı ise Bakanlar Kurulunun onayına bırakılmıştır. Ayrıca yurt dışında büro, temsilcilik veya acentelik açmak ya da benzerlerini kurmak için gereken izinler, 28 ve 30 Sayılı Kararda olduğu gibi, HDTM'nin iznine tabidir (Resmi Gazete 1989). İkincisi ise, 1989 yılında Sovyetler Birliğinin dağılarak yerine Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) kurulmasıyla Türk firmalarının Batı

Avrupa ve Orta Doğu'dan sonra Doğu Avrupa ve Orta Asya'ya da yönelme imkânı bulmasıdır. Gerçekten de özellikle Türk Cumhuriyetlerinin ortaya çıkmasının yarattığı olumlu konjonktürle bu ülkelerde yeni pazarların ve fırsatların ortaya çıkması ve Türk firmalarının bundan faydalanmak istemesi, yurt dışına giden yatırıma ivme kazandırmıştır.

1989 yılından itibaren devletin, hem Eximbank yoluyla, hem de teşvik mevzuatında yaptığı düzenlemeler yoluyla, BDT ülkelerine, bilhassa da Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine yapılan YDY'yi teşvik etmesi (Yüksel 1999: 318) bir diğer önemli aşamadır. Ayrıca Türk firmalarının Rusya ile 1987'de yapılan doğalgaz anlaşmasının getirdiği avantajları kullanması; Türk inşaat firmalarının ÇUŞ haline gelerek faaliyetlerini yeni bölgelere (Ortadoğu ve Kuzey Afrika'dan BDT bölgesine) kaydırması ve taahhüt işlerinin yanında üretim ve ticaret işine girerek faaliyetlerini çeşitlendirmesi ve artırması; 1990, 1991 ve 1993'de YDY mevzuatında çeşitli değişiklikler yapılarak dış yatırımın kolaylaştırılması, KOBİ'lerin yatırımcı olarak ortaya çıkması, bankacılık sektörünün Türklerin yoğun yaşadığı ülkelere doğru hızla büyüme-leri ve son olarak 1988'den itibaren Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı'nın (TPAO) petrol aramaya yönelik yatırımlara başlaması, 1990'lı yıllarda Türkiye'den yurt dışına giden yatırımların artmasına yol açmıştır.

Belirtilen nedenlerle 1989'dan itibaren yurt dışına giden yatırımlar istikrarlı bir trend izleyerek sürekli büyüme göstermiştir (Şekil 1, Tablo 1). 1989-1994 arasında yavaş yavaş yükselen ve bazı yıllarda durağan bir seyir izleyen dış yatırımlar, 1994 ekonomik krizinin etkisiyle 1995 yılında büyük bir sıçrama yapmıştır. Bu dönemde YDY, ihraç edilen sermaye tutarı ve firma sayısı açısından önemli bir artış kaydetmiştir (Şekil 1). Nitekim bir önceki dönem olan 1980-1988 arasında yılda ortalama 9 firma 10 milyon dolar civarında yıllık yatırım yaparken, 1989-1995 döneminde yılda ortalama 69 firma yurt dışında kurulmuş ve bunlar ortalama 79 milyon dolar yatırım yapmışlardır. Dahası 1980-1988 arasında toplam 93 milyon dolar YDY yapılırken, 1989-1995 arasında Türkiye yurt dışına toplam 555 milyon dolar yatırım yapmıştır (Tablo 1). Bu dönemde de Türk firmalarının yatırım için en fazla tercih ettiği bölge geleneksel olarak Batı Avrupa ülkeleri olurken, yatırımların da çoğunluğu yine bankacılık sektöründe yoğunlaşmıştır. Ancak bu dönemde ilk kez Doğu Avrupa ve Orta Asya ülkelerine giden firma sayısı Batı Avrupa'ya yatırım yapan Türk firması sayısını aşmış ve böylece BDT ülkeleri Türk yatırımcılarının yeni ilgi alanı olmuştur.

4.1.4. Atılım Dönemi (1996-2001)

Türkiye'den yurt dışına giden yatırımlar açısından dördüncü önemli dönüm noktasını 1996 yılında Gümrük Birliğiyle başlayan süreçtir. Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) ile Gümrük Birliğine katılması neticesinde

Türk dış yatırımları çok büyük bir sıçrama yapmıştır (Akçaoğlu 2005: 208-213, DPT 2005: 54). AB ile Gümrük Birliğine başlanması sonucu yerli firmalarla yabancı firmalar iç pazarda kıyasıya rekabet etmeye başlamış ve böylece Türk firmaları için ulusal ve uluslararası pazardaki rekabet koşulları aynılaşmıştır (Akçaoğlu 2005). Görüldüğü gibi Gümrük Birliği süreci büyük bir rekabet etkisi yaratmak suretiyle, Türk firmalarını yurt dışı pazarlara açılmaya zorlamıştır.

Bu dönemde firma sayısı durağan bir seyir izlerken, YDY miktarı yıldan yıla sürekli büyüme göstermiştir (Tablo 1, Şekil 1). Yani iki kriz arası (1994 ve 2001 krizi) dönemde Türk firmaları yurt dışına önemli miktarda yatırım yapmışlardır. 1989-1995 arasında yılda ortalama 69 firma 79 milyon dolar yatırım yaparken, iki kriz arasındaki dönemde yılda ortalama 113 firma yurt dışında kurulmuş ve bunlar ortalama 764 milyon dolar yatırım yapma performansına erişmişlerdir. Bir önceki dönemde (1989-1995) Türkiye yurt dışına toplam 555 milyon dolar, 1996-2001 arasındaysa 4582 milyon dolar yatırım yapmıştır. 2000 yılında Türkiye'nin dış yatırımları ilk defa yıllık bazda 1 milyar dolara ulaşmış, Cumhuriyet tarihinin en büyük ekonomik krizi olan 2001 yılında ise, 1,5 milyar dolara yaklaşarak zirve yapmıştır. Şekil 1'de de görüldüğü gibi, 1996 yılında Türkiye'nin YDY'si 779 milyar dolara fırlamıştır. Bu fırlama da Türk firmalarının yurt dışında 356 milyar dolar değere sahip 5 adet satın alma işlemi yapmasının önemli bir payı vardır. Ancak 2000 ve 2001 yılları için aynı etkiden söz etmek mümkün değildir. Dış yatırımların bu iki yılda büyük sıçrama yapmasını daha çok iç piyasadaki rekabetin ve krizin artması ve dış âlemdeki çekici faktörlerin etkisiyle açıklamak mümkündür. 1990'lı yıllarda yurt dışına yapılan yatırımların artmasında Türkiye'nin yabancı ülkelerle bu dönemde *Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması*'na (YKTK) ilişkin ikili yatırım anlaşmaları imzalamasının da payı vardır. Nitekim 1990-2001 arasında Türkiye 58 ülkeyle ikili yatırım anlaşması imzalamıştır (UNCTAD 2008a). Oysa 1989 yılına kadar, sadece 7 ülkeyle YKTK anlaşması imzalanmıştır.

4.1.5. Kriz ve Yeniden Yükselme Dönemi (2002-2007)

Türkiye'nin 2001 yılında yaşadığı büyük ekonomik kriz, hiç şüphesiz Türk firmalarının yurt dışı yatırım kararlarını önemli derecede etkilemiştir. Krizle birlikte ülke ekonomisinde yaşanan daralma, makroekonomik istikrarsızlığın ve belirsizliğin artması, firmaların dışarıya yatırım yapma imkânını etkilemiştir. Türk lirasının dolar karşısında devalüe edilmesi, yatırımlarını finanse etmek için yabancı para cinsinden borçlu olan firmaların etkilenmesine yol açmış, bu da yatırımların azalmasına yol açmıştır. 2001 krizinin özellikle Türk bankacılık sektörünü derinden sarsması ve krizle birlikte birçok bankanın batması ya da el değiştirmesi, dış yatırımların azalmasında önemli rol oynamıştır. Nitekim kriz öncesi 1,5 milyar dolara dayanan yıllık YDY mik-

tarı, krizi takip eden yıl %71 oranında azalarak 475 milyon dolara inmiştir (Tablo 1). 2003 yılında da krizin etkisinin devam ettiği görülmektedir. Ancak Türkiye ekonomisinin 2002-2007 arasında yakaladığı yıllık ortalama %7'lik yüksek büyüme hızından Türk firmaları da payını almıştır. Gerçekten de kriz sonrasında hızla yeniden yapılanmaya giden firmaların, ülkedeki makroekonomik şartların ve yatırım ortamının iyileşmesi, bankacılık sektörünün yeniden toparlanması ve AB'ye üyelik sürecinin yarattığı pozitif atmosfer sonucu yurt dışı yatırımlarını artırdığı görülmektedir. Şekil 1'de görüldüğü gibi, 2004 yılında başlayan yeniden yükselme süresi, 2005 yılında kriz öncesi düzeyini yakalamış ve 2007 yılında 3 milyar dolarlık dış yatırım ile rekor kırmıştır. 2001 Krizi sonrası YDY'nin artmasında, Haziran 2003'de yürürlüğe giren 4875 Sayılı yeni DYY Kanunuyla Türkiye'nin adeta yabancı sermayeli firma akınına uğraması sonucu meydana gelen rekabet etkisinin de önemli payı bulunmaktadır. 2006 yılı sonunda, AB'ye tam üyelik ve uyum süreci çerçevesinde YDY mevzuatında önemli bir değişiklik yapılarak izin sistemini tamamen ortadan kaldırmış (Resmi Gazete 2006) ve böylece yurt dışına sermaye ihracı tümüyle serbest hale getirilmiştir. Bu durum 2007 yılında Türk firmalarının dış yatırımlarını tetikleyici bir rol oynamış olabilir. Ayrıca 2002-2007 döneminde yapılan YDY'nin artışında, geçmiş dönemlere nazaran Türk firmalarının kriz sonrası dönemde yeni yatırımlardan daha çok birleşme ve satın alma yatırımlarına yönelmesi etkili olmuştur. Gerçekten de son yıllarda Türk firmaları giderek artan oranda yurt dışındaki şirketleri satın alarak büyümeyi bir strateji olarak benimsemişlerdir. Örneğin 2007 yılında Türkiye'den yapılan YDY'nin 3 milyar dolara ulaşmasının en önemli nedenlerinden biri, Ülker'in lüks çikolata ikonu, 80 yıllık Belçikalı Godiva'yı 850 milyon dolara satın almasıdır. Görüldüğü gibi, Türk firmalarının yurt dışındaki şirketleri ve yabancı varlıkları satın alabilecek finansal kapasitesinin artması sonucu, son 5 yıldır Türk firmaları dünyanın birçok büyük markalarını satın alarak yurt dışında büyüme yolunu seçmişlerdir.

2002-2007 döneminde 1297 Türk firması yurt dışına 7 milyar doları aşan tutarda yatırım yapmıştır. 2001 yılında 5,2 milyar dolar olan YDY stoku, 2007 yılı sonunda 12,2 milyar dolara yükselmiştir (Tablo 1). Böylece yılda ortalama 216 Türk firması, 1,2 milyar doları bulan sermayeyi yurt dışına ihraç etmiştir. Bu rakamlar, bir önceki dönemle kıyaslandığında, Türk dış yatırımlarının 2002 yılından itibaren kayda değer bir artış gösterdiğini ortaya koymaktadır.

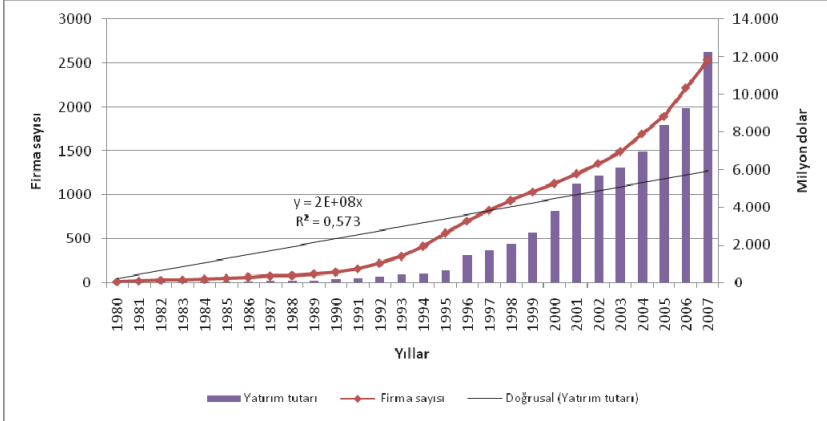
4.2 Türkiye'nin Doğrudan Dış Yatırım Performansı

Şekil 2 Türk dış yatırımlarının 1980-2007 arasındaki performansını kümulatif olarak ortaya koymaktadır. Buna göre, Türkiye'nin yurt dışına yaptığı doğrudan yatırımlar, gerek firma sayısı olarak, gerekse yatırım tutarı olarak sürekli artmıştır. Bu artış, özellikle 1990'ların ortalarından itibaren belirginlik kazanmış, 2000'li yıllarda ise önemli bir hacme ulaşmıştır.

Hakikaten 1980'ler boyunca Türk firmalarının yurt dışına yatırımı durağan bir seyir izlemiş; ancak 1989'dan itibaren firma sayısı, 1996'dan sonra ise yatırım miktarı sürekli büyüme göstermiştir. Nitekim şekil üzerindeki doğrusal regresyon çizgisi de Türk dış yatırımlarının yıllar itibarıyla büyüme eğilimi gösterdiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Türkiye'nin YDY performansını mutlak rakamlara dayalı olarak ortaya koyduğumuz yukarıdaki analizi bir adım ileriye taşımak ve ülkenin dış yatırım performansını göreceli olarak değerlendirmek için UNCTAD tarafından geliştirilmiş beş ayrı göstere kullanılmıştır. Bu göstergeler dış yatırımların, hem ülke ekonomisinin gelişme seyri içindeki yerini, hem de GOÜ içerisindeki yerini ortaya koymaktadır.

Şekil 2: Türk Dış Yatırımlarının 1980-2007 Dönemindeki Birikimli (Stok) Gelişimi.

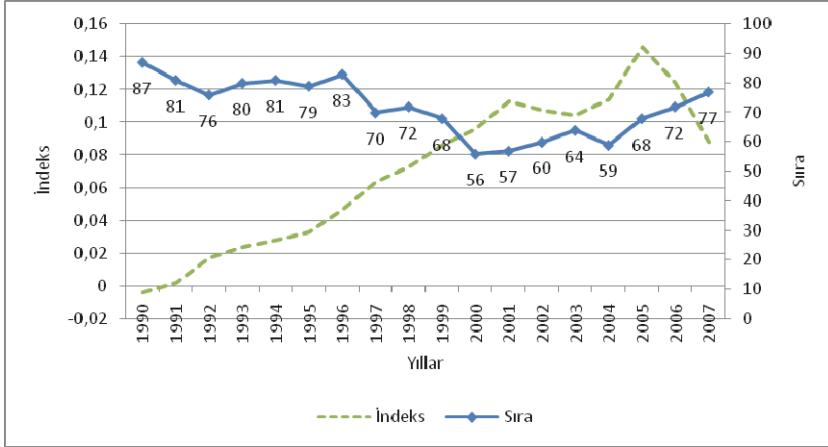
Kaynak: HM BAKGM 2008'e dayanılarak yazar tarafından yapılmıştır.

UNCTAD tarafından her bir ülke için hazırlanan *doğrudan dış yatırım performans indeksi* (Outward FDI Performance Index), bir ülkenin YDY'sinin dünya YDY'si içindeki payının, bu ülkenin dünya GSYH'sindeki payına oranını ifade etmektedir (UNCTAD 2008b: 34). 1990 yılından bu yana yayınlanan bu indekse göre, Türkiye'nin doğrudan dış yatırım performans indeksinin son iki yıl dışında sürekli yükseldiği görülmektedir (Şekil 3). Nitekim Türkiye 1990 yılında, 128 ülke arasında YDY performansı bakımından 87. sırada yer alırken, 2007 yılında 140 ülke arasında 77. sıraya yükselmiştir. Hatta 2000 yılında, Türkiye 56. sıraya kadar yükselmiştir. Bu durum 1990'ların başından itibaren Türk firmalarının sahip olduğu avantajların arttığını ve firmaların bu avantajları doğrudan dış yatırım yoluyla kullandığını göstermektedir.

UNCTAD tarafından hazırlanan *diğer performans göstergeleri* şunlardır: (1) YDY stokunun GSYH'a oranı, (2) YDY akımının gayri safi sabit sermaye

yatırımlarına (GSSSY) oranı, (3) kişi başına düşen YDY stoku ve (4) YDY akımının GOÜ YDY akımı içindeki payı. Şekil 4 Türkiye'nin dış yatırım performansını göreceli olarak ortaya koyan göstergeleri yansıtmaktadır. Buna göre, Türkiye'nin YDY stokunun GSYH'ya oranı 1990 yılında, %0,6 iken, 2007 yılında %1,9'a çıkmıştır. Aynı dönemde YDY akımının GSSSY'ye oranı %0,0'dan, 2007 yılında %1,5'e yükselmiştir. Diğer taraftan kişi başına YDY, 1990 yılında 20 \$ iken, 2007'de 163 \$'a çıkmıştır. Ayrıca aynı dönemde, Türkiye'nin, hem dünya, hem de gelişmekte olan ülkelerden kaynaklanan YDY akımı içindeki payı %-0,1'den %0,8'e tırmanmıştır. Son olarak Türkiye'den yapılan doğrudan sermaye ihraçlarının gelişmekte olan ülkelerin toplam DYY stoku içindeki payı son on yıldır sürekli artış göstermektedir: 1997'de %0,33 iken, 2000'de %0,42, 2007'de ise %0,53'e çıkmıştır.

Şekil 3: Türkiye'nin Dış Yatırım Performans Göstergesi (1990-2007).

Kaynak: UNCTAD 2008c'e dayanılarak yazar tarafından yapılmıştır.

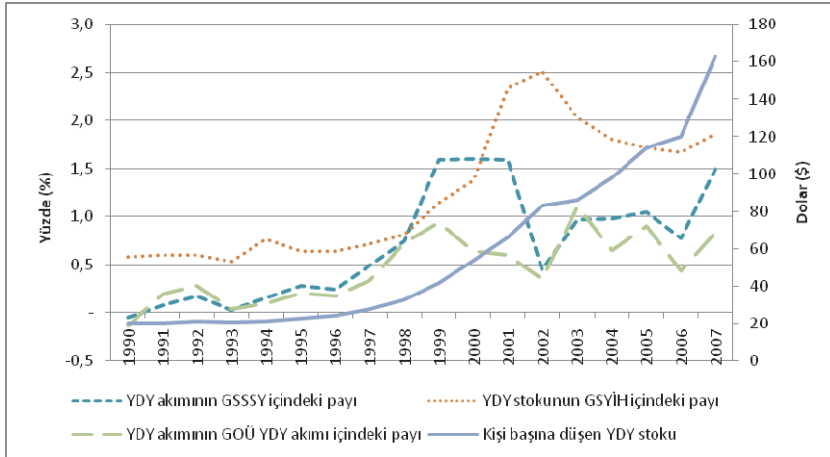
4.3. Türk Dış Yatırımlarının Sektörel Kompozisyonu

Tablo 2 Türkiye'den yurt dışına giden yatırımların 2007 itibarıyla hangi sektörlerle yöneldiğini ortaya koymaktadır. Tabloya göre, Türk dış yatırımlarının %58-59'u hizmet, %40-43'ü de sanayi sektörüne yoğunlaşmıştır. Henüz tarım sektöründe bir dış yatırım yoktur. Türkiye'ye özgü olmayan hizmet sektörünün payının yüksekliği, dünya genelindeki eğilime paralel olarak, GOÜ'den giden doğrudan yatırımlarda hizmet sektörünün en büyük payı alması ve öneminin giderek arttırmasından kaynaklanmaktadır.

Türkiye'nin yurt dışındaki doğrudan yatırımlarının sektörler göre dağılımı dönemler itibarıyla incelendiğinde, 1989 yılında yurt dışına yatırımların %92'si hizmet sektörüne yapılırken, 1999 yılında hizmet sektörünün payı %77'ye, 2007 yılında ise %58'e düşmüş; buna karşın imalat sanayinin payı %8'den %23'e, sonra da %43'e yükselmiştir (Şekil 5). Bu durum Türk dış

yatırımlarının 2000 sonrası sektörel yapı olarak önemli bir dönüşüm geçirdiğine işaret etmektedir. Ancak bu, dünyadaki gelişmeler ve trendlerle uyumlu değildir; çünkü 1980 sonrası, gelişmiş dünyadan ve GOÜ'den kaynaklanan doğrudan yatırımlar imalat sanayisinden hizmetlere (özellikle de bankacılık, sigortacılık, finans ve turizm gibi alanlara) kaymıştır (Dunning 1993, Dicken 2007). Oysa Türk dış yatırımları son yıllarda hizmet sektöründen sanayi sektörüne kayma eğilimi göstermiştir. Bunun temel nedeni, Türk firmalarının 2001 yılından sonra enerji sektörüne, özellikle de petrol ve doğalgaz üretimine büyük yatırımlar yapması ve böylece enerji sektörünün kısa bir zamanda dış yatırımlar içinde %25'lik paya erişmesidir. 2000 yılında kadar sanayi sektörü Türk dış yatırımlarının yaklaşık 1/4'ünü meydana getirirken, 2008 yılında %43 gibi büyük paya sahip olmuştur.

Şekil 4: Türk Dış Yatırımlarının Seçilmiş Göstergelere Göre Performansı (1990-2007).

Kaynak: UNCTAD 2008a'e dayanılarak yazar tarafından yapılmıştır.

Hizmet sektörüne yatırımlar ayrıntılı analiz edildiğinde, bankacılık, diğer mali hizmetler ve sigortacılıktan oluşan finans sektörünün, son yıllar hariç Türkiye'nin yurt dışına giden yatırımlarının yarısından fazlasını oluşturduğu ve bu nedenle ilk sırayı aldığı dikkati çekmektedir (Şekil 5). Bankacılık faaliyetinin dış yatırımda bu denli büyük bir öneme sahip olmasının nedenlerinden biri, bankaların Türklerin yoğun olarak yaşadığı ülkelerde şube açması, banka/finans kuruluşu kurması veya bu tür kuruluşlara iştirak etmesidir. Nitekim bankacılıkla ilgili yatırımların çoğunun, *Türk göçmeler*, *Türk azınlıklar* ve *Türk soydaşların* yaşadığı ülkelere yapılması, bu gözlemimizi doğrulamaktadır. Bankacılık alanındaki dış yatırımların %60'ının Batı Avrupa'ya, %11'inin Balkanlara ve %8'inin de Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetlere gitmesi tesadüf değildir.

Ticaret sektörü ortalama %13'lük bir payla Türkiye'nin yurt dışı yatırımlarında bankacılık, imalat sanayi ve enerjiden sonra dördüncü sırada yer alırken,

hizmet sektörü içinde bankacılıktan hemen sonra gelmektedir (Şekil 5, Tablo 2). İnşaat, telekomünikasyon, turizm ve ulaştırma sektörleri, ortalama %9 civarında oldukça küçük bir paya sahip olmakla birlikte, giderek önemi artmaktadır. İletişime dayalı hizmet yatırımlarının son dönemde önemli bir ivme kazandığı dikkat çekmektedir. Mutlak değer itibarıyla büyümeyle birlikte göreceli olarak inşaat sektörünün payı zaman içinde azalmış; ancak son yıllarda istikrarlı bir seyir izlenmiştir. Bu sektörlerdeki yatırımcıların 2/3'ü, bankacılıktaki gibi, Batı Avrupa'yı seçmekle birlikte, ticaret alanında Doğu Avrupa ve Balkanların; inşaat alanında Doğu Avrupa ve Kuzey Afrika'nın; turizm, ulaştırma ve haberleşme alanlarındaysa, Orta Asya'nın kayda değer sayıda firma tarafından yatırım yeri olarak tercih edildiği görülmektedir.

Tablo 2: Türkiye'nin Yurt dışındaki Doğrudan Yatırımlarının Sektörel Dağılımı (2007, Stok)

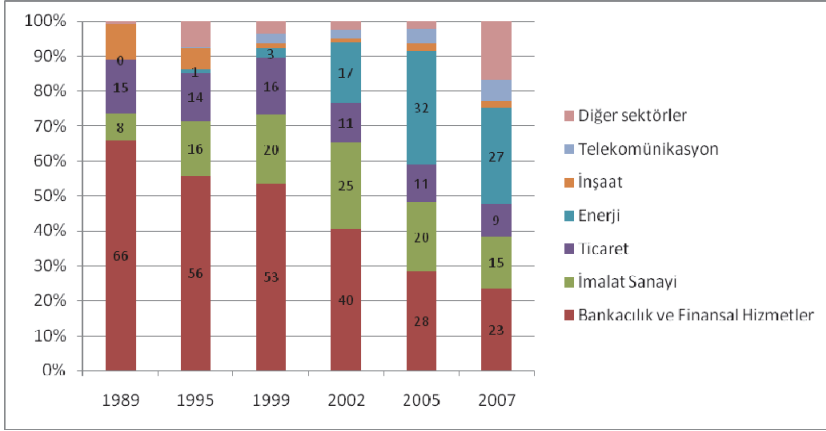
TCMB İstatistikleri			HM BAKGM İstatistikleri		
Sektörler*	YDY miktar	%	Sektörler	YDY miktar	%
Tarım sektörü	0	0,0	Tarım sektörü	0	0,0
<i>Tarım, Avcılık, Ormanlık ve Balıkçılık</i>	0	0,0	Sanayi sektörü	5.221	42,5
Sanayi sektörü	4.822	39,5	<i>Madencilik</i>	28	0,2
<i>Madencilik ve Taşocakçılığı</i>	28	0,2	<i>İmalat Sanayi</i>	1.830	14,9
<i>İmalat</i>	1.786	14,6	<i>Enerji</i>	3.363	27,4
<i>Elektrik, Gaz ve Su Üretimi ve Dağıtım</i>	3.008	24,6	Hizmet sektörü	7.063	57,5
Hizmet sektörü	7.182	58,8	<i>İnşaat</i>	237	1,9
<i>İnşaat</i>	255	2,1	<i>Ticaret</i>	1.152	9,4
<i>Toptan ve Perakende Ticaret</i>	1.079	8,8	<i>Turizm</i>	94	0,8
<i>Oteller ve Lokantalar</i>	96	0,8	<i>Ulaştırma</i>	88	0,7
<i>Ulaştırma, Depolama ve Haberleşme</i>	757	6,2	<i>Telekomünikasyon</i>	751	6,1
<i>Mali Aracı Kuruluşların Faaliyetleri</i>	3.250	26,6	<i>Bankacılık</i>	1.689	13,7
<i>Gayrimenkul, Kiralama ve İş Faaliyetleri</i>	0	0,0	<i>Diğer Mali Hizmetler</i>	1.184	9,6
<i>Kamu Yönetimi ve Savunma, Zorunlu Sosyal Güvenlik</i>	0	0,0	<i>Sigortacılık</i>	3	0,0
<i>Eğitim</i>	0	0,0	<i>Diğer</i>	1.865	15,2
<i>Sağlık İşleri ve Sosyal Hizmetler</i>	0	0,0	Toplam	12.284	100,0
<i>Diğer Sosyal, Toplumsal ve Kişisel Hizmet Faaliyetleri</i>	1.745	14,3			
<i>Hanehalkının Kullanımlarına Yönelik Faaliyetler</i>	0	0,0			
<i>Uluslararası Örgütler ve Temsilcilikleri</i>	0	0,0			
Sınıflandırmayan	206	1,7			
Toplam	12.210	100,0			
*Not: Sınıflandırma NACE Rev1.1'e göre yapılmıştır.					
Kaynak: TCMB 2008'e ve HM BAKGM 2008'e dayanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.					

İmalat sanayi, Türk dış yatırımlarında bankacılıktan sonra en büyük paya sahip ikinci sektördür (Şekil 5). Son yıllarda imalat sanayisinin toplam dış yatırım içindeki payı düşmüş olmakla birlikte, bu sektörün gerçekleştirdiği dış yatırımın miktarı mutlak olarak sürekli artmaktadır. İmalat sanayisinin alt kollarına ilişkin HM BAKGM tarafından tutulan herhangi bir istatistiksel verinin bulunmaması, bu sektörün yapısını tam olarak ortaya koymamızı engellese de, son yıllarda TCMB'nin yayınladığı ödemeler dengesi istatistikleriyle diğer bazı kanıtlar kullanılarak çeşitli değerlendirmeler yapmak mümkündür.

Türk firmalarının sanayi alanındaki yatırımları beş sektörde yoğunlaşmaktadır. İmalat sanayi içinde en büyük pay, tekstil ve hazır giyim sektörüne aittir. Bunu gıda ve içecek sanayi sektörü izlemektedir. Daha gerilerden cam sanayisindeki yatırımlar gelmekte, bunu makine teçhizat imalatıyla elektrikli aletler ve beyaz eşya sanayi takip etmektedir (TCMB 2008). Türk firmalarının deri, ağaç, kâğıt, basım, kimya, plastik, metal ve ulaşım araçları sektöründe de yatırımları bulunmaktadır. Ancak bunların payının toplam içinde oldukça küçüktür. Gerçekten de Türk firmalarının yatırımlarının önemli bir bölümü emek yoğun üretim biçiminin hâkim olduğu tekstil, hazır giyim, gıda, deri, ağaç, kâğıt ve basım gibi sanayi dallarından oluşmakta ve hem yurtiçindeki rekabet ve maliyetlerin artması hem de yabancı ülkelerin çekici özellikleri nedeniyle bu sektördeki yatırımların özellikle komşu Balkan ülkelerine ve Doğu Avrupa'ya yöneldiği görülmektedir. Öte yandan görece daha az, ancak büyük ölçekli Türk firmalarının, özellikle AB ülkelerinde teknoloji yoğun endüstrilere yatırım yaptığı bilinmektedir. Örneğin Arçelik/Beko ve Vestel'in çeşitli Avrupa ülkelerinde, mesela Almanya, Hollanda ve İngiltere'de satın aldığı veya komple yeni kurduğu üretim tesisleri (elektronik, beyaz eşya gibi) vardır. İleri teknolojiye erişme ve pazar bulma amaçlı bu yatırımlar azımsanmayacak öneme sahiptir. Bu durum imalat sanayisindeki farklı sektörlerin farklı ülke/bölgelerde göreceli olarak daha önemli olduğunu ortaya koymaktadır. İmalat sanayi sektöründeki yatırımların %68'i Batı Avrupa'ya giderken, %14'ünün Doğu Avrupa ve Balkanlara, %10'unun da Orta Asya Cumhuriyetlerine yöneldiği görülmektedir. Nitekim imalat sanayisine yapılan yatırımlarının büyük bölümü Hollanda (929 milyon dolar), İngiltere (208 milyon dolar), Romanya (127 milyon dolar), Almanya (90 milyon dolar), ABD (56 milyon dolar), Rusya (54 milyon dolar), Macaristan (47 milyon dolar), Kazakistan (46 milyon dolar), Özbekistan (35 milyon dolar), Azerbaycan (29 milyon dolar) ve Mısır'da (28 milyon dolar) yoğunlaşmıştır.

Şekil 5: Türkiye'nin Yurt dışındaki Yatırımlarının Alt Sektörlere Göre Dağılımı (1989-2007).

Kaynak: HM BAKGM 2008'e dayanılarak yazar tarafından yapılmıştır.

Türkiye'nin dış yatırımları açısından üçüncü önemli sektör *enerji*'dir. Petrol ve doğal gazın üretimi ve işletilmesi üzerine yoğunlaşan bu sektör, 2000'li yılların başına kadar Türk YDY'si içinde küçük bir paya sahiptir (Şekil 5). Her ne kadar Türkiye, 1988 yılından bu yana Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin petrol ve doğalgaz zenginliklerinin aranması, üretimi, taşınması, pazarlanması ve işletilmesi konusunda TPAO aracılığıyla yatırımlar yapmakta ise de, bu alandaki esas büyük ölçekli yatırımlar 2001 yılından sonra TPAO'nun, özellikle Azerbaycan'a toplam değeri 2,5 milyar doları aşan yatırımları ile ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin hızlı ekonomik büyümesinin yarattığı enerji talebini karşılamak, arz güvenliği sağlamaya katkıda bulunmak için yurt dışına, çoğu TPAO tarafından yapılan bu enerji yatırımları, 1999 yılında toplam YDY içinde sadece %3 paya sahip iken, son yıllarda yapılan büyük ölçekli yatırımlarla payını %30'lara çıkarmıştır (Şekil 5). Enerji sektörüne yönelen yatırımların %95'i Azerbaycan'a, %4'ü Kazakistan'a ve geri kalan %1'i de Cezayir'e gitmiştir. Böylece enerji son 5 yıl içinde tüm sektörleri geride bırakarak, YDY içinde en büyük paya sahip sektör haline gelmiştir

4.4. Türkiye'nin Yurt Dışındaki Yatırımlarının Coğrafi Dağılışı

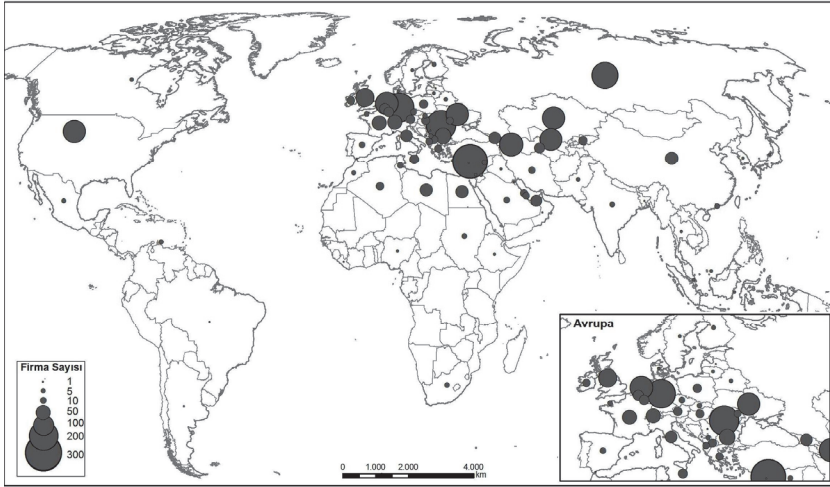
HM BAKGM verilerine göre, Türkiye'nin 1979 yılında sadece bir ülkede, 1989 yılında ise 24 ülkede YDY'si varken, 2007 itibariyle 96 ülkede yatırımını bulunmaktadır (Şekil 6). Türkiye'nin yurt dışındaki yatırımlarının coğrafi dağılışını gösteren Şekil 6'daki harita incelendiği zaman, iki özellik hemen göze çarpmaktadır. Birincisi, Türkiye'nin yurt dışındaki yatırımlarının büyük bölümü, ülkenin yakın çevresindeki Akdeniz ve Karadeniz havzasındaki ülkelere yoğunlaşma göstermiştir. Bu durumun tek istisnası ABD'dir. Gerçekten de Türk firmalarının yatırımları Batı Avrupa, Doğu Avrupa-Balkanlar ve Orta Asya olmak üzere üç bölgede yoğunlaşmıştır. İkincisi, Afrika'nın batı ve orta bölümü ile Latin Amerika'nın büyük kısmı

özellikle Karayipler ve Orta Amerika bölümü, Avustralya kıtasının tamamı ve Güneydoğu Asya ülkelerinin bir kısmı Türk firmalarının yatırımlarından henüz yoksundur.

Türkiye'den yurt dışına giden yatırımının %86'sı 10 ülkeye yönelmiştir (Şekil 7). En fazla yatırım yapılan ilk 10 ülkeyi gösteren Şekil 8 incelendiğinde, Hollanda, Azerbaycan ve Malta'ya yapılan yatırımların toplam yatırımların 2/3'ünü meydan getirdiği görülmektedir. Bu üç lider ülkeyi, sırasıyla Almanya, Kazakistan, İngiltere, ABD, Lüksemburg, Romanya ve Rusya izlemektedir. Geri kalan diğer tüm ülkelerin payı ise, sadece %14'tür.

Türkiye'den dışarıya yapılan doğrudan yatırımların 2007 yılı sonu itibarıyla %46'sı gelişmiş ülkelere, geri kalan %54'ü de gelişmekte olan ülkelere yönelmiştir. Şekil 8'den anlaşıldığı gibi, Türk firmaları, başlangıçta büyük ölçüde sanayileşmiş Batı ekonomilerine yatırım yaparken, zaman içinde eksenini değiştirmiş ve artan oranda riski daha yüksek, kalkınma düzeyi Türkiye ile benzer veya daha düşük Geçiş Ekonomilerine yönelmiştir. Bu değişikliğin en önemli nedeni, 1989'da SSCB'nin dağılması ile 1990'larda BDT ülkelerinin ortaya çıkmasıdır. Özellikle Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine gösterilen ilginin altı çizilmelidir.

Şekil 6: Yurt dışına yatırım yapan Türk firmalarının ülkelere göre coğrafi dağılışı (2007, Stok)

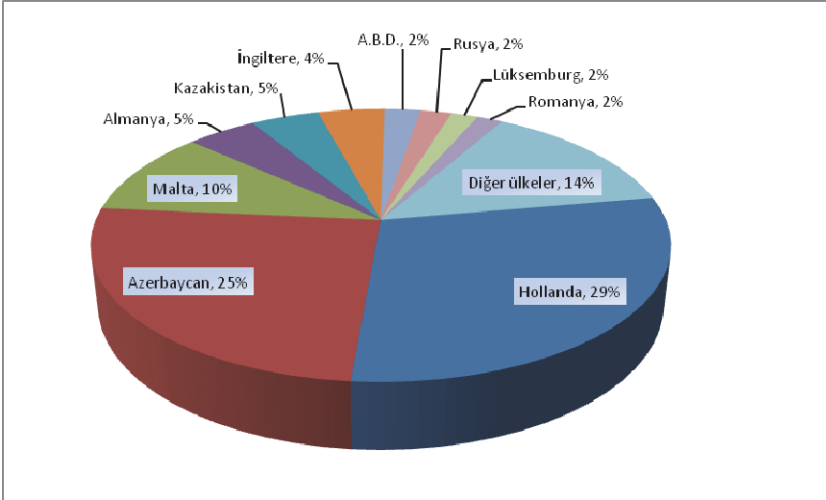

Kaynak: HM BAKGM 2008'e dayanılarak yazar tarafından yapılmıştır.

Türk firmaların yurt dışındaki doğrudan yatırımlarının bölgesel dağılışı incelendiğinde, *Batı Avrupa*'nın ilk sırada yer aldığı görülmektedir (Şekil 8). Bu durum sürpriz değildir, çünkü Batı Avrupa ülkeleri geleneksel olarak Türkiye'nin en büyük dış ticaret ortağıdır. Bölge ülkeleriyle Türkiye arasında geçmişte çok eskilere giden yoğun ekonomik ve ticari ilişkiler vardır. Ayrıca bölge ülkelerinde Türkiye kökenli büyük bir nüfus kitlesi bulunmaktadır.

Dolayısıyla bu şartlar göz önüne alındığında, Batı Avrupa'nın Türkiye için en büyük yatırım yeri olması olağandır. İlginç olan, Batı Avrupa'nın Türk yatırımları içindeki yerinin azalmasıdır. Nitekim 1989 yılında toplam yatırımların %65'ini Batı Avrupa alırken, bu oran 2007'de %44'e inmiştir. Bölgedeki Türk dış yatırımlarının %39'u bankacılık ve finansal hizmetler sektöründe, %23'ü imalat sanayisinde, %14'ü ticaret sektöründe, %11'i iletişim sektöründe ve geri kalanı da diğer sektörlerde yoğunlaşmıştır. 634 Türk firmasının faaliyet gösterdiği Batı Avrupa bölgesi toplam firma sayısının %25'ine sahip olup sadece yatırım miktarı bakımından değil, aynı zamanda firma sayısı bakımından da 2005 yılına kadar Türkiye'nin dış yatırımında ilk sırada yer almaktaydı. Ancak bölge 2006 yılından itibaren firma sayısı bakımından birinciliği Doğu Avrupa ve Balkanlar bölgesine kaptırmıştır. Batı Avrupa bölgesi içinde en fazla yatırımı çeken ülke %66 ile Hollanda'dır. Hollanda'yı sırasıyla çok geriden %11'le Almanya, %10'la İngiltere ve %4'le Lüksemburg izlemektedir. 1990'lı yılların ortalarına kadar Almanya ve İngiltere ilk sırada, Lüksemburg üçüncü ve İsviçre dördüncüyken, Hollanda 1996'dan itibaren üstünlüğü ele geçirmiş ve tartışmasız Türkiye'den giden yatırımların en önemli güzergâhı olmuştur. Gerçekten de Türkiye'nin yurt dışına giden yatırımının %29'u sadece Hollanda'ya yapılmıştır.⁷ Hollanda toplam sermaye tutarı bakımından önde olmakla birlikte, firma sayısı açısından ikinci sırada gelmektedir (Şekil 6).

Şekil 7: Türkiye'nin Yurt Dışındaki Yatırımlarının Ülkelere Göre Dağılımı (2007, Stok).

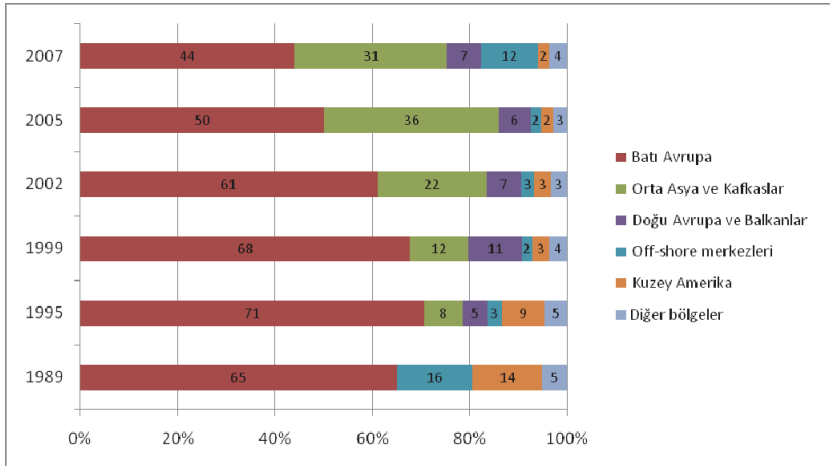

Kaynak: HM BAKGM 2008'e dayanılarak yazar tarafından yapılmıştır.

Türkiye'den yurt dışına giden doğrudan yatırımların en fazla yer aldığı ikinci bölge *Orta Asya ve Kafkaslar*dır. Bu bölgede 1989'da hiçbir Türk yatırımı yokken, 1991 yılından itibaren bölge ülkelerinin bağımsızlığa kavuşması ile Türk firmalarının bölgeye ilgisi hızla artmıştır. Nitekim 1995 yılında bölge

%8 pay ile üçüncü sıraya yükselmiştir (Şekil 8). 1996 yılından itibaren bu bölge Türk dış yatırımlarında Batı Avrupa'dan sonra ikinciliğe yükselmiş ve her geçen yıl önemini artırarak 2007 yılına gelindiğinde payını %31'e çıkarmıştır. Kısa bir zaman diliminde bölgenin payının bu denli artmasının önemli nedenleri bulunmaktadır (Demirbağ vd. 1998: 285, Akış 1999: 7-9, Çulpan ve Akçaoğlu 2003:191-196, Apan 2006: 56): Türk devletinin hem politik, hem de ekonomik nedenlerle bu bölgeye yapılan yatırımları desteklemesi; tarihsel, kültürel ve coğrafi bakımdan bölgenin Türkiye'ye yakınlığı; doğal kaynakların zenginliği ve üretim maliyetlerinin düşüklüğü; geçiş sürecinde olması nedeniyle yatırımcılara önemli potansiyel ve fırsatlar sunması; iş ortamının Türkiye ile benzer şartlarda olmasının (rüşvetin yaygınlığı, bürokrasinin yoğunluğu, risk ve belirsizliğin yüksekliği) Türk firmalarına sağladığı avantajlar. Orta Asya ve Kafkaslar bölgesine yapılan yatırımlar 2002 yılına kadar imalat sanayisinde yoğunlaşırken, bu yıldan itibaren büyük yatırımlar sonucu enerji sektörü ilk sıraya yükselmiştir. 2007 sonu itibariyle bölgeye giden YDY'nin %85'i enerjiye yönelmiştir. İmalat sanayi %5, bankacılık ise %4'lük paya sahiptir. Firma sayısı bakımından da bu bölge üçüncü (%18) durumda olup, toplam 450 Türk yatırımcısı bulunmaktadır. Bu yatırımcıların arasında büyük Türk firmaları yanında, özellikle KOBİ'lerin yaygın olduğu, hatta çok sayıda şahsın küçük miktarda sermaye ile bölgeye yatırım yaptıkları bilinmektedir. Bölge içinde en çok yatırım yapılan ülke Azerbaycan'dır. Bölgeye giden Türk sermayenin %80'ine sahip olan Azerbaycan'daki yatırımların %97'si enerji (petrol ve doğalgaz) alanındadır. %15 pay ile ikinci sırada yer alan Kazakistan'a akan sermayenin de %51'i enerji sektöründedir.

Şekil 8: Türkiye'nin Yurt Dışındaki Doğrudan Yatırımlarının Bölgesel Dağılışı (1989-2007).

Kaynak: HM BAKGM 2008'e dayanılarak yazar tarafından yapılmıştır.

Yurt dışına yatırım yapan Türk firmalarının en fazla tercih ettiği üçüncü bölge *Doğu Avrupa ve Balkanlar*dır. Bölgeye giden yatırımlar Türkiye'nin doğrudan dış yatırım stokunun %7'sini oluşturmaktadır (Şekil 8). Bu bölgeye yapılan yatırımlar da Orta Asya ve Kafkaslara benzer bir seyir izlemiştir. 1989 yılında bölgede hiçbir Türk yatırımı yokken, SSCB'nin dağılması ve bölge ülkelerinin dünyaya açılması ile Türk firmaları buraya yönelmiş ve böylece söz konusu bölge kısa zaman içinde Türk dış yatırımlarında üçüncü sıraya yükselmiştir (Şekil 8). Ancak firma sayısından Doğu Avrupa ve Balkanlar bölgesi Türkiye'nin yurt dışı yatırımlarında ilk sırada yer almaktadır. Bunun en önemli nedeni, bölgenin özellikle küçük ve ortak ölçekli Türk firmaları tarafından tercih edilmesidir. Nitekim firma başına 1,2 milyon dolar yatırım düşmesi, bölgeye genellikle küçük ölçekli firmaların yatırım yaptığına işaret etmektedir. 678 Türk firmasının faaliyet gösterdiği bölge, Türk KOBİ'lerin uluslararasılaşması sürecine önemli katkı sağlamıştır. Bölgeye giden YDY'nin %30'u imalat sanayisinde yoğunlaşırken, %24'ü ticarete ve %23'ü de bankacılık sektörüne yönelmiştir. Türkiye'nin bölgedeki en fazla yatırımı Rusya (%30) ve Romanya'dadır (%25). Bulgaristan (%8), Macaristan (%8), Bosna-Hersek (%8), Ukrayna (%7) ve Arnavutluk (%7) diğer önemli yatırım alan ülkelerdir. Bölgede, sanayi yatırımları Romanya ve Macaristan'da yoğunlaşırken, finans ve ticarete dayalı yatırımlar Rusya, Ukrayna ve Bulgaristan'da toplanmıştır.

Türk dış yatırımları açısından dördüncü önemli bölge *Kuzey Amerika*'dır (Şekil 8). ABD ve Kanada'dan oluşan bu bölgedeki yatırımların %99,5'i ABD'ye gitmiştir. İlk Türk yatırımlarının, tıpkı Batı Avrupa'da olduğu gibi, gelişmiş ülkelere oluşan bu bölgeyi tercih ettiği, bu nedenle de bölgenin 1995 yılına kadar Türk yatırımlarında Batı Avrupa'dan sonra ikinci sırada yer aldığı görülmektedir. Bu bölgedeki yatırımların yarısı bankacılık alanına, geri kalan büyük kısmı da sanayi ve ticaret sektörüne yönelmiştir. Gerçekten de 120 Türk firmasının, 294 milyon dolar yatırım yaptığı ABD'de, en büyük yatırım 147 milyon dolar ile bankacılık sektörüne yapılmıştır. Bu durumun temel nedeni, ABD'de 350 bin kişiyi geçen Türk nüfusun (Kaya 2006: 10) varlığıdır. Nitekim Amerika'daki Türk nüfusa ve işadamlarına bankacılık hizmeti sunmak amacıyla Türk nüfusun yoğun olduğu ülkelere yatırım yapan Ziraat Bankası'nın 1983 yılında beri, Vakıflar Bankası ise, 1995 yılından beri New York'da şubeleri bulunmaktadır. Aynı şekilde Türkiye'nin büyük özel bankalarından İş Bankası, Akbank ve Yapı Kredi de yine New York'ta temsilcilikler açmıştır (TBB, 2008). Diğer taraftan iki ülke arasındaki büyük dış ticaret hacmi, dünyanın en büyük ve alım gücü en yüksek pazarlarından birinin ABD olması, Türk firmalarının bu ülkede sanayi (56 milyon dolar) ve ticaret (36 milyon dolar) sektörlerine yönelmesinde belirleyici olan faktörler arasındadır.

Türkiye'nin dış yatırımlarında kayda değer payı olan son bölge *off-shore merkezler*dir. Vergi cenneti olarak adlandırılan off-shore merkezleri Türk yatırımlarının yaklaşık %6'sını kendine çekmiştir (Şekil 8). Off-shore merkezlerine giden yatırımların %87'si Malta'ya, %8'i Virjin, Cayman ve Bahama Adaları'na, %3'ü Bahreyn'e ve %2'si de Monako ve Cebelitarık'a yapılmıştır. Bilindiği gibi, özelliği gereği bu tip bölgelere giden doğrudan sermaye esas olarak finans sektörüne yöneliktir.

Diğer bölgeler olarak adlandırdığımız ve içine Afrika, Latin Amerika, Ortadoğu, Doğu Asya ve KKTC'yi alan bölgenin Türk dış yatırımlarındaki payı çok düşük düzeydedir (Şekil 8). *Afrika*'daki Türk yatırımları Mısır, Tunus, Libya ve Cezayir'de, daha çok sanayi, inşaat ve enerji alanında toplanmışken, *Latin Amerika*'daki yatırımların tamamına yakını sanayi sektöründe olup, Arjantin ve Brezilya'da yoğunlaşmıştır. Diğer taraftan *Ortadoğu*'daki yatırımların $\frac{3}{4}$ 'ü İran, Ürdün ve BAE'ye iletişim ve sanayi alanlarında yapılırken, *Doğu Asya*'daki yatırımların $\frac{2}{3}$ 'ü sadece Çin'e, özellikle de, ticaret ve sanayi sektörlerine gitmiştir.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Türk firmalarının yurt dışına yaptığı doğrudan yatırımları, tarihsel gelişme, sektörel yapı ve coğrafi dağılışı bakımından analiz eden bu çalışma, Türk dış yatırımları literatürüne iki önemli katkı sağlamaktadır:

Çalışmanın literatüre yaptığı en önemli katkı, Türkiye'nin yurt dışına yaptığı doğrudan yatırımları tarihsel perspektiften inceleyerek, araştırılmamış olan 1980 öncesi dönemi ilk kez aydınlatmasıdır. Türk dış yatırımlarının başlangıç tarihi 1980 olarak düşünülürken, bu araştırma Türkiye'nin yurt dışı yatırımlarının Cumhuriyetin başlangıcına (1932'ye) kadar indiğini ortaya koymuştur.

İkinci önemli katkı, yazıda Türkiye'den yurt dışına giden doğrudan yatırımlar üzerine bir dönemleme çabasına girilmiş, Türk dış yatırımlarının 6 önemli dönüm noktası olduğu belirlenmiştir: 1) 1961 yılından itibaren Türk göçmenlerin Avrupa ülkelerine gitmesiyle başlayan süreç, 2) KİT'lerin yurt dışındaki firmalarla ortaklık kurarak yaptığı yatırımlar, 3) 1970'lerin başında Türk inşaat şirketlerinin dışarıya açılması (1980 öncesi Türk firmalarının yurt dışına yatırımlara başlamasında bu üç faktör önemli rol oynamıştır), 4) 1989 yılı. Bu yılda 32 Sayılı Kararın yürürlüğe girmesiyle YDY mevzuatı liberalleştirilerek yurt dışına yatırım yapmak bütünüyle serbest hale gelmiş, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ve yerine BDT'nin kurulmasıyla Türk firmaları için yeni pazarlar ve fırsatlar ortaya çıkmıştır. 5) 1996 yılında Gümrük Birliğine girilmesiyle başlayan süreç (Türkiye'nin AB ile Gümrük Birliğine girmesi neticesinde Türk dış yatırımları çok büyük bir sıçrama yapmıştır.), 6) Türkiye ekonomisinin

2002-2007 arasında yılda ortalama %7'lik büyüme yakalaması ki AB sürecinin etkisiyle yurt dışına giden yatırımlar bu dönemde zirve yapmıştır.

Bu çalışmanın ana bulguları üç başlık altında toplanabilir:

- Türk dış yatırımlarının $\frac{3}{4}$ 'ü bankacılık, imalat sanayi, enerji ve ticaret sektörlerinden meydana gelmektedir. Türkiye'nin yurt dışına giden yatırımlarının yarısından fazlasını finans sektörünün oluşturduğu görülmektedir ki, gerçekten bankacılık Türk dış yatırımlarına damgasını vurmuştur. 2001 yılından sonra enerji sektörüne yapılan büyük yatırımlar ile kısa bir zaman içinde bu sektör birinci sıraya oturmuştur. Türk dış yatırımlarının yaklaşık $\frac{1}{4}$ 'ünü oluşturan imalat sanayi içinde en büyük pay tekstil ve hazır giyim sektörüne aittir. Bunu gıda ve içecek sanayi, daha gerilerden cam sanayi ve makine teçhizat imalatı ile elektrikli aletler ve beyaz eşya sanayi takip etmektedir. Ticaret sektörü, her dönem istikrarlı şekilde önemini korurken, 1980'ler ve 1990'ların başında inşaat sektörü, son dönemde ise iletişim sektörü önem kazanmıştır.
- Türk firmaları başlangıçta çoğunlukla gelişmiş Batı ekonomilerine yatırım yaparken, 1990'lı yıllarda eksenini değiştirmiş ve böylece zamanla riski daha yüksek, kalkınma düzeyi Türkiye ile benzer veya daha düşük gelişmekte olan geçiş ekonomilerine yönelmiştir. Bu durum Türk dış yatırım trendinin *Güneyden Güneye DYY* olgusunu desteklediğini göstermektedir.
- Türk firmalarının yatırımları Batı Avrupa, Doğu Avrupa ve Balkanlar ile Orta Asya olmak üzere üç bölgede yoğunlaşmıştır. Bu bölgeselleşme eğilimi Türk şirketlerinin henüz küresel değil ancak bölgesel bir güç haline geldiğini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Aynı şekilde bu durum coğrafi ve kültürel (tarihsel, dilsel, dinsel ve siyasal benzerlikler şeklinde) yakınlığın Türk firmalarının dış yatırımlarında en önemli belirleyicilerden biri olduğuna işaret etmektedir.

Sonuç olarak Türk firmaları henüz küresel ekonomide olmasa da, bölgesel ekonomide büyük bir yatırımcı haline gelmeye başlamıştır. Gerçekten de Türkiye'nin dünyada büyük bir ülke haline gelmesine en büyük katkısı sağlayacak araçlardan biri, Türk çokuluslu şirketlerinin dünyadaki yatırımları yoluyla küresel ekonomide edindiği yer ve bunun ülkeye sağladığı siyasi ve ekonomik güçtür. İşte bu nedenle, Türk ÇUŞ'ları ve Türkiye'nin yurt dışı yatırımları üzerine sınırlı sayıda olan teorik ve ampirik araştırmaların sayısının artırılması gerekmektedir.

Teşekkür

Verilerin elde edilmesinde sağladığı yardımlardan dolayı HM BAKGM Daire Başkanı Sayın Samih Güven'e teşekkür ederim. Ayrıca yapıcı öneri ve eleştirileri için de hakemlere minnettarım.

Açıklamalar

- ¹ Bu makale 2008 yılında hazırlanmış ve 2010 yılında yayına kabul edilmiştir. Makalenin hazırlandığı sırada, Türkiye'nin yurt dışı yatırımlarına ilişkin en son yayınlanmış veriler 2007 yılına ait olduğundan, çalışma 2008 yılına kadarki gelişmeleri kapsamaktadır.
- ² GOÜ-GE ülkeleri tarafından ihraç edilen doğrudan sermaye dünya yatırım stokunun 1980 yılında sadece %2'sini (16 milyar dolar) ve 1990 yılında da %7'sini (147 milyar dolar) oluştururken, bu oran 2005 yılında %13'e (1,4 trilyon dolar) erişmiştir (UNCTAD 2006).
- ³ Türkiye'nin yurt dışına yatırımları konusundaki az sayıda çalışmanın işletme veya iktisat perspektifinden yapıldığı görülmektedir. Oysa literatürde DYY konusu birçok disiplin tarafından irdelenmektedir. Bu çalışma bu yönüyle Türk dış yatırımlarına mekânsal perspektiften yaklaşan ilk çalışmadır.
- ⁴ Son yıllara kadar HM BAKGM, resmi yazıyla talep edilmesi, kurumca da uygun bulunması durumunda araştırmacılara firma düzeyinde veri sağlamaktaydı. 2008 yılında alınan prensip kararıyla artık firma düzeyinde veri elde etmek sözkonusu değildir (Samih Güven'le 2008 yılında yapılan görüşme).
- ⁵ Yurt dışında ikamet eden Türklerin yerleştikleri ülkede yaptıkları yatırımlar yani literatürde *etnik girişimcilik* ya da *göçmen girişimciliği* olarak adlandırılan yatırımlar çalışmamızın kapsamı dışındadır. 1960'lardan günümüze, örneğin Almanya, Hollanda ve Fransa gibi ülkelerde kurulan ve etnik girişimcilik şeklinde faaliyet gösteren Türk kökenli girişimcilerin doğrudan yatırımları, ayrı bir araştırma konusudur.
- ⁶ Türk inşaat şirketleri asıl gelişmesini 1980-1987 döneminde yurt dışında ortak girişimler ve yerel bağlı firmalar kurarak kazanmıştır. 1988'den sonra ise Türk inşaat firmaları tam anlamıyla küresel şirket haline gelmişlerdir (Kaynak ve Dalgıç 1991:70).
- ⁷ Hollanda'nın Türk firmaları için en çekici ülke olmasının en önemli nedeni, Türk firmalarının üçüncü ülkelerdeki yatırımlarını Hollanda'da kurdukları "BV" türü holding şirketler aracılığıyla yapmasından kaynaklanmaktadır (Akçaoğlu 2005: 46, Apan 2006: 53-54). Böylece gerçekte başka ülkeye yapılmış yatırım, istatistiklerde Hollanda'ya yapılmış gözükmektedir. Türk firmalarını YDY yapmak için Hollanda'da aracı bir holding şirketi kurmaya iten temel neden, Hollanda hükümetiyle Türkiye arasında 1988 yılında yürürlüğe giren "Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması"nın, özellikle holding şirketleri için sağladığı vergi avantajlarıdır.

Kaynaklar

- Accenture (2008). "The rise of the emerging market multinational". <http://www.accenture.com/NR/rdonlyres/2835C9BA-2077-4C68B1CD8B87DC9F009B/0/MPW2Jan08.pdf>. (17.12.2008).
- Akçaoğlu, Emin (2005). *Türk Firmalarının Dış Yatırımları: Saikler ve Stratejiler*. İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği Yay.
- Akış, Yeşim T. (1999). "Turkish firms' success factors in the Former Soviet Union". *Cross Cultural Management: An International Journal* 6: 3-10.

- Altay, Hüseyin (2003) "Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ne yapılan sermaye transferlerine etki eden ekonomik faktörlerin Türkiye kökenli uluslararası firmaların yöneticileri açısından değerlendirilmesi". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6: 1-23.
- Apan, Evrim (2006). *Türkiye'nin Yurt dışına Doğrudan Yatırımları ve Türk Firmalarının Doğrudan Dış Yatırım Kararlarını Etkileyen Faktörler*. Uzmanlık Tezi. Ankara: Hazine Müsteşarlığı.
- Aykut, Dilek ve Dilip Ratha (2004). "South-South FDI flows: How big are they?" *Transnational Corporations* 13: 149-177.
- , Andrea Goldstein (2006). "Developing country multinationals: South-South investment comes of age". *OECD Development Centre Working Paper*. No. 257.
- Batmaz, Nihat (2004). "Türkiye-Kazakistan arasındaki ticari-ekonomik ilişkiler, Türk müteşebbislerinin bu ülkede yaptıkları yatırımların boyutu ve karşılaştıkları sorunlar". *Bilgi: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 29: 83-104.
- Batur, M. Erhan (1994). *Yurt dışı Sermaye Yatırımları ve Yabancı Sermayeden Türk Ekonomisinin Beklentileri*. Uzmanlık Tezi. Ankara: Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı.
- Boston Consulting Group (2006). "The New Global Challengers". www.bcg.com/publications/files/New_Global_Challengers_May06.pdf (3.11.2008).
- Business Week (2006). "Emerging giants". *Business Week*, July 31.
- Çulpan, Refik ve Emin Akçaoğlu (2003). "An examination of Turkish direct investments in Central Eastern Europe and Commonwealth of Independent States". İçinde Svetla T. Marinova ve Marin A. Marinov (Eds.) *Foreign Direct Investment in Central and Eastern Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Demirbağ, Mehmet; Recep Güneş ve Hafız Mirza (1998). "Political risk management: A case study of Turkish companies in Central Asia and Russia". Hafız Mirza (Ed.) *Global Competitive Strategies in the New World Economy*. London: Edward Elgar. 283-309.
- Dicken, Peter, (2007). *Global Shift: Mapping the Changing Contours of the World Economy*. Fifth Edition. London: Sage.
- Dinar Standard (2007). "Top 100 Companies of the Muslim World". <http://dinarstandard.com/rankings/ds100/index.html>. (11.08.2008).
- DPT (2005). *Dokuzuncu Kalkınma Planı Dış Ekonomik İlişkiler Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara: DPT Yayınları.
- Dunning, John H. (1993). *Multinational Enterprises and the Global Economy*. Reading, MA: Addison Wesley.

- _____, (2006). "Comments on dragon multinationals: new players in 21st century globalization". *Asia Pacific Journal of Management* 23: 139-141.
- Economist (2008). "Wind of change, emerging-market multinationals". *The Economist*. January.
- Ekonomik Forum (1998). "Dışarıya yatırım devri". *Ekonomik Forum*. Haziran, 2-31.
- ENR (Engineering News Record) (2008). "Top 225 International Contractors". http://enr.construction.com/people/topLists/topIntlCont/topIntlCont_1-50.asp. (23.11.2008).
- Erbay, Yusuf (1996). *Küresel İşletmelerin Yönetimi ve Türk İşletmelerinin Yeni Türk Cumhuriyetlerine Yönelik Faaliyetleri*. Ankara: Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü.
- Erdilek, Asım (2003). "A comparative analysis of inward and outward FDI in Turkey". *Transnational Corporations* 12: 79-105.
- _____, (2007). "Outward Foreign Direct Investment by Enterprises from Turkey". İçinde UNCTAD (Ed.) *Global Players from Emerging Markets: Strengthening Enterprise Competitiveness through Outward Investment*. New York: United Nations.
- Financial Times (2008). "Financial Times Europe 500". <http://media.ft.com/cms/fcdd2be4-41db-11dd-a5e8-0000779fd2ac.pdf>. (23.11.2008).
- Forbes (2008). "Forbes Global 2000". www.forbes.com/2003/07/02/international.html. (24.11.2008).
- Fortune (2008). "Fortune Global 500." <http://money.cnn.com/magazines/fortune/global500/2008/countries/Turkey.html>. (20.12.2008).
- Goldstein, Andrea (2007). *Multinational Companies From Emerging Economies*. New York: Palgrave.
- HM BAKGM (2008). *Türkiye'nin Yurt dışına Sermaye İhracı İstatistikleri Veri Tabanı*, Ankara: Hazine Müsteşarlığı Banka ve Kambiyo Genel Müdürlüğü.
- İTO (2003). *Türkiye'den Yurt dışına Doğrudan Sermaye Yatırımları ve Türk Yatırımcıları*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Kaya, Harun (2004). *Internationalization of Turkish Manufacturing Firms: Foreign Direct Investment Outflow*. Unpublished PhD Dissertation. Institute of Social Sciences. İstanbul: Bosphorus University.
- _____, (2005). "A neglected research area: Internationalization of Turkish firms via outward foreign direct investment". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 5, 137-154.
- Kaya, İlhan (2006). "Amerikalı Türkler". *Coğrafi Bilimler Dergisi* 4: 1-13.

- Kaynak, Erdener ve Tefvik Dalgıç (1991). "Internationalization of Turkish construction companies: a lesson for third world multinationals?" *Columbia Journal of World Business* 26: 60-75.
- Khanna, Tarun ve Krishna G. Palepu (2006). "Emerging giants: building world-class companies in developing economies". *Harvard Business Review* 84: 60-70.
- Kocabaşoğlu, Uğur (2001). *Türkiye İş Bankası Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yay.
- Koç, Vehbi (1973). *Hayat Hikâyem*. İstanbul: Apa Ofset Basımevi.
- Mathews, John A. (2006). "Dragon multinationals: new players in 21st century globalization". *Asia Pacific Journal of Management* 23: 5-27.
- Mutluer, Mustafa (2003). *Uluslararası Göçler ve Türkiye*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- OECD (2006). *Emerging Multinationals: Who Are They? What Do They Do? What Is At Stake?* Paris: OECD.
- Ramkishen, S. Rajan, Rajiv Kumar ve Nicola Virgill (eds.) (2008) *New Dimensions of Economic Globalization: Surge of Outward Foreign Direct Investment From Asia*. Hackensack, NJ: World Scientific.
- Resmi Gazete (1962). *Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında 17 Sayılı Karar*. Türkiye Cumhuriyeti Resmi Gazete. Tarihi: 11.08.1962. Sayısı: 11178. Ankara.
- _____, (1983). *Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında 28 Sayılı Karar*. Türkiye Cumhuriyeti Resmi Gazete 18266. 29.12.1983. Ankara.
- _____, (1984). *Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında 30 Sayılı Karar*. Türkiye Cumhuriyeti Resmi Gazete 18451. 07.07.1984Ankara.
- _____, (1989). *Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar*. Türkiye Cumhuriyeti Resmi Gazete 20249. 11.08.1989. Ankara.
- _____, (2006). *Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Kararda Değişiklik Yapılmasına Dair Karar*. Türkiye Cumhuriyeti Resmi Gazete 26392. 30.12.2006. Ankara.
- Sabancı, Sakıp (1985). *İşte Hayatım*. İstanbul: Aksoy Matbacılık.
- Sauvant, Karl P. (Ed.) (2008). *The Rise of Transnational Corporations from Emerging Markets: Threat or Opportunity?* Northampton: Edward Elgar.
- Şen, Faruk, Yunus Ulusoy ve Cem Şentürk (2008). *Avrupa Birliği ve Almanya'da Türk Girişimcilerin Ekonomik Gücü*. İstanbul: Günizi Yayıncılık.
- TBB (2008) "Banka ve Sektör Bilgileri". www.tbb.org.tr/tr/Banka_ve_Sektor_Bilgileri/Banka_Bilgileri.aspx (09.12.2008).
- TCMB (2008). "Uluslararası Yatırım Pozisyonu". www.tcmb.gov.tr/odemedengeluyppdf.html. (12.11.2008).

- UNCTAD (2006). *World Investment Report 2006: FDI from Developing and Transition Economies: Implications for Development*. New York: United Nations.
- _____, *Global Players from Emerging Markets: Strengthening Enterprise Competitiveness Through Outward Investment*. New York: United Nations.
- _____, (2008a). "Foreign Direct Investment database, FDI on-line". <http://www.unctad.org/Templates/Page.asp?intItemID=1923&lang=1>(02.12.2008).
- _____, (2008b). *World Investment Report 2008: Transnational Corporations and the Infrastructure Challenge*. New York: United Nations.
- _____, (2008c). "Outward FDI Performance Index". www.unctad.org/Templates/WebFlyer.asp?intItemID=3241&lang=1.(28.12.2008).
- Yavan, Nuri (2006). *Türkiye'de Doğrudan Yabancı Yatırımların Lokasyon Seçimi*. İstanbul: İktisadi Araştırmalar Vakfı Yay.
- Yeung, Henry Wai-chung (Ed.) (1999). *The Globalisation of Business Firms from Emerging Economies*. Volume 1 ve 2. Cheltenham: Edward Elgar.
- _____, (Ed.) (2007). *Handbook of Research on Asian Business*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Yüksel, Öznur (1999). *Uluslararası İşletme Yönetimi ve Türkiye Uygulamaları*. Ankara: Gazi Büro Kitabevi.
- Ziraat Bankası (1973). *Cumhuriyetimizin Ellinci Yılında Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1923-1973*. İstanbul: Ziraat Bankası Yay.

Turkish Outward Direct Investment: A Historical and Spatial Perspective

Nuri Yavan*

Abstract

Studies on foreign direct investment (FDI) in Turkey have historically been focused on inward FDI rather than outward FDI. Yet, recently the activities of Turkish firms have fostered an impressive outflow of direct investment abroad. In this way, this paper examines the sectoral characteristics and spatial distribution of Turkish outward FDI in the world from a historical and geographical perspective. Using secondary data from various sources, the paper provides a historical and evolutionary framework for examining the emergence and growth of Turkish outward FDI. The paper contributes to the literature in four ways: First, outward FDI by Turkish firms can be traced back to the Early Republican Period. Second, there are six key turning points in the historical development of Turkish Outward FDI. Third, more than two-thirds of Turkish outward FDI has gone to banking, manufacturing, trade and energy activities. Fourth, the location of Turkish firms has been heavily concentrated on Western Europe, the Central Asia, Balkans, and Eastern Europe. As a result, Turkey has become a significant outward FDI investor at the regional level.

Keywords

Outward Foreign Direct Investment, Turkish Outward FDI, Turkish Multinational Enterprises, Economic Geography, Internationalization, Globalization

---

* Assist. Prof., Ankara University, Faculty of Languages, History and Geography, Department of Geography - Ankara / Turkey
nuri.yavan@ankara.edu.tr

Прямые иностранные инвестиции Турции: исторические и пространственные перспективы

Нури Яван*

Аннотация

В Турции исследования о прямых иностранных инвестициях (ПИИ) в основном сосредоточены на инвестициях, сделанных в страну. Однако в последние годы прямые иностранные инвестиции турецких фирм показали значительный рост. Целью данной статьи является анализ исторического развития прямых иностранных инвестиций турецких фирм, отраслевой структуры и географического распределения. Для достижения этой цели были изучены таблицы, карты и графики, составленные на основе вторичных источников национальных и международных институтов, а также литература о прямых иностранных инвестициях в Турции. Результатами этого исследования являются четыре важных вывода: во-первых, вопреки распространенному мнению, начало турецких иностранных инвестиций восходит к первым годам создания Турецкой Республики. Во-вторых, у прямых иностранных инвестиций Турции за рубежом есть шесть важных поворотных пункта. В-третьих, $\frac{3}{4}$ прямых иностранных инвестиций Турции составляют банковское дело, обрабатывающая промышленность, энергетика и торговля. В-четвертых, иностранные инвестиции турецких компаний сконцентрированы в трех регионах: в Западной Европе, Восточной Европе-на Балканах и в Центральной Азии. В результате утверждается, что даже если турецкие фирмы еще не вышли на глобальный уровень, на региональном уровне уже начинают играть роль крупного инвестора.

Ключевые слова

прямые иностранные инвестиции, иностранные инвестиции, многонациональные турецкие компании, экономическая география, интернационализация, глобализация

---

* И. о. доц. доктор, Анкарский университет, факультет языка, истории и географии, кафедра географии – Анкара / Турция
nuri.yavan@ankara.edu.tr

Çanakkale Savaşlarının Ortaya Çıkardığı Stratejik Bir Zorunluluk: Osmanlı-Bulgar Hudut Tashihi Antlaşması

Ali Ata Yiğit*

Özet

İstanbul'u ele geçirmeye karar veren İtilâf devletleri, Çanakkale Boğazında ve Gelibolu yarımadasında çok kanlı bir savaşı başlattılar. Bu sırada Bulgaristan tarafsız bir ülkeydi ve sahip olduğu coğrafi konumu itibariyle, stratejik açıdan değer kazanmıştı. Bunun için hem İtilaf hem de İttifak devletleri tarafından, çeşitli vaatlerle kendi cephelerine dâhil edilmeye çalışıldı. Ancak, İkinci Balkan Savaşında toprak kaybına uğrayan Bulgaristan, bu durumdan yararlanarak kayıplarını telafi etmek istiyordu. Müttefikleri ile karadan bağlantı kurabilmek ve ulaşımı sağlamak için çaba sarf eden Osmanlı Devleti, çok sınırlı bir alan üzerinde taviz vermeyi kabul etti. Dimetoka ve havalisini Bulgaristan'a bırakan Osmanlı-Bulgar Hudut Tashihi Antlaşması, 6 Eylül 1915 tarihinde imzalandı. Böylece Almanya-İstanbul arasında ulaşım sağlanmaya başladı ve bloklar arasındaki dengeler değişti. O güne kadar Gelibolu'da istedikleri ilerlemeyi sağlayamayan birleşik İngiliz-Fransız kuvvetleri, aleyhlerine gelişen bu yeni durum karşısında savaşı sürdürmenin gerçekçi olmadığını gördüler ve işgal ettikleri Arıburnu ve Seddülbahir'i tahliye ettiler.

Anahtar Kelimeler

Çanakkale Savaşları, Osmanlı Devleti, Bulgaristan, Hudut Tashihi, Dimetoka

* Yrd. Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü – Giresun / Türkiye
atayigit@mynet.com

Giriş

Çanakkale Savaşları, Birinci Dünya Savaşı'nın bir cephesini teşkil etmekle beraber, arka planı ve sonuçları itibariyle bir cephe olma özelliğinden çok daha fazla önem arz ettiği açıktır. Bilindiği üzere bu cephenin açılmasını sağlayan süreç, İngiliz-Rus uzlaşmasıyla ortaya çıkmış bulunuyordu. 19. yüzyıl boyunca boğazlar üzerinde cereyan eden İngiliz-Rus mücadelesinin sona ermesi ve bu bağlamda 1907 yılından itibaren iki ülke arasında münasebetlerin gelişmesi, Osmanlı Devletinin oluşturduğu dengeleri bozmuş, bloklaşmayı hızlandırmıştı. Öte yandan Osmanlı Devleti üzerinde Alman etkisinin giderek artması, söz konusu bloklaşmanın daha da sertleşmesine yol açtı. Bu durum Osmanlıyı içine alan savaş ortamının oluşmasını hızlandırdı. Şüpheler, kaygılar ve inisiyatifi elde tutma çabaları içinde konjonktür süratle değişti. Nitekim İngiltere ve Rusya, boğazlara yönelik bir operasyonun nasıl olması gerektiği üzerinde çalışmaya başladılar. Osmanlı yönetimi bir çıkış yolu olarak 1911 yılında İngiltere'ye ittifak teklifinde bulundu, ancak olumlu cevap alamadı. 1912-1913'de Osmanlı ordularının bozguna uğrayarak Balkanlardan çekilmesi ise, İngiltere'nin Çanakkale Boğazını geçerek İstanbul'u işgal edebileceğine dair inancını kuvvetlendirdi. Osmanlı Hükümetinin 1914 yılı ortalarında Fransa nezdinde yürüttüğü ittifak arayışı da sonuçsuz kaldı. En önemlisi Fransa, Rusya'nın rıza göstermeyeceği bir ittifakın mümkün olmadığını açıkladı. Böylece Osmanlı Devleti, Almanya ile ittifak yapmaya adeta mecbur edildi.

Savaş başladığında Osmanlı Devleti her şeye rağmen tarafsızlığını ilan etmişti. Üçlü İttifakta yer almasına rağmen, İtalya da tarafsız kalacağını açıkladı. Coğrafi konumları itibariyle bloklar arasında stratejik mevkide bulunan Bulgaristan ve Yunanistan da tarafsızlığını ilan ettiler. Ancak Osmanlı Devleti ile İtalya'nın tarafsızlığı çok kısa sürdü. Zira İngiltere, Osmanlı Devletinin tarafsızlığına mukabil bir taahhüt altına girmekten imtina etti. Avusturya ise, İtalya'nın derhal sahip olmak istediği toprak taleplerini kabul etmedi. Böylece Osmanlı Devleti İttifaka katılırken, İtalya da İtilafa dahil oldu.

Anlaşılabacağı üzere, Osmanlı Devleti ile İtalya'nın savaşa girmesi, Yunanistan ve Bulgaristan'ı stratejik açıdan çok daha önemli hâle getirdi. Nitekim savaşa girmeleri için kendilerine toprak vaadinde bulunuldu. Sonuçta Ekim 1915'te Bulgaristan, Haziran 1917'de Yunanistan bloklara katıldılar.

1. Çanakkale Savaşları İle Bulgaristan'ın Artan Önemi

Kıtalar kavşağında yer alan ve Karadeniz ile Akdeniz'i birbirine bağlayan İstanbul ve Çanakkale Boğazları, bu konumları dolayısıyla tarih boyunca stratejik açıdan değerlendirilmiştir. Nitekim Birinci Dünya Savaşı başladığında bu değerlendirme bir kez daha öne geçti. Ancak İngiltere ve Rusya, Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalabilmesi için hemen bir inisiyatif almak istemediler. Osmanlı Devleti'nin kısa sürede savaşa sürüklenmesi ve boğazları uluslararası ulaşımına kapatması üzerine, boğazları ve İstanbul'u ele geçirmeye karar verdiler.

Çanakkale harekâtını planlayan İngiltere ve Fransa, boğazlar ve İstanbul'a hakim olmak suretiyle Osmanlı Devleti'ni barışa zorlayacak ve savaş dışı bırakacaklardı. Böylece Rusya'nın ihtiyaç duyduğu askerî malzemeleri kolayca sevk edecekler ve oradan da buğday alacaklardı. Öte yandan elde edecekleri bu başarılar ile henüz savaşa katılmamış olan Balkan devletleri üzerinde etkili olmayı düşünmekteydiler (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Belge-1). Savaşın stratejisi İngiliz Bahriye Bakanı Winston Churchill tarafından belirlenmişti ve tamamen bir donanma operasyonu ile sonuç alınması amaçlanmıştı (Macleod 2005: 8-9). Şu var ki, bu harekât Rus Çarı II. Nikola tarafından olumlu bulunmakla beraber, Dışişleri Bakanı Sazanov başta olmak üzere bir kısım askerî ve siyasi liderler karşı çıkmışlardır. Karşı çıkan Rus devlet adamları, İstanbul'un geleceği açısından müttefiklerinin niyetlerinden endişe duymaktaydılar. İngiltere bu endişeleri gidermek için, Yunanistan ve İtalya'nın bu işe dahil edilmeyeceğini ve Çanakkale Boğazı geçilip müttefik donanması İstanbul'a yaklaştığında, Rusya'nın da kuzeyden harekate katılabileceğini bildirmişti (Tuncoku 1990: 126-127). Savaşın Osmanlı toprakları üzerinde yayılacak olmasından son derece memnuniyet duyan Çar II. Nikola ise, Rus halkına yayınladığı bir beyannamede, Rusya'nın tarihî emellerini gerçekleştirme imkânının doğduğunu açıklamıştı (Kurat 1970: 246-247).

Hemen belirtmek gerekir ki, Osmanlı devlet adamları, Rus dış politikasının dayandığı esasları ve öngördüğü hedefleri biliyorlardı. Nitekim Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey (Menteşe) anılarında; Rusya'nın harbi tahrik ettiğini ve hızlandırmak için çalıştığını belirterek, "bunu İstanbul ve boğazları zapt için yapmakta olduğuna kâni idim" demektedir (1986: 188). Ancak Karadeniz'deki Rus donanmasının son derece zayıf olması, nispeten rahatlatıcı bir durumdu. Ayrıca İngiltere'nin İstanbul ve boğazlar üzerinde Rusya'ya fazla bir hareket kabiliyeti tanımayacağı üzerinde duruluyordu. Bununla birlikte savaşın nasıl bir seyir izleyeceği belli ol-

madığı için payitahtın kuzeyden ve güneyden kuşatılması tehlikesi göz ardı edilemezdi. Bu sebeple Bulgaristan'ın konumu yalnız Almanya ile irtibatın sağlanabilmesi için değil, Rusya'ya karşı İstanbul'un güvenliği bakımından da önemli hâle gelmekteydi.

Savaştan evvel yapılan ikili antlaşmalarla Türk-Bulgar ilişkileri gelişme göstermiş, iki ülke arasındaki sorunlar büyük ölçüde giderilmişti. Ancak bu gelişmenin sağlanmasında, Bulgaristan'ın zayıf bir konumda bulunması etkili olmuştu. Zira İkinci Balkan Savaşı'nda aldığı yenilgi ile Birinci Balkan Savaşı'nda kazandığı toprakların bir kısmını Sırbistan ve Yunanistan'a bırakmak zorunda kalmıştı. Dahası, bu durumdan yararlanan Romen ordusu Dobruca'ya, Osmanlı ordusu da Edirne'ye girmişti. Dolayısıyla Bulgaristan yalnızlıktan kurtulmak ve yeni bir ittifak kurmak amacındaydı. Bu şartlar altında 9 Ekim 1913 tarihinde İstanbul'da Türk-Bulgar Barış Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre daha evvel Türk-Bulgar sınırı olarak kabul edilen Midye-Enez hattı yerine, Meriç Nehri esas alınarak Edirne, Kırklareli ve Dimetoka'yı Osmanlı'da bırakan yeni bir sınır belirlendi (Düstur 1336: 15-45). Öte yandan müzakereler sırasında Bulgar Başdelegesi General Savov, "ben buraya iki metre toprağın Bulgaristan'da veya Türkiye'de kalmasını müzakere için gelmedim. Asıl gayem Türk-Bulgar ittifakını sağlamaktır" dedi (*Cemal Paşa'nın Hatıraları* 1959: 64). Bunun üzerine bir tasarı üzerinde çalışılmış olmasına rağmen, bu ittifak gerçekleşmedi. Ancak iki ülke arasında bir dostluk bağı oluştu.

Savaş başladığında ise şartlar değişmişti. 19 Ağustos 1914 tarihinde Almanya'nın da teşviki ile savunma amaçlı yardımlaşmayı esas alan Osmanlı-Bulgar İttifak Antlaşması imzalandı. Buna göre; taraflardan biri, bir veya birkaç Balkan Devleti tarafından saldırıya maruz kalırsa, diğeri ona bütün kuvvetleri ile yardım edecektir. Ayrıca taraflardan biri diğeri- nin rızası olmadan bir veya birkaç Balkan devletine savaş açarsa, diğeri tarafsız kalma hakkına sahip olacaktır (Bayur 1991: 111). Anlaşılacağı üzere bu antlaşma, Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya bulunduğu tehlikeye yönelik Bulgaristan için herhangi bir yükümlülük getirmemekteydi. Sadece Yunanistan üzerinde caydırıcı bir etkisi söz konusuydu. Ancak savaşın kısa sürede yaygınlaşması üzerine, Bulgaristan'ın tarafsız olması veya hangi blokta yer alacağı hususları öne geçti. Hatta Osmanlı kurmayları savaşa girmeden evvel Bulgar faktörünü mütalaa ettiler. Halil Bey, anılarında, Talat Bey ve Enver Paşa ile yaptıkları bir değerlendirmede, "Bulgarlar biz harbe girdikten sonra üzerimize saldırlırlarsa iki ateş arasında düşecek olan İstanbul ve boğazın az zamanda sükut eylesmesi muhak-

kaktır. Bunu görmek için asker olmaya da lüzum olmadığı kanaatindeyim” dediğini belirtir (*Halil Mentеше'nin Anıları* (HMA) 1986: 205).

O tarihte Avrupa'da Osmanlı ile karadan sınırdaş olan tek devlet Bulgaristan'dı. Dolayısıyla iki taraf için de stratejik bir konumda bulunuyordu. Nitekim İngiltere ve Fransa, Çanakkale hareketini başlatmadan evvel Bulgaristan'ı Üçlü İtilâfa dâhil etmeye çalıştılar. Bulgaristan'ın toprak kayıplarını dikkate alarak toprak vaadinde bulundular. Ancak Bulgaristan'ın rıza gösterebilmesi, daha çok Romanya, Sırbistan ve Yunanistan'dan toprak alınmasına dayalıydı. Bu sebeple çabaları bir çözüm bulabilme ümidiyle devam etti (Bayur 1983: 230-231) Osmanlı Devleti ise, Bulgaristan'ın söz konusu ülkelerle olan ihtilafını ve bu bağlamda geleceğe yönelik tasarılarını bütün derinliği ile bilmekte ve hareket tarzının sınırlarını tahmin edebilmekteydi. Zîra 27 Ekim 1913 - 2 Şubat 1915 tarihleri arasında Sofya'da askerî ateşe olarak görev yapan Mustafa Kemal'in son derece isabetli analizlerle hazırladığı çok sayıda rapor vardı. Mesela, 6 Mart 1914 tarihinde Genelkurmay Başkanlığı'na gönderdiği raporda; Makedonya'ya sahip olmanın Bulgarlar için millî bir ülkü hâline geldiğini belirterek, Makedon topraklarının önemli bir kısmının Sırp ve Yunanlıların eline geçmesinin kabul edilemediğini, bilhassa Selanik için çok hassas olduklarını vurgulamıştır. Buna mukabil Yunanlıların bu şehre sahip olduktan sonra başkentleri gibi benimsediklerini, Sırbistan'ın ise kendisine çıkış sağlayacak bir liman olarak Selanik'i almak istediğine dair ayrıntılı bilgi vermiştir. 6 Kasım tarihli raporunda ise, Yunanistan'ın Osmanlı Devletine karşı savaşa girmesi hâlinde bile, Bulgaristan'ın ittifak yükümlülüğünü yerine getireceği konusunda emin olamadığını bildirmiştir (*Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Bulgar İlişkileri* 2002: 151-156, 179-182 / 699-705, 719-720) . Dolayısıyla, Bulgaristan'ın savaşa katılmak için acele etmeyeceği, galip gelecek tarafa göre tavır belirleyeceği anlaşılmaktaydı. Zaten bu hususta daha farklı kaynaklardan gelen bilgiler de bulunuyordu (BOA, Belge-2). Bulgaristan Başbakanı Radoslavof ise, mecliste yaptığı bir konuşmada; Bulgaristan'ın tarafsız kalmaya özen göstereceğini açıklamıştı (BOA, Belge-3).

İngiltere ve Fransa, Bulgaristan'ı ikna edememelerine rağmen, sevk ettikleri ortak bir donanma ile 19 Şubat 1915 tarihinde Çanakkale Boğazının iki tarafında yer alan Kumkale ve Seddülbahir tabyalarını bombardimana başladılar. Aynı zamanda Bulgaristan'la görüşmeleri sürdürmekteydiler. Herhâlde başlattıkları taarruz ile Bulgaristan üzerinde daha etkili olmayı düşünüyorlardı. Nitekim Bayur'un verdiği bilgiye göre, İngiltere, Bulgaristan'ı ikna edebilmek için 3 Mart 1915 tarihinde uyarı niteliğinde bir

girişimde bulunur. Üçlü İtilafın her neye mal olursa olsun Osmanlı Devletini tasfiye edeceğini, Çanakkale kıyılarına ilk olarak General Hamilton komutasında 100 bin asker çıkarılacağını, gerekirse altı haftaya kadar 500 bin kişilik bir kuvvetin gönderileceğini belirtirler. Eğer Bulgaristan vakit kaybetmeden İtilafa yardım ederse, 1913'de kaybettiği toprakları verme vaadinde bulunurlar (Bayur 1983: 235-236). Bulgaristan bu teklif üzerinde mütalaasını sürdürürken, Osmanlı devlet erkânı ise, hükümetin gerektiğinde Eskişehir'e nakli için hazırlık yapıyordu. Hatta Padişah ve maiyeti için orada uygun mekânlar tespit edilmiş (Türkgeldi 1987: 117) ve Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey adına münasip bir hanenin kiralanması için telgraflar gönderilmişti (BOA, Belge- 4,5). Ancak 18 Mart'ta Çanakkale Boğazını geçme teşebbüsünde bulunan İngiliz-Fransız donanması, hezimete uğrayarak geri çekilmek zorunda kalınca gündem değişti. Bulgaristan ise, bir süre daha gelişmeleri izlemeyi tercih etti.

Çanakkale Boğazını yalnız donanma ile geçmenin mümkün olmadığını gören İngiliz ve Fransız kurmayları, karaya asker çıkarmaya karar verdiler. Aynı zamanda Bulgar limanlarından zorla faydalanmayı düşündüler. Rusların İstanbul'a karşı bir harekette Burgaz Limanını, kendilerinin de Gelibolu yarımadasına karşı hareketlerinde Bolayır'ı tehdit edebilmek için, o vakit Bulgar elinde olan Dedeağaç Limanı'nı zorla kullanmayı ve üs yapmayı tasarladılarsa da, Bulgaristan'ı hasım konumuna getirmemek için bu tasarıdan vazgeçtiler (Bayur 1983: 468-469). Planladıkları gibi 25 Nisan'da General Hamilton komutasındaki İngiliz birlikleri Gelibolu yarımadasına, Fransız birlikleri de Anadolu yakasında Kumkale'ye çıktılar. Ancak Fransız birlikleri büyük bir zayıflıkla iki gün sonra çekilmek zorunda kaldı. İngilizler ise, iki buçuk ayda sadece üç kilometre ilerleyebildiler. Direnme azmi konusunda General Hamilton, Savaş Bakanı Kitchener'in "eğer donanma boğazı geçerse, İstanbul düşecektir ve sen bir çarpışmayı değil, bir savaşı kazanmış olacaksın" dediğini belirtir (Hamilton 1920: 16, Macleod 2005: 253).

Gelişmeleri yakından takip eden Bulgar Hükümeti, her iki tarafla da görüşmeleri sürdürerek pazarlık gücünü artırmak ve doğru tercih yapabilmek için zaman kazanmak istiyordu. Bununla birlikte Sırbistan, Romanya ve Yunanistan'dan istediği toprakları alabilmek için İtilaf cephesinin mağlup olması gerektiğini biliyordu. Kaldı ki Rusya'nın İstanbul ve Boğazları ele geçirmesi hâlinde Bulgaristan'ın kuşatılmış olacağı ve Rusya'nın uydusu haline geleceği kaygısı içindeydi (Bayur 1983: 237-238). Bu sebeple, İngiltere'nin temmuz ayının sonlarına doğru tekrarladığı ve daha cazip hâle getirdiği teklif üzerinde tereddüt etmekteydiler.

Bulgar yönetiminin karar vermekte zorlandığı günlerde, Suvla Körfezinden Anafartalar çıkarması gerçekleşti. Böylece güneyden ilerleme imkânı bulamayan İtilaf kuvvetleri, Gelibolu yarımadasının Batı kıyılarına çıkarak bir çevirme hareketi başlattılar. Ancak burada Miralay Mustafa Kemal'in komuta ettiği Anafartalar Grubu'nun şiddetli direnişi karşısında ilerleyemediler. Öyle ki, Ağustos ayında burada cereyan eden çarpışmalar, Çanakkale muharebelerinin en kritik ve en kanlı safhasını oluşturdu. Sadece İtilaf kuvvetleri üç hafta içinde 40 bin kişi kaybetti. Böylece Mustafa Kemal bütün dünyanın tanıdığı bir komutan hâline gelirken, Bulgar Hükûmeti de Osmanlı Devleti ile uzlaşmanın daha doğru olacağına karar verdi. Nitekim Liman von Sanders anılarında; "Anafarta çıkarması, büyük ölçekte tertip edilmiş bir teşebbüstü. Maksat, Çanakkale Boğazını karadan müttefiklere açmak ve aynı zamanda 5. Ordunun bağlantılarını koparmaktı. Başarabilmiş olsalardı, İngiliz ordusuyla müttefik donanmanın İstanbul'a doğru yürümelerine karşı bir engel kalmazdı. İngiliz-Fransız taarruzuna bir Rus çıkarmasının da yardım etmesi muhakkaktı. Bu takdirde ise, Bulgaristan'ın tarafsızlıktan çıkması ve bizimle kader birliği etmesi herhalde ihtimal dışıydı" demektedir (2007: 116-117). Aynı kanaat, Çanakkale savaş alanlarından Londra basınına gönderdiği haber ve raporları ile tanınan İngiliz savaş muhabiri Ellis Ashmead Bartlett tarafından da dile getirilmiştir. Bartlett 27 Kasım'da Londra'da verdiği konferansda, temmuz ayında Bulgaristan'ı elde etmenin mümkün olduğunu, ancak, Osmanlıların galebesi üzerine bu fırsatın kaçtığını belirterek, Bulgaristan ataşe militerinin savaşın sonunda Osmanlı ve müttefiklerinin galip geleceklerine dair bir raporu Kral Ferdinand'a arz ettiğini bildirmiştir (*Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri* (OBÇM) 2005: 170-171 / 489). 24 Ocak 1916 tarihli Times gazetesinin başyazısında ise, Suvla Körfezi'nden yapılan çıkartmanın başarısızlıkla sonuçlanması ağır bir şekilde eleştirilerek, komuta kademesinin liyakatsızlığından ve yapılması gerekeni yapmamasından dolayı General Hamilton sorumlu tutulmuş ve "tarih, fırsatı bu derece kaçırın bir komutanın bir benzerini daha bize göstermiyor" denilmiştir (OBÇM 2005: 259-264 / 602-604).

2. Osmanlı Devletinin Bulgaristan Lehine Hudut Tashihini Kabul Etmesi

Almanya, Avusturya ve Osmanlı Hükûmetleri Bulgaristanı kazanmaya, böylelikle Sırbistan'ın ezilip İstanbul-Viyana-Berlin yolunun açılmasına önem veriyorlardı. Zîra bunu gerçekleştirmeleri hâlinde kendi aralarında güvenli bir ulaşım sağladıkları gibi, Rusya'nın da müttefikleri ile olan en geniş ve en güvenli hattı kesin olarak kapatılmış olacaktı (Bayur 1983:

475). Bu sebeple Bulgar Hükûmeti ile görüşmelerin kesilmemesine özen gösterdiler. Ancak Bulgar yönetimi, tarafsızlığını sürdürmeyi bile karşı tarafın vereceği toprak tavizine bağlamaktaydı. Nitekim bu hususta yapılan ilk Osmanlı-Bulgar görüşmelerinde Bulgaristan Maslahatgüzarı Koluşeff, tarafsızlıklarını muhafaza etmeye mukabil Edirne vilayetini içine alan Enez-Midyne hattının ötesindeki bütün toprakları istemişti (HMA 1986: 216-217).

Bu talebin reddedilmesi üzerine Sofya'dan yeni bir heyet gelmiş ve müzakerelere devam edilmiştir. 3 Temmuz'dan itibaren Bulgaristan murahşaları ile müzakereye yetkili kılınan Halil Bey, ciddi bir karşılık olmaksızın arazi terk etmenin mümkün olmadığını, her şeyden evvel bu durumun orduda çok büyük rahatsızlık uyandıracaklarını, Bulgar tarafına bildirmiş bulunuyordu. Bu sebeple, toprak tavizinde bulunabilmek için Bulgaristan'ın şu üç şartı yerine getirmesi istenildi: 1. Mühimmatın Bulgaristan'dan serbestçe geçmesi, 2. Bulgaristan'ın Almanya ve Avusturya ile ittifak yapması, 3. Harbe iştirak etmesi. Nihai olarak, Bulgar Hükümeti'nin bu üç şartı kabul etmesi halinde, Kandiköy ile Şahincik arasındaki hattın batısında kalan yerlerin Bulgaristan'a bırakılabileceği belirtildi (HMA 1986: 218-219). Öte yandan hudut bölgelerinde görülen bazı asayiş sorunlarının gerisinde İngiltere'nin olduğu ve bu yoldan Türk-Bulgar ilişkilerini bozmaya çalıştıkları konusunda Bulgar Hükümeti uyarıldı (BOA, Belge- 6).

Osmanlı Devleti'nin şartlı da olsa toprak tavizini kabul etmesi, müzakerelerin ilerlemesini sağladı ve bir anlaşma zemini ortaya çıktı. Bununla birlikte Bulgar yönetimi, kendilerine bırakılacak toprakların genişletilmesi talebinde bulundu. Buna göre; Karadeniz üzerinde İğneada'dan başlayarak Kırkkilise'nin (Kırklareli) güneyinden ve Babaeski'nin 10 kilometre kuzeyinden geçip, Edirne'nin 10 kilometre kadar kuzeyinde sona eren bir hudutla, Edirne'nin güneyinden Meriç'in sol sahilinden Enez'e kadar iki kilometre arazi ile birlikte Meriç'in batısındaki bütün araziye istiyorlardı (HMA 1986: 220). Ancak aşırıya kaçan bu teklif dikkate alınmadığı için, Bulgar yönetimi, Kırkkilise talebinden vazgeçerek, yeni bir teklifte bulundu. Halil Mentеше, İtilaf cephesinin Bulgaristan'la temas hâlinde olmasından ve Çanakkale'ye yeni birlikler sevk etmelerinden dolayı, bu teklifin kabul edildiğini belirtmektedir (HMA 1986: 221). Bu açıklamalardan ve Liman von Sanders'in anılarından anlaşıldığına göre, o sırada Osmanlı yönetimi, Çanakkale muharebelerinin seyirinden kaygı duymaya devam ediyordu. Zîra Anafartalar Zaferinden sonra, 4 Eylül tarihinde İstanbul'dan cepheye gönderilen bir istihbarat

raporunda, telaşe sevk edecek nitelikte haberlere yer verildiği görülmektedir (Sanders 2007: 120-121). Hiç şüphesiz müttefik ordularının ilerlememelerine rağmen, Gelibolu'nun güneyinde ve batı kıyılarında konuşlanmış olmaları ve muntazam işleyen bir ikmal düzenine sahip olmaları endişenin devamına yol açmaktaydı. Buna mukabil Bulgar yönetimi ise, Anafartalar Zaferinden etkilenecek Osmanlı Devleti ile uzlaşmanın gerekliliğine inanmış bulunuyordu.

Türk-Bulgar müzakereleri Ağustos ayının sonunda tamamlandı. Muta-bakatın sağlanması ve bir antlaşma metninin ortaya çıkmış olması, devlet katında memnuniyetle karşılandı. Halil Bey anılarında; Bulgarlarla müzakereyi bitirdiğinin ikinci günü meclise gittiğini, Salih Paşa, Çürüksulu Mahmud Paşa ve Topçu Feriki Rıza Paşa'nın birlikte oturduklarını gördüğünü, müzakerenin tamamlandığını öğrendiklerinde ise, Salih Paşa'nın "hay Allah razı olsun" diyerek, adeta haykırdığını belirtir (HMA 1986: 222). Hemen ifade etmek gerekir ki, bu memnuniyetin bir neticesi olarak, Halil Bey, 24 Ekim'de Hariciye Nazırı tayin edildi (BOA, Belge-7; HMA 1986: 223). Bu görev, Sadrazam Said Halim Paşa'nın uhdesinde bulunuyordu.

6 Eylül 1915 tarihinde Sofya'da imzalanan Osmanlı-Bulgar Hudut Tasihisi Antlaşması ve ekinde yer alan tarifnameye göre; Tunca ve Meriç'in batısında kalan, Cisri Mustafa Paşa, Karaağaç ve Dimetoka'yı içine alan ve Enez'e kadar Meriç kıyısında dar bir şerit oluşturan, toplam 2600 kilometre kare civarında bir toprak parçası Bulgaristan'a bırakılıyordu. Bırakılan topraklar üzerinde büyük çoğunluğu Müslüman Türklerden oluşan, takriben 65 bin kişi yaşıyordu. Yeni sınırın kesin olarak belirlenmesi için, biri Alman, öbürü Avusturyalı ve üçüncüsü İsveçli olan üç kişiden müteşekkil bir komisyon kurulması ve öngörülen bölgenin 11 Ekim'den itibaren teslim edilmesi kararlaştırılmıştı. Ayrıca Osmanlı Devleti, Bulgar tarafında kalan demir yolunun Edirne-Kuleliburgaz kısmından beş yıl süreyle yararlanabilecek; Bulgaristan ise, bir su yolu kazıncaya kadar, kendi tarafından olmak üzere Meriç'ten serbestçe istifade edebilecekti. Terk edilen toprakların Müslüman ahalisi ise, Bulgaristan Müslümanlarının hak ve görevlerine sahip ve tabi olacaklardı (BOA, Belge-8, Bayur 1983: 480).

Türk-Bulgar müzakerelerinin bir antlaşmayla sonuçlanması, Alman-Bulgar müzakerelerinin de tamamlanmasını sağladı. Öyle ki, imzaların aynı gün atılması temin edilerek, 6 Eylül'de Alman-Bulgar Dostluk ve İttifak Antlaşması ile Almanya, Avusturya ve Bulgaristan arasında askerî

amaçlı bir sözleşme imzalandı. Böylece bloklar arasındaki dengeler ve savaşın süreci büyük ölçüde değişti.

3. Osmanlı-Bulgar Hudut Tashihi Antlaşmasının Uygulanması

6 Eylül'de Osmanlı Devleti'nin Sofya Sefiri Fethi Bey (Okyar) ile Bulgar Başbakanı ve Dışişleri Bakan Vekili Vasil Radoslavov arasında imzalanan antlaşma; 13 Eylül'de kabul edilen Bulgaristan'la Akdine Mezuniyet Verilen Tashih-i Hudut Muahedenamesi Hakkında Kanun-i Muvakkat uyarınca, 14 Eylül 1915 tarihi itibarıyla yürürlüğe girdi (BOA, Belge-9, Düstur 1336: 719-720). Ancak tatbiki kolay olmadı. Bulgaristan'a verilecek toprakların teslimine 11 Ekim'den itibaren başlanması gerekiyordu. Bununla birlikte kesin sınır çizgileri uluslararası bir komisyon tarafından tespit edileceği için, zamana ihtiyaç vardı. Nitekim Karaağaç'ta toplanacak olan komisyona rehberlik etmek üzere, Keşan Kaymakamı Şükrü Bey'in görevlendirilmesi işlemi bile 25 Eylül'de tamamlanabildi (BOA, Belge-10). Terk edilecek bölgenin halkı ise, Müslim olsun, gayrimüslim olsun infiale kapılmıştı. Hükümet muhtemel bir muhacereti önleyebilmek için, Dimetoka ve havalisinde bulunan halka ait arabaların toplatılmasını emretti (BOA, Belge-11,12). Öte yandan konuyla ilgili bazı yazışmalarda, "geçici olarak Bulgarlara terk edilen Dimetoka" ibaresinin kullanılmasından, devlet görevlileri arasında bir infialin önlenmek istendiği anlaşılmaktadır. İnönü hatıralarında, hudut tashihi dair ilk haber geldiğinde pek fena bozulduklarını belirterek; "hiddet, infial ve isyan duyguları yüreğimizden taşıyordu. Bir gün Enver Paşa'nın yanındayken, Alman Genelkurmay Başkanından gelen bir telgrafı uzattı. Son cümlesinde, *muzaffer olanlar gelecekte dünyanın nasıl bir şekil alması gerektiğini tayin edeceklerdir* deniliyordu. Bana, hudut tashihi harp sonu kararına tesiri olmayacağını anlatarak, teselli etmek istedi" demektedir (İnönü 1985: 106). Dolayısıyla şartların tekrar değişeceğine inanan Enver Paşa, ortaya çıkan infialin söz konusu antlaşmayı sekteye uğratabileceği endişesiyle, Karaağaç'ın bir an önce tahliye edilmesi gerektiğini bildirdi (BOA, Belge-13). Ayrıca Dahiliye Nezaretinden Edirne Valiliğine gönderilen telgraf emri ile Bulgaristan'a terk olunacak arazilerin, tahliye edilen kısımları ve teslim tarihlerinin bildirilmesi istendi (BOA, Belge-14).

Hükümet, söz konusu antlaşmanın uygulanması sırasında ve daha sonrasında ortaya çıkan sorunların giderilmesi ve kamu düzeninin muhafaza edilmesi için gerekli tedbirleri almaya çalıştı. Öncelikli olarak Karaağaç'ta bir konsolosluk açılması ve tayin olunacak konsolosun tespiti için bir çalışma yapıldı (BOA, Belge-15). Sınırların yeni durumuna göre, gümrük idareleri ve kontrol memurlukları kuruldu (BOA, Belge-16, Düstur 1336: 791). Bulgar tarafında kalan kaza merkezlerinin lağvedil-

mesi veya nakli ile yeni kaza ve nahiyelerin kurulması ve bunlara bağlanacak olan köylere dair, yeni düzenlemeler yapıldı (BOA, Belge-17,18,19,20). Diğer taraftan terk olunan yerlerdeki muinsiz ailelere maaş bağlanması kararlaştırıldı (BOA, Belge-21) ve Türk tarafına geçen ancak sefil ve perişan bir hâlde bulunan muhacirlerin iâşe ve iskan sorunlarının giderilmesi için, Edirne Valiliğine emir verildi (BOA, Belge-22). Göçlerin giderek artması üzerine, Bulgaristan'ın Osmanlı Hükümetinden onay almaksızın sevk ettiği muhacirlerin kabul edilmeyeceği, sadece izin verilenlerin Edirne'ye yerleştirilecekleri bildirildi (BOA, Belge-23,24,25).

Öte yandan Hudut Tespit Komisyonu, kasım ayı sonuna kadar çalışmalarını tamamlayarak, antlaşma hükümlerine göre hazırlanan ve sınırların değişen kısımlarını gösteren haritaları taraflara teslim etti. Beş parçadan oluşan harita, 19 Aralık 1915 tarihinde Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından Dahiliye Nezaretine gönderildi (BOA, Belge-26). Böylece Meriç'i esas alan ve Edirne'nin içine doğru çekilen sınırlar resmîyet kazandı. Ancak, savaşı kaybedilen bu toprakların üzüntüsü daha fazla oldu. İnönü, böylesi bir hayıflanma ile "Meriç boyu hududunu o günden beri bir daha düzeltmedik" demektedir (İnönü 1985: 106).

4. Hudut Tashihi Antlaşmasının Çanakkale Cephesine Etkisi

Bu antlaşma, İtilaf ülkeleri tarafından tepkiyle karşılandı. Zîra Çanakkale cephesinde elde edecekleri zaferler ile tarafsız konumda bulunan Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya'yı etkilemeyi ve böylece kendi yanlarına çekmeyi düşünürken, aksi bir sonuçla karşılaşmış oldular. Bulgaristan yönetimi, bu antlaşmanın taraf seçmek ve savaşa katılmak anlamına gelmediği yönünde bir açıklama yapmasına rağmen, ikna olmaları söz konusu değildi. Zaten Bulgar Hükümeti, 21 Eylül'de seferberlik ilan ederek savaşa hazır hâle gelmişti. Bunun üzerine İtalya'nın da dahil olduğu dört İtilaf devleti, 4 Ekim'de Bulgaristan'a son uyarıda bulundular. 24 saat içinde Osmanlı Devleti ve müttefikleri ile ilişkisini kesmemesi hâlinde, elçilerini çekeceklerini bildirdiler. Nitekim Bulgaristan'ın verdiği cevap bekledikleri nitelikte olmadığı için, 5 Ekim'de Sofya'daki elçilerini geri çağırdılar. Ertesi gün Alman ve Avusturya birlikleri, beş gün sonra da Bulgar ordusu Sırbistan'a taarruz etti. Bunun üzerine İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya da Bulgaristan'a savaş ilan ettiler (Bayur 1983: 490).

Bulgaristan'ın savaşa katılması ve Sırbistan üzerinden geçen yolun açılmasıyla birlikte, Almanya-İstanbul arasında ulaşım sağlanmaya başladı. Nitekim çoktan beri beklenen Alman topçu cephanesi kasım ayında Gelibolu'ya ulaştı ve cephe şartları önemli ölçüde değişti. Çünkü daha evvel kötü ve az cephaneye ile sınırlı sonuçlar alınmıştı. Öte yandan Avusturya'dan

mükemmel özellikte bir motorlu, bir de obüs bataryası geldi. Ancak, bu iki bataryadan başka ittifak ülkelerden hiçbir askerî birlik Gelibolu'ya gelmedi. Çanakkale cephesinde görevlendirilen Alman subay, astsubay ve erlerin sayısı ise, yaklaşık 500'e ulaştı (Sanders 2007: 124).

Gerekli ikmalin yapılmasıyla birlikte düşmana karşı büyük bir hücum planlanmıştı. Düşmanın Arıburnu cephesinin bir kısmını ve buna bitişik olan Anafartalar cephesinin sağ kanadını yarmak ve bu şekilde düşmanı bu iki cephenin dış kısımlarına doğru çekilmeye mecbur etmek isteniliyordu. Bu hareket için ihtiyaç duyulan takviye kuvvetler 2. Ordudan, teknik ekipler ise Almanya'dan gönderilecekti. Ancak bu taarruz gerçekleşmedi, İtilaf kuvvetlerinin Kuzeydeki bu iki cepheden çekilerek, bölgeyi tahliye ettikleri ortaya çıktı (Sanders 2007: 124-125). 18-19 Aralık'ta tamamladıkları bu tahliye hareketinden sonra, 8-9 Ocak 1916 tarihinde de Seddülbahir bölgesini boşalttıkları anlaşıldı. Böylece İtilaf kuvvetlerinin Çanakkale cephesinde gerçekleştirdikleri en başarılı operasyon, Türk keşif kollarına hissettirmeden yaptıkları tahliye oldu. Öyle ki, Amiral Rosselyn Wemyss, Arıburnu ve Anafartalar bölgesinin tahliyesi ile ilgili olarak yazdığı raporda; "düşmanın haberi olmaksızın böyle bir hareketin gerçekleşmiş olması, inanılmaz bir keyiftir" demektedir (*Çanakkale Tahliyesi* (ÇT) 1333: 8). Mustafa Kemal ise, 5. Ordudan gelen bilgilerle tahliye ihtimali üzerinde durularak her fırka cephesi üzerinde keşif yapıldığını, fakat bu yönde bir kanaat oluşmadığını belirtmektedir. Ayrıca, bu durumun aydınlığa kavuşması için her iki kolordu cephesinde belirlenen iki noktadan ciddi bir keşif taarruzu planlandığını, fakat ordu komutanının onayına yetiştirilemediğini açıklamaktadır (Mustafa Kemal 1990: 72). Seddülbahir bölgesinin tahliyesi ile ilgili olarak Amiral John de Robeck'in hazırladığı raporda da; aldıkları tedbirler ve yürüttükleri aldatıcı faaliyetler neticesinde, düşmanın başarılı keşif yapamadığına dikkat çekilmektedir (ÇT 1333: 14-19).

Hakikat şu ki, İtilaf güçleri bütün çabalarına rağmen başarı ihtimali bulunmadığını gördükleri için, tahliyeye mecbur kalmışlardı. Zîra çok büyük zayıt vererek tutunabildikleri iki bölgeden de ilerleyememişlerdi. Araziye hâkim tepeler ve stratejik noktalar Türk kuvvetlerinin elinde bulunuyordu. Sanders, bu sebeple tahliyenin en doğru karar olduğunu, Almanya-İstanbul yolu açıldığı için yeni kuvvetler getirmelerinin de anlamsız hale geldiğini belirtmektedir (Sanders 2007: 125).

Sonuç

Çanakkale Savaşları, hiç şüphesiz tarihin en büyük ve en önemli savaşlarından biridir. Osmanlı Payitahtını ele geçirmek amacıyla hareket eden birleşik İngiliz-Fransız kuvvetleri, önce denizden daha sonra karadan yaptıkları taarruzlar ile tarihin en kanlı ve en şiddetli çarpışmalarına yol açtılar. 19 Şubat 1915’de başlattıkları deniz hareketini, 18 Mart’ta uğradıkları hezimetle durdurup çekilmişlerdi. Ancak 25 Nisan’da Gelibolu’ya yaptıkları çıkartma ile kara savaşlarını başlattılar. Bütün imkânlarını kullanmalarına ve çok fazla zayıat vermelerine rağmen, tutunabildikleri Seddülbahir ve Arıburnu bölgesinden ilerleyemediler. Ne var ki, mütemediyen getirdikleri yeni kuvvetlerle çok ciddi bir tehdit olmaya devam ettiler ve zaman zaman endişeye yol açtılar. Osmanlı Devletinin savunma hatlarını güçlendirebilmesi ve savaşı sürdürebilmesi için, müttefikleri ile karadan bağlantı kurabilmesi ve ulaşımı sağlaması gerekiyordu. Bunun için Bulgaristan’la işbirliğine ihtiyaç vardı ve bu işbirliği toprak tavizi ile sağlandı.

Dimetoka ve havalisini Bulgaristan’a bırakan Osmanlı-Bulgar Hudut Tashihi Antlaşması, aynı zamanda Alman-Bulgar İttifakını sağladı. Böylece Bulgaristan savaşa dâhil oldu ve Sırbistan’ın ezilmesinde önemli rol oynadı. Sırbistan’dan geçen yolun denetim altına alınmasıyla birlikte, Almanya-İstanbul arasında ulaşım sağlanmaya başladı. Bu durum İtilâf ülkelerini son derece rahatsız etti. O güne kadar Çanakkale’de zaten başarılı olamamışlardı, bu defa işlerinin daha zor olacağını biliyorlardı. İlk iş olarak 15 Ekim’de General Hamilton’u görevinden azlederek, yerine Tuğgeneral Charles Monro’yu atadılar. Monro savaşı sürdürmenin gerçekçi olmadığını gördü ve çekilmek gerektiğini bildirdi. Savaş Bakanı Kitchener’in Gelibolu’da yaptığı incelemelerden sonra tahliye kararı verilerek, aşamalı bir planla çekildiler. Türk tarafının haber alamadığı tahliye hareketi, 9 Ocak 1916’da tamamlandı.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul:

BOA, Belge-1, Dahiliye Emniyet-i Umumiye Evrak Odası, D.No: 25, G.No: 8, 29 Cemaziyülevvel 1333 (14 Nisan 1915).

BOA, Belge-2, Dahiliye Emniyet-i Umumiye Evrak Odası, D.No: 13, G.No: 12, 16 Ramazan 1332 (8 Ağustos 1914).

BOA, Belge-3, Dahiliye Emniyet-i Umumiye 3. Şube, D.No: 3, G.No: 8, 16 Muharrem 1333 (4 Aralık 1914).

BOA, Belge-4, Dahiliye Nezareti Şifre Kalem, D.No: 50, G.No: 128, 13 Rebiyülahır 1333 (28 Şubat 1915).

BOA, Belge-5, Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus, D.No: 64, G.No: 14, 13 Rebiyülahır 1333 (28 Şubat 1915).

BOA, Belge-6, Dahiliye Emniyet-i Umumiye 1. Şube, D.No: 2, G.No: 70, 5 Şevval 1333 (16 Ağustos 1915).

BOA, Belge-7, Dosya Usulü İrâdeler Tasnifi, D.No: 8, G.No: 108, 15 Zilhicce 1333 (24 Aralık 1915).

BOA, Belge-8, Ali Fuad Türkgeldi Evrakı, D.No: 6, G.No: 9, 20 Şevval 1333 (31 Ağustos 1915).

BOA, Belge-9, Meclis-i Vükela Mazbataları, D.No: 241, G.No: 120, 4 Zilkade 1333 (13 Eylül 1915).

BOA, Belge-10, Dahiliye Nezareti Şifre Kalem, D.No: 56, G.No: 161, 16 Zilkade 1333 (25 Eylül 1915).

BOA, Belge-11, Dahiliye Nezareti Şifre Kalem, D.No: 56, G.No: 264, 24 Zilkade 1333 (3 Ekim 1915).

BOA, Belge-12, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri, D.No: 78, G.No: 18, 27 Zilkade 1333 (6 Ekim 1915).

BOA, Belge-13, Dahiliye Nezareti Şifre Kalem, D.No: 56, G.No: 338, 1 Zilhicce 1333 (10 Ekim 1915).

BOA, Belge-14, Dahiliye Nezareti Şifre Kalem, D.No: 57, G.No: 204, 23 Zilhicce 1333 (1 Kasım 1915).

BOA, Belge-15, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye, D.No: 79, G.No: 30, 28 Zilkade 1333 (7Ekim 1915).

BOA, Belge-16, İrade. Meclis-i Umumi, D.No: 10, G.No: 1334/M-12, 5 Muharrem 1334 (13 Kasım 1915).

BOA, Belge-17, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye, D.No: 45/-2, G.No: 4, 9 Muharrem 1334 (17 Kasım 1915).

- BOA, Belge-18, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye, D.No: 40, G.No: 1, 15 Safer 1334 (23 Aralık 1915).
- BOA, Belge-19, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye, D.No: 45/-2, G.No: 20, 20 Safer 1334 (28 Aralık 1915).
- BOA, Belge-20, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi, D.No: 92, G.No: 289, 22 Muharrem 1337 (3 Kasım 1918).
- BOA, Belge-21, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye, D.No: 88/-3, G.No: 4/11, 22 Muharrem 1334 (30 Kasım 1915).
- BOA, Belge-22, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi, D.No: 57, G.No: 32, 7 Zilhicce 1333 (16 Ekim 1915).
- BOA, Belge-23, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi, D.No: 66, G.No: 15, 17 Ramazan 1334 (18 Temmuz 1916).
- BOA, Belge-24, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi, D.No: 66, G.No: 130, 4 Şevval 1334 (4 Ağustos 1916).
- BOA, Belge-25, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi, D.No: 66, G.No: 168, 10 Şevval 1334 (10 Ağustos 1916).
- BOA, Belge-26, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri, D.No: 12, G.No: 64, 11 Safer 1334 (19 Aralık 1915).
- Bayur, Yusuf Hikmet (1983). *Türk İnkılâbı Tarihi*. C.III. Kısım: 2. Ankara: TTK Yay.
- _____, (1991). *Türk İnkılâbı Tarihi*, C.III. Kısım: 1. Ankara: TTK Yay.
- Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk ve Türk-Bulgar İlişkileri 1913-1938* (2002). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay.
- Cemal Paşa (1959). *Hatıralar*. Haz. Behçet Cemal. İstanbul: Selek Yay.
- Çanakkale Tabliyesi (ÇT)* (1333). (Amiral John de Robeck ile Amiral Rosselyn Wemyss'in Raporları). Çev. Hüsameddin. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Düstur* (1336). 2.Tertip. C. 7. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Halil Mentеше'nin Anıları (HMA)* (1986). İstanbul: Hürriyet Vakfı Yay.
- Hamilton, Ian S. M. (1920). *Gallipoli Diary*. Vol. I. London.
- İnönü, İsmet (1985). *Hatıralar*. C.I. Yay. Haz. Sabahattin Selek. Ankara: Bilgi Yay.
- Kurat, Akdes Nimet (1970). *Türkiye ve Rusya*. Ankara: AÜ. DTCTF Yay.
- Macleod, Jenny (2005). *Gelibolu'nun Öteki Yüzü*. Çev. Sinem Hocaoğlu. İstanbul: Güncel Yay.
- Mustafa Kemal (1990). *Anafartalar Muharebatı'na Ait Tarihçe*. Yay. Uluğ İğdemir. Ankara: TTK Yay.

- Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri (OBÇM)* (2005). C.II. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay.
- Sanders, Liman von (2007). *Türkiye’de Beş Sene*. Çev. Osmanlı Askeri Tarih Encümeni Tercüme Heyeti. Yay. Haz. Muzaffer Albayrak. İstanbul: Yeditepe Yay.
- Tuncoku, Mete (1990). “Çanakkale Muharebeleri’nde Bir Rus Kruvazörü: Askold”. *Çanakkale Muharebeleri 75 nci Yıl Armağanı*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yay. s. 119-134.
- Türkgeldi, Ali Fuad (1987). *Görüp İşittiklerim*. Ankara: TTK Yay.

A Strategic Obligation Caused by the Gallipoli Campaign: The Ottoman-Bulgarian Agreement on Allocation of Borders

Ali Ata Yiğit*

Abstract

Having decided to seize Istanbul, the Entente powers waged a very bloody war over the Dardanelles and the Gallipoli Peninsula. During this time Bulgaria was a neutral state and had strategic value through its geographical position. For this reason, both the Entente and the Central powers tried to include Bulgaria in their respective fronts with various promises. Bulgaria had lost territories during the Second Balkan War and wanted to recover its losses by taking advantage of this situation. The Ottoman State, which was striving to ensure transportation and establish land connection with its allies, accepted to make concessions on a very limited area. The Ottoman-Bulgarian Border Relocation Agreement, which left Didymoteicho and its vicinities to Bulgaria, was signed on 6th September 1915. In this way, transportation started to be established between Germany and Istanbul, and the balance between the blocks began to alter. English-French forces, which, until then, had been unable to advance over Gallipoli in the way they wished, came to see that it was unrealistic to sustain the war in the face of this recent situation developing against them. They therefore evacuated Ariburnu and Sedd el Bahr, which they had previously invaded.

Keywords

Gallipoli Campaign, Ottoman State, Bulgaria, Allocation of Borders, Didymoteicho

---

* Assist. Prof. Dr., Giresun University, Faculty of Science and Letters, Department of History – Giresun / Turkey
atayigit@mynet.com

Стратегическая необходимость, возникшая в результате войн в Чанаккале: конвенция о корректировке османско-болгарских границ

Али Ата Йигит*

Аннотация

Государства Антанты, решившие завоевать Стамбул, начали кровавую войну в проливе Дарданеллы и полуострове Галлиполи. В это время Болгария была нейтральной страной, и благодаря своему географическому расположению приобрела важное стратегическое значение. Поэтому, как со стороны стран Антанты, так и со стороны стран Союза, поступали различные обещания с целью склонить ее на свою сторону. Однако Болгария, потерявшая определенные территории в результате Второй Балканской войны, воспользовавшись этой ситуацией хотела компенсировать свои потери. Османская империя, прилагавшая все усилия для обеспечения доступа и наземной связи со своими союзниками, согласилась на компромисс на очень ограниченной территории. Конвенция о корректировке османско-болгарских границ, передающая Дидимотику и ее окрестности во владение Болгарии, было подписано 6 сентября 1915 года. Таким образом, было обеспечено сообщение между Германией и Стамбулом и изменился баланс между блоками. Объединенные англо-французские войска, не сумевшие обеспечить необходимое продвижение, перед лицом этой новой ситуации, складывающейся против них, поняли, что продолжение войны нереально и освободили завоеванные ими Анзак и Арыбурну и Седдюльбахир.

Ключевые слова

войны в Чанаккале, Османская империя, корректировка границ, Дидимотика

---

* И. о. доц. доктор, университет Гиресун, факультет литературы и естественных наук, кафедра истории, Газипаша / Гиресун
atayigit@mynet.com

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Khabtagaeva, Bayarma (2009), *Mongolic Elements in Tuvan*, Turcologica 81, Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.

İsa Sarı *

Daha çok Güney Sibirya'nın iç bölgelerinde konuşulan ve *adağ/dağlıç* grubu Türk dilleri arasında değerlendirilen Tuvaca, Ana Türkçe söz içi /d/ ve söz sonu /g/ seslerini koruması gibi arkaik özellikleriyle Türk dilleri içerisinde ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Günümüzde yaklaşık 200 bin konuşuru bulunan Tuvacanın dört diyalektinden biri durumundaki Merkez (Töp) diyalekti, Sovyetler Birliği döneminde yazı dili hâline getirilmiştir.

Sahaca (Yakutça) ile birlikte Moğolcadan en çok etkilenen Türk dilleri arasında yer alan Tuvaca, Moğol dillerinden çok sayıda sözcükbirim ve biçimbirim unsuru kopyalamıştır. Szeged Üniversitesi okutmanlarından Bayarma Khabtagaeva'nın András Róna-Tas ve Árpád Berta danışmanlığında hazırladığı doktora tezinin basılmış şekli olan *Mongolic Elements in Tuvan* adlı eser, Tuvacadaki bu Moğolca unsurları ve etkileri ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Toplam 341 sayfadan oluşan eserin giriş bölümünde, Altay dillerinin akrabalığı sorununun henüz çözülemediğini belirten Khabtagaeva, bu sorunun çözümü için öncelikli olarak, söz konusu dillerdeki alıntı sözcüklerin incelenmesi ve ayrıştırılması gerektiğini vurgulamaktadır. Ardından, Altay dillerinde görülen ses bilgisel ve biçim bilgisel benzerliklerin pek çoğunun yoğun dil ilişkileri sonucunda ortaya çıkmış olduğunu aktarmakta, kendisinin de tarihî-karşılaştırmalı metodu kullanarak, Tuvacadaki Moğolca unsurları belirlemeye çalıştığını ifade etmektedir. Yine bu bölümde, genel olarak, Moğolcadan kopyalanan sözcüklerin Tuvacada ya orijinal şekillerini koruduğunu ya da Tuvacanın kurallarına göre şekillendiğini belirtmekte; çalışmasının bir amacının da, bu uyum kurallarını saptayarak, Türkolojinin ve Tuvacanın birtakım problemlerinin çözümüne katkı sağlamak olduğunu bildirmektedir. Bu hususta, Tuvacadaki dağınık *y- > s- değişimini örnek vererek, bu değişimin Tuvacanın ses değişim yasalarına göre *y- > s- olması gerektiğinden ve bu sapmanın olası nedenlerinden bahsetmektedir.

* Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Ankara / Türkiye
isasari@hacettepe.edu.tr

Yazar, Tenişev'in 1968 yılında yayımladığı Tuvaca-Rusça Sözlük'ü esas kaynak olarak değerlendirmekte ve bu sözlüğün Tuvacanın temel söz varlığını ortaya koyan en kapsamlı eser olduğunu vurgulamaktadır. İncelemesini yaptığı Moğol dillerinden Tuvacaya kopyalanan sözcüklerin ağızlardaki biçimlerine yer vermeyen yazar, bu sözcüklerin Moğolca rekonstrüksiyonunu da tasarlamakta, sunduğu Moğolca verilerin ardından ise, söz konusu Moğolca sözcüklerin kökenlerine dair açıklamalarda bulunarak, biçim bilgisel yapıları üzerine görüşlerini sıralamaktadır.

Moğol dillerinden Tuvacaya geçmiş sözcüklerin esas kökenlerinin Moğolca, Türkçe, Farsça, Çince, Tibetçe, Mançuca, Rusça ya da Sanskritçede aranabileceğini belirten yazar, Eski Türkçe biçimlerin belirlenmesinde öncelikli olarak Clauson'ın etimolojik sözlüğünden faydalanmıştır. Steingass tarafından hazırlanan Farsça-İngilizce Sözlük, Das'ın Tibetçe-İngilizce Sözlük'ü, Hauer'in Mançuca-Almanca Sözlük'ü ve Monier-Williams'ın Sanskritçe-İngilizce Sözlük'ü ise, yazarın faydalandığı diğer sözlüklerden birkaçıdır.

Eski Moğolca döneminden günümüze ulaşan herhangi bir yazılı belge bulunmamaktadır. Bu nedenle Moğolcanın bu tarihî dönemi ile ilgili somut verilere ulaşmak mümkün değildir. Moğolcanın en eski yazılı belgeleri, 12 ila 15-16. yüzyıl arasına tarihlenen Orta Moğolca dönemine aittir ve bu dönemden günümüze ulaşan en önemli belge Phags-Pa alfabesi ile yazılmış olan *Monggol-un Niguça Tobçıyan* yani "Moğolların Gizli Tarihi"dir. Bu eserin yanı sıra birkaç Moğolca sözlük de Orta Moğolca döneminden günümüze ulaşan eserler arasındadır. Yazar, bu tarihî metinler üzerine yapılmış yayınlardan faydalanmış ve modern Moğol dilleri arasında yer alan Halhaca, Buryatça, Oyratça ve Kalmukçaya da, Tuvacaya olan etkileri bakımından temas etmiştir.

Eserin *The Tuvan Language* adlı alt bölümünde Tuvacanın konuşurları ve onların yaşam tarzlarına değinilerek, Tuva tarihi başta olmak üzere Tuva kültürü vb. hususlara yer verilmiştir. *The Standard Tuvan Language* alt başlığında, öncelikle Tuvacanın Güney Sibirya Türk Dilleri grubuna dâhil olduğu belirtilerek, yazı dili hâline getirilişi, üzerine yapılan belli başlı çalışmalar aktarılmış, Tatarintsev tarafından yayımlanan üç ciltlik etimolojik sözlüğü hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümün *Tuvan Phonetic Features* adını taşıyan üçüncü ve son alt başlığında ise, Tuvacanın ses bilgisel özellikleri, ünlülerinde ve ünsüzlerinde görülen ses olayları ve Genel Türkçe-Tuvaca ses denklikleri tablolar hâlinde yer almaktadır.

The Sayan Turkic Branch adını taşıyan alt bölümde Tofaca, Tuvacanın diyalektleri, Soyot varyasyonu, Moğolistan ve Çin'de konuşulan Tuvaca varyasyonlar ile Altay Tuvacası da dâhil olmak üzere Sayan grubu Türk dillerinin karakteristik özelliklerine değinilmektedir. Burada, *Sayan* ile kastedilen, Tuvaca ve onun yukarıda adları verilen varyantlarının oluşturduğu gruptur; dolayısıyla Tofaca da dâhil olmak üzere diğer bütün varyantlar bu grup altında değerlendirilmektedir. *The common features of the Sayan Turkic* alt başlığında Tuvaca ve Tofacanın kendi alfabeleri ile standart birer dil olduğu belirtilmekte ve bunları kapsayan Sayan grubu diller de Step Grubu ve Tayga Grubu olarak ikiye ayrılmaktadır.

- Step Grubu: Toyu ve Tere-Köl hariç standart Tuvaca ve diyalektleri, Altay Tuvacası, Uygur-Uryankay Tuvacası ve Cungar Tuvacası
- Tayga Grubu: Tofaca, Soyot Tuvacası, Dukhan Tuvacası, Toyu varyantı ve Tere-Köl bölgesindeki bazı varyantlar

Bu sınıflandırma dil bilimsel ölçütlere göre değil, konuşurların yaşam tarzlarına (büyükbaş hayvan besleyiciliği ve ren geyiği avcılığı) göre yapılmıştır. Yazar, sınıflandırmanın dil bilimsel ölçütlere göre yapılmasının mümkün olduğunu belirtmekle birlikte, kendisi bunu tercih etmiştir.

Aynı bölümde Tofacanın konumu ile ilgili tartışmalara da yer verilmektedir: Moğol dilleri uzmanı Rassadin'e göre Tofaca, ayrı bir Türk dili olarak değerlendirilmelidir. Ona göre Tofacanın biçimbilgisel yapısı büyük ölçüde Tuvacayla aynıdır, fakat biçimbilgisel özelliklerin önemli bir kısmı da Hakasça ve diğer Kuzey Altay diyalektleriyle örtüşmektedir. Alman Türkolog Schönig ise Tofacayı Sayan grubu Türk dilleri ile Yakutça arasında bir geçiş dili olarak düşünür.

Bu değerlendirmelerin ardından, Sayan grubu Türk dillerinin ses özellikleri verilmektedir. Bunlardan ikisi şöyledir:

1. Bazı sözcüklerde Ana Türkçe *a ve Eski Türkçe a sesinin ı sesine değişmesi: ET *karın* 'karın; göbek' > Tuv. *hırın*; C. Tuv. *kırın*; Tof., D. Tuv. *hırın*
2. Söz başı *y- sesinin s-'ye değişmesi: ET *yastuk* 'yastık' > Tuv., Tof., D. Tuv. *sıstık*; C. Tuv. *sısdık -sırtık*

Çalışmanın esasını oluşturan Tuvacadaki Moğolca unsurlara, *Mongolic-Tuvan Relations* bölümü ile giriş yapılmaktadır ve bu bölümde Tuva-Moğol ilişkilerinin tarihi, Tuva-Moğol iki dilliliği, Moğol yazı sisteminin durumu gibi konulara değinilmekte; ayrıca Budizmin iki dil arasındaki ilişkide oynadığı rol açıklanmaktadır. Bu bölümdeki bilgilere göre, daha 13. yüzyıldan itibaren Tuvacada Moğol dilinin etkisi hissedilmektedir ve *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Tuvalar *tuba* adıyla anılmaktadır. Orta Moğolca döneminden kalma diğer bazı belgelerde de Tuvalardan ve onların dillerinden çeşitli sebeplerle bahsedilmektedir. Tuvacada Moğolca unsurların çokluğunun en önemli nedeni de, Tuvacanın konuşulduğu bölgede günümüzden birkaç yüzyıl önce Moğolcanın baskın dil konumunda olması; dolayısıyla, Tuvaca konuşurlarının Moğolca öğrenmeye başlaması ve hatta zorlanmasıdır. Asimilasyon politikaları, Tuvaların 1930 yılına kadar yazı sistemlerinin olmayışı ve dolayısıyla Moğol yazı sisteminin etkisi, Tuvaların ve Moğolların ortak dini inançları olan Budizm de bu husustaki önemli etkenlerdendir. Bu bilgilerin yanı sıra, adı geçen bölümde, Moğolca-Tuvaca dil ilişkileri üzerine daha önceden yapılan çalışmalara da değinilmektedir.

Eserin *Phonology* bölümünde, ilk olarak Moğol dilleri üzerine yapılan çalışmaların kısaca bir tarihi yer almaktadır: Buradaki bilgilere göre, Moğolcanın ilk grameri Schmidt tarafından 1831'de, Moğolca-Rusça ilk sözlük ise yine Schmidt tarafından 1835'te yayımlanmıştır. Bu bölümün devamı olan *Vowels* başlıklı bölümde, Moğolcanın ünlüleri ve

bunların özellikleri aktarılmakta; ardından, *Short vowels* alt başlığında Moğolcanın kısa ünlülerinin Tuvacadaki durumları örneklerle açıklanmaktadır. Tuvacada, değişik pozisyonlarda Moğol dillerinden alıntı sözcüklerdeki sesinin korunmasına ilişkin bazı örnekler şu şekildedir:

Tuv. *ele-* 'aşınmak, eskimek' < Mon. **ele-* - Hlh. *ele-* - Kal. *el-*;

Tuv. *hüren* 'kahverengi' < Mon. *küren krş. YMo. *kürens* 'koyu kahverengi, kestane rengi'; Hlh. *hüren*; Bur. *hüri(n)*; Oyr. *kürün - kürin*

Kısa ünlüler bahsinin sonunda, Tuvacadaki Moğolca alıntı sözcüklerdeki ünlülerin durumları, ilgili örnekler ve bunların alıntılanma tabakaları, bir tablo hâlinde verilmektedir.

Long vowels başlığında, Tuvacadaki tüm ünlü uzunluklarının ikincil olduğu vurgulandıktan sonra, Moğolcadaki VCV yapısındaki ses gruplarının Tuvacaya girmeden önce ya da girdikten sonra büzüştüğü (*contraction*) belirtilmektedir. Moğol dillerindeki ikincil ünlü uzunluğuna birkaç örnek şu şekildedir:

YMo. *ağula* 'dağ' - Hlh. *ül*; Bur. *üla*; Kal. *ül^h*.

YMo. *ebçigü* 'göğüs kafesi, göğüs kemiği' - Hlh. *öwçü* ; Bur. *übsü*; Oyr. *öptsü*

Erken dönemde, henüz Moğolcada VCV yapısındaki ses gruplarının korunduğu sırada Tuvacaya giren Moğolca sözcüklerde meydana gelen ikincil ünlü uzunluğuna bir örnek ise şöyledir:

Tuv. *çalğā* 'tembel' < Mon. *yalkağu < *yalka-GU* (İİYE); krş. *yalkağu* 'tembel, başıboş, boş gezen kimse; boş gezmek' < *yalka-* 'yorulmak; bir alışkanlığı bırakmak'; Hlh. *yalhü*; Bur. *zalhü*; Oyr. *calhü*.

Yine bu bahsin sonunda da bir tablo içerisinde tabakalara ve ses gruplarına ait örnekler verilmekte, değişimler gösterilmektedir.

Phonology bölümü, ünlülerin ardından ünsüzler ile devam etmekte ve oluşum noktalarına göre sınıflandırılan ünsüzlerin Moğol dillerinden Tuvacaya yapılan ödünçlemelerde geçirdiği değişimler; söz başı, söz içi ve söz sonu durumlarda aldığı biçimler örneklerle açıklanmaktadır. Buradaki söz başı dağınık *b-* > *m-* değişimine bir örnek şu şekildedir:

Tuv. *madar* 'ahşap kase' < Mon. *badar<*badir*.

Ünsüz çiftleriyle ilgili değişimler de *Phonology* bölümünün *Consonant clusters* alt başlığında yer almaktadır:

Tuv. *namdar* 'biyografi' < Mon. *namtar; krş. YMo., Hlh., Bur. *namtar* 'biyografi; efsane; tarih'; Kal. *namtr* < Tib.

Yazar, *Criteria characterizing the different layers* alt başlığında, Moğol dillerinden yapılan ödünçlemelerin dönemlerini çeşitli ölçütlere göre belirlemeye çalışmaktadır. Örneğin, erken döneme ait ödünçlemeleri yirmi dokuz madde altında sıralayarak

örneklendirmektedir. *Elision* alt başlığı altında Moğol dillerinden Tuvacaya yapılan ödünçlemelerdeki hece birleşmeleri, *Words borrowed twice by Tuvan* alt başlığında ise, değişik dönemlerde, farklı anlamlarda iki kez ödünçlenen sözcükler ele alınmaktadır.

Moğol dillerinden Tuvacaya geçmiş biçim bilgisel unsurlar, eserin *Morphology* başlıklı bölümünde incelenmektedir ve isim ve fiil türetim ekleri, zarflar, zamirler, sayı sıfatları, bağlaçlar, edatlar ve ünlemler bu bölümün alt başlıkları arasındadır. Ayrıca Moğol dillerinden Tuvacaya ödünçlenen sözcüklerde gözlemlenen kategorik değişimler de burada incelenen konulardan biridir: Mon. *şında- 'acele etmek, hızlanmak' > Tuv. *şında* 'hızlıca, çabucak' gibi.

Eserin *Lexicology* bölümünde, Moğol dillerinden ödünçlenen sözcükler; isimler, sıfatlar ve fiiller olarak üç gruba ayrılmış durumdadır. İsimler ve sıfatlar ise kendi içlerinde tematik gruplandırmaya tabi tutulmuş ve bu sayede, hangi anlam alanlarına ait sözcüklerin daha çok ödünçlendiği ortaya konmak istenmiştir. Fiiller ise geçişli ve geçişsiz olmak üzere iki kategori altında incelenmiştir. Leksik inceleme *Inanimate nature* başlığının *Landscape* alt başlığı ile başlamaktadır. Bu başlıkta sunulan verilere ilişkin bir örnek şu şekildedir:

Tuv. *adək* 'bir nehrin ağzı ya da aşağısı' < Mon. *adag krş. OMo. *adağ*; YMo. *adağ* 'son, bitiş; son safha, ırmak ağzı'; Hlh., Bur. *adag* Oyr. *adāk* < ET *adağ* 'ayak, bacak'

Etymology bölümünde yazar; ses bilgisel, biçim bilgisel ve anlam bilimsel ölçütlere göre Tuvacadaki bazı Moğolca unsurların kökenine dair denemeler yapmaktadır. Moğol dillerinden Tuvacaya ödünçlenen birtakım sözcüklerin orijinal biçimlerinin aslında Türkçede bulunduğu sonucuna varan yazar, bu durumu yeniden ödünçleme ile açıklamaktadır. Örn: Tuv. *kuja* 'koç' < Mo. *kuça* < Tü. < *koçā > Mac. *kos* ay. Moğolcadan Tuvacaya ödünçlenen birleşik sözcükler, bir Moğolca bir Türkçe sözcükten oluşan tamlamalar ve eş anlamlı sözcükler de aynı bölümde incelenmektedir. Yazar, *Synonyms* başlığı altında, bazı sözcüklerin hâlihazırda Tuvacada bulunmasına rağmen, aynı anlama gelen Moğolca karşılığının da ödünçlendiğini ve dile yerleştiğini belirtmektedir. Bunu da tabu sözcüklerin durumu ve Moğolcanın etkisi altında, iki dillilik ortamında Tuvaca konuşurlarının her iki sözcüğü de "doğal" kabul etmesiyle bağdaştırmaktadır. Örn: *üğü* 'baykuş' < ET *ügi* ve *mejergen* 'baykuş' < Mon. *beçergen

Eserinin sonuç bölümünde yazar, Moğol dillerinden Tuvacaya ödünçlenen 1500'ü analiz edilmiş toplam 1600 alıntı sözcük tespit ettiğini ve bu sözcüklerin büyük bir kısmının coğrafi, tarihî ve kültürel ortaklıkla açıklanabileceğini belirtmektedir. Amaçlarından birinin de Tuvacadaki Moğolca unsurların etimolojilerini yapmak olduğunu vurgulamakta, erken ve geç dönem ödünçlemelerinin ayırt edilebilir hâle gelmiş olduğunu, araştırmasının sonuçları arasında göstermektedir. Tuvacada dağınık *y->s-* değişmesi gözlemlendiğini, esasında bu değişimin *y->ç-* şeklinde gerçekleşmesi gerektiğini belirten yazar, bu durumun Moğolca etkisi altında *y->*ç->s-* gelişimiyle açıklanabileceğini ifade etmektedir. Ayrıca, Moğolcayla ilgili çözülememiş bazı problemlerin Tuvacadaki Moğolca alıntılar sayesinde çözülebilir duruma geleceğinin de altını çizmekte, Moğolcadan ödünçlenen çoğu sözcüğün Tuvacada anlamını korurken, bazılarının anlam değişmesine uğradığını ya da başka

anlamlar kazandığını da eklemektedir. Yazar, araştırmasının sonuçları arasında, Tuvacada Moğolca aracılığıyla yeniden ödünçlenen Türkçe sözcüklerin oranının da hayli fazla olduğunu sıralamaktadır.

Eserin sonuç bölümünden sonra, Tuvacadaki Moğolca alıntı sözcüklerde bulunan Moğolca eklerin sıralandığı bir liste yer almaktadır. Bu listede isimden isim, fiilden isim, fiilden fiil ve isimden fiil yapma ekleri ayrı başlıklar altında numaralandırılıp gerekli açıklamalar yapılarak örneklendirilmişlerdir. Bu bölümün ardından, büyük bir kısmı Moğol dilleri ve Tuvaca üzerine yazılmış eserlerin künye bilgilerinden oluşan hacimli bir bibliyografya; bibliyografyadan sonraysa eserde yer alan Tuvaca ve Moğolca sözcüklerin ayrı ayrı dizinleri bulunmaktadır.

Kullanılan yöntem, araştırma teknikleri ve yapısı ile *Mongolic Elements in Tuvan*, bir dildeki alıntı sözcüklerin incelenmesi konusunda yayımlanmış örnek bir çalışma niteliğindedir. Eser, bu tür bir araştırmanın nasıl yapılması gerektiğiyle ilgili ipuçları vermesinin yanı sıra Türkolojinin ve Mongolistiğin önemli sorunlarına da temas etmekte, bunlara çözüm önerileri getirmektedir.

Kısaltmalar

- A. Tuv. : Altay Tuvacası
Bur. : Buryatça
ET : Eski Türkçe
D. Tuv : Dukhan Tuvacası
Hlh. : Halhaca
C. Tuv. : Cungar Tuvacası
Kal. : Kalmukça
Mon. : Mongolik
Mo. : Moğolca
OMo. : Orta Moğolca
Oyr. : Oyratça
Tib. : Tibetçe
Tof. : Tofaca
Tuv. : Tuvaca
Tü. : Türkçe
YMo. : Yazı Moğolcası

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

© Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Türk Dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymak; Türk Dünyasıyla ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmaları kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlanmaktadır.

bilig'de, sosyal bilimler alanında, Türk Dünyasının tarihî ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

bilig'e gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Türk Dünyasıyla ilgili yazar ve yapıtları tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin **bilig**'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

bilig, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/Temmuz ve Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Kış sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

bilig'e gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazarına iade edilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite en önemli ölçütlerdir. Değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve Yayın Kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

bilig'de yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı *Abmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığına* devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri, yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

bilig'in yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir. Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulunun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

1. **Başlık:** İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve **koyu** harflerle yazılmalıdır. Makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.

2. **Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i:** Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı **koyu**, adresler ise normal ve eğik karakterde harflerle yazılmalı; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme ve e-posta adres(ler)i belirtilmelidir.
3. **Özet:** Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 75, en fazla 150 kelimeden oluşan Türkçe özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Makalenin sonunda, yazı başlığı, özet ve anahtar kelimelerin İngilizce ve Rusçaları bulunmalıdır. Rusça özetler gönderilmediği takdirde dergi tarafından ilave edilir.
4. **Ana Metin:** A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile, 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm. boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 7.000 (yedibin) kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik harflerle yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti+eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.
5. **Bölüm Başlıkları:** Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir.
6. **Tablolar ve Şekiller:** Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmeli. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır. Aşağıda tablo ve şekil örnekleri sunulmuştur.

Tablo 1: bilig'deki yayınlarla ilgili bilgiler

Yayın türü	Yayın sayısı	Sayfa sayısı			Kaynak sayısı		
		N	X	SS	N	X	SS
Makale	96	2042	21,3	7,5	2646	27,6	15,8
Kitap tanıtımı	4	30	7,5	4,4	31	7,8	8,3
Toplam	100	2072	20,7	7,9	2677	26,8	16,1

7. **Resimler:** Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır. Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.
8. **Alıntı ve Göndermeler:** Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1,5 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır. Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır.

(Köprülü 1944), (Köprülü 1944: 15).

Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' yazılmalıdır: (Gökay vd. 2002).

Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı; yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlarda kaynak göstermek için, metin içi kaynak gösterme yöntemleri kullanılmalıdır.

Kaynaklar kısmında ise, birden fazla yazarlı yayınların diğer yazarları da belirtilmelidir.

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmadır:

"Tanpınar (1976: 131), bu konuda ...."

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

"Köprülü (1926) ....." (Çelik 1998'den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da belirtilmelidir. İnternet adreslerinde ise mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. **Kaynaklar:** Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekillerden birinde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlandığı tarihinin göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilmelidir:

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî 1893*. Ankara: TDK.

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmanacı, İstanbul: Sermet Matb.

Timurtaş, F. Kadri (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV (3): 189-213.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, biri orijinal, diğer ikisi fotokopi olmak üzere (fotokopilerde yazarı tanıttıcı hiçbir bilgi olmamak kaydıyla) üç nüsha olarak CD kaydı ve makale gönderim formu ile birlikte *bilig* adresine gönderilir. Yazarlarına raporlar doğrultusunda geliştirilmek ve/veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak CD ve orijinal çıktısıyla en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir.

Yazışma Adresi:

Ahmet Yesevi Üniversitesi

bilig Dergisi Editörlüğü

Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30

06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (312) 215 22 06 • Faks: (312) 215 22 09

www.yesevi.edu.tr/bilig

bilig@yesevi.edu.tr

Editorial Principles

bilig is published quarterly: Winter/January, Spring/April, Summer/July and Autumn/October. At the end of each year, an annual index is prepared and published in Winter issue. Each issue is forwarded to subscribers, libraries and international indexing institutions within one month after its publication.

bilig is published to bring forth the cultural riches, historical and actual realities of the Turkish World in a scholarly manner; to inform the public opinion of international level scientific studies on the Turkish world.

Articles primarily related to social sciences subjects and those dealing with past and current issues and problems, suggesting solutions are published in *bilig*.

Articles submitted for publication should be original, contributing to knowledge and scientific information in related fields or bringing forth new views and perspectives on previously written scholarly papers. Articles introducing works and personalities of particular importance, informing readers of new activities related to the Turkish world can also be published in *bilig*.

In order for any article to be published in *bilig*, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if clearly indicated so beforehand.

Review of Articles

Articles submitted to *bilig* are first reviewed by the Editorial Board in terms of journal's publishing principles. Those which are found unsuitable are returned to their authors to be corrected. Academic objectivity and scientific quality are considered of paramount importance. Those considered acceptable are initially referred to two referees who are well-known for their works in relevant fields. Names of the referees are kept confidential and referee reports are safe-kept for five years.

For publication of articles, two positive reports are required. In case one referee report is negative while the other is favorable, the article may be forwarded to a third referee for further evaluation or alternatively the board, based on the contents of the reports may feel confident to make a final decision. The authors are to consider the criticism, suggestions and corrections offered by the referees and by the editorial board. If they disagree, they are entitled to counter present their views and justifications. Final decision rests with the editorial board. Only original copies of the declined articles are returned upon request. Articles which are not accepted for publication are not returned to their authors.

The royalty rights of the accepted articles are considered transferred to Ahmet Yesevi University Board of Trustees. However the overall responsibility and writing preferences for the published articles belong to the author of the article. Quotations from articles including pictures are permitted with full reference to the article.

The Language

Turkish is the language of the journal. Articles in English or in other Turkish dialects may be published, not to exceed one third of an issue. Articles submitted in other Turkish dialects may be published after they are translated into Turkish, upon the decision of the Editorial Board as necessary.

Style Guidelines

In general, following rules are to apply to writing for *bilig* articles:

- Title of the article:** Title should be suitable for the content and one that expresses it best, and should be in bold letters. The title should consist of 10-12 words at the most.
- Name(s) and address(es) of the author(s):** Names and surnames are written bold, addresses in normal italic letters; the institution the author is associated with, her/his contact and e-mail addresses should also be specified.
- Abstract:** At the beginning, the article should include an abstract in Turkish, briefly and laconically expressing the subject in minimum 75, in maximum 150 words. There should be no reference to used sources, figure and chart numbers. Leaving one line empty after the body of abstract, there should be key words, minimum 5 and maximum 8 words. At the end of the article there should be titles, abstracts and key words in English and Russian. In case Russian abstract is not submitted it will be included by the journal. (An English abstract should also accompany the articles in Turkish)
- Main Text:** Should be typed in MS Word program in Times New Roman or similar font type, 10 type size and 1,5 line on A4 format (29/7x21cm) paper. There should 2,5 cm free space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 7.000 words. Passages that need emphasizing should not be bold but in italic. Quotations should be in italic and with quotation marks; in quotations less than 5 lines between lines and those longer than 5 lines should be typed with indent of 1,5 cm in block and with 1 line space.
- Section Headings:** Main, interval and sub-headings can be used in order to obtain the well-arranged narration of information in the article and these headings may be numbered if necessary. Main headings (main sections, references and appendices) should be in capital letters; interval and sub-headings should be bold and their first letters in capital letters; at the end of the sub-headings writing should continue on the same line after a colon (:).
- Tables and Figures:** Tables should have numbers and captions. In tables, vertical lines should not be used. Horizontal lines should be used only to separate subtitles within the table. The table number should be written at the top, aligned to the left, and should not be in italics. The caption should be written in italics, and the first letter of each word should be capitalized. Tables should be placed where they are most appropriate in the text. Figures should be prepared in accordance with black-and-white printing. The numbers and captions of the figures should be centered right below the figures. The figure numbers should be written in italics followed by a full-stop. The caption should immediately follow the number. It should not be written in italics, and the first letter of each word should be capitalized. Below are sample tables and figures.

Table 1: *bilig*'deki yayınlarla ilgili bilgiler

Types of publication	Number	Number of pages			Number of cited works		
		N	X	SS	N	X	SS
Articles	96	2042	21,3	7,5	2646	27,6	15,8
Reviews	4	30	7,5	4,4	31	7,8	8,3
Total	100	2072	20,7	7,9	2677	26,8	16,1

- Pictures:** Should be on highly contrasted photo papers. Furthermore, rules for figures and tables are applied to pictures as well. In special cases, color pictures may be printed. The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed 10 pages (one-third of article). Authors having the necessary technical equipment and software may themselves insert the related figures, drawings and pictures into the text. Those without, shall leave the proportional size of empty spaces for pictures within the text, numbering them.

8. Citations: Endnotes should only be used for explanation, and at the end of the text.

References within the text should be given in parentheses as follow:

(Köprülü 1944); (Köprülü 1944: 15)

When sources with several authors are referred, the name of the first author is given and for others 'et. al' is added.

(Gökay et al. 2002)

Authors should avoid using footnotes as much as possible. Footnotes should be used only for explanations and numbered automatically. In order to indicate sources in footnotes, authors should use the principles of in-text citation.

Full reference, including the names of all authors should be given in the list of references. If the name of the referred author is given within the text, then only the publication date should be written:

"Tanpınar (1976: 131) on this issue ...."

In the sources and manuscripts with no publication date, only the name of the author; in encyclopedias and other sources without authors, only the name of the source should be written.

In secondary sources quoted, original source should also be pointed to:

"Köprülü (1926) ....." (in Çelik 1998).

Personal interviews can be indicated by giving the last name(s) and the date(s); moreover they should be stated in the references.

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. References: Should be at the end of the text in alphabetical order, in one of the ways shown below. If there are more than one source by the same author, then they will be listed according to their publication date; sources of the same author published in the same year will be shown as (1980a, 1980b):

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî 1893*. Ankara: TDK.

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Timurtaş, F. Kadri (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV (3): 189-213.

Submissions

The articles duly prepared in accordance with the principles set forth are to be sent in three copies; one original, two photocopied forms with a compact disc, to *bilig* at the address given below. The last corrected fair copies in original figures are to reach *bilig* not later than one month. Minor editing may be done by the Editorial Board.

Address:

Ahmet Yesevi Üniversitesi
bilig Dergisi Editörlüğü
Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30
06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE
Phone: +90 312 215 22 06 • Fax: +90 312 215 22 09
www.yesevi.edu.tr/bilig
bilig@yesevi.edu.tr